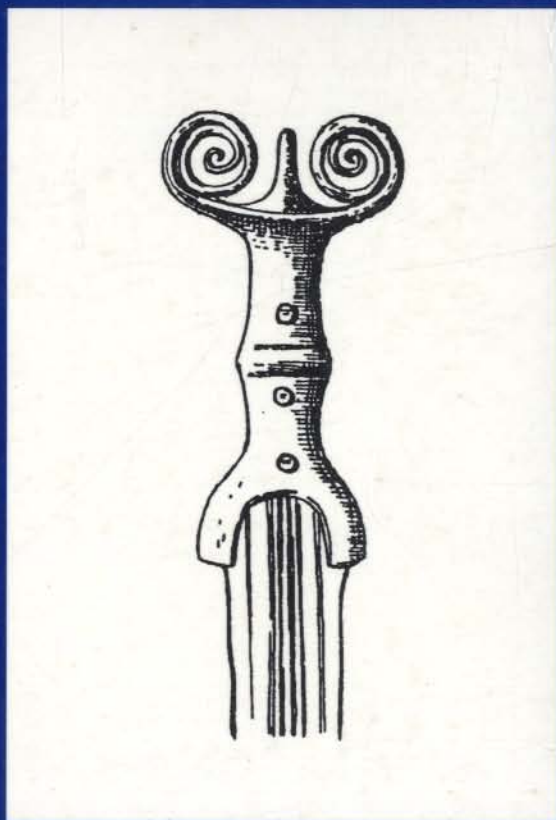

BIAŁOSTOCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE
INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

JAN DĄBROWSKI

EPOKA BRĄZU
W PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ
POLSCE

BIAŁYSTOK 1997

**EPOKA BRĄZU
W PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ
POLSCE**

**BIAŁOSTOCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE
INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK**

**PRACE
Białostockiego Towarzystwa Naukowego
Nr 36**

JAN DĄBROWSKI

**EPOKA BRĄZU
W PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ
POLSCE**

BIAŁYSTOK 1997

D-26/98.03.25

Redaktor tomu: Teresa Węgrzynowicz

Spis treści

Publikację opiniowali do druku: Zbigniew Bukowski i Marek Gedl

Opracowanie wykonano jako projekt badawczy finansowany przez Komitet Badań Naukowych

Publikację sfinansowały:

Komitet Badań Naukowych

Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Białymstoku

Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Gdańsku

Wydział Kultury Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku

Wydział Kultury Urzędu Wojewódzkiego w Suwałkach

149892

ISBN 83-907455-1-8

Skład: Akapit-DTP sp.z o.o., ul. Skolimowska 4/11, 00-795 Warszawa

Druk: Zakład Poligraficzny Offset-Print, Białystok

Rozdział pierwszy. Uwagi wstępne	7
1.1. Zadanie i zakres opracowania	7
1.2. Badania regionu: ich przebieg i wpływ na stan znajomości źródeł	8
1.3. Baza źródłowa	11
1.4. Reprezentatywność i wiarygodność bazy źródłowej	12
Rozdział drugi. Klasyfikacja typologiczna i chronologiczna wytworów z gliny	14
2.1. Uwagi wstępne	14
2.2. Ceramika wczesnej epoki brązu	14
2.3. Przedmioty gliniane z czasów kultury łużyckiej	19
Rozdział trzeci. Klasyfikacja typologiczna i chronologiczna przedmiotów metalowych	42
3.1. Uwagi wstępne	42
3.2. Siekierki płaskie, z brzegami, skrzydełkami i piętka	42
3.3. Siekierki z tulejką	48
3.4. Czekany	55
3.5. Miecze i sztylety	55
3.6. Noże	57
3.7. Groty i grociki	58
3.8. Szpile i zapinki	59
3.9. Naczynia brązowe	62
3.10. Bransolety i nagolenniki	63
3.11. Naszyjniki	68
3.12. Inne przedmioty	69
Rozdział czwarty. Klasyfikacja typologiczna i chronologiczna przedmiotów z innych surowców	72
4.1. Materiał krzemienisty	72
4.2. Przedmioty kamienne	76
4.3. Przedmioty z kości i rogu	78
4.4. Przedmioty bursztynowe i szklane	80
Rozdział piąty. Datowanie materiałów	81
5.1. Chronologia względna	81
5.2. Chronologia absolutna	86
5.3. Schemat datowania	88
Rozdział szósty. Klasyfikacja kulturowa	90
6.1. Wczesna epoka brązu	90
6.2. Środkowa i późna epoka brązu	93
Rozdział siódmy. Osadnictwo	100
7.1. Warunki naturalne	100
7.2. Osady i cmentarzyska	105
7.3. Zagadnienia demografii	109
7.4. Sieć osadnicza	111
7.5. Charakter i rozwój osadnictwa	114
Rozdział ósmy. Ekonomia	116
8.1. Zajęcia podstawowe czyli zdobywanie pożywienia	116
8.2. Produkcja wyspecjalizowana	120
8.3. Wytwórczość domowa	125
8.4. Handel	128
8.5. Ogólny zarys problematyki gospodarczej	131

Rozdział dziewiąty. Obrządek pogrzebowy i wierzenia	133
9.1. Formy grobów	133
9.2. Obrządek pogrzebowy	136
9.3. Inne przejawy wierzeń	143
9.4. Próba odtworzenia wierzeń	143
Rozdział dziesiąty. Struktury społeczne	145
10.1. Możliwości poznawcze	145
10.2. Próba charakterystyki badanych społeczeństw	146
10.3. Zróżnicowanie społeczne	149
Rozdział jedenasty. Zakończenie	152
11.1. Omówienie wyników	152
11.2. Uwagi o kontynuacji omawianych zjawisk	153
Katalog źródeł	156
Bibliografia	171
Die Bronzezeit im nordöstlichen Polen (Zusammenfassung)	181
Spis zestawień	186
Spis map	186

Rozdział pierwszy

Uwagi wstępne

1.1. Zadanie i zakres opracowania

1.1.1. Głównym zadaniem tego opracowania jest, najkrócej rzecz ujmując, przedstawienie udokumentowanej źródłowo charakterystyki zjawisk kulturowych stwierdzonych w określonym w tytule czasie i regionie, oraz próba odtworzenia ówczesnych struktur gospodarczych i społecznych, a także wierzeń ludności powiązanej z owymi kulturami. Zdaję sobie oczywiście sprawę z tego, że jest to, zwłaszcza odnośnie drugiego członu, program możliwy do zrealizowania jedynie częściowo. Jednak przyrost rozmaitego rodzaju źródeł oraz postęp w sposobach naszego działania zachodzą lawinowo, co umożliwia poszukiwanie odpowiedzi na pytania, które jeszcze kilkanaście lat temu pozostawałyby w sferze rozważań czysto akademickich. Należy więc próbować odpowiedzi takich udzielić, choćby nawet w bardzo ograniczonym zakresie. Jest to tym istotniejsze, że od ostatnich bardziej szczegółowych ujęć tej właśnie problematyki minęło już ponad 20 lat. Przy burzliwym rozwoju archeologii czas to długi, zwłaszcza iż chodzi o teren, którego część dopiero niedawno zaczęliśmy poznawać.

1.1.2. Przedmiotem studiów jest region stosunkowo duży (mapa 1), bo o powierzchni około 68 500 km² i zróżnicowany krajobrazowo. Jego granicami naturalnymi są bieg Wisły i Bugu, zaznaczające się wyraźnie szerokością dolin rzecznych, a dalsza część rubieży biegnie wybrzeżem morza. Przyznać jednak trzeba, iż wybór pozostałych granic omawianego terenu jest dyskusyjny, jak zresztą każda decyzja arbitralnie ograniczająca zakres badanej problematyki. Już zresztą nawet przy wyznaczeniu rubieży wzdłuż Wisły powstaje problem uwzględnienia terenów Deltę Wiślanej. Na obszarze tym stwierdzono kilka zaledwie stanowisk z epoki brązu (W. Łęga 1953; IA...1973, 24; materiały AZP), bo tereny te pozostawały wówczas przeważnie pod wodą (7.1.2). Nieliczne i nie w pełni opublikowane stanowiska występowały tam wówczas na wyspach. Jest to więc zupełnie inna sytuacja środowiskowa, a samo osadnictwo może być sensownie analizowane jedynie w połączeniu z danymi z obu brzegów delty. Nie mogąc rozszerzyć badań na tereny wschodniego Pomorza, musiałem więc zrezygnować i z analizy tego obszaru. Obranie granicy państwa za rubież badanego terenu ma niestety w naszej archeologii długą tradycję. Jest to niewątpliwie praktyka błędna, a przyjąłem ją jedynie

z przyczyn pragmatycznych. Nawet pobieżny rzut oka na dawniejsze mapy osadnictwa epoki brązu (J. Dąbrowski 1972, mapy 1 i 2) przekonuje o wielkiej różnicy w stanie jego znajomości po obu stronach granicy. O ile informacje o zabytkach metalowych z Litwy i regionu Królewca są równorzędne w stosunku do danych dla omawianego terenu, to wiadomości o innego rodzaju stanowiskach albo w ogóle brak, albo są niezwykle skąpe. Winien temu jest w znacznej mierze stan badań, lecz częściowo także brak publikacji. Sądzić też można, że zaznacza się tu w istotny sposób nieumiejętność klasyfikowania już istniejących źródeł. Stan poznania terenów byłych Prus Wschodnich jest stosunkowo najlepszy (1.2), co nie znaczy dobry. Najgorzej przedstawia się znajomość materiałów z Białorusi (por. V.F. Isaenko 1976; I.I. Artemenko 1987, mapa 21). Ten brak materiałów porównawczych znacznie ogranicza możliwość poznania także i badanego terenu, co najwyraźniej zaznacza się dla obszaru Suwalszczyzny. Tak więc próba uwzględnienia terenów po drugiej stronie granicy wniosłaby jedynie przyczynki do niektórych z omawianych problemów, pozostawiając nadal otwartą sprawę wyboru rubieży badanego obszaru.

1.1.3. Opracowanie to jest monografią regionu, a nie jednostki kulturowej, a konsekwencją tego jest, iż przedmiotem badań nie są całe takie jednostki, lecz ich części. Tak więc z pięciu stwierdzonych tu dotychczas łużyckich grup kulturowych (mapa 15) tylko dwie wchodzi w całości w ramy tego ujęcia. Celem opracowania nie jest jednak jedynie charakterystyka układów kulturowych, lecz także sposobów bytowania ówczesnych mieszkańców regionu. Wymaga to kumulowania nielicznych przecięt źródeł. Opracowanie w całości wszystkich sięgających na badany teren jednostek kulturowych jest i tak niewykonalne z przyczyn dopiero co podanych. Rozumienie kultury archeologicznej jako jednostki społecznej wywodzi się ze sposobu myślenia G. Kossinny (kultura = lud = język), a ugruntowane zostało popularnością też V.G. Childe'a (por. H.-P. Wotzka 1993, 29n.). W praktyce polskiej odrzucenie ściśle heurystycznego rozumienia kultury wyniknęło zresztą również i z tego, iż przez wiele lat monografie źródłoznawcze musiały zawierać także analizę stosunków społeczno-gospodarczych, co narzuciło widzenie tych struktur wyłącznie w obrębie jednostek klasyfikacji kulturowej. Dyskusja na temat odpowiedników owych jednostek klasyfikacyjnych ciągle się toczy, będąc w istocie dys-

kusją o podstawowym paradygmacie (H. P. Wotzka 1993, 26n.). Rokować można długie jej trwanie, już choćby dlatego, iż w istocie brak podstaw do mniemania, że musi tu istnieć jedna ogólna zasada. Postępująca analiza źródeł (źródnicowanie wytworów, rytuału pogrzebowego, struktur osadniczych, przystroju ciała) coraz bardziej prowadzi do wniosku, że jednostki klasyfikacji kulturowej bynajmniej nie muszą odzwierciedlać struktur organizacyjno-społecznych. Akceptując politetyczne rozumienie kultury archeologicznej (D.L. Clarke 1968, 232, ryc. 53) należy czynić to konsekwentnie. Nie wolno więc przyjmować *a priori* istnienia społecznych i/lub gospodarczych odpowiedników jednostek kulturowych, lecz w każdym wypadku należy pogląd taki uzasadnić źródłowo.

1.1.4. Zakres czasowy opracowania określa bardzo mało precyzyjne pojęcie „epoka brązu” (por. J. Dąbrowski 1993, 219n.). Dla wydzielenia tej epoki brak jest jednoznacznych i ścisłych kryteriów, co jest odzwierciedleniem stanu faktycznego, czyli powolnego i nierównomiernego zastępowania przez brąz przedmiotów miedzianych przy nieprzerwanym trwaniu wytworów krzemieniennych i kamiennych. Ciągłość tego procesu powoduje konieczność określania początków epoki brązu wedle subiektywnej oceny. Analogicznie rzecz ma się później z żelazem. Te procesy napływu i zamiany surowców odbywały się niejednocześnie i niejednakowo w różnych regionach. Wynika stąd konieczność określania trwania epoki brązu dla każdego obszaru. Na omawianym terenie sytuację znakomicie utrudnia to, że z początków epoki brązu brak jest znalezisk ceramiki razem z przedmiotami metalowymi. Nieliczne zespoły brązów z badanego terenu i obszarów sąsiednich pochodzą najwcześniej z drugiej połowy I okresu epoki brązu (W. Blajer 1990, 83n., ryc. 2). Tę więc fazę przyjąłem jako początkową, choć trzeba przypuszczać, że epoka brązu nie rozpoczęła się już wtedy na całym omawianym terenie. Jedyne pozostałości żelaza pewnie datowane na czasy poprzedzające okres halsztacki D stanowią na badanym terenie dwa przedmioty z wkładkami tego surowca (ryc. 50 i 52c). Dopiero zatem halsztat D, zarówno tutaj jak i na sąsiednich obszarach, jest czasem upowszechnienia się żelaza (Z. Bukowski 1981, 357n.; M. Gedl 1991, 93). Od wielu lat dla części omawianego terenu używane jest określenie „VI okres epoki brązu” z tego właśnie powodu. Mimo, że jest ono merytorycznie poprawne, w polskiej literaturze przebiega się z trudem. Ten więc VI okres przyjęty został za ostatni omawiany tu okres, kończący epokę brązu.

1.1.5. Ta data końcowa jest zarazem na większości omawianego obszaru kresem występowania kultury łużyckiej, zastępowanej teraz przez kultury: pomorską, grobów kloszowych i kurhanów zachodniobałtyjskich. Byłoby to jej zaletą, gdyby nie to, że chodzi tylko o większość terenu. Trwa bowiem nadal grupa chełmińska kultury łużyckiej, a ostała się również znaczna część grupy mazowiecko-podlaskiej. Pominięcie tych późnych stadiów i wydzielenie części tylko materiału z długotrwałych cmentarzysk to niewątpliwa słabość tego opracowania. Sprawa rozbija się jednak o barierę wyko-

nawstwa. Kontynuowanie tematu w głąb okresu lateralskiego (J. Chudziakowa 1992, 15) wymagałoby równoległego analizowania źródeł także i trzech wyżej wymienionych kultur dla przedstawienia całości obszaru. Ponadto trzeba byłoby podjąć szereg dodatkowych działań, choćby przy spójnej klasyfikacji materiału. Niestety realizacja takiego programu przekracza możliwości jednego wykonawcy — a na pewno — czas przewidziany na napisanie tego opracowania. Dlatego, mimo wszelkich słabości przyjętego rozwiązania, pozostać muszę przy rozpatrywaniu jedynie zjawisk epoki brązu.

1.1.6. Już samo sformułowanie celu pracy oraz następujące po nim uwagi zwalniają od dalszego referowania założeń metodycznych, paradygmatów itp. Mój Mistrz, ś.p. prof. dr A. Gardawski zwykł był mawiać, że archeolog nie może być mądrzejszy od materiału. Podzielając w pełni ten pogląd zakładam przeto, że nawet najpiękniejsza konstrukcja myślowa może być uwzględniona jedynie wtedy, gdy można ją powiązać z omawianymi źródłami. Ogranicza to oczywiście zakres tematyki, ale jest to ograniczenie pozytywne, pozwalające oddzielić hipotezy uprawnione od tylko modnych. Źródła bowiem mają tu być podstawowym sprawdzianem koncepcji. Jeżeli taka analiza przyda się później do tworzenia szerszych koncepcji lub weryfikacji innych założeń teoretycznych, będzie to znaczyło, że warto było podjąć trud jej przeprowadzenia nie tylko dla zrealizowania jej źródłoznawczego aspektu.

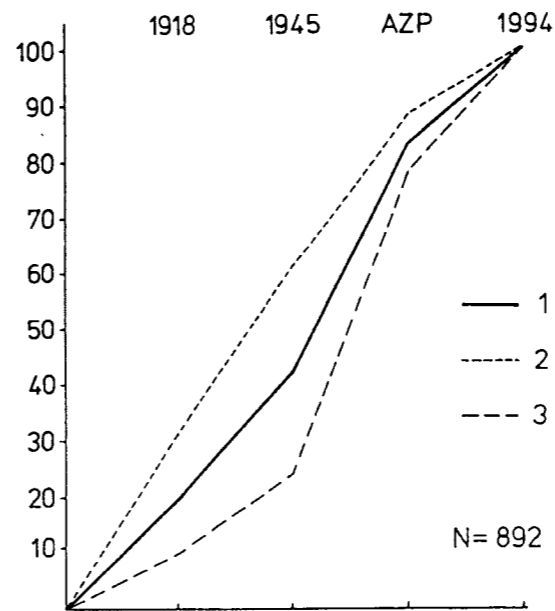
1.2. Badania regionu: ich przebieg i wpływ na stan znajomości źródeł

1.2.1. Nie można scharakteryzować obecnego stanu poznania problematyki bez wniknięcia w historię gromadzenia i opracowania wchodzących w grę źródeł. Różnice rodzajów i jakości informacji pochodzących z poszczególnych regionów są tak znaczne, iż bez ich uwzględnienia wręcz niesposób prawidłowo zestawić i ocenić istniejące dane. Zważywszy, że wiele zbiorów i archiwaliów uległo całkowitej lub częściowej zataceni, trzeba dziś weryfikować dane również poprzez rozpatrzenie sposobów gromadzenia i klasyfikowania materiału w poszczególnych okresach rozwoju naszej nauki.

1.2.2. Duże różnice w stopniu zbadania poszczególnych regionów dobrze przedstawia rycina 1. Na podstawie 892 stanowisk i znalezisk, o ustalonym choćby w przybliżeniu czasie odkrycia, sporządziłem wykres wykazujący, że 42% znanych stanowisk ujawniono przed 1945 rokiem i w przybliżeniu tyleż podczas badań Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP). Jeżeli jednak porównać dane z terenów wchodzących niegdyś w skład państwa niemieckiego z pozostałym obszarem, to olbrzymie różnice widoczne są natychmiast (ryc. 1). Tak duże rozbieżności narzucają pytanie o porównywalność danych, do którego trzeba będzie wracać.

1.2.3. Historię badań regionu niedawno referowałem (J. Dąbrowski 1996), przedstawiam ją więc tu w wielkim skrócie. Najważniejsze opracowania, z których korzystałem to: A. Abramowicz 1983, 1987 i 1991; H. Gum-

mel 1938; J. Kostrzewski 1949; B. Stolpiak 1984 i J. Wrońska 1989. Pierwsze wiadomości o znaleziskach archeologicznych na omawianym terenie mają dawną metrykę. Zwróć tu tylko uwagę na opublikowanie brązowej siekierki z tulejką w 1717 r. przez

Ryc. 1. Odsetek stanowisk i znalezisk z epoki brązu odkrytych w północno-wschodniej Polsce w poszczególnych okresach, z uwzględnieniem AZP
1 — całość danych, 2 — dane dla terenów wchodzących niegdyś w skład Cesarstwa Niemieckiego, 3 — dane dla terenów byłego zaboru rosyjskiego

J.A. Helwinga. Wiek XVIII jest też czasem powstawania towarzystw naukowych (Gdańsk, Królewiec), choć ich rozwój i zaangażowanie w badania pradziejów przypadają na stulecie następne. Pierwsza połowa XIX wieku to czasy romantyzmu, wyrażającego się w archeologii nie tylko egzaltacją i naiwnie uczuciowym stosunkiem do zabytków, lecz także dążeniem do ujęć syntetyzujących oraz rozwojem debat nad przedmiotem, znaczeniem i metodyką archeologii, co było zresztą typowe dla ówczesnych nauk humanistycznych. Naukę o starożytnościach zaczęto wówczas wykładać na uniwersytetach. Koncepcja systemu trzech epok C.J. Thomseny szybko dotarła do badaczy. Oczywiście nie oznaczało to powszechnego jej przyjęcia. Od 1835 r. pojawiają się w Prusach przepisy o ochronie zabytków archeologicznych. W zaborze rosyjskim po likwidacji polskich towarzystw naukowych nieliczne kolekcje prywatne niemal z reguły ulegały zataceni, a to z braku mogących je przejąć instytucji.

1.2.4. Okres następny, obejmujący drugą połowę XIX wieku, zakończyć trzeba datą 1918 r., od którego to czasu mogli swobodnie działać naukowcy polscy. Ten okres cechuje ogólne przekonanie o wielkich możliwościach rozumu ludzkiego, gruntowanie się podejścia ewolucjonistycznego w walce z poglądami konserwatywno-klerykalnymi oraz ustalanie przedmiotu, zakresu i metod archeologii pradziejowej. Dopiero u schyłku omawianego czasu rozpoczynają na omawianym terenie

pracę badawczą, którzy archeologię poznali na uniwersytetach. Prywatne kolekcje trafiają teraz do coraz liczniejszych muzeów, niekiedy odległych. Uboczną ujemną stroną kolekcjonerstwa był antykwaryczny handel oraz wymiana między zbieraczami. W Niemczech już w 1872 r. rozpoczęto powoływanie honorowych konserwatorów zabytków, choć *de facto* długo jeszcze gromadzenie starożytności pozostawało poza wszelką kontrolą. Zbiory poczęły się też wzbogacać o przedmioty z wykopalisk bardzo różnie przeprowadzanych i dokumentowanych. Stąd wiele rozmaitych instrukcji o dożywaniu i przechowywaniu zabytków, ciągle ogłaszanych w różnych ośrodkach. Sporo materiałów wydobyto wówczas na omawianym terenie podczas badań lużyckich kurhanów i cmentarzysk płaskich, jak np. w Biskupcu (badał F. Peiser), Czemplawie (W. Chmielewski), Jedwabnie (P. Kumm), Judytach (G. Bujack), Nowych Dobrach, Reszlu (A. Bezenberger), Ręczkowie, Surajnach (A. Bezenberger) i Wopławkach (F. Peiser). O ile niemieckie towarzystwa naukowe rozwijały się prężnie, to w zaborze rosyjskim towarzystwa polskie uzyskały możliwość działania dopiero po 1905 roku (Płock, Warszawa, Wilno).

1.2.5. Wyraźnie widać teraz znaczny przyrost publikacji, a dość regularnie wychodzące pisma grupują wokół siebie starożytników. Najlepiej znać to na przykładzie „Wiadomości Archeologicznych”. W piśmiennictwie dominują prace źródłoznawcze oraz katalogi zbiorów, będące dla wielu zabytków jedynym śladem istnienia. Stojące na wysokim poziomie opracowania przygotowali G. Ossowski dla Prus Królewskich, A. Lissauer dla Prus Zachodnich i E. Hollack dla Wschodnich. A. Lissauer jest autorem wydanej w 1891 r. książki o epoce brązu na części omawianego obszaru. Szereg analiz brązów wraz z dokładnym typologicznym omówieniem zabytków przedstawił A. Bezenberger (1904). Stwierdzić więc trzeba, iż różnice w stopniu poznania pradziejów poszczególnych regionów rysują się dla omawianego czasu bardzo wyraźnie. Na obszarze Niemiec widać rezultaty swobodnej pracy towarzystw naukowych, rozwoju muzeów i innych instytucji naukowych, a przede wszystkim wzrostu ogólnego poziomu oświaty. Działający w zaborze rosyjskim entuzjaści napotykali natomiast na duże trudności nie tylko przy próbach jednoczenia się, ale nawet publikowania w ojczystym języku. Powstaje przeto pytanie, w jakiej mierze widoczne w materiale różnice ilościowe (zwłaszcza co do skarbów) są odbiciem stanu rzeczywistego, a w jakiej odzwierciedlają różnice stanu badań.

1.2.6. Następny okres aż do 1939 r., jest dla nielicznych archeologów polskich okresem wypracowywania od podstaw organizacyjnych struktur działalności, a jednocześnie tworzenia zarysu pradziejów różnych regionów kraju. Znać silny wpływ teorii G. Kossinny, której podstawowe założenia metodyczne dominowały w archeologii większości krajów Europy. Na ziemiach polskich powstają nowe muzea, a dużym sukcesem było zjednoczenie różnych zbiorów w Państwowym Muzeum Archeologicznym. Od 1920 r. ochroną zabytków zajmowało się Państwowe Grono Konserwatorów Za-

bytków Prehistorycznych, a później funkcję tą przejęło właśnie PMA. W Prusach niestrudzoną działalność rozwijał W. Gaerte tworząc siatkę konserwatorów powiatowych. Dawało to dobre wyniki, podobnie jak entuzjizm A. Borkowskiego i J. Ostaszewskiego na Ziemi Mławskiej.

Powstanie Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego i wychodzącego od 1926 r. pisma „Z Otchłani Wieków” stało się istotnym czynnikiem popularyzacji archeologii i ratownictwa zabytków. Od 1925 r. wychodzi „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit” później zaś „Altpreußen” i „Gothiscandza” — dopiero one poczynają informować o przypadkowych odkryciach. Powstaje jednak poważny problem: jak dalece ufać można określeniom materiału, jeśli brak i jego opisu i stwierdzenia, że widział go fachowiec. Niekiedy sytuacji kulturowej danego regionu jeszcze nie rozpoznano i wówczas określenia mogą być całkiem błędne.

1.2.7. Choć uniwersytety kształciły już nielicznych archeologów, to działalność terenowa spoczywała ciągle jeszcze w dużym zakresie w rękach amatorów. Wśród ważniejszych dla omawianej problematyki wymienić należy badania osad kultur trzcinieckiej i łużyckiej w Drohiczynie (badał Z. Szmit), osad łużyckich w Elblągu (W. Neugebauer) i Olsztynie (L. Fromm) oraz płaskich i kurhanowych nekropoli łużyckich w Gostkowie (T. Waga), Kaszczorku (J. Delekt), Łążynie (T. Waga), Nowej Wsi (W. Heym), Pustnikach (M. Vogt), Szydłowie (R. Jakimowicz), Workiejmach (W. Gaerte), Worytach (L. Fromm) i Zeńboku (K. Jażdżewski). Badania licznych stanowisk bagiennych w Prusach spowodowały wyraźny rozwój opracowań palynologicznych. Niezależnie L. Kozłowski (1927) próbował przedstawić rys zjawisk zachodzących podczas epoki brązu w połączeniu ze zmianami klimatycznymi. Przeprowadzono nowoczesne badania składu brązów, zresztą opublikowane później (H. Otto, W. Witter 1952). Na koniec wspomnieć trzeba o wykonanych wówczas kopiach wielu przedmiotów brązowych (G. Behrens u. E. Sprockhoff 1935, 73), których większość ocalała w Moguncji, stanowiąc dziś często jedyną informację o wyglądzie tych zabytków. Okres ten był czasem wstępnego rozpoznania stosunków kulturowych na większości badanego terenu, gdyż obszary Suwalszczyzny, wschodnich Mazur i Białostoczczyzny stanowiły właściwie nadal regiony nieznanne. Umiano już wyróżniać kulturę łużycką, lecz do określania kultur wczesnej epoki brązu dopiero dochodzono. Nadmierne eksponowanie problemów etnicznych powodowało marginalne traktowanie innych zagadnień. Udało się wówczas znacznie zmniejszyć różnice w rozpoznaniu polskiej i niemieckiej części omawianego terenu. Wzbogaciły się zbiory muzeów.

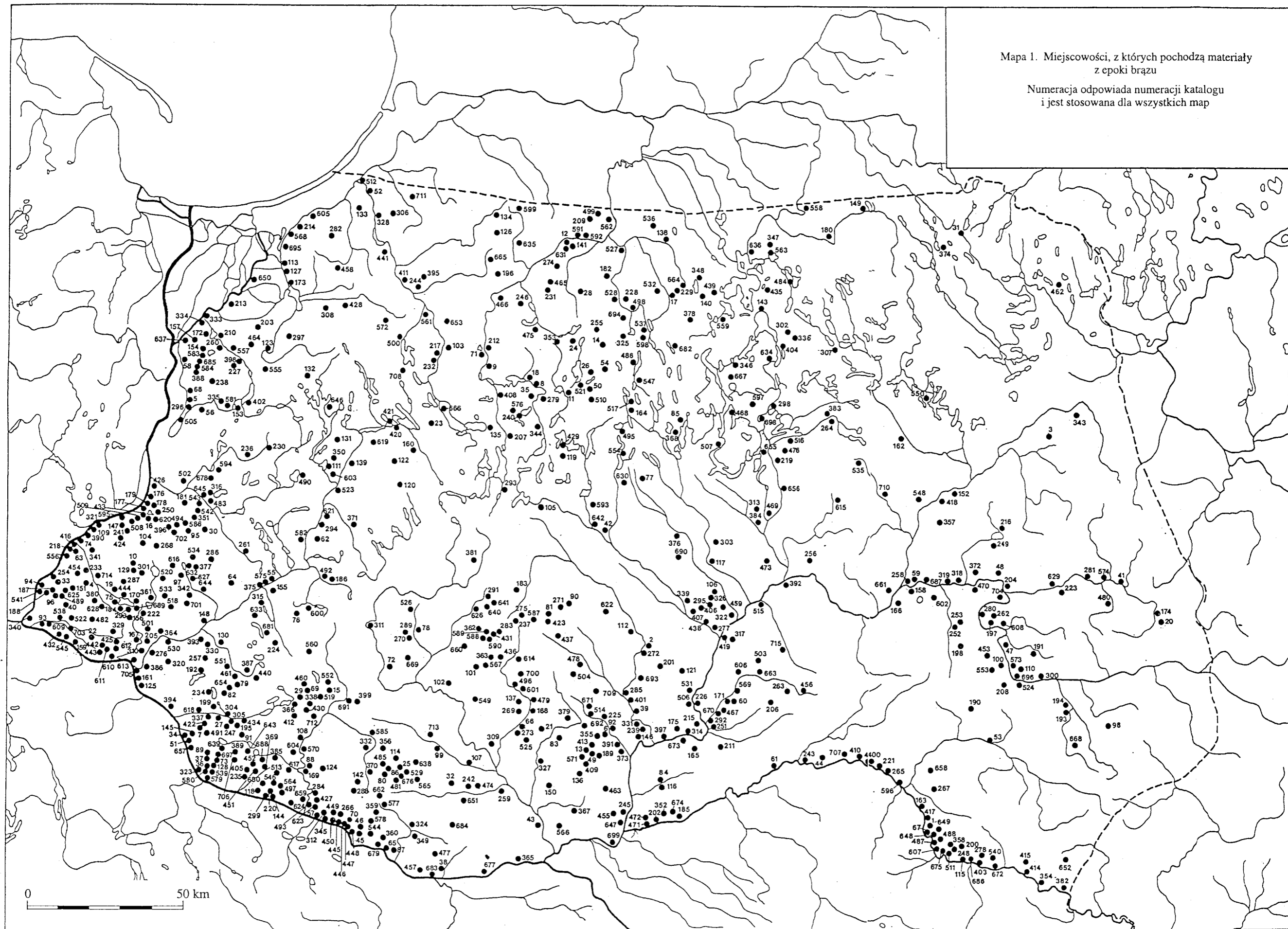
1.2.8. Po II wojnie światowej zbiory muzealne były straszliwie przetrzebione. Jedynie kolekcje Kwidzyna, Szczytna i jednego z muzeów płockich pozostały niemal nietknięte. Inne zbiory zniknęły całkowicie bądź częściowo, podobnie jak i archiwalia. Szczęśliwie ocalały niektóre archiwa prywatne — najistotniejsze są kartoteki J. Kostrzewskiego i H. Schleifa, a także E. Sprockhoffa. Pierwsze więc lata powojenne to przede wszystkim

czas odszukiwania, ratowania i rewindykowania zbiorów. Później dopiero nastąpiła wielka kadrowa i organizacyjna rozbudowa instytucji archeologicznych, niestety połączona z nieznośną presją ideologiczną i odcięciem kontaktów zagranicznych, co powoli łagodniało. Są to czasy dużego ujednoczenia i modernizacji technik badawczych, a chociaż ciągle można wskazać na wielkie luki w znajomości problematyki, to niewątpliwą rzeczą jest olbrzymi postęp wiedzy o pradziejach Polski. Już w 1945 r. wysiedlona z Wilna kadra stworzyła Uniwersytet Toruński. Olbrzymie zasługi dla ratowania zbiorów, inwentaryzacji zabytków oraz organizacji życia naukowego i wydawnictw położyli J. Antoniewicz i B. Zielenka. Reforma województw w 1975 r. spowodowała rozwój muzealnictwa i służb konserwatorskich w nowych ośrodkach, niestety przeważnie przy ograniczeniu ich możliwości badawczych. Początkowo badania stanowisk epoki brązu na omawianym terenie prowadzili tylko archeolodzy toruńscy i warszawscy. Niestety za wzrostem liczby kopanych stanowisk nie zawsze szedł wzrost liczby publikacji. Znaczną część nieopublikowanych materiałów mogłem obejrzeć dzięki uprzejmości wielu Kolegów, ale oczywiście nie są tu one w pełni wykorzystane. Wśród większych publikowanych wymienić należy zespoły osadnicze z Kamionki Nadbużnej (T. Węgrzynowicz) i Worytów (J. Dąbrowski). Wśród innych stanowisk nadal dominują cmentarzyska. Podkreślić trzeba zasługi J. Miśkiewicza oraz J. Głosika, prowadzącego przez kilkadziesiąt lat Pogotowie Archeologiczne przy PMA.

1.2.9. Badania Archeologicznego Zdjęcia Polski trwają nieprzerwanie od 1975 r. Omawiany teren pokrywa siatka 1858 obszarów, a przebadano ich 51% (mapy 2 i 3). Na 419 z nich grupy penetrujące rozpoznały 1553 stanowisk z epoki brązu. Zapoznając się w Ośrodku Dokumentacji Zabytków z kartami tych stanowisk stwierdziłem ogólną ich słabość, jaką jest przesadna dokładność. Po ponad 40 latach pracy nie potrafię po kilku niezdobionych fragmentach brzuśców naczyń rozróżnić ceramiki łużyckiej od pomorskiej, grobów kloszowych czy osadowej kurhanów zachodnio-bałtyjskich. Wielu badaczy potrafi jednak na podstawie takich danych określić nie tylko przynależność kulturową, ale nawet dokładną chronologię stanowiska. Stałem się tedy sam oglądać te zabytki. Udało mi się odszukać w magazynach materiały z 325 obszarów, dla których sygnalizowano stanowiska trzcinieckie, łużyckie lub pomorskie. W wyniku tej kwerendy wprowadziłem do katalogu 499 stanowisk, to jest 32% spośród tych, które pierwotnie zostały tak określone. Zapewne należałoby do nich zaliczyć także większość pozostałych (1.4.1.). Tutaj wspomnieć należy o już sygnalizowanym problemie umiejętności wyróżniania kultur. Istnieją bowiem przesłanki do mniemania o występowaniu jednostek kulturowych jeszcze nie na tyle rozpoznanych, aby je dokładniej określić, dla wczesnej epoki brązu, a w północno-wschodniej części omawianego regionu także i dla późnej. Mowa o tym będzie dalej. Takie właśnie materiały z badań powierzchniowych po prostu wymykają się klasyfikacji. Tym zapewne

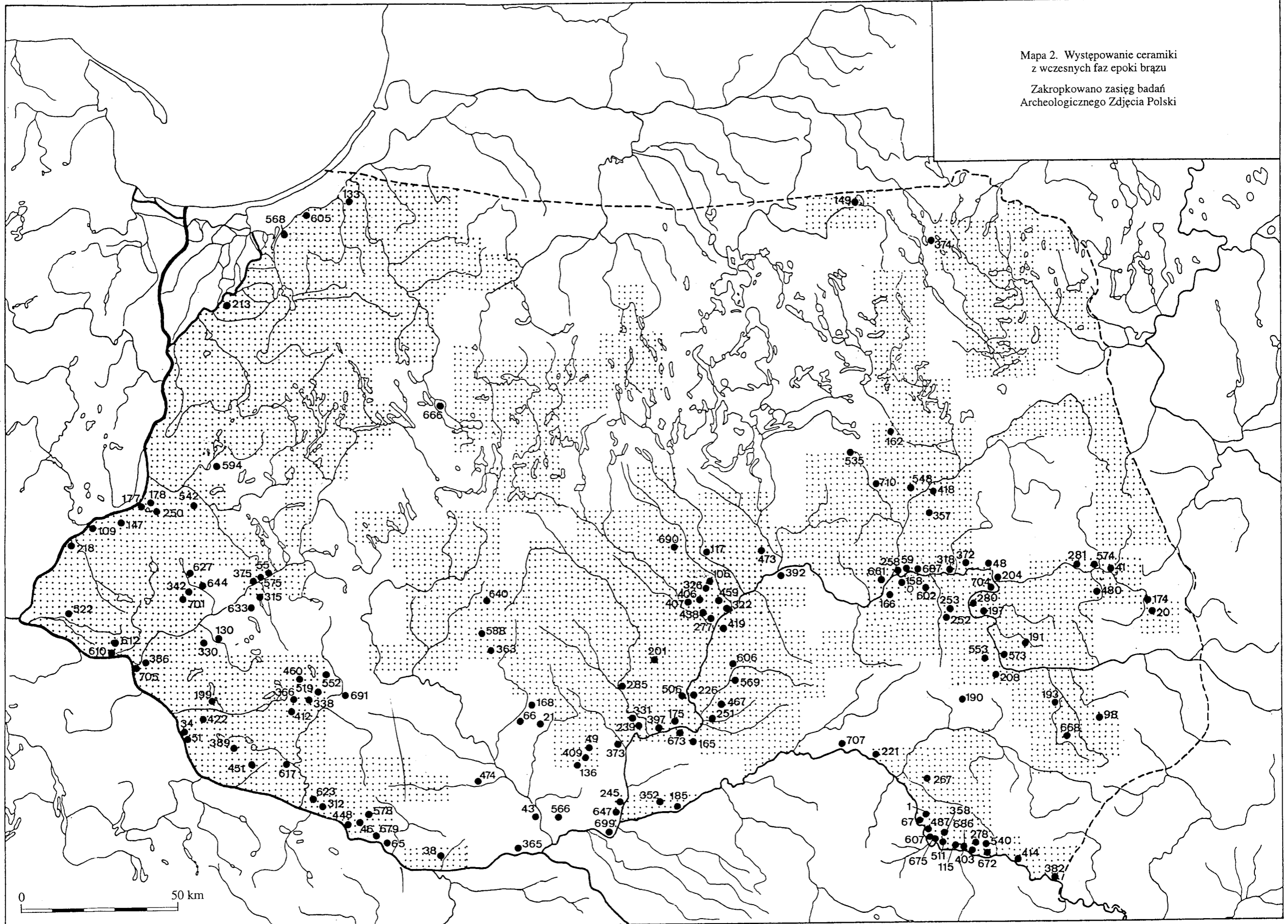
Mapa 1. Miejscowości, z których pochodzą materiały z epoki brązu

Numeracja odpowiada numeracji katalogu i jest stosowana dla wszystkich map

Mapa 2. Występowanie ceramiki z wczesnych faz epoki brązu
Zakropkowano zasięg badań Archeologicznego Zdjęcia Polski

tłumaczyć można niektóre luki na mapach 2 i 3. Podkreślić jednak należy, że dla niektórych województw źródła uzyskane podczas badań AZP stanowią podstawową część danych o stanowiskach epoki brązu.

1.2.10. Podjęto rozmaite badania specjalistyczne źródeł, acz ciągle w niesatysfakcjonującej ilości. Trzy z opublikowanych profili palynologicznych (Kołożab, Strachów, Woryty) są pewnie powiązane z fazami osadnictwa pradziejowego. Określenie makroszczątków roślinnych i kości zwierzęcych jest bardzo mało, podobnie jak analiz antropologicznych (zest. 4) — na badanym terenie po raz pierwszy dokonano ich dla cmentarzyska w Kraszewie (J. Miśkiewicz 1968). Próbowano też dokonywać różnych szacunków demograficznych (S. Kurmatowski 1992). Badania brązów prowadzono głównie w Centralnym Laboratorium Instytutu Archeologii i Etnologii PAN (dawniej IHKM) — udało mi się tu je zgromadzić wraz z analizami wykonanymi specjalnie dla tego opracowania (zest. 8). Przeprowadzono też fizykochemiczne badania ceramiki z kilku omawianych stanowisk (zest. 9). Nieliczne są datowania radiowęglowe, a dla Kamionki Nadbużnej, Miszewka Strzałkowskiego i Suraza próbowano też ustalać chronologię innymi metodami przyrodniczymi. Słaby stan zaawansowania tych specjalistycznych badań jest niestety typowy i dla innych regionów Polski; omawiany teren prezentuje się w tym zakresie stosunkowo zupełnie nieźle. Duża ilość pism tak ogólnopolskich, jak i regionalnych sprzyja rozwojowi literatury przedmiotu. Pozytywną rolę odgrywa wydawany od 1968 r. „Informator Archeologiczny” zastępujący wcześniejsze ogólnopolskie konferencje sprawozdawcze. Opublikowano znaczną część ocalałych materiałów z dawnych badań (Łążyń, Szydłowo, Zeńbok). Z opracowań lokalnych grup lużyckich wymienić należy ujęcia J. Kostrzewskiego (1958), T. Węgrzynowicz (1973) i J. Chudziakowej (1974). Zabytki brązowe omawiali J. Kostrzewski (1964) i J. Dąbrowski (1968), a cenne dane przynoszą kolejne tomy serii „Prähistorische Bronzefunde”. Dopiero teraz ukazały się pierwsze opracowania wczesnej epoki brązu, uwzględniające także źródła z północno-wschodniej Polski (W. Sarnowska 1969 i 1975; A. Gardawski 1959). Pierwszy polski podręcznik pradziejów ziem pruskich napisał J. Okulicz (1973), a skrótove charakterystyki przynoszą wszystkie ujęcia pradziejów Polski. Liczne są artykuły o bardziej przyczynkarskim charakterze, a także sprawozdania z rozmaitych konferencji poświęconych dziejom mniejszych regionów. Aksjomat o ciągłości osadnictwa Bałtów powoduje, że aspekty etniczne nadal są bardzo silnie eksponowane w piśmiennictwie tyczącym omawianego regionu. Wywody różnych badaczy sięgają czasów coraz bardziej odległych (L. Kilian 1955; A. Gardawski 1959; W. Hensel 1978; P.M. Barford 1994). Wielokrotnie analizował te materiały pod kątem problematyki etnicznej J. Kostrzewski (1956, 1958). Prace M. Gimbutas (1963 i 1965) wyróżniają się w tym względzie dużą oryginalnością, niestety przy dość selektywnym doborze źródeł. Trudno jednak zauważyć znaczący postęp w interpretacjach etnicznych omawianych tu kultur.

1.3. Baza źródłowa

1.3.1. Podstawę studiów stanowią źródła z 727 miejscowości (mapa 1), w tym 12 nieznanymi. Niestety, już następna a znacznie ważniejsza kategoria, czyli liczba stanowisk, jest praktycznie nie do ustalenia. Ogółem znam 966 stanowisk oraz znalezisk przedmiotów metalowych i kamiennych. Jednak tylko 612 z nich to stanowiska lub (rzadziej) znaleziska o znanej lokalizacji w obrębie miejscowości. Dla 32 miejscowości odnotowałem 41 bliżej niezlokalizowanych stanowisk, przynoszących materiały o chronologii zbliżonej do znalezionych na stanowiskach o znanej lokalizacji, odkrytych w tychże miejscowościach. Nie sposób przeto rozstrzygnąć, czy chodzi o te same, czy inne obiekty. Daje to około 4% tolerancji w określeniu ilości stanowisk znanych z omawianego terenu. A przecież dodatkowo otwarta jest sprawa tak zwanych znalezisk luźnych, mogących pochodzić ze znanych cmentarzysk czy osad, bądź też z jednego rozproszonego skarbu. Szczególnie trudna jest weryfikacja znalezisk starszych, pozbawionych dokumentacji. Przyjmuje się, że naczynia ze zbiorów w Grudziądzu i Berlinie pochodzą z tego samego cmentarzyska w Chełmnie. Wiadomo, że przedmioty ze skarbu z Kalinówki Kościelnej przechowywane są w zbiorach Petersburga i Krakowa. Nie są to zresztą jedyne przykłady burzliwych losów tutejszych zabytków — wspomnieć trzeba skarb złotych ozdób z Osowca, znaleziony podczas I wojny światowej, a po II wojnie wywieziony wraz ze zbiorami berlińskimi do Moskwy (K. Goldmann 1993).

1.3.2. Zbieranie materiałów do tego opracowania zakończyłem w kwietniu 1995 roku. Gromadziłem je w zbiorach i archiwach instytucji polskich, niemieckich i (wówczas) sowieckich. Są to, oprócz mego macierzystego Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, następujące placówki polskie: Państwowe Muzeum Archeologiczne, Muzea Archeologiczne w Gdańsku i Krakowie, Muzea Okręgowe w Białymstoku, Elblągu, Łomży, Olsztynie, Ostrołęce, Płocku, Suwałkach, Toruniu i Włocławku, Muzea w Brodnicy, Grudziądzu, Kętrzynie, Malborku, Mławie, Przasnyszu i Szczytnie, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie oraz placówki Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Ciechanowie, Elblągu, Łomży, Olsztynie, Ostrołęce, Płocku i Włocławku, jak również Instytuty Archeologii Uniwersytetów Warszawskiego i Toruńskiego. Z placówek zagranicznych wymienić należy Ermitaż w Petersburgu i Muzeum Historyczne we Lwowie, Museum für Vor- und Frühgeschichte i Märkisches Museum w Berlinie, Naturkunde Museum w Coburgu, Germanisches National-Museum w Norymberdze, Römisch-Germanisches Zentralmuseum w Moguncji oraz Seminar für Ur- und Frühgeschichte Uniwersytetu w Getyndze. Księgozbiór Römisch-Germanische Kommission we Frankfurcie zapewnił mi dostęp do najnowszej literatury.

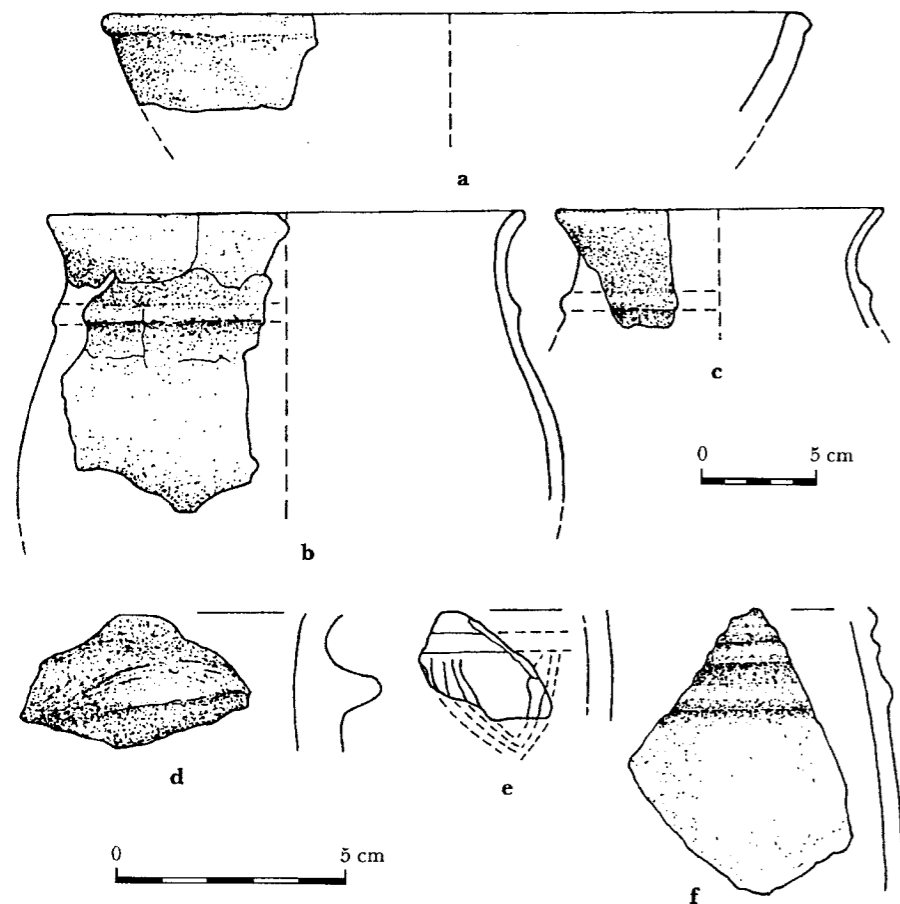
Szczególną wdzięczność winienem Koleżankom i Kolegom, którzy zechcieli mi bez zatrzeżeń udostępnić własne kartoteki lub materiały ze swych badań. Serdecznie dziękuję więc Paniom: mgr K. Bieńkowskiej,

dr M. Mogielnickiej-Urban, mgr G. Orlińskiej i doc. dr hab. T. Węgrzynowicz, oraz Panom: dr W. Blajerowi, dr A. Bokińcowi, dr J. Głosikowi, mgr M. Hoffmannowi, mgr L. Kucharskiemu, mgr M. Marciniakowi, prof. dr hab. W. Szymańskiemu i prof. dr K.-H. Willrothowi. Do dziś korzystam z kartoteki skopiowanej z archiwaliów ś.p. prof. dr J. Kostrzewskiego. Praca ta powstała dzięki przyznaniu mi przez Komitet Badań Naukowych trzyletniego grantu indywidualnego, za co składam tu należne podziękowanie. Wreszcie wiele serdecznych słów należy się mojej Żonie oraz Córce za ich cierpliwość oraz pomoc, zwłaszcza w zmaganiach z komputerem.

1.4. Reprezentatywność i wiarygodność bazy źródłowej

1.4.1. Kończąc ten rozdział muszę zwrócić uwagę na kwestię podstawową dla powstającego opracowania, to jest na reprezentatywność i wiarygodność stojących do dyspozycji danych, a więc i istniejących możliwości poznawczych. W pracach archeologicznych przeważnie

niejących w zbiorach, a także ilości i rodzaju źródeł z poszczególnych regionów i okresów. To bowiem umożliwia odpowiedź na pytanie, które z aktualnie istniejących metod badawczych naszej dyscypliny i w jakim stopniu można w tym konkretnym przypadku stosować. Podkreślałem już uprzednio, że części danych nie można obecnie w ogóle zweryfikować, co najdobitniej zaznacza się w braku wiedzy o rzeczywistej ilości stanowisk — błąd sięga przynajmniej 4%. Sposób traktowania takich źródeł zależy przeto od czynnika subiektywnego, to jest stopnia krytycyzmu badacza. Innym przykładem są materiały z badań powierzchniowych. Wspominałem już o wyeliminowaniu stanowisk, określanych na kartach AZP jako przypadające na epokę brązu. W pełni zdaje sobie sprawę, że większość z odrzuconych istotnie reprezentuje omawiane tu kultury. Problem zasadza się tylko na tym, aby odpowiedzieć na pytanie, o które konkretnie stanowiska chodzi. Z dużą rezerwą odnosiłem się też do określeń dotyczących drobnych znalezisk publikowanych bez stwierdzenia, że jakiś archeolog klasyfikację taką potwierdził. Tak więc lista stanowisk zawartych w katalogu na pewno

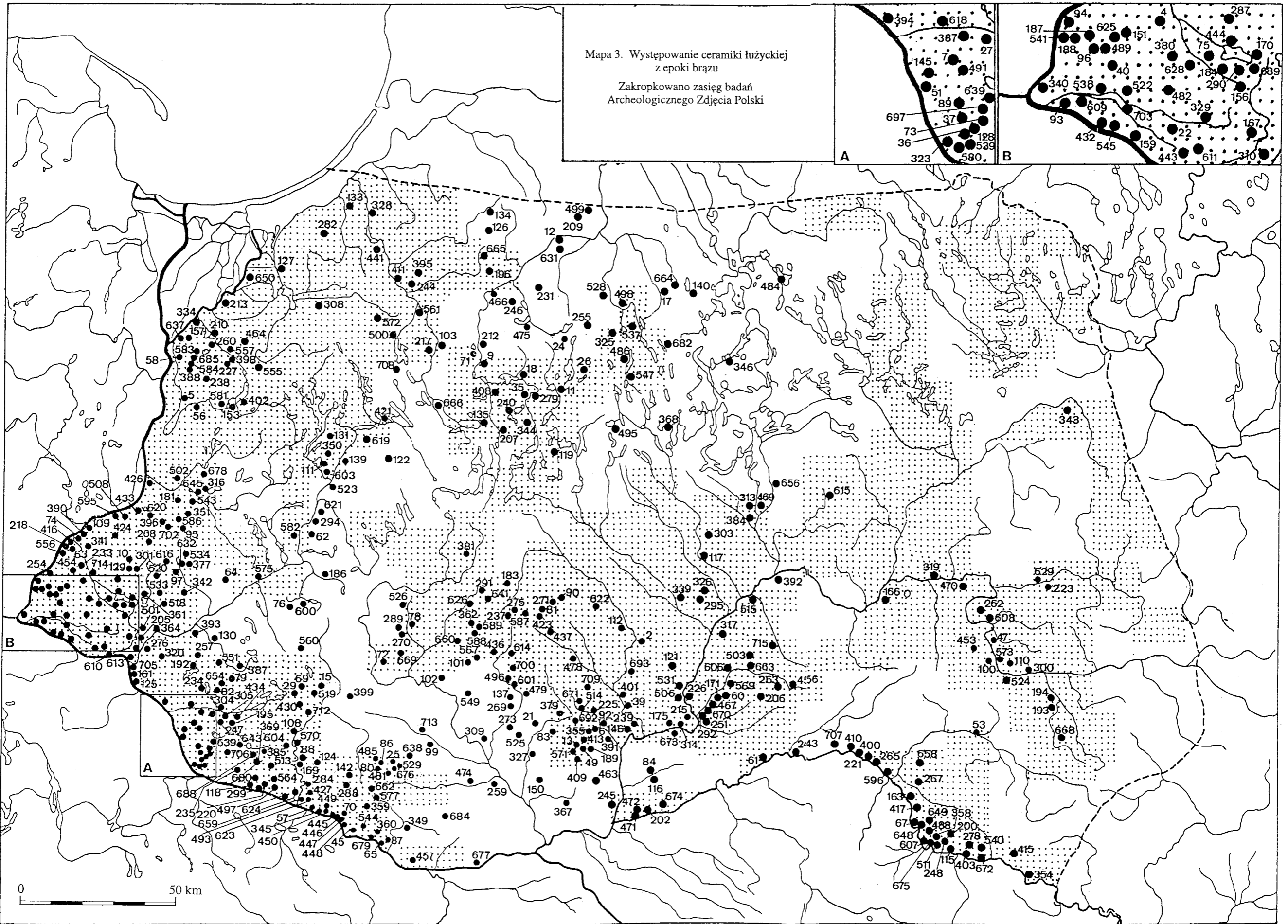
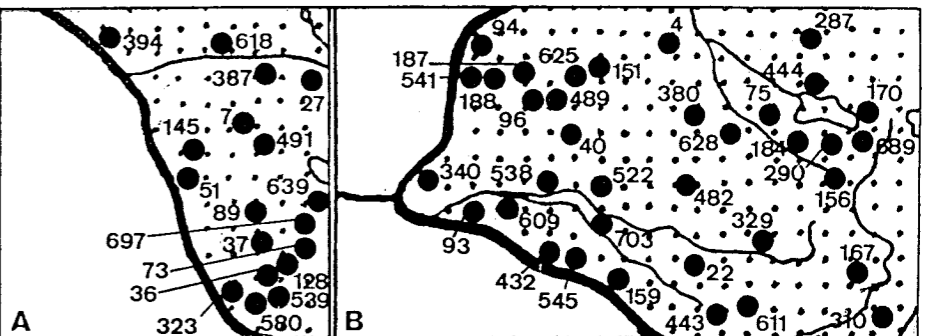
Ryc. 2. Toruń-Grębocin, ceramika o cechach trzcienieckich i iwieńskich (wg A. Bokińca)

nie praktykuje się omawiania takich spraw. Sądzę jednak, że oprócz teoretycznych rozważań o istocie naszych źródeł, także omawianie konkretnych ocen danych sytuacji jest niezbędne dla właściwego rozumienia wyników dociekań archeologów. O niektórych aspektach tych zagadnień już mówiłem. Najważniejsza jest tu ocena danych tak znanych z literatury, jak i ist-

jest za krótka, ale dane są raczej pewne. Czy ten większy stopień pewności jest wystarczającą rekompensatą dokonanych ograniczeń, to już oczywiście sprawa indywidualnej oceny.

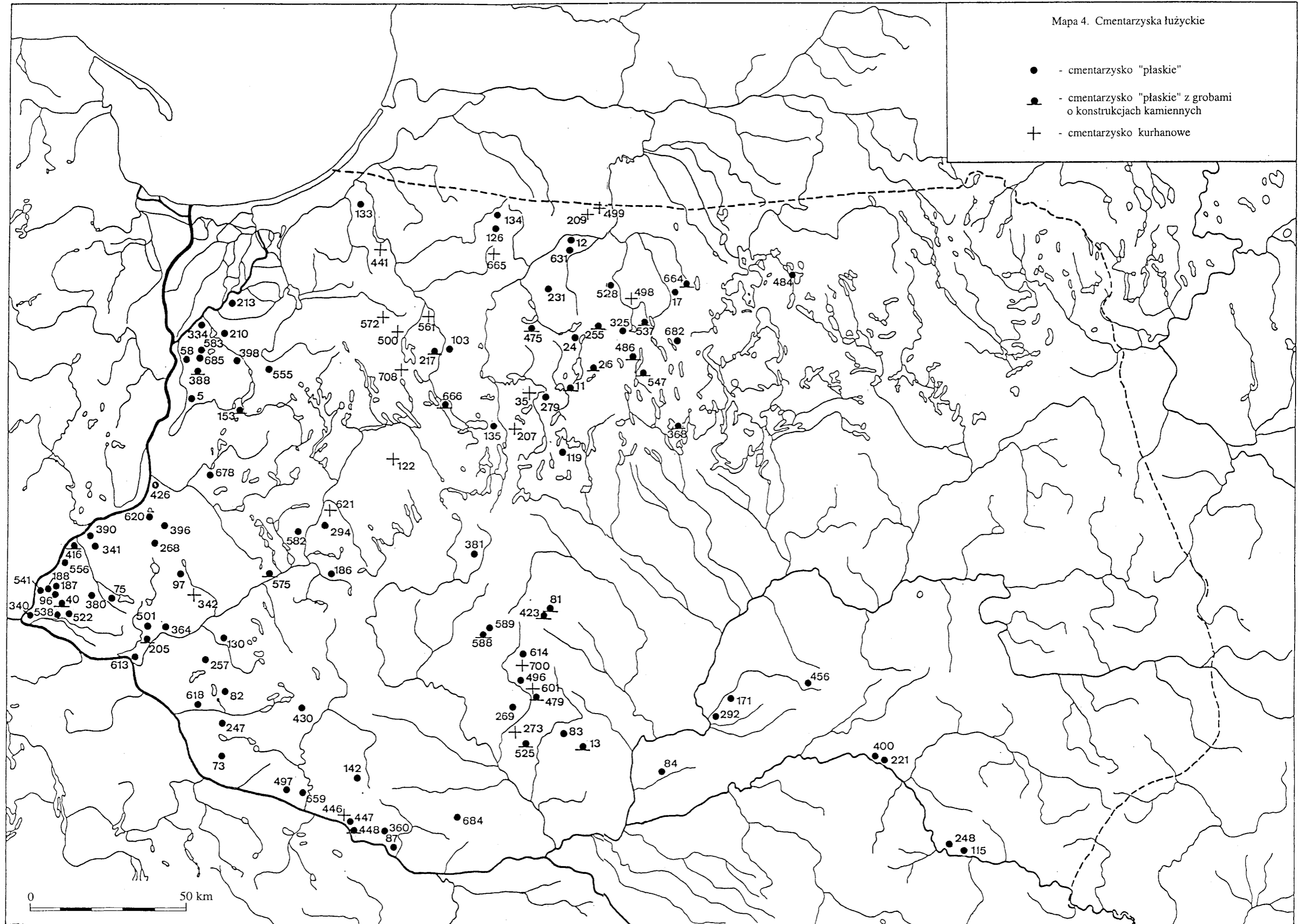
1.4.2. Obserwacja rozrzutu punktów na mapach 2 i 3 pozwala wskazać z dużym prawdopodobieństwem obszary, na których brak stanowisk z ceramiką jest

Mapa 3. Występowanie ceramiki lużyckiej z epoki brązu
Zakropkowano zasięg badań
Archeologicznego Zdjęcia Polski

Mapa 4. Cmentarzyska lużyckie

- - cmentarzysko "płaskie"
- - cmentarzysko "płaskie" z grobami o konstrukcjach kamiennych
- + - cmentarzysko kurhanowe

wynikiem braku badań AZP. Inaczej jest ze znaleziskami brązów. W tym przypadku nie wiadomo, w jakiej mierze różnice w ich występowaniu są odbiciem stanu rzeczywistego, a w jakiej różnic w XIX-wiecznej działalności starożytników oraz różnic w ogólnym poziomie świadomości społecznej. Rozrzut form odlewniczych (mapa 11) sugeruje, że luki w znaleziskach brązów mogą być rezultatem stanu badań. Dawne publikacje wyników badań wykopaliskowych bądź informacje o znalezionych przedmiotach metalowych potrafią być tak niepełne, że dokonywanych na ich podstawie określeń nie można przyjmować bez zastrzeżeń. Najgorzej przedstawia się sprawa przedmiotów kamiennych i krzemienionych, których często nie umiemy przypisać omawianym czasom, mimo świadomości, że pewną część form, określanych jako neolityczne, należy przyporządkować właśnie epoce brązu, i to nie tylko dlatego, że były one wykorzystywane wtórnie. Owo wtórne wykorzystywanie rozmaitych przedmiotów to zresztą w archeologii problem sam w sobie. Szczegółowe studia nad krzemieniarstwem epoki brązu dopiero się w Polsce zaczynają, a obecny stan wiedzy nie pozwala jeszcze na pełną ocenę roli takich narzędzi używanych w tym czasie.

1.4.3. Zwracałem już uwagę na to, że niektóre z kultur występujących na badanym terenie zostały dopiero niedawno dostrzeżone — będzie to omawiane dalej. Dobrym przykładem są tu nieliczne sygnały o występowaniu kultury ceramiki sztrychowanej. Nawet wstępne publikacje badań w Suraziu budzą wątpliwości co do atrybucji kulturowej tych materiałów, co zresztą dotyczy nie tylko tego jednego stanowiska (6.2.7). Jeszcze wyraźniej zjawisko to widać we wczesnej epoce brązu, kiedy to na północ od swartego zasięgu kultury trzcinieckiej (mapa 2) występują nieliczne stanowiska o zbliżonym do niej, lecz chyba nie tym samym charakterze. Ten problem pojawia się wraz z sygnałami o materiałach iwieńskich (ryc. 2), ale chodzi tu także o inne źródła. Przypomnieć trzeba, że niemieccy badacze nie umieli wyróżniać ceramiki z wczesnej epoki brązu (por. K. Jażdżewski 1939, 311). Natomiast znaleziska wczesnych brązów wcale nie są rzadkie w północnej części omawianego terenu. Na razie więc nie można domniemywać nawet tego, że na badanym obszarze rozpoznano już wszystkie istotnie występujące wówczas kultury. A cóż dopiero mówić o ich scharakteryzowaniu.

1.4.4. Do terenów najlepiej poznanych należą Ziemia Chełmińska, okolice Płocka i kilka małych regionów, jak np. okolice Drohiczyzna, ogólnie jednak cały obszar zaliczyć należy do poznanych raczej słabo. Dla wczesnej epoki brązu (a rozumiem przez to pojęcie I, II i część III okresu) brak dotychczas, jak wspominałem, monografii choćby jednego większego stanowiska, zaś dla czasów późniejszych publikacje cmentarzysk zdecydowanie przeważają nad opracowaniami osad, przeważnie kopanych bardzo wyrywkowo. Znac to najwyraźniej w literaturze niemieckiej, pomijającej też przeważnie informacje o powierzchniowych znaleziskach ceramiki. Stąd jednostronność i wyrywkowy charakter źródeł, ciągle jeszcze widoczne w opracowaniach zbiorczych. Zwłaszcza niewiele danych świadczy bezpośrednio o najważniejszych dziedzinach gospodarki (makroszczątki roślin, kości zwierzęce, ślady pracowni produkcyjnych), co poważnie ogranicza możliwości poznawcze. Znikome też są wiadomości o wielkości i rozplanowaniu osad, a zaledwie dwa rozpoznane łużyckie zespoły osadnicze nie wystarczają dla przeprowadzenia szczegółowych studiów. Nawet więc reprezentatywność omawianych źródeł, a zwłaszcza tych z wczesnej epoki brązu, może być dyskutowana. W zasadzie za najpełniejsze i najbardziej wiarygodne uznać trzeba informacje o obrządku pogrzebowym późnej epoki brązu oraz, *ipso facto*, o ceramice z cmentarzysk. Jest to zresztą typowe dla wszystkich grup łużyckich. Ogólnie przeto stwierdzić trzeba, że stan poznania omawianego regionu dla późnej epoki brązu jest bliski przeciętnemu poziomowi wiedzy o tych czasach w innych częściach Polski. Nierównie gorzej jest dla wczesnej epoki brązu. Często kłopoty nie wynikają nawet z małej liczby posiadanych źródeł, lecz ze stanu ich opublikowania i braku analiz specjalistycznych. Będzie to niestety widoczne w dalszych rozdziałach.

Ten brak badań specjalistycznych jest ogólną słabością naszej archeologii, choć sytuacja powoli się poprawia. Na razie ogranicza on możliwość dociekań, zwłaszcza dotyczących wytwórczości w różnych jej przejawach. Truizmem jest stwierdzenie słabości metodyki archeologicznej, nie poprawiającej się niestety od lamentów nad „kryzysem archeologii”. Ta słabość wielce utrudnia możliwość rozmaitych interpretacji, a także rozumienie szeregu już dostrzeganых zjawisk.

Rozdział drugi

Klasyfikacja typologiczna i chronologiczna
wytworów z gliny

2.1. Uwagi wstępne

2.1.1. Rozdział poświęcony omawianiu naczyń, a dodatkowo także i nielicznym innym wytworów glinianych, byłem zmuszony podzielić na dwie części: jedną — tyczącą ceramiki z wczesnej epoki brązu, a drugą — wytworów łużyckich. Powodem tego podziału jest całkowita niewspółmierność źródeł. Nie chodzi tu tylko o to, że ceramika wczesna pochodzi ze 153 miejscowości (mapa 2), a łużycka z 449 (mapa 3), ale także o stan zachowania i publikacji tych materiałów. Ceramikę łużycką omawiam na podstawie ponad trzech tysięcy naczyń zachowanych w całości lub w stanie umożliwiającym odtworzenie ich kształtu, dla form wcześniejszych odpowiednia liczba wynosi kilka dziesiątków. Spośród kilkunastu badanych wykopaliskowo stanowisk wczesnej epoki brązu z północno-wschodniej Polski nie opublikowano dotychczas ani jednego. Minimalna jest też liczba informacji o ceramice wykazującej cechy fazy przejściowej od ceramiki trzcinieckiej do łużyckiej (6.2.1).

2.1.2. W tej sytuacji konieczność odrębnego traktowania źródeł wyniknęła *per se*. Dla ogromnego materiału łużyckiego stosuję opisy maksymalnie zgeneralizowane, gdyż uwzględnienie wszystkich subtelności podziału typologicznego rozciągnęło by tekst do objętości kilkuset stron. Stąd kompromisowanie opisu przy zwracaniu uwagi przede wszystkim na te znamiona owej ceramiki, które mają znaczenie dla określenia form lokalnych lub ważnych z punktu widzenia chronologii. Stosowanie tego samego podejścia do materiałów wcześniejszych, z których opublikowano zaledwie dziewięć całych naczyń, byłoby absurdem. Mimo, iż w pełni zdaję sobie sprawę z wad przyjętego sposobu postępowania, nie widzę po prostu innej możliwości, jak właśnie oddzielne ich traktowanie.

Kilka słów poświęcić wypada sprawie ilustrowania tego oraz dwóch następnym rozdziałów. Starłem się przedstawić na rycinach przynajmniej po jednym zabytku każdej wyróżnionej odmiany. Niekiedy jednak miałem do dyspozycji jedynie tak fatalne ilustracje, że reprodukcje ich miałyby się z celem. O ile nie udało mi się narysować takiego zabytku samemu, to zrezygnowałem z wykorzystania ryciny jawnie źle. Pomiąłem też kilka ilustracji już wielokrotnie w literaturze fachowej reprodukowanych, a więc i łatwo dostępnych.

Preferowałem raczej dobieranie rysunków wykonanych wedle obecnie przyjętych kanonów, nawet, jeśli wymagało to rysowania już opublikowanych przedmiotów. Niekiedy niemożność wykorzystania ryciny jakiegoś przedmiotu wynikała z faktu, że jest on przez kogoś właśnie opracowywany dla publikacji — rzecz jasna, że zachowując wdzięczność za pokazanie mi tych materiałów nie mogę odwzajemnić uprzejmości naruszeniem praw autorskich. Sądzę jednak, że dobrany materiał, przynoszący zresztą nie tak mało zabytków publikowanych po raz pierwszy, daje wystarczające informacje o charakterze bazy źródłowej, stojącej obecnie do dyspozycji.

2.2. Ceramika wczesnej epoki brązu

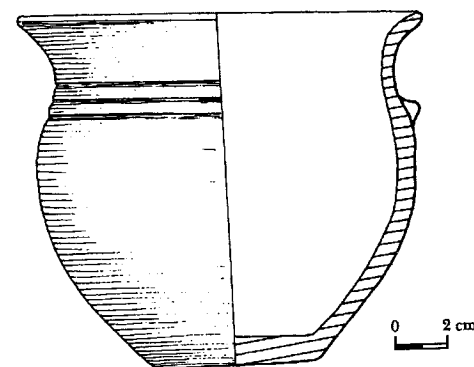
2.2.1. Ceramikę wczesnej epoki brązu znam ze 182 stanowisk pochodzących ze 153 miejscowości (mapa 2). Jednak do analizy wykorzystać można dane tylko z 94 stanowisk. Pozostałe przyniosły jedynie fragmenty brzuśców naczyń o charakterystycznej technologii wykonania, często zdobionych motywem poziomych żłobków. Gdybyż jeszcze te 94 stanowiska dostarczyły obfitego materiału! Z tego stanu rzeczy wynika wrywkowy charakter danych o wczesnej epoce brązu, co oczywiście rzutuje bezpośrednio na prezentowany tu podział typologiczny, przeprowadzany na podstawie tak bardzo niekompletnych źródeł. Należy tu niestety także przypomnieć, że do czasu znacznego postępu w publikacji już istniejących materiałów, wszelkie rozważania typologiczno-chronologiczne są obciążone poważnym ryzykiem błędów.

2.2.2. Przy tego rodzaju materiale istotne stają się jego cechy technologiczne, zwłaszcza, że wykazują one wyraźne zróżnicowanie. Choć wiadomości z literatury są i tu wrywkowe, mogę jednak wykorzystać własne spostrzeżenia, dokonane podczas oglądania materiałów. Analiz specjalistycznych na razie niestety brak. Stosunkowo najlepiej poznane są cechy technologiczne ceramiki trzcinieckiej, zdecydowanie dominujące w badanym materiale, a opisane przez A. Gardawskiego (1959, 90n.). Jest to ceramika na ogół grubościenna, wykonana z gliny z naturalną domieszką piasku i dużą ilością tłucznia. Przy ziarnach domieszki często na po-

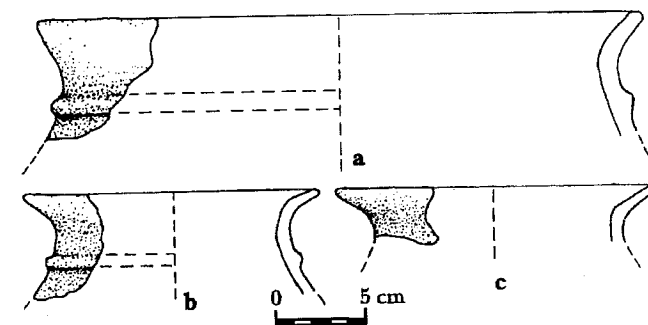
Klasyfikacja wytworów z gliny

wierzchni występują charakterystyczne spękania, a sama domieszka ma przeważnie biały kolor. Najczęstszy jest materiał o powierzchniach dobrze wygładzonych i różnych odcieniach barwy brązowej, z przewagą tak zwanego „koloru wyprawionej skóry” (A. Gardawski 1959, 93). Rzadkie jest chropowacenie powierzchni

306). Jest ona przeważnie gorzej gładzona od ceramiki grupy I oraz ma nieco inną domieszkę. Występuje też, choć rzadko, przecieranie powierzchni, analogiczne jak poprzednio omówione, oraz ich słabe chropowacenie. Ceramika jest często grubościenna. Wydaje się, że te materiały, nazwane tu II grupą technologiczną, kon-

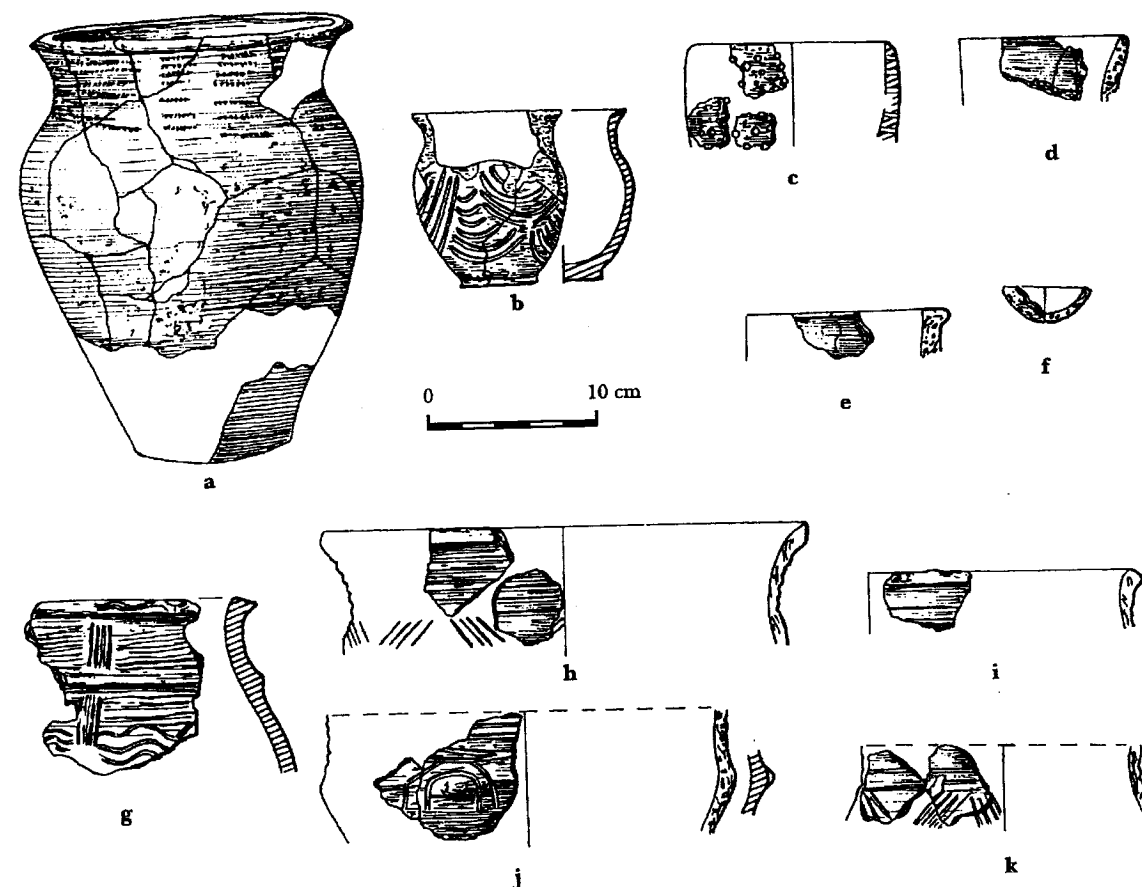
Ryc. 3. Nowa Wieś, woj. Toruń, naczynie iwieńskie

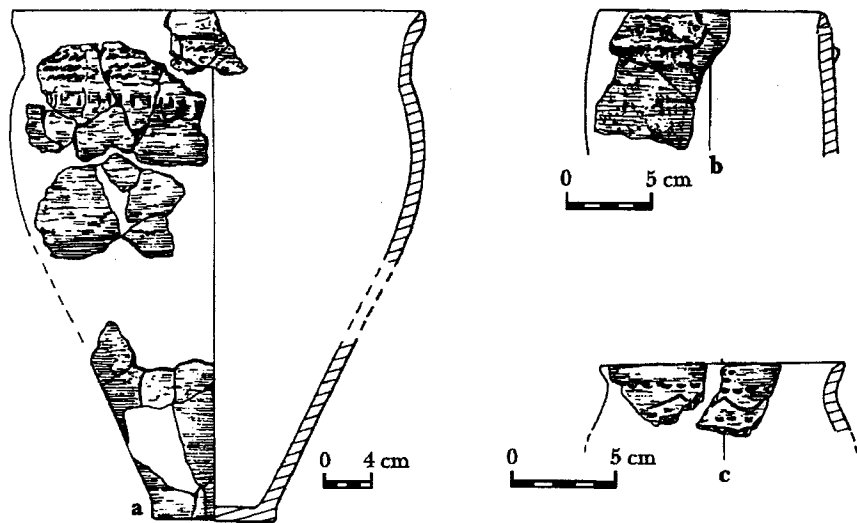

Ryc. 4. Zielen, woj. Toruń, st. 38, ceramika kultury trzcinieckiej (wg A. Bokińca)

(Drohiczyn 13) lub słabe gładzenie z widocznymi ciągami, takimi, jak powstające podczas przecierania. Całą tę ceramikę określiłem jako grupę technologiczną I. Badaczka Garbiny nie stwierdziła różnic technologicznych między ceramiką rzucewską (z warstwy V) a tą z warstwy III, obecnie omawianą (M. Mączkowska 1973,

centrują się na stanowiskach nad Zalewem Wiślanym. Na zachodnim okraju omawianego obszaru, a głównie na Ziemi Chełmińskiej, współwystępują z materiałami o cechach grupy I także i inne, które oznaczam jako III grupę technologiczną. Jest to ceramika cienkościenna wykonana z gliny o naturalnej domieszce piasku,

Ryc. 5. Ceramika kultury trzcinieckiej
a, b, h-k — Słochy Annopolskie, woj. Białystok, st. 2, c-f — Jaworówka, woj. Białystok, st. 1, g — Hryniowice Duże, woj. Białystok (wg A. Gardawskiego)

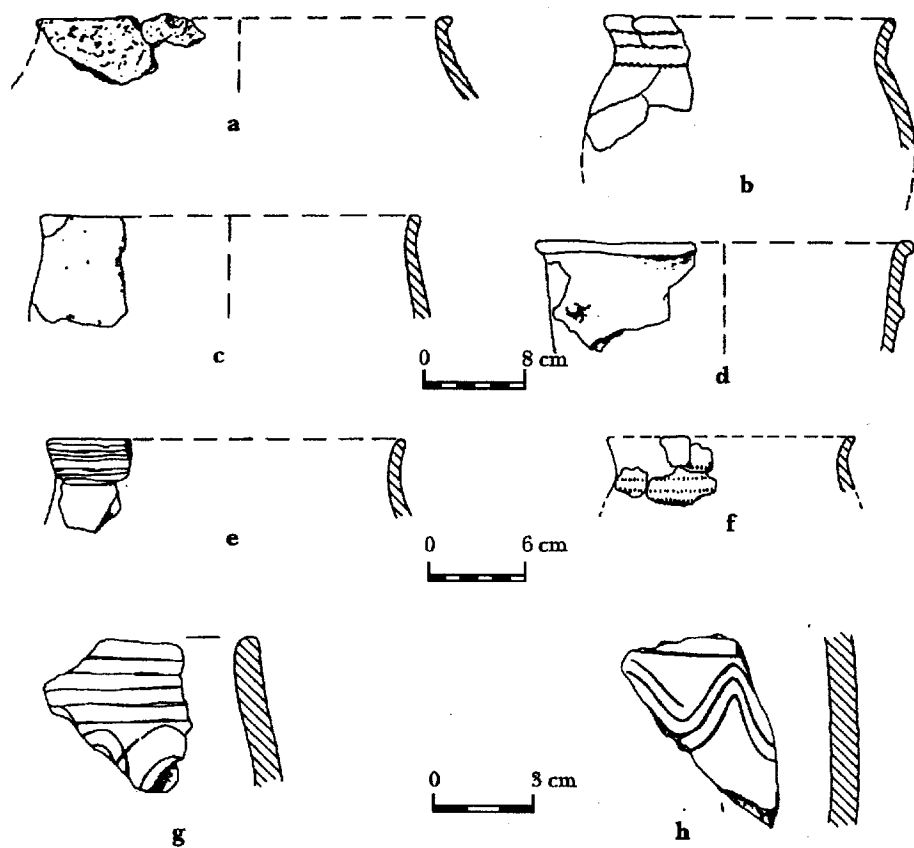
Ryc. 6. Ceramika kultury trzcinieckiej
a — Sośnia, woj. Łomża,
b, c — Drohiczyn-Kozarówka,
woj. Białystok
(wg E. Kempisty, T. Węgrzynowicz,
H. Więckowskiej)

o powierzchniach dobrze wygładzanych. Jej barwa to różne odcienie brązu (por. A.Z. Bokiniec 1993, 65; P. Makarowicz 1989, 22). Tę grupę łączyć można z ceramiką o typologicznych cechach iwieńskich.

2.2.3. Wyróżnienie tych grup, łatwo zauważalnych przy przeglądaniu materiałów, prowadzi do wniosku o różnorodności regionalnej tradycji wykonywania ceramiki, co wiązać trzeba głównie ze zróżnicowaniem kulturowym. Przy obecnym stanie poznania tej ceramiki trudno na razie powiedzieć coś ponadto, że na pewno tradycję lokalną kontynuuje grupa II. Grupa I, to jest trzciniecka, nie wykazuje różnic w stosunku do ogólnej

charakterystyki cech technologicznych ceramiki tej kultury, co może, aczkolwiek nie musi, sygnalizować jej napływowy charakter. Natomiast badanie wątków ornamentacyjnych wniosło pewne dane jedynie do charakterystyki ceramiki trzcinieckiej (mapa 5).

2.2.4. Nie trudno zauważyć, że formą najczęściej występującą w tym materiale jest naczynie esowate. Pięć takich naczyń udało się odtworzyć w całości, a 15 zachowało się wystarczająco, aby można je było jednoznacznie sklasyfikować — kilkanaście dalszych fragmentów przykrawędnych można tak określić ze znaczną dozą pewnością. Nawet w tak nielicznym zbiorze

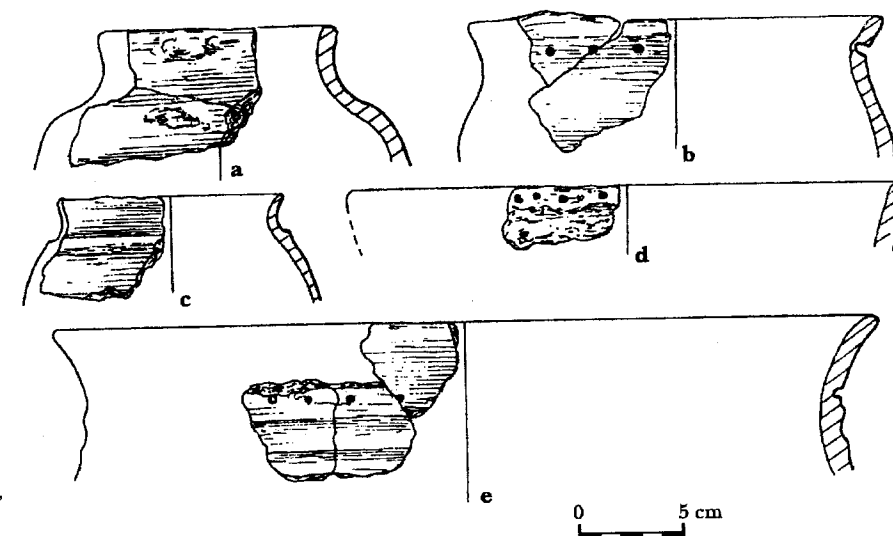
Ryc. 7. Garbina, woj. Elbląg, st. 1, wybór ceramiki z warstw III i IV
(wg M. Mączkowskiej i I. Kupezyk)

widać zróżnicowanie kształtu i ornamentyki. Najpospolitszą odmianą, oznaczoną jako I, są formy o wychylonej krawędzi i największej wydętości brzuśca przypadającej w górnej części naczynia. Średnica otworu jest zbliżona lub mniejsza od średnicy największej wydętości. Krawędzie są skośnie ścięte, przeważnie pogrubione (ryc. 2b, c, 4a, b, 5a, b, g, 6a, c). Naczynia tej odmiany należą do I, rzadko do III grupy technologicznej. Najczęstsze ich zdobienie to pojedyncze poziome listwy plastyczne, poziome i faliste ryte linie, odciski sznura; rzadsze są żłobki łukowate oraz grupy żłobków pionowych lub skośnych. Naczynia te występują na całym omawianym obszarze. Wyróżnia się między nimi wyjątkowo smukły i słabo profilowany okaz z Sośni (ryc. 6a). Odmianę II reprezentują formy niezbyt duże, które można określić jako tulipanowate. Mają one silnie wychyloną krawędź i średnicę otworu większą

niż średnicę otworków (mapa 4) oraz zdobienie krawędzi.

2.2.6. Fragmenty sześciu naczyń beczułkowatych stwierdzono na pięciu stanowiskach, w tym czterech w okolicy Drohiczyzna. Są to formy duże, lekko chropowate lub słabo gładzone, często zdobione otworkami pod krawędzią i listwą poziomą (ryc. 6b). Należą one do I grupy technologicznej.

2.2.7. Do wszystkich grup technologicznych zaliczam nieliczne fragmenty mis, pochodzące z ośmiu stanowisk. Typ ten jest silnie zróżnicowany kształtem i wielkością. Z czterech stanowisk pochodzą fragmenty tyłu mis półkulistych (ryc. 2a, 5f). Jedna z nich ma otworki pod krawędzią, a druga — zdobioną krawędź. Należą do I i III grupy technologicznej. Następną odmianę reprezentuje fragment misy typu łubieńskiego o charakterystycznym załomie brzuśca, pochodzący ze

Ryc. 8. Kaczynosa, woj. Elbląg, st. 1,
ceramika z warstwy V
(wg M. Haftki)

od średnicy największej wydętości, przypadającej około połowy wysokości naczynia. Należą do III grupy technologicznej. Zdobione są żłobkami poziomymi oraz grupami skośnych, pojedynczymi lub podwójnymi nalepianymi guzkami, a raz poziomą listwą plastyczną (ryc. 3). Zaliczyłem tu 4 naczynia z Ziemi Chełmińskiej. Z Garbiny pochodzą fragmenty dwóch naczyń, zaklasyfikowanych jako odmiana III, a należących do II grupy technologicznej. Mają one kuliste brzuśce i dość krótkie szyjki, a zdobią je motywy sznurowe oraz żłobki poziome i faliste (ryc. 7b).

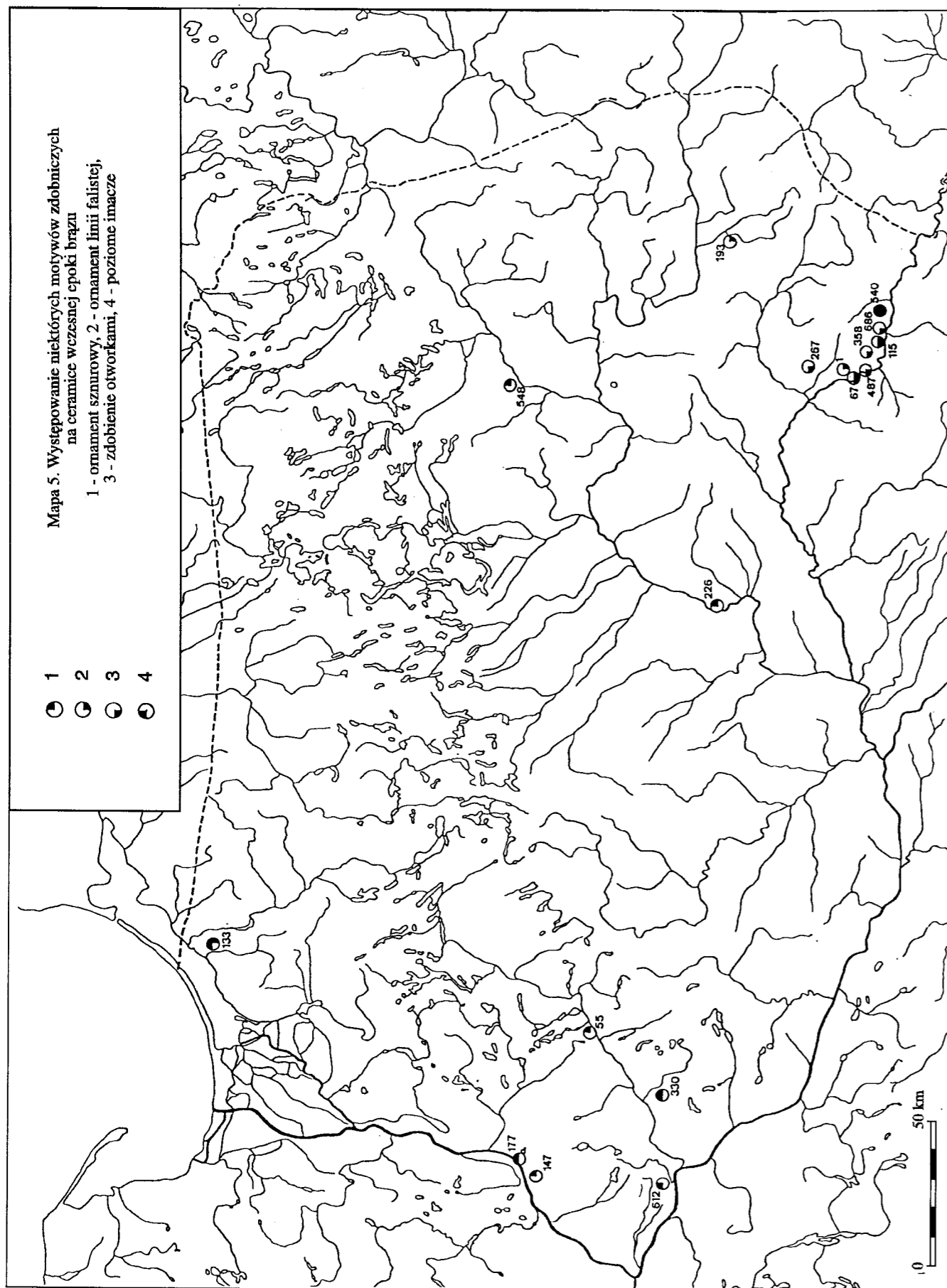
2.2.5. Z pozostałych naczyń zaliczonych do esowatych kilka jeszcze zasługuje na szczególną uwagę. Krawędzie trzech dużych naczyń z Kaczynosa i Mszana 14 pochodzą z okazów o dość silnie rozchylonych szyjkach i należą do różnych grup technologicznych. Są one bogato i różnorodnie zdobione poziomymi listwami, głębokimi dołkami, nakłuciami, ornamentem sznurowym oraz ścięciem bruzdowym (ryc. 8b, e). Wspomnieć też trzeba o skrawku z Niemirowa, zdobionej nieregularnym kreskowaniem. Na fragmentach naczyń, najprawdopodobniej tego typu, rzadko występuje jesz-

cze ornament otworków (mapa 4) oraz zdobienie krawędzi. Zaliczam ją do I grupy technologicznej, podobnie jak i misy odmiany następnej, to jest o esowatym profilu. Są to formy słabo profilowane, zaś jeden fragment jest bogato zdobiony żłobkami poziomymi i małymi obwiezionymi guzkami (ryc. 5h, j). Do III grupy technologicznej należy miska kulista o słabo wyodrębnionej szyjce z Grudziądza-Mniszka, zdobiona poziomymi żłobkami i rytym zygakiem. Ubogą listę dopełniają fragmenty trzech mis stożkowatych — dwóch zdobionych żłobkami poziomymi, a jednej o krawędzi nacinananej.

2.2.8. Z Garbiny, Torunia-Grębocina i Kaczynosa (?) pochodzą fragmenty naczyń doniczkowatych o łagodnie zachylonych ściankach. Jedno z nich zdobione jest poziomą listwą, na innych występuje ornament sznurowy, dołki lub małe guzki (ryc. 7d).

2.2.9. Fragmenty naczyń sitowatych odkryto na trzech stanowiskach (ryc. 5c), a z jednego pochodzi zdobiony otworkami talerz. Z Grudziądza-Mniszka znany jest mały esowaty kubek zdobiony listwą plastyczną i takimiż „wąsami” pod uchem. Zapewne jako kubek określić też trzeba fragment małego naczynia z Toru-

nia-Grebocina, mający wychyloną krawędź, cylindryczną szyjkę i słabo wydęty brzusec. Spośród fragmentów ceramiki, których nie można przydzielić do określonego typu, na wzmiankę zasługują występujące w Grudziądzu-Mniszku formy na niskich nóżkach.

2.2.10. Jak już mówiłem, przedstawiony tu wykaz jest bardzo skąpy i fragmentaryczny. Nie obejmuje on nawet wszystkich form i motywów ornamentacyjnych znanych z zajmującej przecież część omawianego terenu grupy mazowiecko-podlaskiej kultury trzcinięckiej (J. Dąbrowski 1972, 95). Przytoczone dane niewątpliwie nie odzwierciedlają więc w pełni już istniejącego zestawu źródeł. Powtórzę jednak, że dopóki materiały z wykopaliisk nie pojawią się na łamach wydawnictw, dopóty wszelkie charakterystyki będą też cechowały się lukami, o czym nie wolno zapominać.

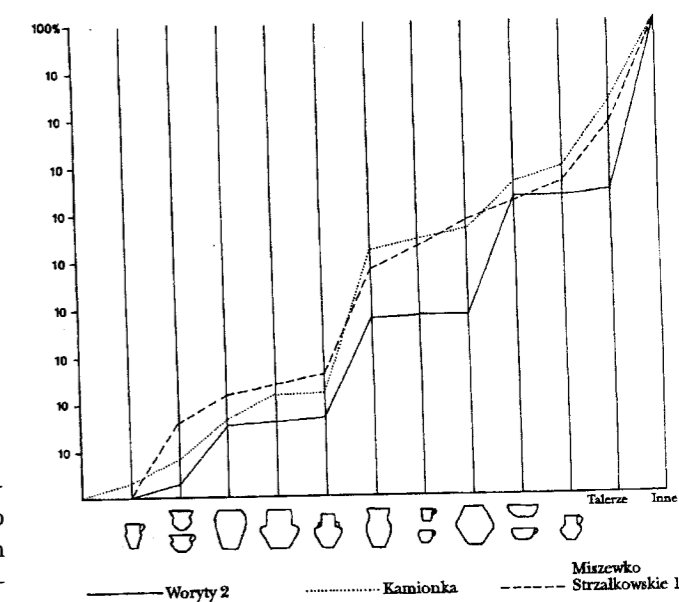
2.3. Przedmioty gliniane z czasów kultury łużyckiej

2.3.1. Analiza ceramiki z późnej epoki brązu obejmuje ponad 3100 naczyń zachowanych całkowicie lub częściowo. Ponadto dochodzi tu kilkadziesiąt innych przedmiotów z gliny. Ta mnogość naczyń wymusza generalizację opisu, nastawionego głównie na uchwycenie cech datujących i regionalnych. Zwraca uwagę, obserwowane i na innych obszarach łużyckich, zjawisko dużego zróżnicowania typów przy występowaniu wielkiej ilości form „pośrednich”, które tylko arbitralnie można przyporządkować określonemu typowi. Wskazuje to na pewne zjawisko ogólne, a mianowicie na brak ostrych cezur i dużą skalę wahań w obrębie grup naczyń o zróżnicowanych kształtach.

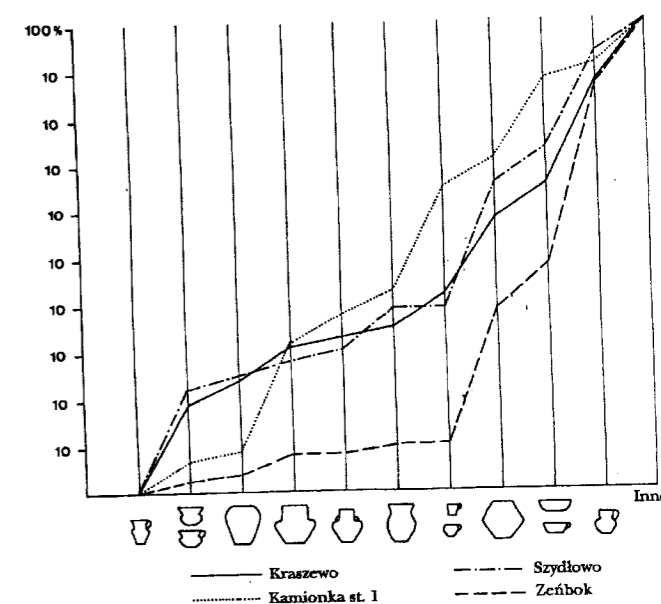
2.3.2. Podobnie jak dla ceramiki z wczesnej epoki brązu, tak i dla tej można wyróżnić kilka grup technologicznych, ale ponad 95% naczyń wykazuje cechy typowe dla technologii związanej z ceramiką łużycką. Ta grupa posiada też dużą serię analiz specjalistycznych (zest. 9). Będzie ona omówiona szczegółowiej w rozdziale 8., jako reprezentatywna dla ówczesnej produkcji garncarskiej. Jej dominanta jest tak wielka, że występowania tej grupy nie zaznaczam w opisach typów, traktując to jako rzecz oczywistą. Istnieje natomiast grupa II, wyróżniona jak dotychczas na sześciu stanowiskach z Białostoczczyzny, na których obok form I grupy technologicznej występują też naczynia inaczej wykonane (ryc. 67 i 68). Owa II grupa robi wrażenie technicznie bardziej prymitywnej. Powierzchnie są nierówno gładzone, brak wyświecania. Obok charakterystycznych dla grupy I sposobów chropowacenia, występuje także technika bardzo przypominająca chropowacenie typowe dla okresu rzymskiego. Niektóre skorupy technologicznie przypominają też trzcinięckie. Niewielka ilość materiału i brak publikacji uniemożliwiają dokładniejszą charakterystykę. Jeszcze mniej wiadomości mam o III grupie technologicznej, do której zaliczyć trzeba nieliczne znane skorupy sztrychowane (Hryniewiczze Małe, Małyszówka, Suraż) — a to z braku danych o stanowiskach zawierających wyłącznie tę ceramikę (Gołdap,

Matłak). W tej sytuacji zaznaczyć mogą jedynie fakt istnienia takiej odrębnej grupy.

2.3.3. Typem najliczniejszym w omawianym materiale są naczynia esowate, których ponad 550 pochodzi z 54 stanowisk (mapa 6). Często są one zwłaszcza na osadach (ryc. 9). Są bardzo zróżnicowane wymiarami

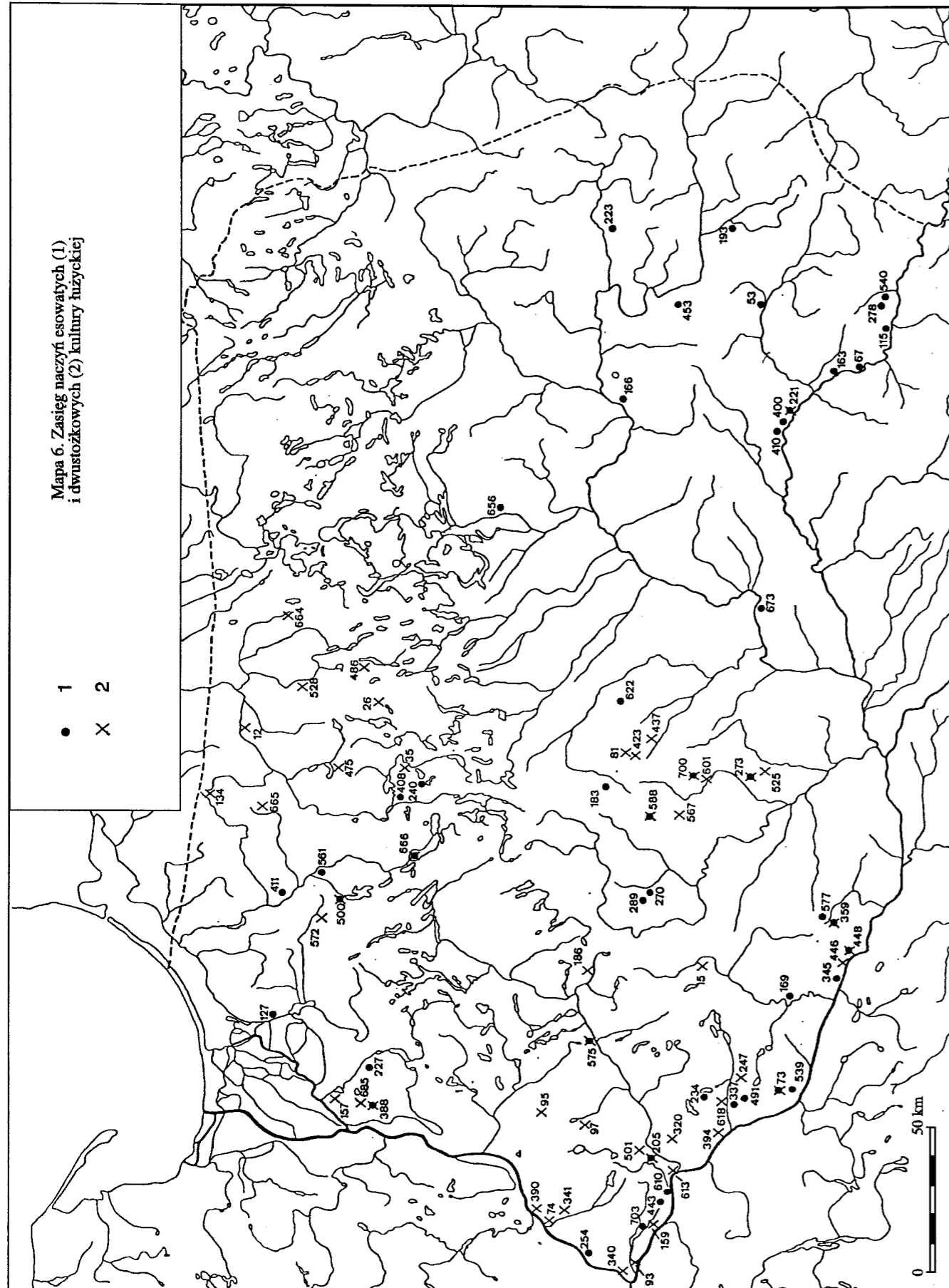

Ryc. 9. Wykres częstotliwości występowania typów ceramiki na niektórych osadach

Ryc. 10. Wykres częstotliwości występowania typów ceramiki na niektórych cmentarzyskach

(średnice otworów wynoszą 6–55 cm) i przeważnie chropowaczone. To ostatnie stwierdzenie może częściowo wynikać z tego, iż zachowane fragmentarycznie takie naczynia gładkie są dużo trudniejsze do wyróżnienia ze względu na podobieństwo do fragmentów mis i kubków. Mało jest form ornamentowanych — z naczyń dokładniej nie sklasyfikowanych wymienić należy egzemplarz z Nura-Kolonii, zdobiony z jednej strony rytymi nieregularnymi liniami.

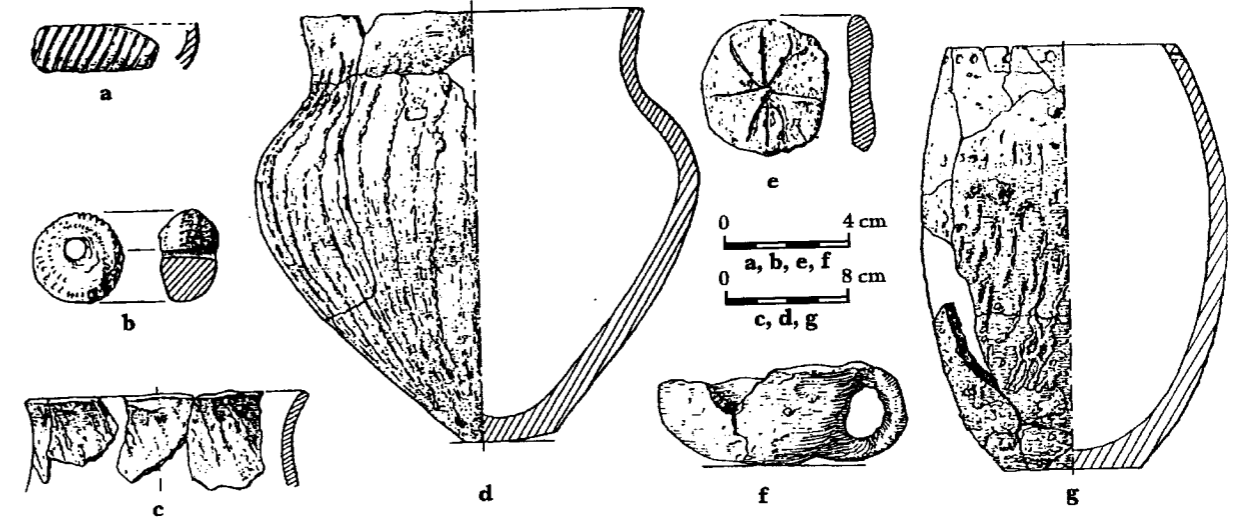

Z kilku dostrzeżonych odmian za najwcześniejsze uchodzą naczynia silnie profilowane o mocno wyodrębnionej, silnie rozchylonej szyjce (ryc. 11c, 12c) i wysoko umieszczonej, wyraźnej wydętości brzuśca. Część z nich ma skośnie ścięte krawędzie (mapa 7), ale na szeregu stanowisk występują wyłącznie naczynia o krawędziach prostych (Drohiczyn 13, Grzebsk, Olsztyn, Szczytno 12, Woryty 2). Wczesną metrykę tych form poświadczają zestawy 1 i 2.

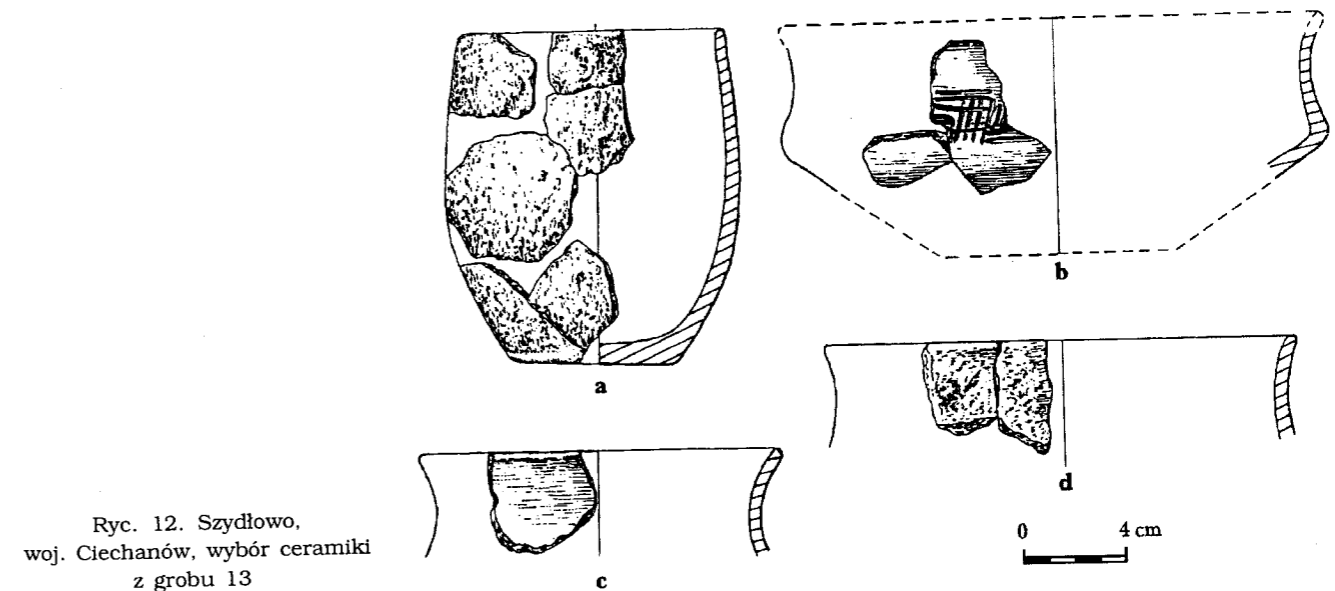
Znacznie częściej występuje odmiana naczyń słabo profilowanych o mniej rozchylonej szyjce i często nie tak wysoko przypadającej największej wydętości.

tych form wskazuje fragment z Wólki Wojciechówka, o cechach technologicznych bardzo podobnych do trzcinieckich. Naczynia tej odmiany rzadko są zdobione: występują guzki (ryc. 19a, 21g) i otworki pod krawędzią (ryc. 67b) oraz odciski palców (Woryty 2). Jest to odmiana długotrwała, na pewno przypadająca na IV i V okres.

Następną odmianę reprezentują zaledwie 4 naczynia z Miszewka Strzałkowskiego, Ołtarzy-Gołaczy, Worytów 2 i Zeńboka 1. Są one dość duże, szerokootworowe, o słabo wydętym brzuścu. Można je więc nazwać misowatymi. Ze względu na to, iż określić je można dopiero

Ryc. 11. Kamionka Nadbużna, woj. Łomża, st. 2, przedmioty gliniane z osady (wg T. Węgrzynowicz)

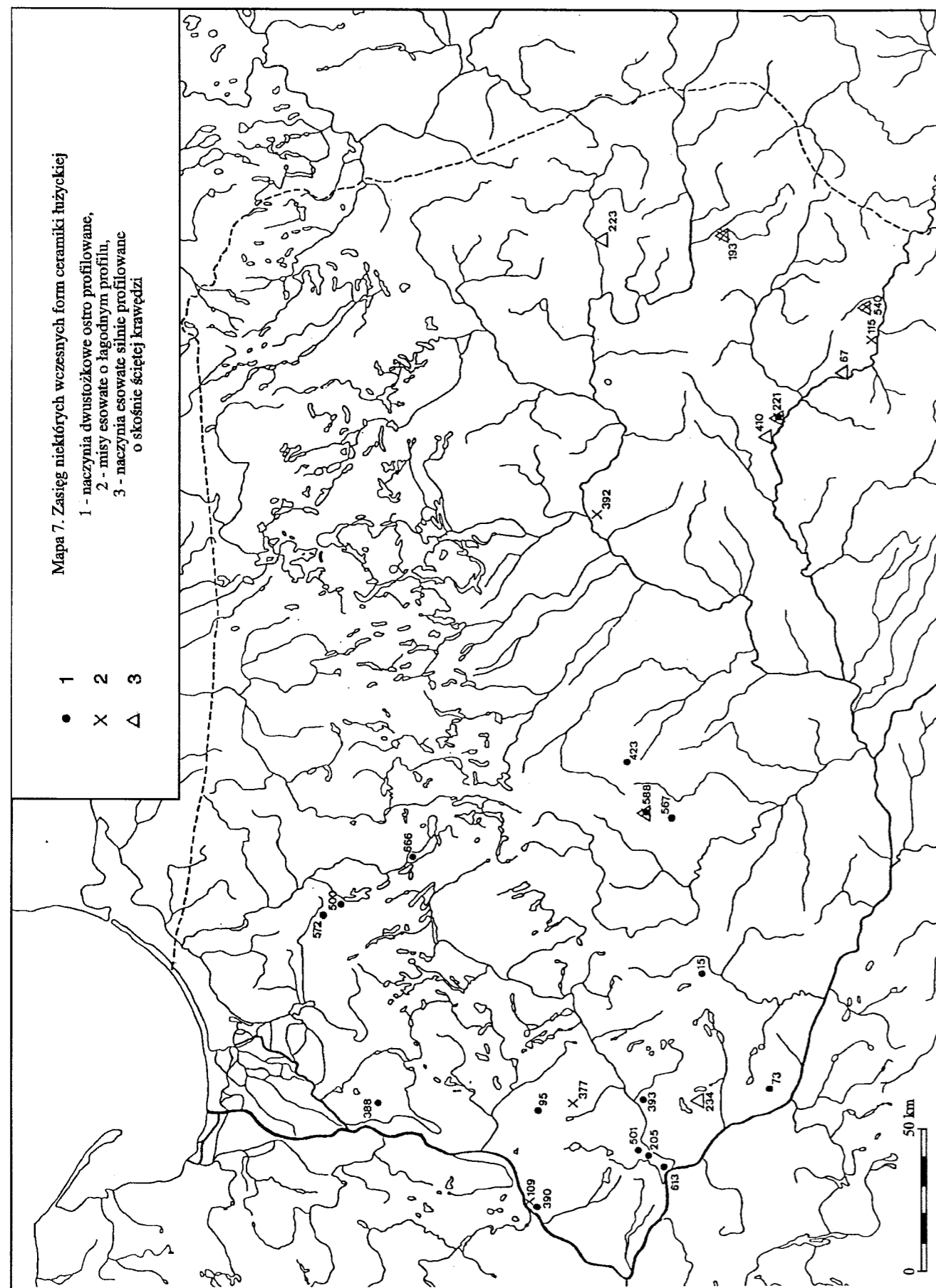

Ryc. 12. Szydłowo, woj. Ciechanów, wybór ceramiki z grobu 13

Kształt ich szyjek i krawędzi jest tak zróżnicowany (ryc. 11d, 12d, 14b, 19e, f), że formy o najkrótszych szyjkach (ryc. 19a) przypominają już naczynia jajowate. Kilka należy do II grupy technologicznej (ryc. 67e). Naczynia tej odmiany rzadko mają krawędzie skośnie ścięte (Grodnia, Grzebsk, Jedwabno, Płonka-Matyski, Ulatowo, Dąbrówka). Być może na wczesne występowanie

po odtworzeniu znacznej części profilu, podaną ilość uważać trzeba za zaniżoną. W Worytach forma taka przypada na II fazę osadniczą.

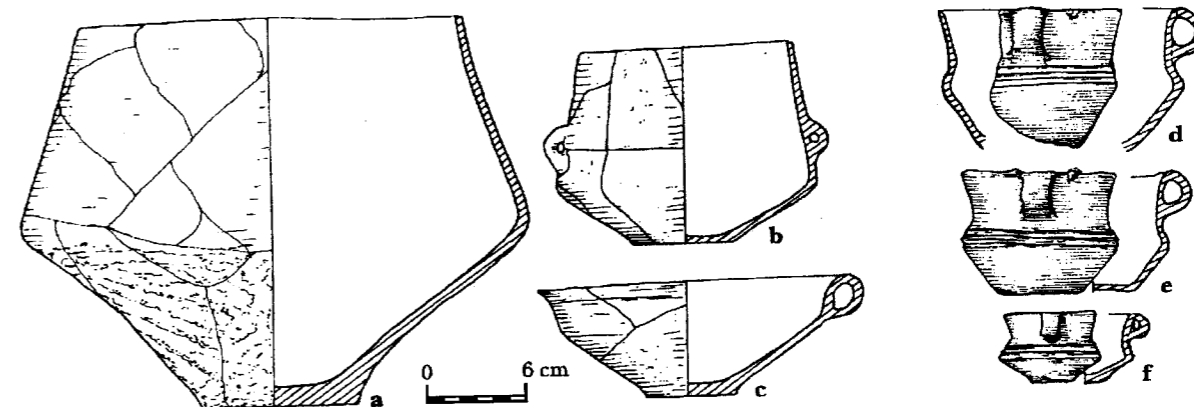
Jedynie z północnej części badanego obszaru pochodzą chropowate naczynia esowate z jednym uchem od krawędzi, zwane dzbanowatymi (ryc. 28b), znane z Elbląga, Kątek 1, Nowej Wsi, Olsztyna, Piw-

nicy-Strugaja, Szabdy-Cegielni oraz Worytów 2. Niekiedy są to naczynia małe, a więc pokrewne kubkom. W materiale z osad są one trudne do wyróżnienia, toteż podaną liczbę uważać trzeba za zaniżoną. Formy te również występują w II fazie osadniczej w Worytach, ale chyba trwają przez cały czas występowania naczyń esowatych. Trzy słabo profilowane dwuucche naczynia esowate pochodzą z Worytów 2 i Zajezerza. Są one stosunkowo przysadziste. Jedyne nie chropowaczone okaz zdobiony jest ornamentem paznokciowym. W Worytach takie naczynie przypada na II fazę osadniczą. Są to wyraźnie formy lokalne, również trudne do wyróżnienia.

2.3.4. Bardzo liczne są w omawianym materiale kubki, określane też jako czerpaki, dzbanki czy pu-

naśladownictwem wzorów przybyłych z zachodu (por. np. D. Durczewski, W. Śmigieński 1965, tabl. 16.5 i 24). Kubki tej odmiany zdobione są żłobkami i ornamentem rytym w różnych układach. Często są pojedyncze lub mnogie poziome bruzdy u nasady szyjki (ryc. 15l), pod którymi niekiedy występują grupy kresek skośnych lub pionowych (ryc. 18e, 29a, b). Takie grupy kresek występują i samodzielnie (Olsztyn, Szydłowo, Zeńbok 2). Wśród żłobków najczęstsze są skośne (ryc. 24), a rzadsze poziome (Olsztyn, Ożumiech, Kraszewo), niekiedy kombinowane z grupami ukośnych. Kubki baniaste są rzadkie na Podlasiu, a pospolite na północnym Mazowszu, Warmii i Mazurach (ryc. 9 i 10), stanowią formę bardzo długotrwałą.

Ryc. 13. Kraszewo, woj. Ciechanów
a-c — gr. 23, d-f — znalezione luźno (wg J. Miśkiewicza)

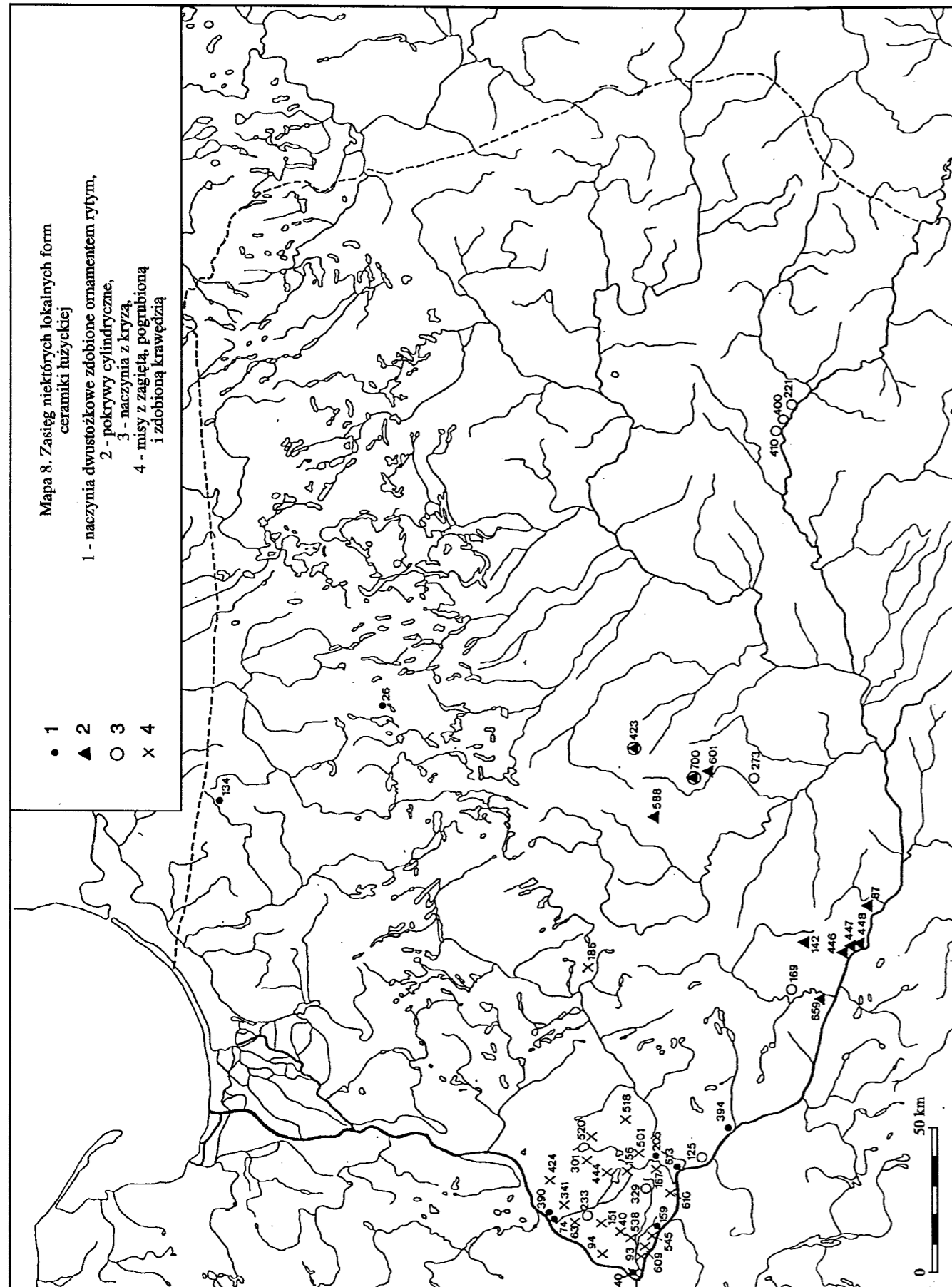
charki. Są to naczynia niewielkie, uchate, o bardzo zróżnicowanym kształcie. Granice między nimi a niektórymi odmianami mis są czysto umowne. Kubki są z reguły wygładzane lub wyswiecane, nierzadko czernione. Zaliczyłem tu ponad 450 naczyń z 70 stanowisk, co uważam za liczbę zaniżoną (wiele krawędzi małych, nieokreślonych naczyń występuje w ceramice z osad). Pewnej części materiału nie udało się przypisać żadnej odmianie. Powiedzieć trzeba, że kubki rzadko pełniły funkcję popielnic.

Większość form dokładniej sklasyfikowanych, licząca ponad 170 kubków z 47 stanowisk, to naczynia o niezbyt silnie wyдутym, zaokrąglonym brzuścu, szyjce cylindrycznej lub lejkowatej, niekiedy z wychyloną krawędzią. Można je nazwać baniastymi. Tylko kubek z Surajnow ma uszko wałeczkowate, a z Ohtarzy-Gołaczy — zdobiony. Kubek z Nowych Dóbr ma w dnie omfalos, a trzy naczynia mają dna wyraźnie wyodrębnione (ryc. 23d). Kubki te różnią się wyraźnie wielkością. Można byłoby dzielić je na wiele odmian, różniących się głównie kształtem szyjki (ryc. 16b, 18d, 21f, h, 23b), ale dokonałem tego tylko dla naczyń objętych zestawieniami 1 i 2. Podam jedynie, że formy słabo profilowane o krótkiej szyjce znam z Dybowa i Judytów, a okaz z wydłużoną szyjką z Kokocka (ryc. 21c) nawiązuje do innych odmian kubków z tego cmentarzyska. Zdobiony kubek o niewielkim uszku z Kurzętnika jest zapewne

Drugim co do liczebności typem (ponad 30 egzemplarzy z 16 miejscowości) są kubki kuliste (ryc. 26b), mniej zróżnicowane kształtem i rozmiarami niż poprzednie. Są to dość głębokie kuliste naczynia o uchu rzadko wyniesionym ponad krawędź (Czczewo, Słończ), niekiedy zdobione ornamentem paznokciowym. Kubki z Bartoszyca i Rzęczkowa mają słabo wyodrębnioną krawędź. Ten typ trwa także przez cały czas występowania ceramiki lużyckiej.

2.3.5. Czerpaki różnią się od naczyń poprzednio omówionych tylko tym, że są płytsze i przeważnie mają ucho wyniesione ponad krawędź (ryc. 11f). Znalezione ich ponad 20 w 18 miejscowościach a wyraźnie charakterystyczne są dla Ziemi Chełmińskiej (mapa 9). Niekiedy mają wyodrębnioną krawędź (ryc. 21b) lub omfalos w dnie. Jedyne okaz z Małej Kępy jest zdobiony bruzdami poziomymi i grupami skośnych. Bransoleta z gr. 7 w Boluminie datuje cały zespół na VI okres epoki brązu (ryc. 56), ale formy te występują zapewne i w V okresie.

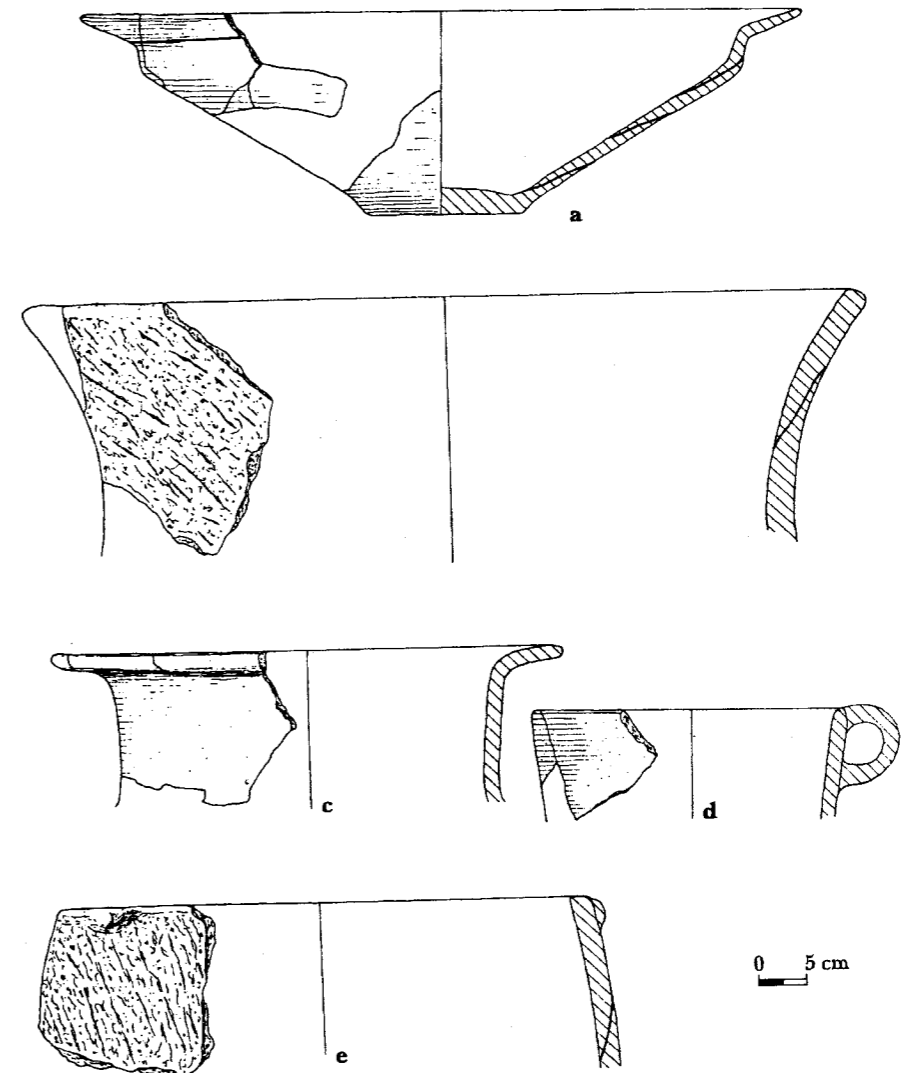
2.3.6. Nieco zbliżone do kulistych są kubki doniczkowate, których około 30 pochodzi z 11 miejscowości. Występują one stosunkowo często na cmentarzyskach w Chełmicy Dużej i Kamionce Nadbużnej. Mają ścianki zachylające się od krawędzi, lekko łukowato lub skośnie, są stosunkowo smukłe i z reguły niezdobione (ryc. 18g). Dokładnie datować ich nie można.

Dzbanki, czyli smukłe kubki o esowatym profilu, pochodzą z sześciu miejscowości Ziemi Dobrzyńskiej i północnego Mazowsza (ryc. 15b, i). Są one niekiedy zdobione żłobkami poziomymi (Chełmica Duża, Kraszewo, Ożumiech), bądź poziomymi i grupami skośnych (Ożumiech). Określić je trzeba jako wczesne (zest. 2), nie sięgające poza schyłek IV okresu. Zapewne do tego typu zaliczyć należy znane mi tylko z kiepskiego rysunku naczynie z Pustników, o krótkiej lejkowatej szyjce i małym uszku na brzuścu, zdobione naprzemiennie

kami poziomymi (ryc. 15e, g) lub skośnymi. Są to formy wczesne (zest. 2).

Z Kokocka oraz z miejscowości nieznannej na Podlasiu pochodzi sześć naczyń o niskim, silnie wydętym brzuścu i wydłużonej, cylindrycznej szyjce z wychyloną krawędzią (ryc. 21k). Przypadają one na schyłek epoki brązu (J. Kostrzewski 1958, 178). Dwa niezdobione kubki o baniastych brzuścach i stożkowatych szyjkach pochodzą z Czemelewa i Worytów 1 i są późne typologicznie. Wczesny natomiast (zest. 2) jest znaleziony

Ryc. 14. Grodziszewo, woj. Płock, wybór ceramiki z osady

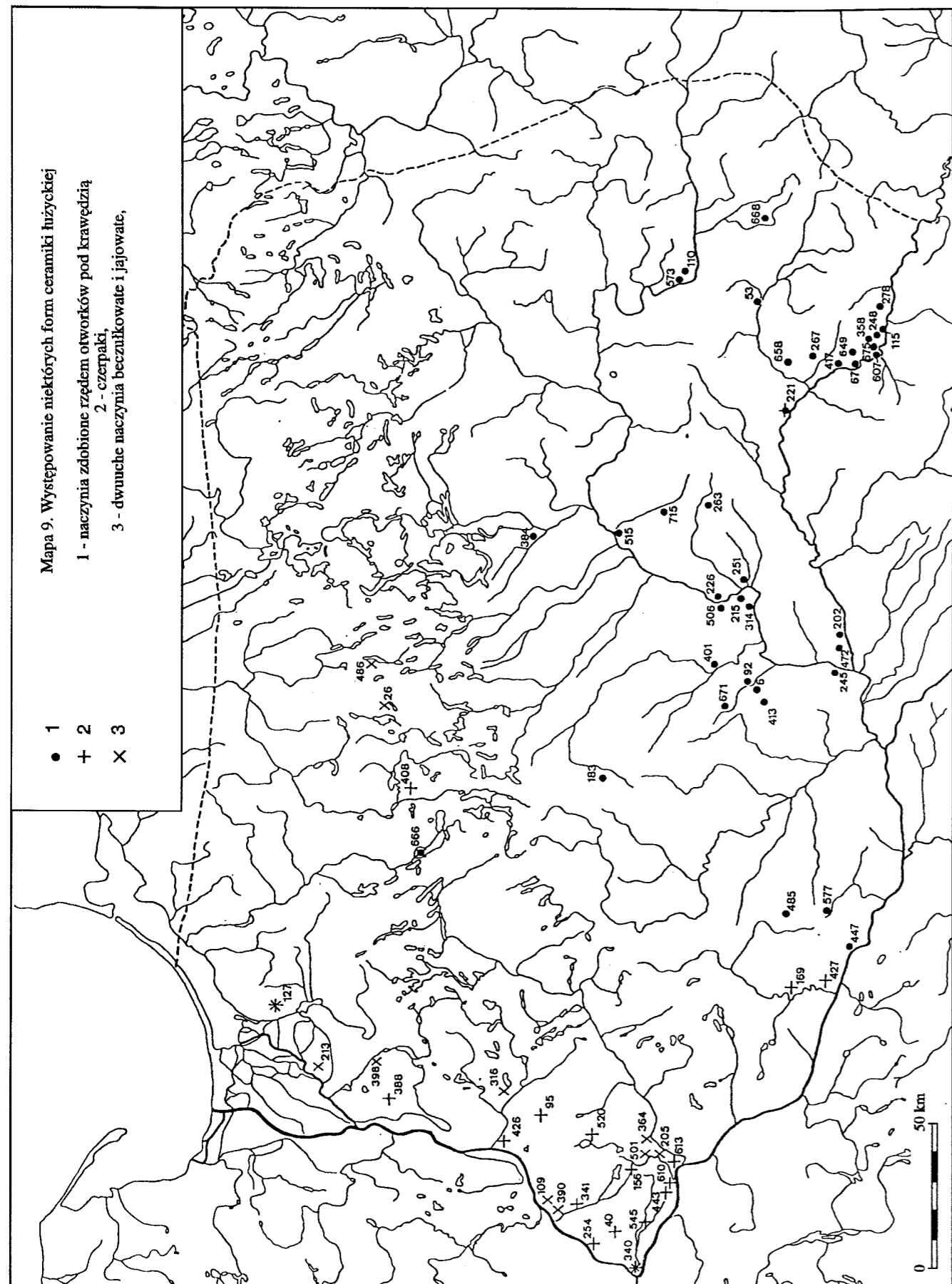
pionowymi i poziomymi pasmami „reliefów” z podwójnych odcisków paznokcia, a więc ornamentem przypominającym wyraźnie tak zwany kalenderberski. Ornament taki występuje na dużych terenach od schyłku IV okresu aż po halsztat D (K. Simon 1982, 140n.; F. Horst 1985, 98n.). Omawiane naczynie jest więc zapewne późniejsze od pozostałych.

Formę esowatą mają także kubki niskie, pokrewne misom esowatym, o wyraźnie wyodrębnionych szyjkach, pochodzące z Ożumiecha, Płocka-Ośnicy, Słoch Annopolskich i Zeńboka. Bywają one zdobione żłob-

w grobie 13 w Ożumiechu wysoki i smukły kubek o krótkiej, niemal cylindrycznej szyjce.

Na dwóch stanowiskach (Kraszewo, Kamionka Nadbużna) wystąpiło sześć naczyń ostro profilowanych o wyraźnie załamanym brzuścu i lejkowatej szyjce (ryc. 13d-f). Na krawędzi przy uchu występują guzki, a większość z nich zdobią poziome żłobki. Uważać je trzeba za wczesne.

2.3.7. Pokrewne im typologicznie naczynia można już nazwać pucharkami. Oprócz jednego, pochodzą one z północnego Mazowsza. Są to formy smukłe i wysokie

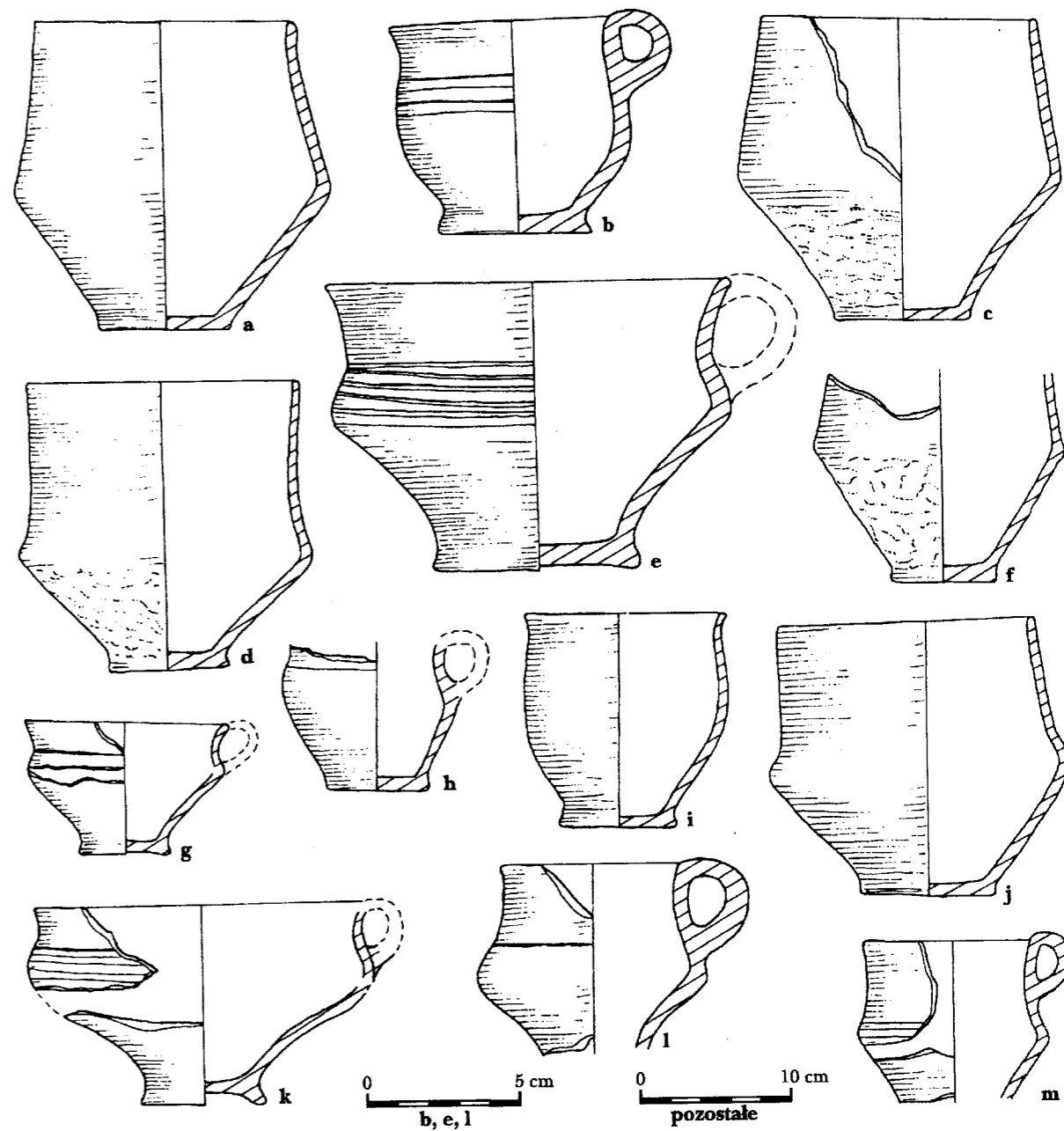

o długiej, cylindrycznej szyjce, niekiedy wyodrębnionej krawędzi i niezbyt silnie wydętym, ostro załamanym brzuścu. Zdobione są poziomymi żłobkami (Chamsk, Kraszewo, Miszewko Strzałkowskie) lub ornamentem rytym (Zeńbok 1). Inwentarz grobu 7 z Ożumiecha pozwala umieścić je w IV okresie.

Badany teren stanowi peryferię zasięgu pucharków typu ulwóweckiego, a omówione właśnie formy wyraźnie się z nimi łączą. Jednak pucharki o ostrym załomie brzuśca, podciętej nóżce i rozchylonej krawędzi znam

Z Krajewa Wielkiego i Targoni pochodzą pucharki na wyodrębnionej, pełnej nóżce z rozszerzoną stopką, o łagodnie zaokrąglonym brzuścu i wychylonej krawędzi (ryc. 28a). Uważam je za formę lokalną, stosunkowo wczesną. O okazie z Elbląga wiem tylko, że miał wysoką nóżkę i był zdobiony grupami pionowych kresek. Jakimś lokalnym wariantem form esowatych jest puchar z Zeńboka 2, o wyodrębnionej wklęsłej nóżce.

2.3.8. Z pięciu miejscowości pochodzi kilkanaście czarek, to jest niskich naczyń o krótkich lejkowatych

Ryc. 15. Ożumiech, woj. Ostrołęka, inwentarz grobu 23 (wg J. Miśkiewicza)

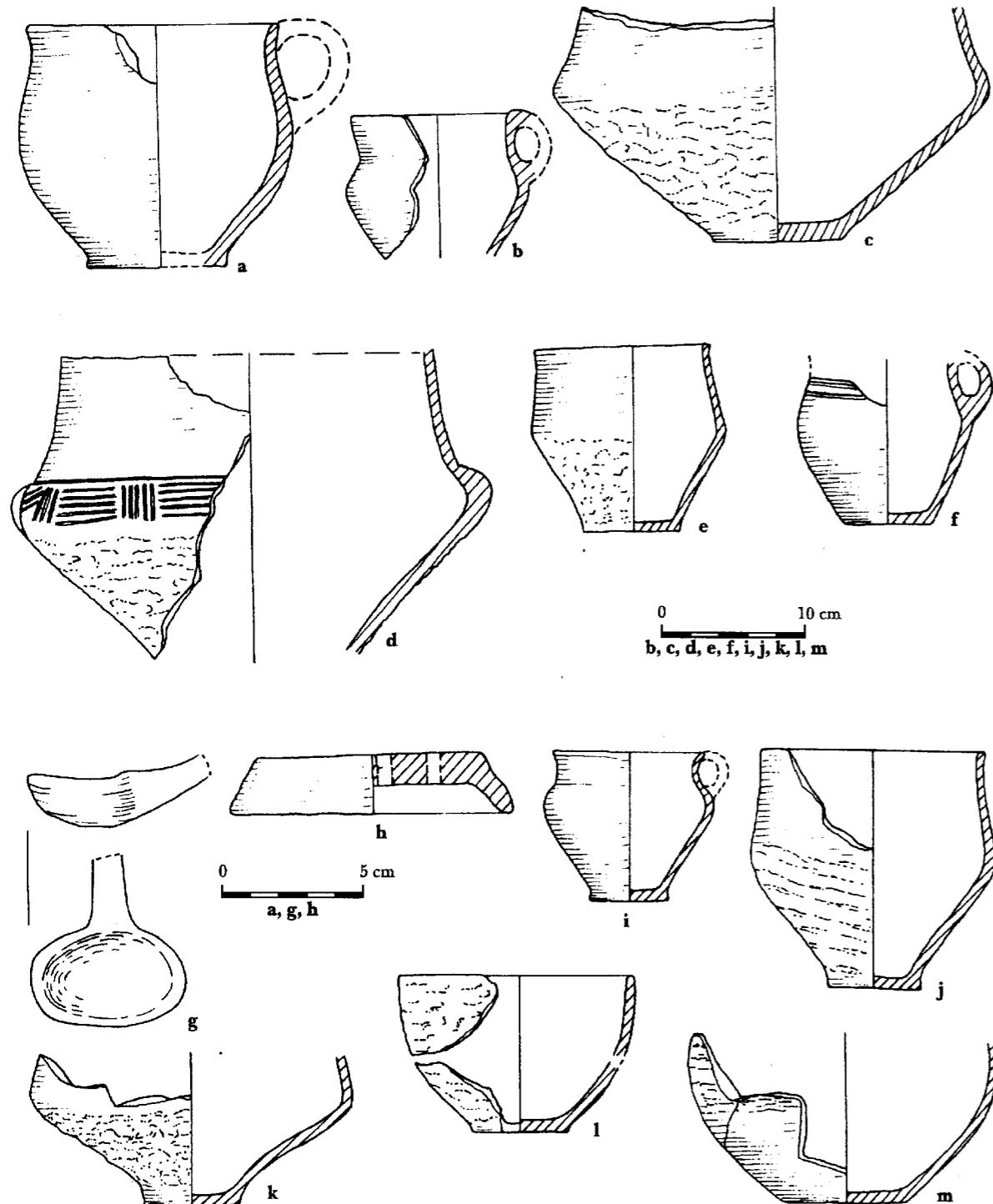
tylko z Drohiczyzna i Kamionki Nadbużnej. Są one bogato zdobione ornamentem żłobkowym i rytym (ryc. 17). Uważać je należy za formy wczesne (por. T. Węgrzynowicz 1973, 53n., gdzie omówiono je wraz z odmianą poprzednią).

szyjkach i słabo wydętych brzuścach (ryc. 27b, d). Ilość ta jest niewątpliwie zaniziona ze względu na trudność wydzielenia ich na podstawie fragmentów. Naczynie z Samulek Dużych zdobione jest żłobkami, a z Kuczwałów — nacięciami i bruzdami poziomymi. W Elblągu

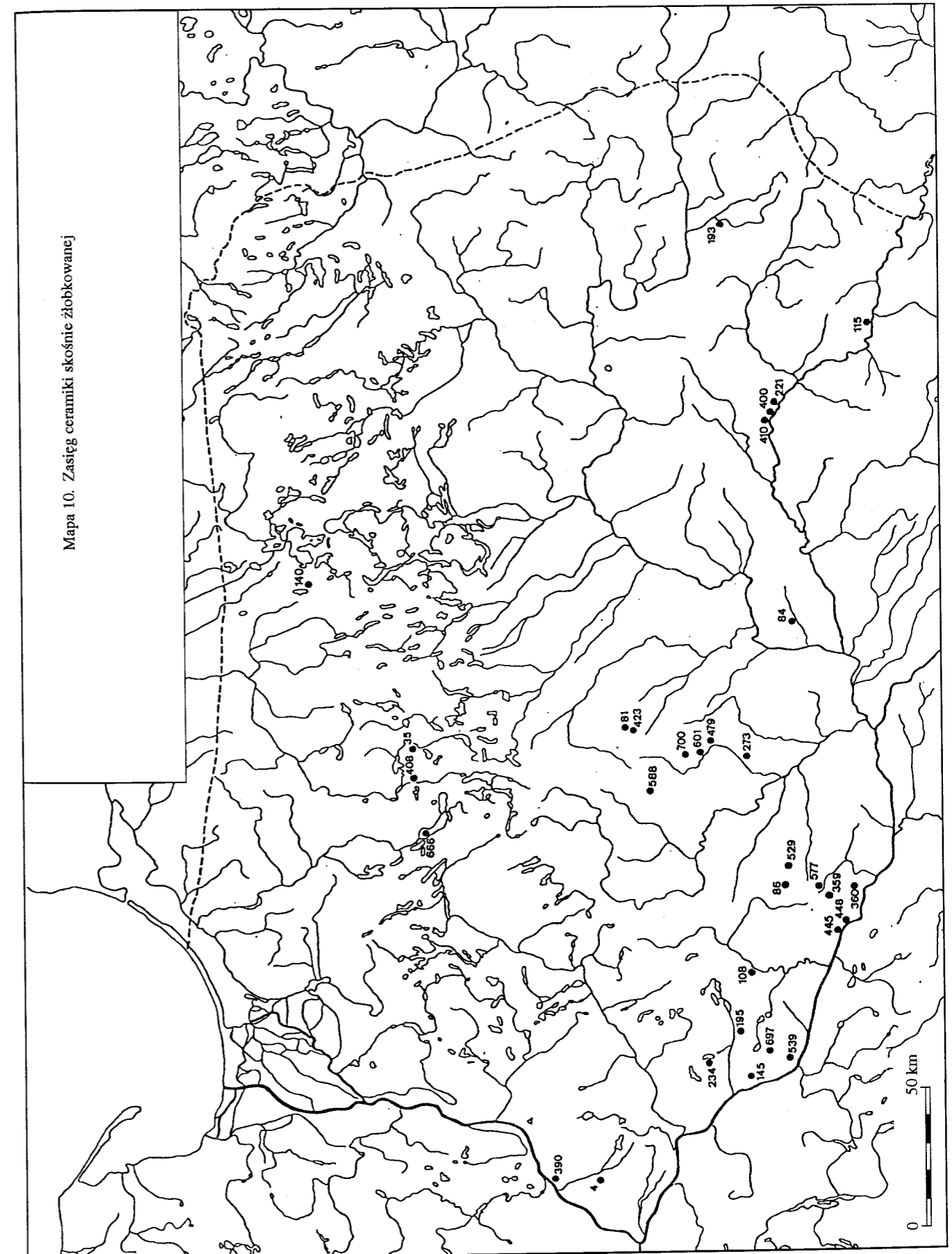
i Worytach czarki są często chropowate. Mała jest przydatność tego typu dla datowania, można jedynie stwierdzić, że nie są to formy najwcześniejsze.

Wyjątkiem na badanym terenie jest dzban z Chełmna, o krótkiej cylindrycznej szyjce, trzykrotnie profilowanej górnej części i ostrym załomie brzuśca (ryc. 22). Jest on bogato zdobiony zakreskowanymi trójkątami, grupami dołków i motywami rytymi. Dobra doń analogia pochodzi z wczesnej fazy grupy górzyckiej (S. Griesa 1982, 37n., tabl. 6.5). Uważam więc to naczynie za importowane z zachodniego Pomorza w VI okresie.

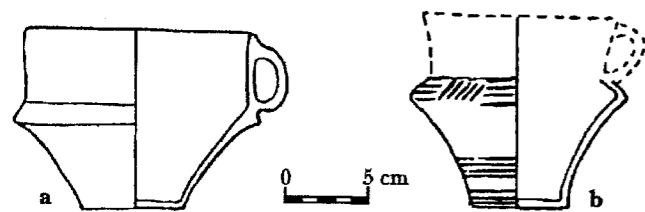
2.3.9. Natomiast formą pospolitą są naczynia dwustozkowe, których ponad 180 pochodzi z 51 stanowisk. Są one bardzo częste na północnym Mazowszu, a rzadkie na Podlasiu (mapa 6). Występują niemal wyłącznie na cmentarzyskach (ryc. 10), przeważnie jako popielnice (ryc. 79). Jest to typ silnie zróżnicowany, ale bez wyraźnego wyodrębniania się odmian formą lub rozmiarami. Górna część tych naczyń jest stożkowata lub cylindryczna (ryc. 15a, c, 16e, j, 20b, c, 26d), niekiedy zaś lekko wciągnięta (ryc. 20a), co powoduje pewne podobieństwo do niektórych naczyń baniastych. Poniżej

Ryc. 16. Ożumiech, woj. Ostrołęka, ceramika z grobów
a-c — gr. 29, d-f — gr. 1, g-m — gr. 15 (wg J. Miśkiewicza)

ostrego lub zaokrąglonego załomu często występuje chropowacenie, nierzadko wyraźnie dekoratywne (ryc. 13a). Absolutnym wyjątkiem jest naczynie z Ożumiecha, całe chropowaczone. Wielkość i proporcje tych naczyń są bardzo zróżnicowane; obok form o bardzo wydłużonej górnej części (Płock-Borowiczki, Kraszewo) spotyka się naczynia niskie, przypominające raczej misy (Miszewko Strzałkowskie, Surajny, Zeńbok), przeważnie jednak załom posadowiony jest około połowy wysokości naczynia. Zaledwie kilka okazów ma ucha w górnej części (Biskupiec I, Chełmica Duża, Woryty 1) lub poziome imacze na załomie. Naczynia dwustożkowe rzadko są zdobione. Ornament poziomych bruzd rytych nad załomem (ryc. 20e) jest charakterystyczny dla Ziemi Chełmińskiej (mapa 8). Zdobione dodatkowo pasmem grup skośnych kresiek naczynie z gr. 33 w Małej Kępie reprezentuje tak wyraźnie cechy stylu uradzkiego, iż należy je uznać za import lub jego naśladownictwo (por. L.J. Łuka 1951, 50n., ryc. 27i i 39g). Ponadto odnotować trzeba zdobienie ornamentem „fałszywego sznura” (Trzebiegoszcz), parami otworków (Pustniki) i grupami odcisków palca (Szydłowo). Przypomnę też

Ryc. 17. Pucharki ulwóweckie
a — Drohiczyn, woj. Białystok, b — Kamionka Nadbużna,
woj. Łomża, st. 2 (wg T. Węgrzynowicz)

o stosowaniu dekoracyjnych technik chropowacenia. Naczynia o ostrych załomach brzuśca (mapa 7) uważane są powszechnie za wczesne, co potwierdzają oba zestawienia (1 i 2). Naczynia o łagodniejszym załomie również występują wcześniej (zest. 2), ale sięgają aż po VI okres (Sarnowa Góra, Trzebiegoszcz). Wydaje się jednak, że są one typowe dla czasów sięgających końca V okresu, a później trwają jedynie sporadycznie.

2.3.10. Naczyń, określanych w literaturze jako baniaste, wazowate lub dwustożkowe znam ponad 300 z 76 miejscowości. Mają one zaznaczoną szyjkę i zaokrąglony brzusec, którego największa wydętość przypada około połowy wysokości. Często są zdobione i mają chropowaczone dolną część, także technikami dekoracyjnymi. Materiałów z 17 stanowisk nie mogłem sklasyfikować dokładnie: bywają one zdobione żłobkami poziomymi, skośnymi kombinowanymi z dołkami, ornamentem rytym kombinowanym z dołkami, a także guzkami. Najpospolitszą odmianę, do której należy ponad 170 naczyń z 45 miejscowości, tworzą formy o wyraźnie wydzielonej cylindrycznej lub stożkowej szyjce i dość silnie wydętym brzuścu (ryc. 15j, 20d, 23c, 30b, 31d, 32f). Rzadko mają krawędź pogrubioną (Biskupiec I, Rogowo), dno wyodrębnione wieńcem odcisków pal-

ców (Biskupiec I), czy profilowaną górną część brzuśca (Kłyżówka), natomiast szyjka często jest wydzielona poziomą bruzdą lub żłobkiem. Nierzadkie są żłobki skośne (zwłaszcza Kamionka Nadbużna 1 i Nur-Kolonia). Ornament bruzd poziomych bywa kombinowany z grupami kresiek skośnych (ryc. 31h), skośnych i pionowych (Mała Kępa) lub nakłuc (Bogdany, Pustniki), odcisków paznokcia (Biskupiec I), grup kresiek skośnych oraz dołków (ryc. 78), i wreszcie grup pionowych kresiek lub żłobków (Biskupiec I, Krupoliny). Z motywów rzadszych wymienię rzędy poziomych i pionowych odcisków paznokcia (Biskupiec I). Żłobki skośne bywają łączone z rzędami dołków, zaś poziome niekiedy współwystępują z grupami skośnych (ryc. 16d) i guzkami. Sporadycznie występują grupy żłobków łukowych (Olsztyn), ornament paznokciowy na dolnej części brzuśca (Mojtyny) oraz „kalenderberski” (Pustniki). Kątowy nakłuwany ornament stwierdzono w Biskupcu I, zaś naczynie ze Skatników miało podwójną linię falistą, najprawdopodobniej inkrustowaną. Naczynia tej odmiany występują od początku kultury łużyckiej (zest. 2), a ich zdobnictwo dowodzi, że trwają aż do jej końca. Formy późniejsze są przeważnie bardziej przysadziste (por. L.J. Łuka 1951, 121n.).

Baniastymi nazwać można naczynia o dość kulistym brzuścu i krótkiej szyjce (ryc. 31b), reprezentowane przez około 20 egzemplarzy z 10 miejscowości. Odmiana ta zdobiona jest rzadko i tylko na Warmii i Mazurach, a to liniami rytmami, ornamentem paznokciowym, „kalenderberskim” i parą otworków. Okaz z Biskupca ma dno wyodrębnione odciskami palca. Znaleziska z Judytów i kh. VI z Zeńboka oraz ornamentyka, umieszczają te naczynia nie wcześniej, niż u schyłku IV okresu.

Natomiast odmianę następną można zwać naczyniami wazowatymi. Reprezentuje ją 21 form z 14 miejscowości; brak jej na Podlasiu. Są to przysadziste naczynia o krótkiej cylindrycznej lub lekko stożkowej szyjce i dość silnie wydętym brzuścu (ryc. 20f). Rzadko mają pogrubioną krawędź (Woryty 1). Bywają one zdobione przeważnie bruzdą lub żłobkiem u nasady szyjki, rzadziej ornamentem paznokciowym (Biedaszki, Mała Kępa). Zespoły z Jełgunia, Małej Kępy i Piórkowa wskazują na późną fazę kultury łużyckiej, jednak takie naczynia z Nowych Dóbr i Torunia-Kaszczorka sugerują ich wcześniejsze występowanie.

Pokrewne wyżej omówionym jest 7 naczyń z 6 miejscowości z Ziemi Chełmińskiej, Warmii i Mazur. Są one również przysadziste, ale mają niemal nie wyodrębnioną stożkową szyjkę (ryc. 32a). Formy te są zdobione bruzdami poziomymi, a tylko okaz z grobu 7 w Boluminie (ryc. 56d) ponadto dołkami i grupami kresiek. Ten właśnie grób datuje takie naczynia na VI okres. Bliskie omawianym naczynie z Elbląga ma jedno ucho i lekko wychyloną krawędź.

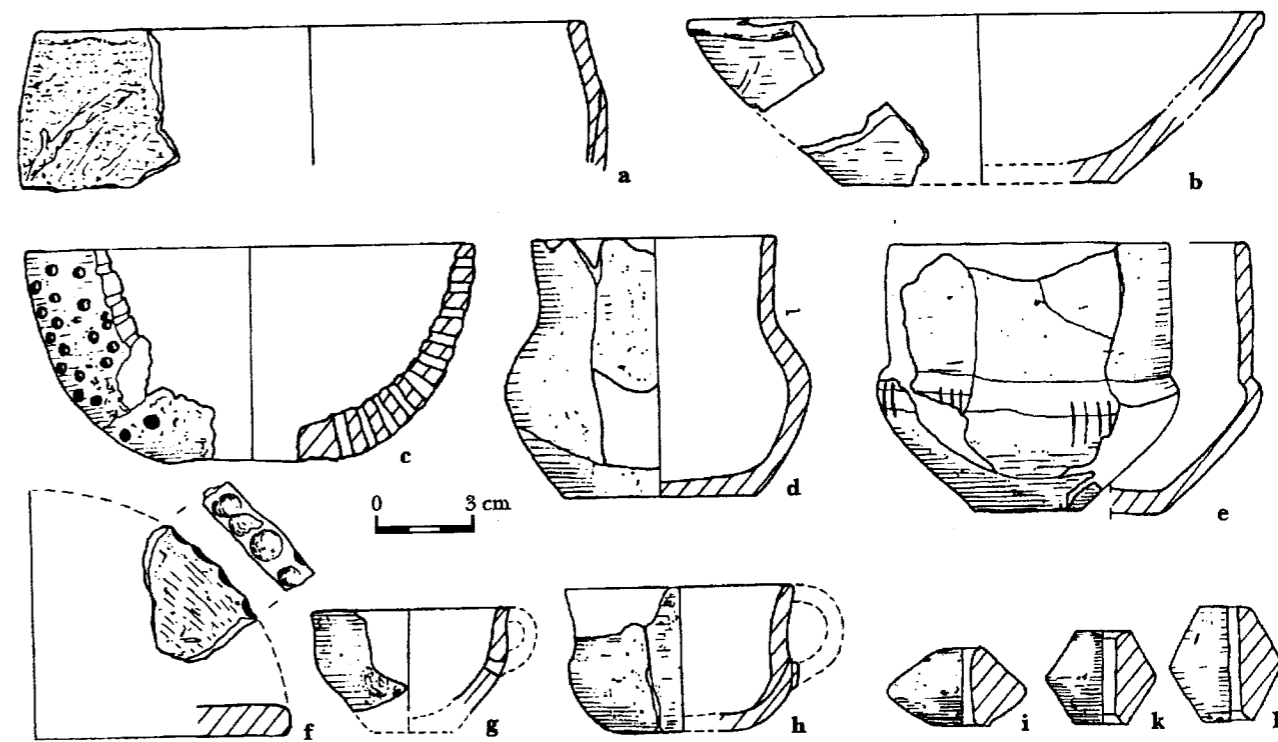
Jedynie z kartoteki J. Kostrzewskiego znam smukłe naczynie o stożkowej szyjce z Setropi. Jest to import lub naśladownictwo form długo trwających na zachód od Wisły (por. K. Szamałek 1987, 56n., ryc. 23B IVa). Z Jełgunia i Czemplawa pochodzą trzy naczynia o słabo zróżnicowanym profilu i nieznacznie wydętym brzuścu,

nadającym im kształt gruszkowaty. Są to formy późne, trwające jeszcze w okresach następnych (J.T. Podgórski 1992, 206n., ryc. 11A; A. Waluś 1990, 122n., ryc. 6.1 i 2).

Odmianę lokalną tworzą należące do II grupy technologicznej naczynia z Małyszówki i Suraza. Mają one krótkie lekko stożkowe szyjki i wysoko usytuowaną największą wydętość brzuśca, niewiele przewyższająca średnicę otworu (ryc. 67c, 68a).

2.3.11. Zbliżone do omówionego właśnie typu są amfory, występujące na badanym terenie w 49 miejscowościach w liczbie około 150 sztuk. To niezbyt obfite ich występowanie może wynikać z trudności w wyróżnianiu (musi być zachowany przynajmniej ślad ucha). Jest to typ silnie zróżnicowany. Około 10% tych form nie mogę sklasyfikować dokładnie. Są wśród nich zdo-

W obrębie tego typu zaznacza się kilka odmian. Podstawową tworzą naczynia o wyraźnie wydzielonej dość wysokiej szyjce i uchach na brzuścu (ryc. 26g), a z całego omawianego terenu znanych jest 40 takich naczyń z 20 miejscowości. Około połowy stanowią egzemplarze zdobione. Stosunkowo najczęstsze są żłobki skośne (ryc. 30a) lub poziome (ryc. 28d), niekiedy przerywane grupami skośnych. Szyjka bywa wyodrębniona bruzdą poziomą, czasem wraz z grupami żłobków skośnych (Chełmica Duża) lub ornamentem paznokciowym (Biskupiec I). Te dwa ostatnie motywy występują też samodzielnie (Biskupiec I, Nur-Kolonia). W Elblągu stwierdzono pod uchem grupę trzech dołków. Zestawienia 1 i 2 wykazują, że na badanym terenie naczynia te występują od początku istnienia ceramiki łużyckiej, a znaleziska z Woriejmów wskazują jeszcze i na V okres.

Ryc. 18. Woryty, woj. Olsztyn, st. 2, wybór ceramiki z osady (wg J. Dąbrowskiego i M. Mogielnickiej-Urban)

bione bruzdami (Szydłowo), żłobkami poziomymi (Barany) kombinowanymi także z grupami skośnych (Ożumiech). Szerokie poziome żłobki na fragmencie amfory z Elbląga 9 wskazują na powiązania z Pomorzem i datują to naczynie na V okres (por. J. Kostrzewski 1958, 124n., ryc. 91.3, 4). Amfory mają wydzieloną szyjkę, są dwuucze, a różnią się proporcjami, ukształtowaniem szyjki i załomu. Często są zdobione, a wyjątkowo w dolnej części chropowaczone (Biskupiec I, Chełmica Duża, Ożumiech, Zajezerze). Ucha są przeważnie taśmowate, tylko naczynie z gr. 646 z Biskupca I ma ponadto poziomy imacz. Amfory są na ogół niewielkie lub średnich rozmiarów.

Najpospolitsze są amfory o wydzielonej szyjce cylindrycznej lub stożkowej i zaokrąglonym brzuścu.

Inną odmianę tego typu tworzą okazy o nieznacznie wydętym brzuścu, a więc i niewyodrębnionej szyjce, których znam dziewięć z pięciu miejscowości. Również one są często zdobione: bruzdą poziomą (ryc. 13b), żłobkami poziomymi (Szydłowo), także przerywanymi grupami żłobków skośnych (Ożumiech). Datować je należy tak samo, jak i odmianę poprzednią. Natomiast naczynia z grobów 179 i 585 w Pustnikach różnią się od tej odmiany szerokością otworów i krótkimi szyjkami. Zdobie je bruzda pozioma, grupy kresiek, a niżej ornament „kalenderberski”. Zarówno ornament, jak i kształt datują je na V okres (por. L.J. Łuka 1951, 72n., ryc. 42g).

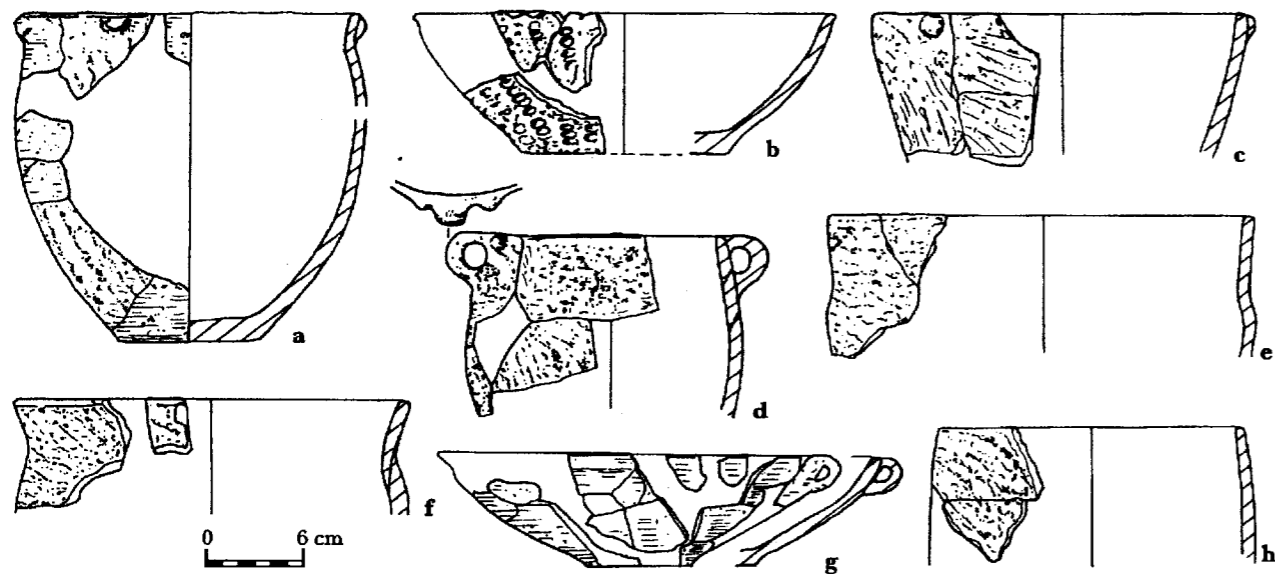
2.3.12. Odmiana następną jest wyraźnie formą lokalną z Ziemi Chełmińskiej. Zaliczam tu 15 naczyń

z Bolumina, Czemelewa, Łysomic, Małej Kępy, Nawry, Rogowa, Rzęczkowa i Torunia. Są to amfory o stożkowatych szyjkach i dość nisko przypadającej największej wydętości brzuśca, przeważnie bogato zdobione (ryc. 56e). Występuje ornament ryty bruzd poziomych i skośnych grup, rzędów nacięć, dołków, a raz „falszywego sznura”. Inwentarz gr. 7 z Bolumina datuje je na VI okres, trwają one jednak i dłużej (J. Chudziakowa 1974, 25n.).

Duże amfory o prawie niewyodrębnionej stożkowatej szyjce i kulistym brzuścu występują stosunkowo licznie na Warmii i Mazurach (Bartołty Wielkie, Biskupiec I, Gonty, Jełguń, Piórkowo), a rzadko na Ziemi Chełmińskiej i Dobrzyńskiej (Chełmica Duża, Czemele-

poziomymi, kombinowanymi z grupami skośnych. Dwie zbliżone amfory z Chełmicy Dużej mają nieco bardziej zaokrąglone i podcięte załomy i zdobione są bruzdami poziomymi i skośnymi. Formy te posiadają liczne analogie w grupie wschodniowielkopolskiej ze schyłku III oraz z IV okresu epoki brązu (por. J. Miśkiewicz 1961, 235n.).

2.3.13. Zbliżone do amfor są naczynia baniaste z wyodrębnioną kryzą, które znam z Kijewa, Łysomic (ryc. 28c), Nura-Kolonii i Ożumiecha, jednak i na innych stanowiskach zachowały się fragmenty na tyle charakterystyczne (ryc. 14c), aby je tu zaliczyć (mapa 8). Są to spore naczynia o dość silnie wydętym brzuścu, cylindrycznej lub lejkowatej szyjce z poziomą lub lekko

Ryc. 19. Woryty, woj. Olsztyn, st. 2, ceramika z osady (wg J. Dąbrowskiego i M. Mogielnickiej-Urban)

wo). Inwentarz gr. 9 z Chełmicy Dużej wskazuje na V okres, ale kontekst występowania naczyń z Gontów, Jełgunia (ryc. 32) i Piórkowa poświadcza trwanie ich i w okresie następnym. Z Kokocka pochodzi wysoka amfora o krótkiej szyjce i nieznacznie wychylonej krawędzi (ryc. 21i). Jest to import lub naśladownictwo typu pospolitego w Wielkopolsce, a przypadającego głównie na V okres (L.J. Łuka 1951, 125, ryc. 96c). Być może lokalną przeróbką takich naczyń jest zbliżona kształtem amfora z gr. 636 z Biskupca I.

Amfory gruszkowate o silnie wydętym brzuścu i wydłużonej szyjce są typem pospolitym na Ziemi Chełmińskiej w okresie halsztackim D (J. Chudziakowa 1974, 25). Wydaje się jednak, że okazy z Grzywny (ryc. 33a) i z gr. 49 w Małej Kępie przypadają jeszcze na schyłek epoki brązu. To drugie naczynie jest bogato zdobione ornamentem rytym i kłutym.

Ostatni typ to amfory ostro profilowane, których znam z tego terenu cztery, nieco różniące się między sobą. Formy z Miszewka Strzałkowskiego (ryc. 66a) i Kamionki Nadbużnej I mają cylindryczne szyjki i dość ostre załomy, a zdobione są żłobkami skośnymi bądź

skośną kryzą, mające pary uszek lub guzków zwanych ślepymi uszkami (ryc. 28c). Naczynia te są zdobione żłobkami skośnymi, poziomymi lub półkolistymi obwodzącymi małe guzki, wreszcie samymi guzkami. Tylko w Nurze-Kolonii i Ołtarzach-Gołaczach występują na kryzach grupy żłobków. Formy te powszechnie datowane są na IV okres. Można sądzić, że tylko okazy z Łysomic i Zeńboka, mające kryzy skośne, przypadają na V okres, zapewne na pierwszą jego połowę, zaś pozostałe na IV. Pokrewna tym naczyniom jest szeroko-otworowa forma z Nowych Dóbr na wysokiej pustej (?) nóżce, mająca lejkowatą szyjkę z uszkiem u jej nasady i kulisty, zdobiony skośnymi żłobkami brzusec. Nawiązuje ona wyraźnie do form ze środkowej epoki brązu (por. L. Kozłowski 1927, tabl. VII.3). Te nawiązania oraz ornamentyka datują omawiane naczynie na IV okres, zapewne na jego pierwszą połowę.

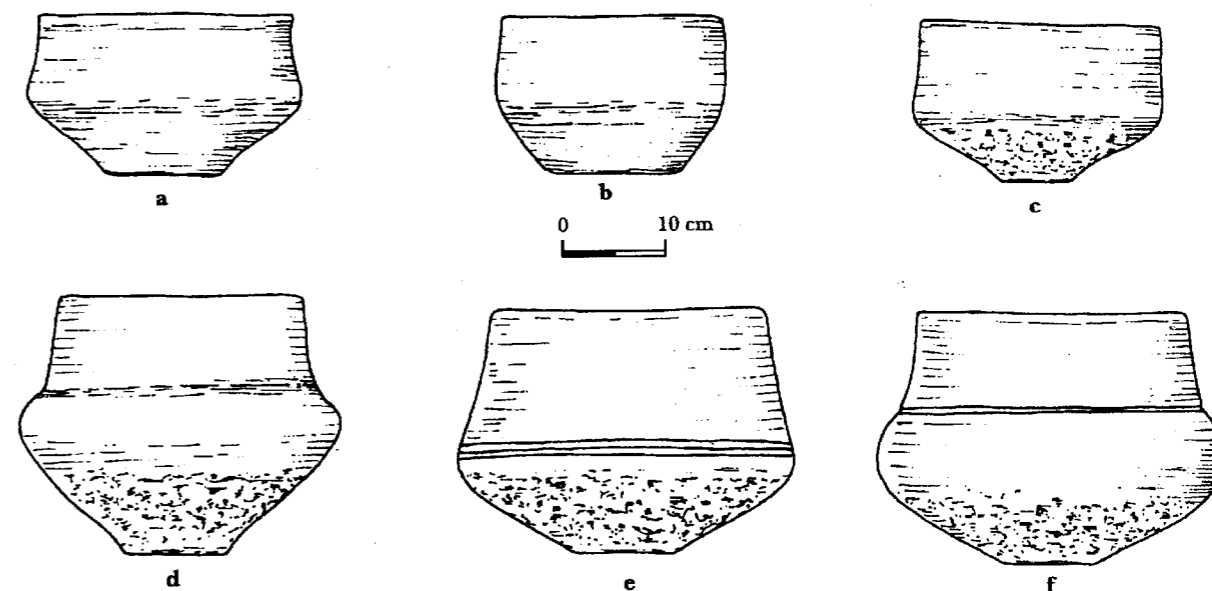
2.3.14. Pokrewnie naczyniom z kryzą jest wielokrotnie omawiane w literaturze naczynie z Ostródy-Zajezerza, będące znaleziskiem unikatowym. Ma ono wysoką stożkowatą szyjkę z wyodrębnioną krawędzią, rozkątowaną występy na załomie i zdobione jest żłobkami poziomymi,

skośnymi i festonami. Obecnie naczynie to łączone jest z oddziaływaniami kultury Gava, które są najsilniejsze podczas okresu halsztackiego B (M. Bazieli 1982, 294; W. Blajer 1995, 70). Najprawdopodobniej stanowi ono import z Małopolski i przypada na V okres.

2.3.15. Z sześciu stanowisk na Warmii i Mazurach pochodzą naczynia gruszkowate, czyli formy o słabo wyodrębnionej krótkiej szyjce i największej wydętości znacznie poniżej połowy wysokości naczynia. Zaklasyfikowałem tu zaledwie trzy okazy, a szereg dalszych musiałem określić jedynie na podstawie górnych części. Są to naczynia duże, przeważnie chropowate, stosunkowo często zdobione guzkami. Zapewne tego właśnie typu naczynia z Olsztyna i Elbląga zdobione były

3–41 cm), są niemal wyłącznie chropowate, niekiedy z gładzonym pasem pod krawędzią. Na Kurpiach i Podlasiu grupują się okazy zdobione rzędem otworków pod krawędzią (mapa 9), stanowiące niewątpliwie odmianę lokalną. Pozostałe motywy zdobnicze są rzadkie.

2.3.17. Jako naczynia beczułkowate oznaczyłem około 150 form z 33 stanowisk. Mają one stosunkowo słabo wydęte brzuśce i rzadko wyodrębnioną krawędź (ryc. 12a). Są to niemal wyłącznie naczynia chropowate. Okaz z Suraża 3 należący do II grupy technologicznej, ma chropowate jedynie stosunkowo wąski pas w części środkowej (ryc. 67a). Niekiedy występują otworki pod krawędzią (mapa 9) lub guzki. W Biskupcu I i Pustnikach odkryto po kilka naczyń zdobionych pa-

Ryc. 20. Nowe Dobra, woj. Toruń, ceramika z cmentarzyska (wg H. Urbanka)

listwami nacinanymi lub karbowanymi. Formy takie nie występują przed V okresem (por. J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981b, 227), a trwają dużo dłużej — omawiane okazy różnią się jednak wyraźnie od form typowych dla halsztatu D (J. Chudziakowa 1974, 25).

2.3.16. Bardzo często, a już zwłaszcza na osadach (ryc. 9), występują naczynia zwane beczułkowatymi lub jajowatymi. Różnica między nimi jest bardzo płynna, zasada się bowiem na tym, czy łukowato wygięte ścianki tworzą największą wydętość brzuśca bliżej krawędzi, czy też połowy wysokości naczynia. Forma z gr. 70 w Kamionce Nadbużnej w wyniku błędów produkcyjnych jest tak asymetryczna, iż wykazuje cechy obu typów. W omawianym materiale istnieje duży zbiór fragmentów krawędzi naczyń, które można przypisać jedynie obu tym typom łącznie (2.3.19). Utrzymując tedy tradycyjne nazewnictwo (problem szczegółowego podziału i tak wyniknąłby przy wyróżnianiu odmian z łącznie potraktowanych obu typów), zwracam jednak uwagę na wyraźną umowność tej klasyfikacji. Naczynia te mają wielce zróżnicowane rozmiary (średnice otworów

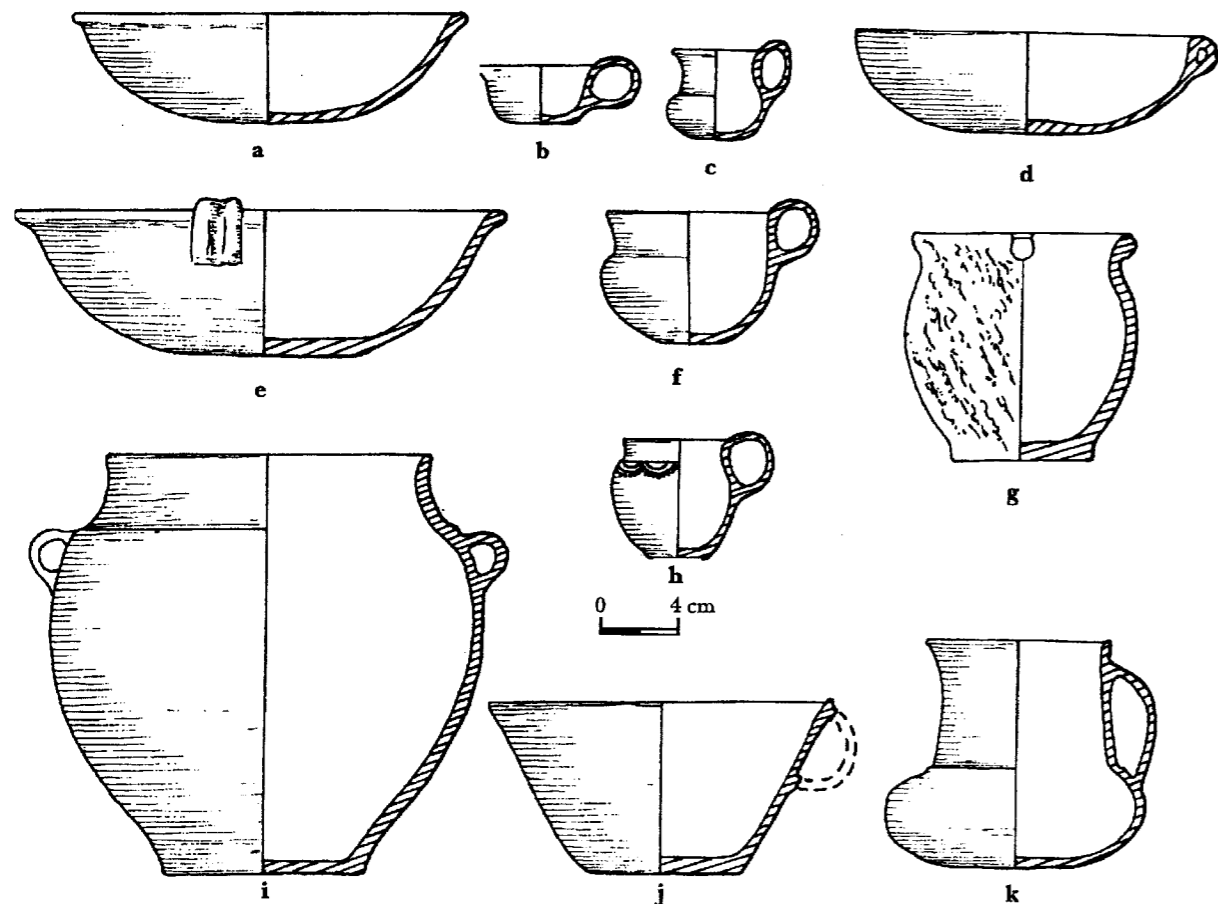
rami otworków oraz odciskami palcowymi i paznokciowymi, a jedno naczynie ornamentem „kalenderberskim” (ryc. 31c). Z jedenastu stanowisk na Warmii, Ziemi Chełmińskiej i Elbląskiej pochodzi dwadzieścia kilka naczyń z dwoma uchami przy lub pod krawędzią (mapa 9). Często występują one na cmentarzyskach (ryc. 78). Wiele z nich jest zdobionych ornamentem paznokciowym, palcowym, guzkami przy uszkach, a wspomnieć też trzeba naczynie z ornamentem „kalenderberskim” (ryc. 31a). Z pewnymi zastrzeżeniami wyróżniam tu trzecią odmianę, którą tworzą formy niskie, szeroko-otworowe, o lekko wychylonej krawędzi, zdobione guzkami, otworkami i ornamentem paznokciowym. Pochodzą one tylko z Drohiczyzna (st. 8 i 13) stanowiąc wytwory lokalne. Wszystkie te naczynia nie mogą być dokładnie datowane.

2.3.18. Do naczyń jajowatych zaliczam ponad 100 okazów z 34 stanowisk. Także one są w olbrzymiej większości chropowate, a niekiedy mają słabo wyodrębnioną krawędź. Zdobienie występuje rzadko (ryc. 11g), przeważnie rzędem otworków pod krawędzią (mapa 9), ponadto odciskami palców, guzkami, a raz (Woryty

2) nacinaniem krawędzi. Również i te formy są nieprzydatne dla datowania. Odmianę dwuuchą (ryc. 19d) reprezentuje niewielka ilość naczyń z pięciu stanowisk (mapa 9), a zapewne także z Dolnych Wymiarów i El-

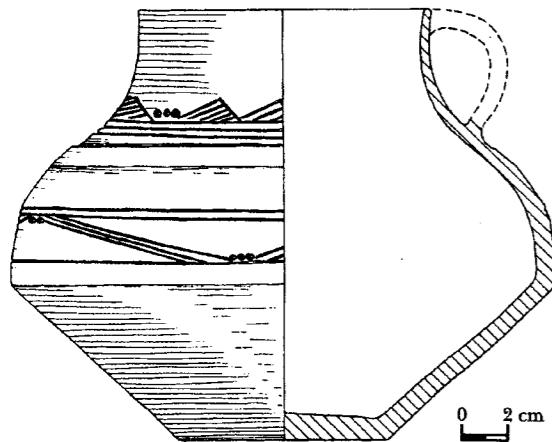
naczyń beczułkowatych lub jajowatych (ryc. 19h), pochodzących z czterdziestu stanowisk, w tym dwudziestu, na których nie rozpoznano żadnego z tych podstawowych typów. Zestaw ornamentów jest tu iden-

Ryc. 21. Kokocko, woj. Toruń, wybór ceramiki (wg M. Gedla)

blaga. Są one zdobione analogicznie jak uchate beczułkowate (oprócz ornamentu „kalenderberskiego”), z którymi zresztą współwystępują na tych samych stanowiskach.

2.3.19. Wspomnę wreszcie o licznych fragmentach

Ryc. 22. Chełmno, woj. Toruń, naczynie importowane

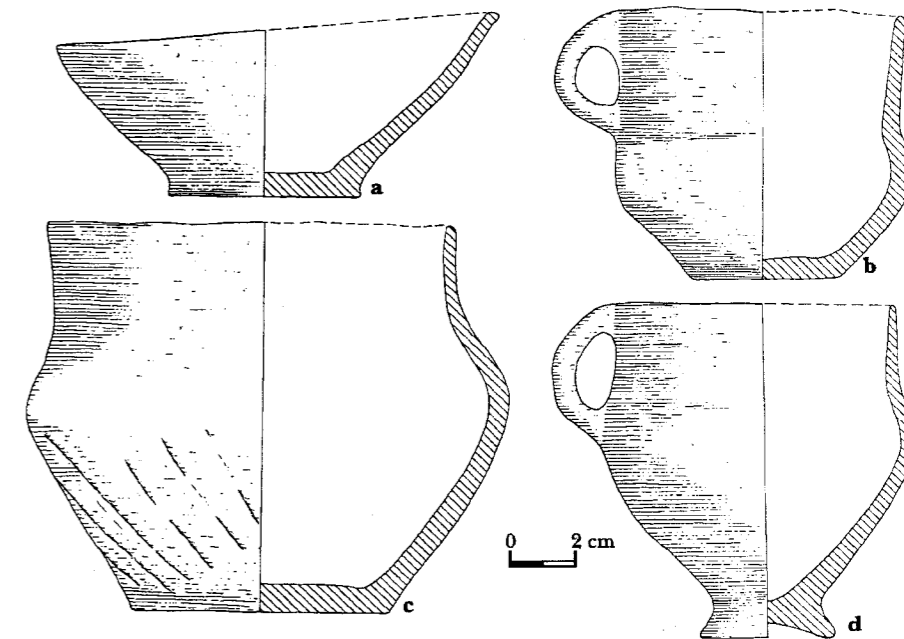
tyczny — przeważnie rząd otworków, a rzadziej guzki (ryc. 14e) pod krawędzią. Nieliczne z nich należą do II grupy technologicznej.

2.3.20. Naczyń doniczkowatych odkryto na tym terenie około 80 w 17 miejscowościach. Ze względu na kłopoty z rozpoznaniem tego typu na podstawie fragmentów, dane te są zapewne zaniżone. Kilka z nich należy do II grupy technologicznej. Naczynia te mają ścianki prosto lub łukowato zachylone od otworu (ryc. 27g, 68e) ku dnu rzadko wyodrębnionemu (jest to typowe tylko dla Surza). Przeważnie są chropowate, a rzadko zdobione ornamentem paznokciowym (ryc. 67d), palcowym (Kamionka Nadbużna 1), otworkami pod krawędzią (Drohiczyn 13) i guzkami (ryc. 19c). W Kamionce Nadbużnej i Surza dominują formy niskie i krępe. Naczynia te są częstsze na osadach niż na cmentarzyskach, ale odwrotna sytuacja wystąpiła w Kamionce Nadbużnej. Dla dociekań chronologicznych nie mają one znaczenia.

2.3.21. Formą bardzo pospolitą, zwłaszcza na osadach, są misy, pochodzące z 94 stanowisk w 89 miejscowościach. W Worytach 2 stanowią one 25,6% materiału z osady (ryc. 9), na innych obiektach są jednak rzadsze, a dane dla niektórych cmentarzysk są wyraź-

nie zaniżone (por. J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981b, 212). Liczbę znanych z tego terenu mis określić należy na ponad 750 egemplarzy. Wyróżniają się trzy podstawowe typy: półkuliste, esowate i stożkowate.

listych na ściankach i krawędziach rzędami odcisków palców (ryc. 19b). Również te misy mają kontynuację w kulturze kurhanów zachodniobałtyjskich (J. Antoniewicz 1964, 49n., tabl. IXg), uważam je przeto za

Ryc. 23. Ceramika z cmentarzysk mazursko-warmińskich
a, c, d — Dybowo, woj. Olsztyn,
b — Pustniki, woj. Olsztyn

Granice między nimi a niektórymi odmianami kubków są, jak wspomniałem, płynne. Nawet przy tak skróconym opisie wydzielić trzeba rozmaite odmiany tych typów. Misy są bardzo zróżnicowane rozmiarami (średnice otworów 2–37 cm), przeważnie wygładzane, rzadziej wyswieceane lub chropowate w całości lub częściowo. Niekiedy mają jedno lub dwa ucha.

2.3.22. Najliczniejsze są, pochodzące aż z 66 miejscowości, misy półkuliste o ściankach łukowato zachylonych ku niekiedy wyodrębnionemu dnu (ryc. 16l, 68d). Różnią się one głębokością, zdobnictwem, ukształtowaniem krawędzi i występowaniem uch (ryc. 21d, 26a, c). Trzy misy (Biedaszkki, Elbląg, Pustniki) mają otwory w dnach. Okaz z Dybowa jest wyjątkowo asymetryczny (ryc. 23a). Jako odrębną odmianę wyróżnić można formy lokalne z Ziemi Chełmińskiej (mapa 8), czyli duże bezuche misy, niekiedy mające lekko wyodrębnioną górną część, a charakteryzujące się krawędzią poszerzoną i zachyloną (przeważnie skośnie) do wewnątrz (ryc. 27c, e). Takie ukształtowanie krawędzi występuje niekiedy i na innych terenach, ale cechą wyróżniającą jest w tym wypadku ich zdobienie. Na krawędziach tych mis występują oprócz guzków skośne grupy kresek, rzędy punktów, grupy łuków i ornament „fałszywego sznura”. Ścianki są natomiast niezdobione, a rzadko chropowate. Spotyka się je w zespołach z V okresu, ale dowodnie trwają one dużo dłużej, sporadycznie występując nawet w kulturze kurhanów zachodniobałtyjskich (J. Chudziakowa 1974, 31; A. Bezenberger 1909, 15n., tabl. VII.5).

Zapewne za cechę lokalną uznać trzeba częste w Elblągu, a znane i w Worytach 2, zdobienie mis półku-

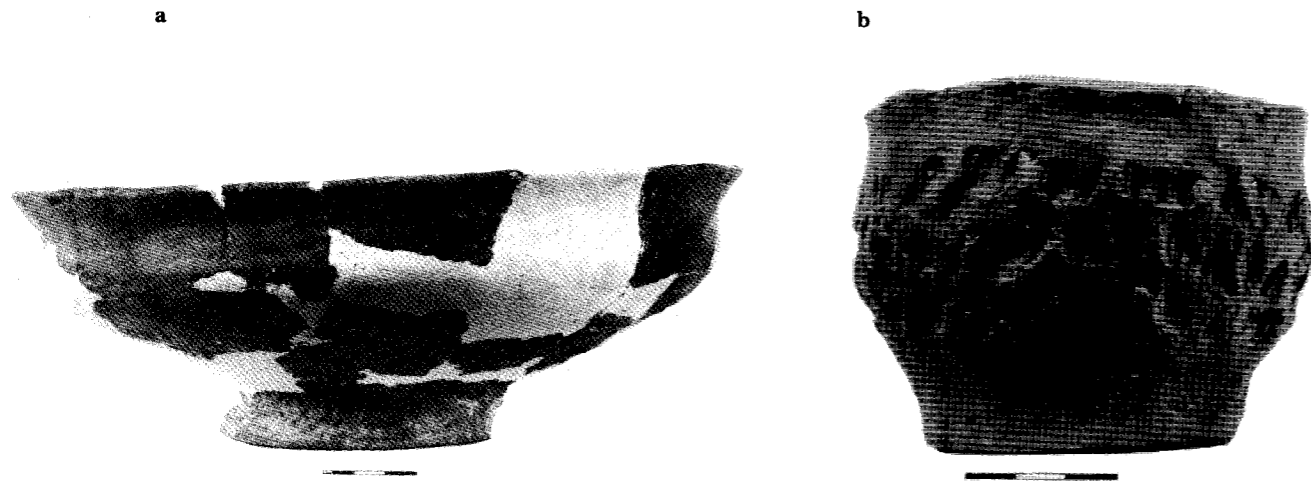
późne. Lekkie wyodrębnienie i nachylenie górnej części stwierdziłem u czterech mis (Elbląg, Hryniewicze Duże, Roje i Sorkwity); częściej krawędź bywa lekko wychylona na zewnątrz. Niekiedy występuje pogrubienie krawędzi (ryc. 18b, 27a, 32d, e). Sporadycznie krawędzie są zdobione guzkami, grupami kresek lub karbowaniem. Te dwa ostatnie sposoby zdobienia uważam za nie wcześniejsze, niż V okres. Misa z gr. 61 w Kamionce Nadbużnej ozdobiona jest ornamentem „kalenderberskim”, a podobny motyw spotyka się na misach ze Słupna oraz z kh. IV z Zeńboka. Wskazywałoby to ra-

Ryc. 24. Kraszewo, woj. Ciechanów, gr. 22, kubek skośnie żłobkowany, ok. 1/2 w.n. (wg J. Miśkiewicza)

czej na V okres. Pozostałe motywy ornamentacyjne nie są ani częste, ani bogate. Ornament paznokciowy nie występuje jedynie na północnym Mazowszu, wyraźnie koncentrując się na Warmii i Mazurach. Zdobienie obejmuje całe powierzchnie mis lub występuje tylko jako poziomy rząd odcisków. Zespół gr. 1 w Sorkwicach

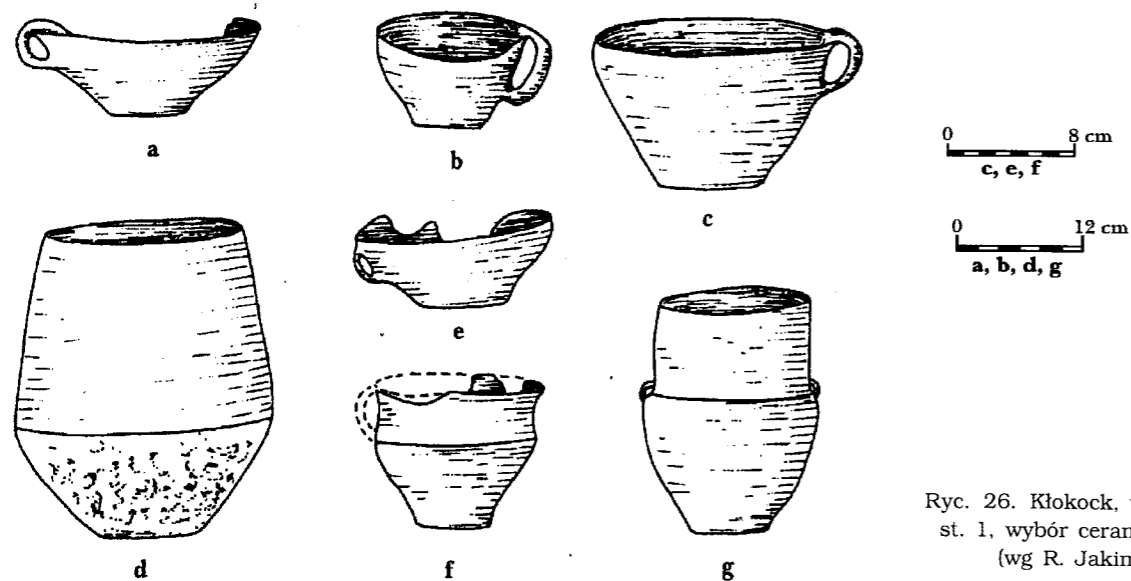
łem chropowacony. Bywają zdobione żłobkami poziomymi (Hryniewicze Duże), skośnymi (Kamionka Nadbużna 1) oraz poziomymi przerwany grupą pionowych (ryc. 12b). Odmiana ta powszechnie uważana jest za wczesną, co potwierdza jej ornamentyka i nieliczne niestety zespoły (zest. 2).

Ryc. 25. Kamionka Nadbużna, woj. Łomża, st. 1, ceramika
a — gr. 133, b — gr. 127 (wg T. Węgrzynowicz)

wskazuje na trwanie tak zdobionych form jeszcze u schyłku epoki brązu, pozostałym egzemplarzom brak datującego kontekstu, nie pojawiają się one chyba jednak przed końcem IV okresu. Ornament odcisków palca występuje w poziomych lub pionowych rzędach. Rzadkie są guzki pod krawędzią (Krupice).

Profilowane misy esowate (ryc. 14a) pochodzą z 11 miejscowości z całego badanego terenu. Średnica ich otworu jest wyraźnie większa od największej wydętości, a krawędź bywa ostro wydłużona. Są one stosunkowo płytke i często mają uszka. Bywają zdobione żłobkami poziomymi lub skośnymi (Drohiczyn 13, Ka-

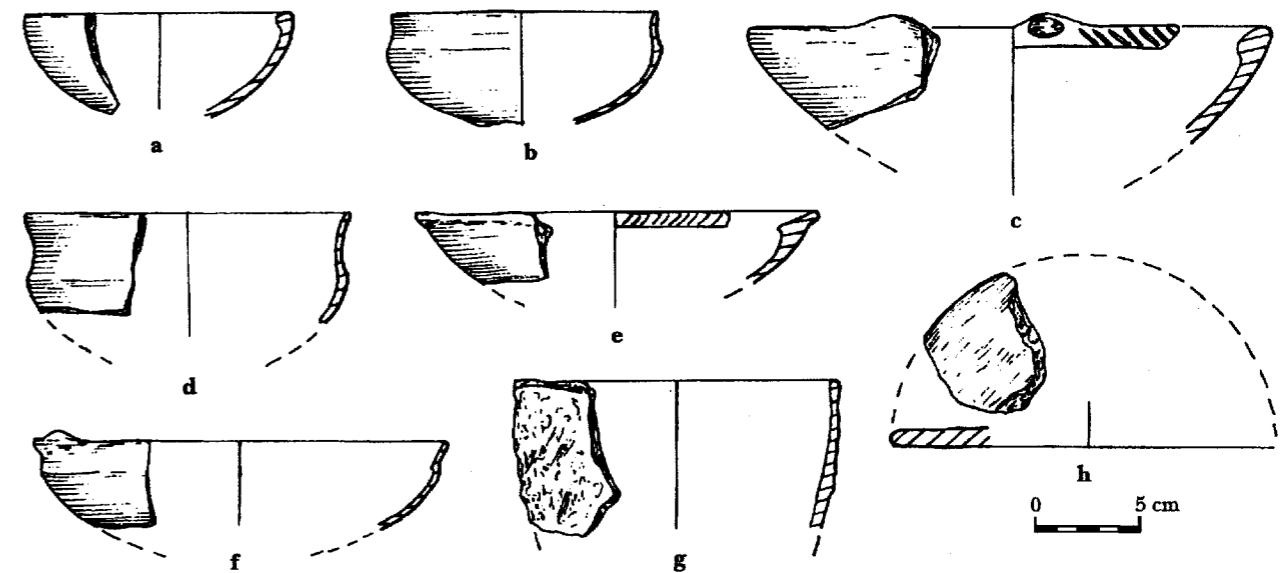
Ryc. 26. Kłokock, woj. Włocławek,
st. 1, wybór ceramiki z grobu II
(wg R. Jakimowicza)

2.3.23. Następny typ to misy esowate, mające lejkowatą szyjkę i zaokrąglony, a niekiedy ostro załamany, brzusec. Pochodzą one z 22 miejscowości i są silnie zróżnicowane typologicznie. Z ośmiu miejscowości (mapa 7) pochodzą formy „klasyczne” o łagodnym profilu i niekiedy skośnej krawędzi. Są one wyświecane lub wygładzane, a tylko okaz z Dolnych Wymiarów jest do-

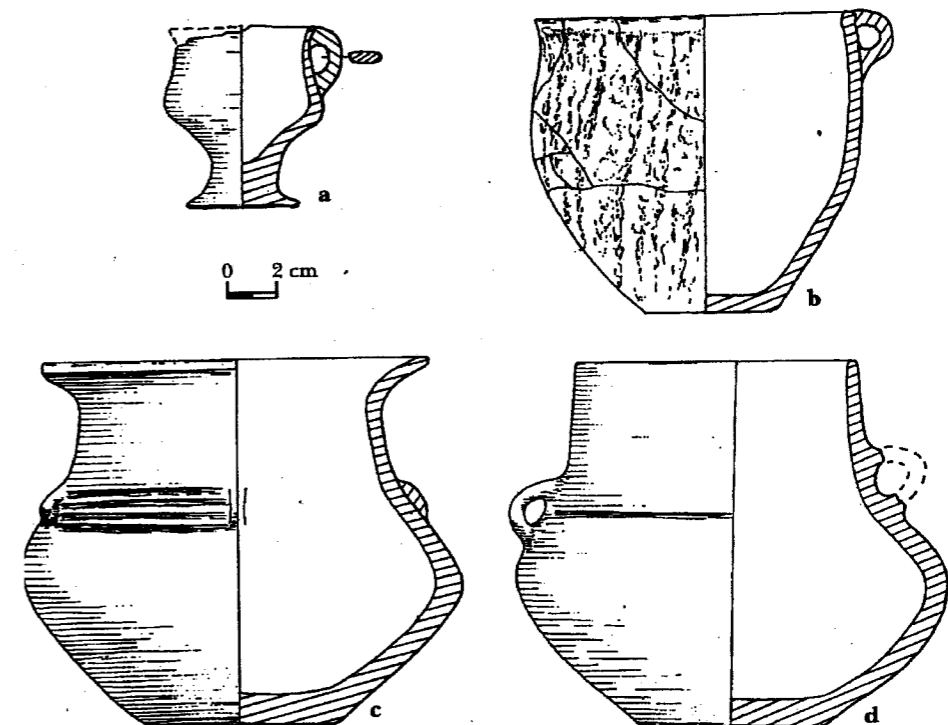
mionka Nadbużna 1, Kraszewo, Miszewko Strzałkowskie, Olsztyn, Zeńbok), poziomymi bruzdami (Kamionka Nadbużna, Zeńbok) lub parami otworków (Kraszewo). Trudno je odróżnić od esowatych kubków. Zestawienie 2 oraz ich ornamentyka wykazują, że nie są to formy najwcześniejsze, a zapewne trwają jeszcze u schyłku IV okresu.

Pokrewne im są dwa dwuucho naczynia (Woryty 1 i Zeńbok 1) zdobione poziomymi bruzdami lub żłobkami, przerywanymi pionowymi guzkami. Następna odmiana to misy o wyraźnie wyodrębnionej rozchylonej szyjce i wysoko umieszczonym załomie, niekiedy dość ostrym, przeważnie mające ucho (ryc. 27f). Są one często dołem chropowacone, a zdobione rzędami kresek lub odciskami paznokcia. Pochodzą z Gontów, Małej Kępy,

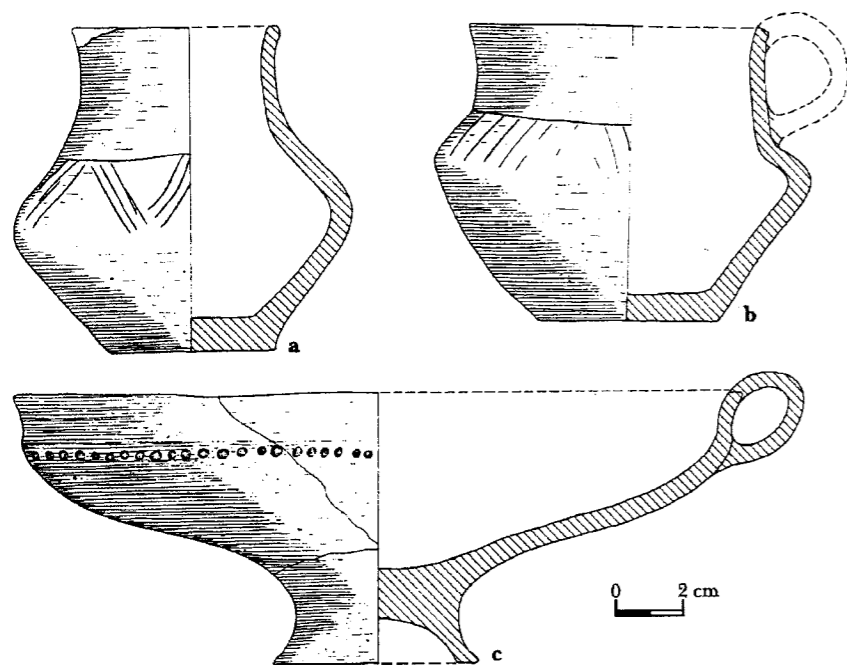
Parsków, Torunia i Zaborowa i zapewne także z Kąteków, Kłyżówki i Zielnowa. Zespoły z tych stanowisk datują tę odmianę na VI okres. Z Brwilna, Kłyżówki, Nawry, Torunia i Worytów 2 pochodzą głębokie duże misy o słabo wyodrębnionej krótkiej szyjce i nieznacznie wydętym brzusku (ryc. 19g). Jedynie okaz z Nawry jest zdobiony grupami skośnych kresek. Przypadają one niewątpliwie na schyłek epoki brązu i trwają w głąb

Ryc. 27. Toruń, st. 1, wybór ceramiki (wg J. Chudziakowej i A. Koli)

Ryc. 28. Ceramika grupy północno-mazowieckiej (a) i chełmińskiej (b-d)
a — Krajewo Wielkie, woj. Ostrołęka, b — Szabda-Cegielnia, woj. Toruń, c — Łysomice, woj. Toruń,
d — Jedwabno, woj. Toruń

Ryc. 29. Ceramika z Ziemi
Chełmińskiej
a, b — Rogowo, woj. Toruń,
c — Nawra, woj. Toruń

epoki żelaza (J. Chudziakowa 1974, 33). Pokrewna im jest inna misa z Nawry wyróżniająca się nie tylko ornamentem dołkowym, lecz przede wszystkim wyraźnie wyodrębnioną pustą nóżką (ryc. 29c).

Trzy inne misy o krótkiej szyjce, słabo wydętym brzuścu i wyodrębnionej pustej nóżce pochodzą z cmentarzysk w Kamionce Nadbużnej (ryc. 25a), Ożumiechu i Szydłowie. Okaz z Ożumiecha jest zdobiony poziomymi żłobkami i guzkami na krawędzi. Zespół tego grobu wskazuje na IV okres (zest. 2), lecz oba pozostałe są wyraźnie wcześniejsze.

2.3.24. Z 16 miejscowości (przeważnie z osad) znam około 150 mis stożkowatych (ryc. 33b). Rzadko mają one wyodrębnione krawędzie lub uszka (Elbląg, Woryty 2). Specyfiką Worytów jest częste zdobienie tych mis ornamentem palcowym lub paznokciowym, występującym także na krawędziach, co rzadkie jest w Elblągu. Egzemplarz z Miszewka Strzałkowskiego ma parę otworków pod krawędzią, a z Zajezerza — guzki na

krawędzi. Część tych mis jest chropowata. Są to wyraźnie formy długotrwałe.

2.3.25. Wyłącznie z cmentarzysk północnego Mazowsza (mapa 8) pochodzi około 25 pokryw obejmujących. Mają one ścianki cylindryczne lub lekko łukowate, a w szerokich „dnach” przeważnie otworki, często po trzy (ryc. 85). Nie są to formy najwcześniejsze, ale zespoły z Cieśli, Ożumiecha (ryc. 16g-m) i Szydłowa umieszczają je w IV okresie. Pokrewne im, a z reguły nie wyodrębniane typologicznie, są formy niejako przechodnie do placków. Są to płaskie pokrywy (?) o cylindrycznej niskiej krawędzi, pogrubionej lub zwężonej. Pochodzą z Bużysk, Elbląga i Zeńboka 2. O ich związkach z plackami świadczą liczne formy z Elbląga zdobione ornamentem palcowym, a raz — nacinaniem krawędzi. Brak danych o kontekście ich występowania, ale zapewne pochodzą tak z IV, jak i V okresu.

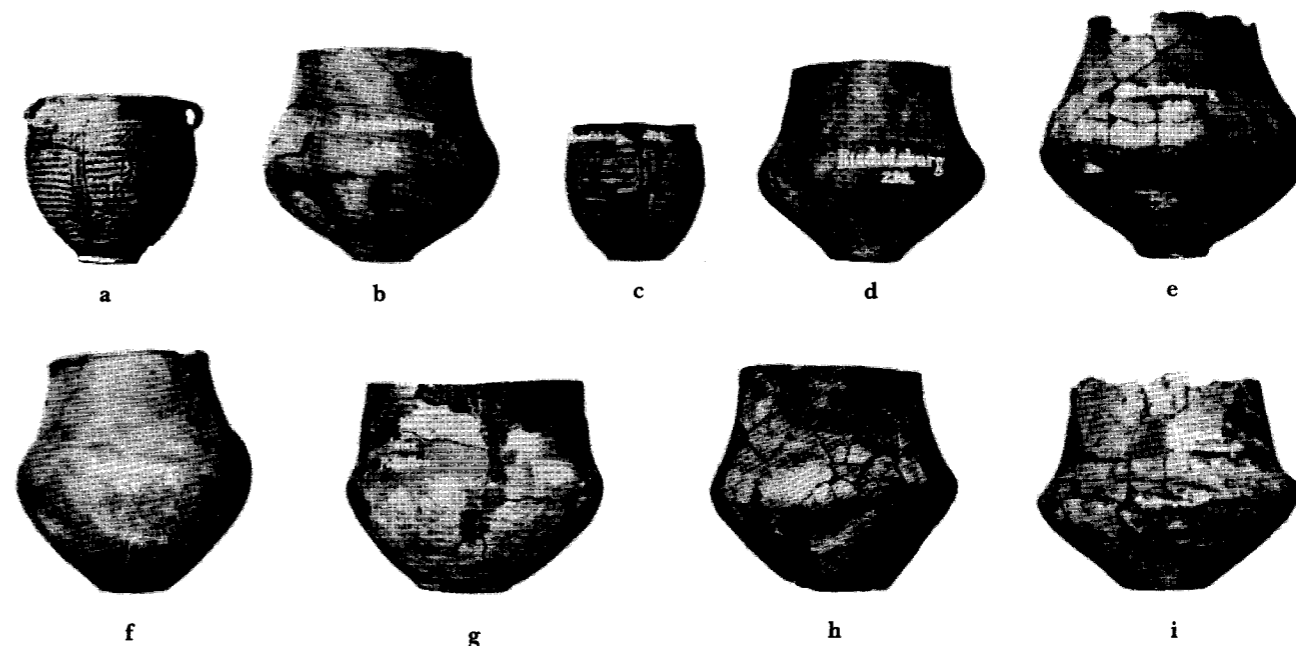
2.3.26. Również nieco podobne do pokryw są naczynia wanienkowate, znalezione luźno w Buczku i Płocku-

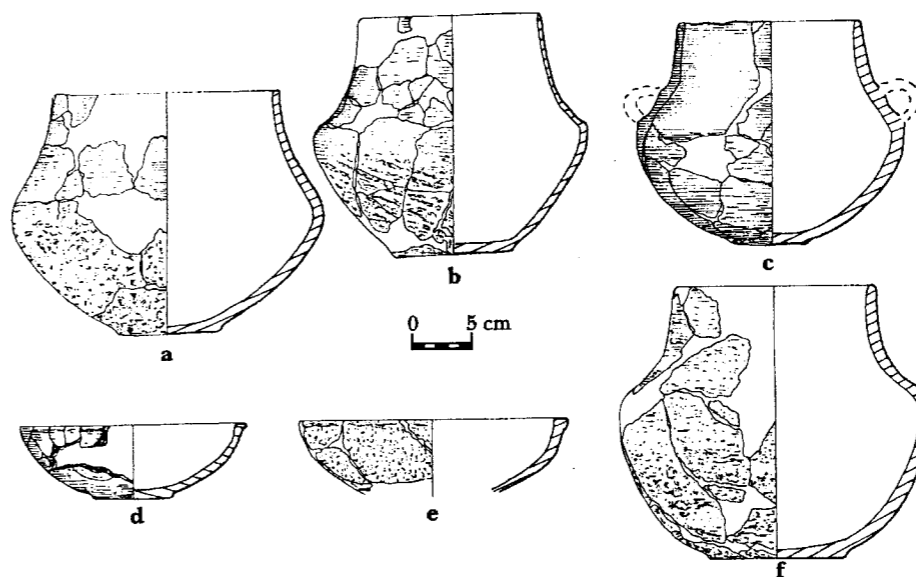
Ryc. 30. Ceramika z północnego Mazowsza
a — Setropie, woj. Płock, ok. 1/3 w.n., b — Cieśle, woj. Płock, ok. 1/4 w.n.
Fotografie z archiwum J. Kostrzewskiego

Ośnicy. Mają one kształt zbliżony do prostokąta, ale o zaokrąglonych rogach i niewysokich pionowych ściankach. Okaz z Buczka jest zdobiony guzkami na krawędzi oraz dołkami i ornamentem rytym. Formy te przyszły z Wisły (J. Kostrzewski 1958, 127n.). Niestety dokładniej ich datować nie można, choć ornamentyka naczyń z Buczka wskazuje na późne okresy.

mi. Rzadkie jest chropowacenie jednej strony placka, natomiast stosunkowo często są one zdobione. Pospolity jest motyw otworków, niekiedy nie przebijanych całkowicie, kombinowanych niejednokrotnie z rytymi liniami lub odciskami palca (Krupice). Występują też same odciski palcowe, a rzadziej paznokciowe, oraz krawędzie wygniatane palcami (ryc. 18f), a niekiedy kar-

Ryc. 31. Ceramika z cmentarzysk mazursko-warmińskich
a-f — Biskupiec I, woj. Olsztyn, g — Potryty, woj. Olsztyn, h, i — Pustniki, woj. Olsztyn, około 1/8 w.n. (wg C. Engla)

Ryc. 32. Jelguń, woj. Olsztyn.
Wybór ceramiki z kurhanu X
(wg M. Hoffmanna)

2.3.27. Ponad 50 placków (talerzy) pochodzi z 35 stanowisk, przeważnie osad (ryc. 9), z całego omawianego terenu (ryc. 27h). Średnice ich wynoszą 8–31 cm. Rzadko mają słabo wyodrębnione krawędzie (Grodnia, Miszewko Strzałkowskie, Lipienek, Szynych, Woryty 2), a okaz z Płocka-Grabówki ma pogrubioną krawędź, dwustronnie wyodrębnioną koncentrycznymi bruzda-

bowane (Baldrum, Dolne Wymiary, Elbląg, Nowa Wieś, Woryty 2). Fragment placka z Ignalina zdobią oprócz otworków odciski kółka. Placki trwają przez cały czas występowania kultury łużyckiej.

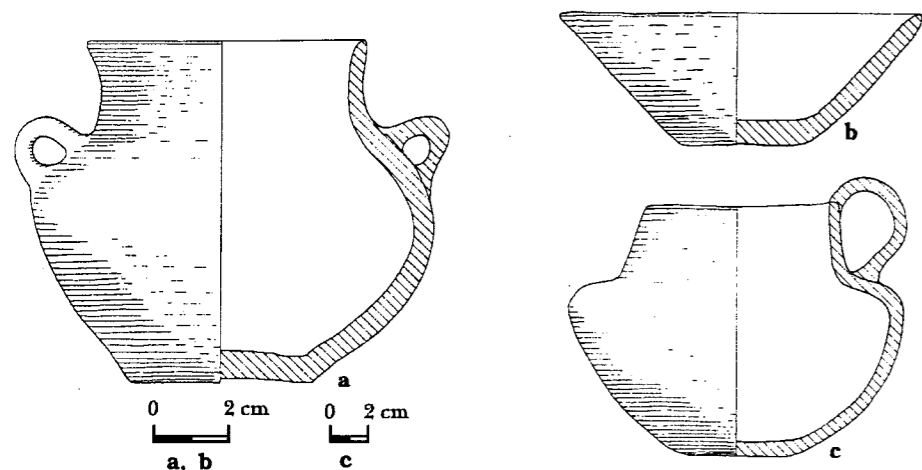
2.3.28. Około dwustu naczyń sitowatych znaleziono w 21 miejscowościach. Występują one przeważnie na osadach, a na cmentarzyskach luźno między grobami

lub w nasypach kurhanów (Jełguń, Kamionka Nadbużna 1, Nur-Kolonia, Woryty 1). Bardzo częste są one w Worytach 2 (ryc. 18c), a zapewne i w Garbinie, natomiast na Podlasiu i Ziemi Chełmińskiej występują rzadko. Wśród nielicznych form, których kształt można odtworzyć, wyróżnia się kilka odmian. Stosunkowo najczęstsze są formy gruszkowate, otwarte od góry i od dołu. Naczynia misowate (ryc. 18c) mają w dnie duży otwór. Niektóre fragmenty sugerują, że wytwarzano ponadto naczynia o cylindrycznych i lekko wklęsłych szyjkach (Kamionka Nadbużna 2, Woryty 2). Datować je trzeba na cały czas występowania ceramiki lużyckiej.

2.3.29. Bliżej nieokreślone naczynia na nóżkach pochodzą z Małego Czystego i Kamionki Nadbużnej 2, skąd pochodzi niewielkie naczynie o czterech wałeczkowatych nóżkach. Naczynia takie sporadycznie występują w różnych fazach kultur lużyckich (por. W. Coblenz 1952, 59n.; J. Kostrzewski 1958, 182). Ze Stępowa

wiają mapy 7, 8 i 9. Ornamentowane są głównie brzuśce naczyń, rzadziej szyjki, ucha i krawędzie, a wyjątkowo dna. Obserwując zdobione fragmenty naczyń nieokreślonych stwierdziłem dekorowanie uch plastycznymi pionowymi żeberkami (Elbląg, Ołtarze-Gołacze) lub plastycznym wzorem jodełki (Zeńbok), a ponadto ornamentem paznokciowym i palcowym (Elbląg) oraz rytym (Kamionka Nadbużna 1, Woryty 2). Na krawędziach przy uchach występują nierzadko guzki. Tylko dno małego naczynia z Lipienek zdobione jest od wewnątrz kółkami nacięciami.

Za cechę wczesną uważany jest ornament wąskich żłobków pionowych (ryc. 11a), mający charakteryzować fazę przejściową trzciniecko-lużycką (A. Gardawski 1959, 136n.). Motyw ten spotyka się w omawianym materiale rzadko i bez wyraźnego kontekstu, ale jedynie na obszarach wcześniejszego występowania kultury trzcinieckiej (Biskupice, Hryniewiczze Duże, Kamionka Nadbużna 2, Nur-Kolonia, Ołtarze-Gołacze). Natomiast

Ryc. 33. Grzywna, woj. Toruń, naczynia z cmentarzyska

pochodzi wysoka, pusta, stożkowata nóżka nieokreślonego naczynia, zapewne zbliżonego do form z Marianek, woj. wrocławskie (por. J. Miśkiewicz 1961, tabl. I.12 i III.4).

2.3.30. Zdobnictwo ceramiki omawiałem już przy charakterystyce poszczególnych typów, co pozwala obecnie potraktować tę kwestię skrótowo. Naczynia z cmentarzysk są zdobione częściej, niż te z osad. W badanym materiale można wyróżnić kilka motywów ornamentacyjnych, dominujących w określonych regionach. I tak otworki pod krawędzią są najpospolitsze na Podlasiu (mapa 9), ornament paznokciowy i palcowy na Warmii i Mazurach, różne układy ornamentu rytego na Ziemi Chełmińskiej, a podobne układy, ale z wąskimi żłobkami, na Ziemi Dobrzyńskiej. Niektóre motywy są wyraźnie bardziej pospolite, a niekiedy występują tylko na określonych stanowiskach. Przypomnę ornament „kalenderberski” w Biskupcu I (ryc. 31a, c) i Pustnikach, żłobki poziome przerywane grupami skośnych w Ożumiechu, czy wieńce odcisków palca przy dnach w Biskupcu I. Zasięgi niektórych wątków ornamentacyjnych bądź zdobnictwa niektórych typów przedsta-

wąskie żłobki poziome kombinowane z grupami skośnych wąskich żłobków, nakłuciami i dołkami występują dość często na Ziemi Dobrzyńskiej, sięgając Mazowsza Płockiego (Białasy, Miszewko Strzałkowskie, Płock-Ośnica) — te motywy wiązać można z infiltracją grupy wschodniowielkopolskiej.

Rzadkie są listwy poziome zdobione dołkami, nacięciami lub odciskami paznokcia, a jeszcze rzadsze — listwy pionowe (Kamionka Nadbużna 2). Niekiedy dolne części naczyń są ryte (Grodnia). Różne skomplikowane układy ornamentu rytego dominują na Ziemi Chełmińskiej. Uwagę zwracają fragmenty naczyń zdobionych obramowanym ornamentem jodełkowym (Bolumin, Czarze, Łasin 1 i 2), a także ornament ryty, kombinowany z małymi guzkami i nacięciami (Bolumin, Grodno, Łasin, Pluskowęsy, Unisław). Te sposoby zdobienia są tam pospolite i później (J. Chudziakowa 1974, 42n.). Rzadkie są żłobki ryte w kształt jodełki (Gzy, Konowały), oraz motywy nakłuwane (Kownaty Żędowne, Łasin, Woryty 2).

2.3.31. Z gliny wykonywano rozmaite inne przedmioty. Z badanego terenu pochodzi ich niewiele — są to

ślady plastyki figuralnej, ozdoby i narzędzia. Przejawy plastyki figuralnej są zastanawiająco rzadkie. Na pewno na omawiane czasy przypada fragment pełnej nóżki z wyraźnie wymodelowaną stopą z Kamionki Nadbużnej 2, a zapewne także główka ptaszka ze Słończa. Ta ostatnia może pochodzić także z ornitomorficznej grzechotki. Zaledwie jednak trzy stanowiska z północno-wschodniej Polski dostarczyły fragmentów mogących być uchwytami grzechotek, to jest rączkę wałeczkowatą (Woryty 2) i małe pełne guzki (Kałki 1 i Woryty 1). Z Miszewka Strzałkowskiego pochodzi fragment glinianego toporka z otworem, niewiele odbiegający rozmiarami od egzemplarzy kamiennych. Popularne w kulturze lużyckiej krążki wycięte ze skorup rozbitych naczyń występują tylko w Małolinie-Kolonii, Nowogrodzie i Worytach 2. B. Gediga (1976, 107) uznaje je za symbole słońca lub księżyca, zaś W.D. Buck (1979, 131) za kamienie do gry. Za pierwszą wersją przemawia chyba niewielka owalna płytką z Kamionki Nadbużnej 2 (ryc. 11e) zdobiona z jednej strony promieniście rytymi liniami.

Obecność glinianych paciorków sygnalizowana jest dla dwóch cmentarzysk (Ożumiech, Rzęczkowo) i jednej osady (Kamionka Nadbużna). Znam wygląd tylko okazu z ostatniej z wymienionych miejscowości — jest to paciork kulisty z cylindrycznym otworkiem.

2.3.32. Zapewne na omawiane czasy przypada szpula z Kałdusa. Tego rodzaju przedmioty bywają często łączone z produkcją soli, co ze względu na bliskość złóż kujawskich wydaje się przemawiać za traktowaniem tego zabytku jako importu (por. Z. Bukowski 1985, 39n., ryc.6 i 11).

Około 30 prześlików pochodzi z 13 miejscowości (ryc. 11b, 18i-l). Występują one zarówno na cmentarzyskach (Bolumin, Chełmica Duża, Nowe Dobra, Nowy

Targ, Słończ), jak i na osadach. Z form o znanym kształcie wymienić należy prześliki dwustożkowe (Kamionka Nadbużna 2, Woryty 2), płaskie (Elbląg, Woryty 2), soczewkowate (Drohiczyn 13, Ołtarze-Gołacze, Słończ) i kuliste (Elbląg, Kamionka Nadbużna 2 i Woryty). Zdobione są tylko egzemplarze z Kamionki Nadbużnej, a to rowkiem lub rzędami nacięć (ryc. 11b). O glinianym ciężarku tkackim mówi się przy znaleziskach z Chełmicy Dużej, a o ciężarkach do sieci — z Elbląga.

2.3.33. Jedyny przedmiot, który można uważać za fragment tygielka odlewniczego, pochodzi z Kałek 1. Uwagę zwraca natomiast 5 łyżek (ryc. 16g), które również bywają łączone z odlewnictwem brązu. Jednak brak akurat tych form, które ze względu na kształt uchwytu byłyby do tego najbardziej sposobne, a ponadto dostatecznie grube, aby wytrzymać temperaturę stopionego metalu (por. T. Malinowski 1982, 265n.; R.F. Tylecote 1987, 189). Łyżki z Ożumiecha i Jedwabna mają uchwyty pełne, z Bierzgowów — krótkie i płaskie, a o pozostałych okazach brak danych. Fragmenty glinianych form odlewniczych pochodzą z pięciu miejscowości (mapa 11). Jedynie w Jełguniu znaleziono taki przedmiot w grobie. Ani jego, ani fragmentów z Cerkiewnika i Lipników, nie można dokładnie określić. W Suraziu znaleziono zakończenie formy do produkcji pręta o średnicy 8 mm. Rzeczą niezwykłą jest to, że na powierzchni formy zachowały się odciski tkaniny i ślady wiązania sznurkiem wzdłuż i w poprzek. Także fragmenty formy z Małyszówki służyły do odlania zwięzonego na końcu okrągłego pręta. Zapewne więc obie te formy były przeznaczone do produkcji bransolet. Formy odlewnicze wykonywano z dobrze szlamowanej gliny bez jakiegokolwiek domieszki.

Rozdział trzeci

Klasyfikacja typologiczna i chronologiczna przedmiotów metalowych

3.1. Uwagi wstępne

3.1.1. W zakres tego opracowania wchodzi co najmniej 592 przedmioty metalowe, z czego 4 złote, a 588 miedzianych lub brązowych (2 z nich mają także elementy żelazne). Nie uwzględniłem natomiast jedynego przedmiotu żelaznego, czyli kółka ze zniszczonego grobu w Worytach, będącego najprawdopodobniej wtrętem późniejszym. Trudności z rozróżnieniem przedmiotów miedzianych i brązowych wynikają z małej ilości analiz. Obecnie istnieje jedynie 12 starych analiz ilościowych (zest. 7) oraz 49 analiz spektrograficznych (zest. 8), z których 2/3 wykonano dla potrzeb tego opracowania. Tak więc jedynie co dziesiąty zabytek ma określony skład stopu.

3.1.2. Około 44% znanych dziś przedmiotów metalowych pochodzi z 38 pewnych lub prawdopodobnych skarbow, zresztą dość ubogich (zest. 10). Najbogatszy jest skarb z Kalinówki Kościelnej z 51 zabytkami. Być może niektóre przedmioty metalowe, znajdujące po kilka w jednej miejscowości (np. Jedwabno), także pochodzą z rozproszonych skarbow. W literaturze dyskutowany jest problem tak zwanych znalezisk luźnych — przedmioty znajdujące poza osadami są notorycznie uważane za rzeczy zgubione, ale właśnie na osadach takich „zgubionych” rzeczy niemal zupełnie brak (J. Bergmann 1970, 13n.; W. Kubach 1985). Niewątpliwie więc jakaś część tych „znalezisk luźnych” to również rzeczy zdeponowane celowo, podobnie jak i skarby złożone z wielu przedmiotów. Liczba owych 592 przedmiotów jest niewątpliwie zaniżona; do zbiorów docierają często skarby niekompletne (zest. 10), a dopiero nowsze badania pozwoliły wykryć ślady brązów na kościach w pozornie pozbawionych metali grobach. Na całość obrazu silnie rzutuje historia badań (1.2), w pewnym stopniu tłumacząca różnice w nasyceniu brązami południowej i północnej części omawianego terenu.

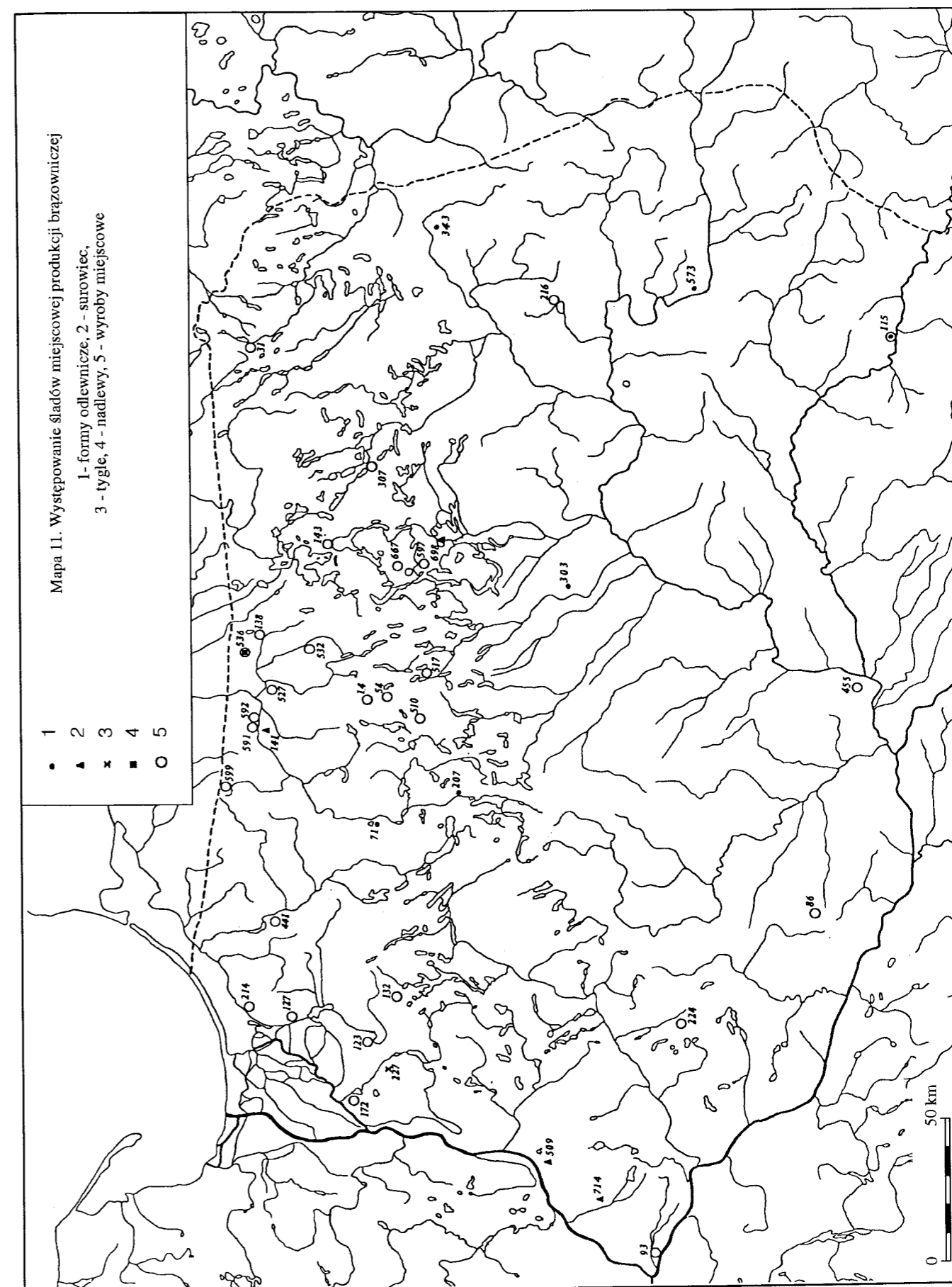
3.1.3. Ostatnią sprawą jest kwestia znalezisk surowca (mapa 11). Ani jedno z nich nie jest datowane, a więc zostały one tu włączone na zasadzie prawdopodobieństwa. Istotnie bowiem ich część lub całość powinna przypadać wedle wszelkiego prawdopodobieństwa właśnie na omawianą tu epokę. Znaleziska te naniosłem więc na mapę, oczywiście nie próbując przydzielać ich określonym okresom.

3.2. Siekierki płaskie, z brzegami, skrzydełkami i piętką

3.2.1 Z zachodniej części badanego terenu pochodzą 4 siekierki płaskie. O dwóch z nich wiadomo, że są to wytwory miedziane, zawierające około 99% Cu, trzecia ma 3.12% dodatków (zest. 7 i 8), co kwalifikuje ją już do grona zabytków brązowych. Czwarta jest nazywana miedzianą, ale bez podania podstawy określenia. Miedziana siekierka z Książek należy wedle A. Szpunara (1987, 13n.) do odmiany B siekierki typu Strzelin, datowanych przezeń na czasy grupy jordanowskiej. Zważywszy, że datowanie to bazuje na niepełnym inwentarzu jednego grobu, trudno uznać je za pewne. Istnieje więc, choć słaba, szansa, że siekierka ta może przypadać na omawiane tu czasy. Z dużo większym prawdopodobieństwem datować można natomiast pozostałe siekierki płaskie pochodzące z Białego Dworu, Małych Czystych i Rozpędzin, należące do odmiany A typu Bytyń wg A. Szpunara (1987, 14n.). Siekierki z Małych Czystych kwalifikuję tak wedle kiepskiego rysunku z archiwum K. Kerstena. Siekierki tej odmiany występują od czasów kultury pucharów lejkowatych aż po I okres epoki brązu. Omawiane tu siekierki są pozbawione kontekstu kulturowego, ale fakt wykonania okazu z Małych Czystych z marnego brązu pośrednio potwierdza późną wersję datowania. Podobno siekierkę z Białego Dworu znaleziono w glinianej formie odlanej.

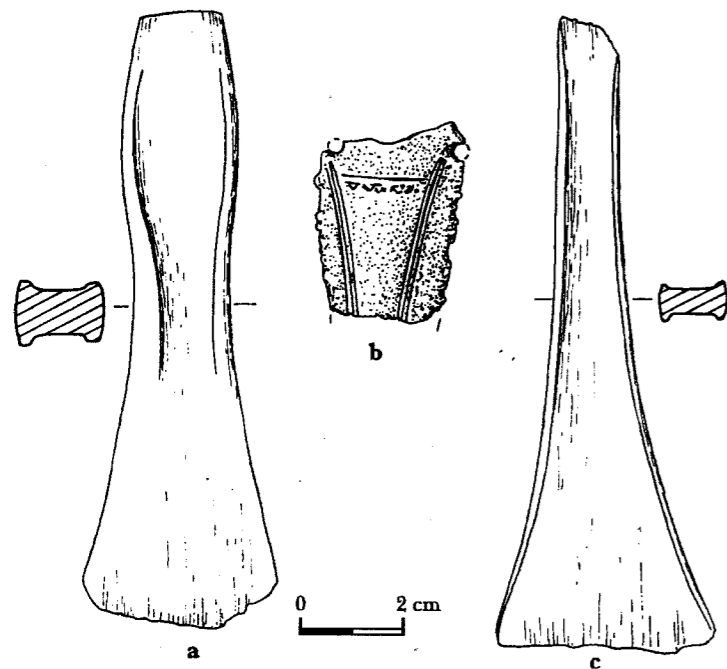
3.2.2. Analiza obejmuje 60 siekierki z brzegami (mapa 12). Pięciu z nich nie można niestety bliżej określić typologicznie ze względu na brak danych lub fragmentaryczność zachowania (Kisielin, Malbork-Wielbark, Mażany, Płock-Ośnica, Sztumska Wieś). Niestety niemal z reguły są to znaleziska luźne, co wpływa niekorzystnie na dokładność ich datowania. Dla siedmiu okazów wykonano analizy stopu (zest. 7 i 8). Siekierki te opisywane są w zasadzie wedle klasyfikacji A. Szpunara, wszakże nie bez pewnych uzupełnień i zmian, wynikających głównie z weryfikacji nie zawsze dokładnych rysunków, wykorzystywanych niekiedy przez tego autora.

3.2.3. Do typu Wrocław-Szczytniki zaliczyć trzeba trzy siekierki. Odmianę A o niskich brzegach, łukowatym ostrzu i takim samym obuchu reprezentują

okazy z Pruszczyzna (ryc. 36a) i Rusów, zaś odmianę, C o obuchu trójkątnym siekierka z Windugi. Formy te datuje A. Szpunar (1987, 24n.) na późniejsze fazy kultury unietyckiej, a więc na drugą połowę I okresu epoki brązu. Na badanym terenie stanowią one sygnał rozpoczynającej się epoki brązu, zresztą wraz z kilku innymi rodzajami zabytków. Traktować je należy jako importy z południowego zachodu.

3.2.4. Jednym z bardzo niewielu zespołów z badanego terenu, zawierającym siekierki z brzegami, jest skarb ze Złotorii, poddany ostatnio szczegółowej analizie (M. Gedl 1980, 14; A. Szpunar 1987, 37n.; W. Blajer 1990, 21n.). Niestety, wszystkie trzy wchodzące w jego skład przedmioty występują w północno-wschodniej Polsce tylko jeden raz. Siekierka typu Bennewitz o brzegach niskich, nie sięgających ostrza (ryc. 34a), wiąże się z obszarem kultury unietyckiej. Druga siekierka

Ryc. 34. Złotoria, woj. Toruń, przedmioty ze skarbu

o długim cienkim obuchu, łyżkowatym ostrzu i niskich brzegach (ryc. 34c) należy do typu Rümmlang i jest importem z terenów odległych. Zabytki te współwystępują w Złotorii ze sztyletem typu unietyckiego. W całości więc skarb ten uznać należy za przybyły z terenu kultury unietyckiej i datować na późny I okres.

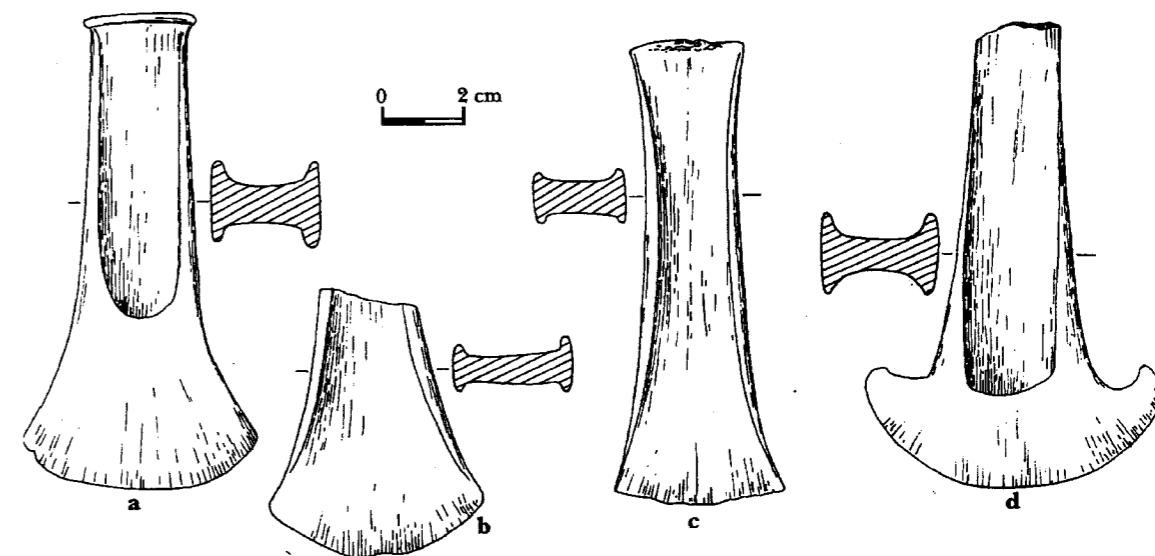
3.2.5. Częściowo jedynie zachowaną siekierkę z Radzyna Chełmińskiego zalicza A. Szpunar (1987, 45n.) do typu Czeszewo, zaś W. Blajer (1990, 23) traktuje ją jako odmianę typu Clucy. Formy takie mają wąski obuch i łyżkowate ostrze. Datowanie zespołów typu Czeszewo wskazuje na schyłek I i początek II okresu (W. Blajer 1990, 86n.), a omawiany okaz jest niewątpliwie importem.

3.2.6. Siedem siekierek reprezentuje wszystkie odmiany typu Łuszczewo (A. Szpunar 1987, 47n.). Tylko okaz z Wilanowa ma brzegi wysokie, pozostałe zaś charakteryzują się brzegami niskimi, kończącymi się przed lukowatym ostrzem. Są to wszystko znaleziska luźne.

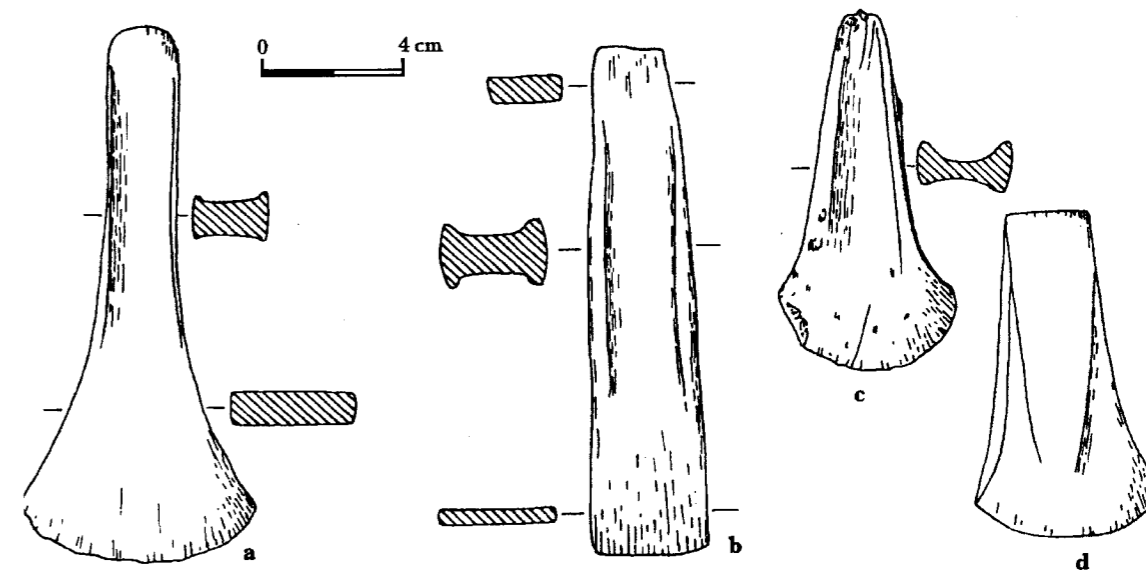
Siekierki z Podgórze i Płocka (ryc. 35b) należą do odmiany A o dość wyraźnie wyodrębnionym ostrzu. Odmiana B to siekierki z Gronowa, Piwnic, Połapina i Wilanowa o stosunkowo szerokim obuchu. Pewne wątpliwości budzi określenie siekierki z Kwietniewa jako należącej do odmiany C, wyróżnionej na podstawie jednego fatalnego rysunku. Co do tej tylko siekierki można snuć przypuszczenia, że jest to forma lokalna, acz trudno tę sugestię uznać za dobrze podbudowaną. Można sądzić, że siekierki typu Łuszczewo wytwarzano na wschodnim Pomorzu (A. Szpunar 1987, tabl. 36B), co wyjaśniałoby tak liczne ich występowanie na badanym terenie. Datowanie tego typu wynika z analizy dwóch tylko zespołów, w dodatku mało wyrazistych. Poprzeć więc można jedynie opinię, że przypadają one na schyłek I i na II okres epoki brązu, a chyba bardziej prawdopodobne jest datowanie późniejsze.

ale przede wszystkim na II okres (3.5.3) i tę późniejszą wersję przyjąć wypada również dla siekierek tego typu. 3.2.9. Siekierkę z Gołotów uważa A. Szpunar (1987, 58) za eponimiczną dla lokalnego typu, reprezentowanego przez zaledwie dwa egzemplarze. Charakteryzuje się on niskimi brzegami i lekko poszerzonym prostym ostrzem. Typu tego nie można datować dokładniej, jedynie niskie brzegi umieszczają go wśród siekierek wcześniejszych.

zespołów na późny II oraz III okres (A. Szpunar 1987, 61n.). Uważać je trzeba za przywiezione z Pomorza. 3.2.11. Do typu Wałowice zaliczyć należy również dwie siekierki, a to ze skarbu w Rostkowie i z dawnego powiatu Rypin. Mają one wysokie brzegi, prosty obuch i wyraźną odsadzkę. Są to formy wywodzące się z Pomorza (A. Szpunar 1987, tabl. 36B), a o ich datowaniu mowa będzie dalej. W skarbie z Rostkowa występuje także siekierka typu Czubin. Dalsze okazy tego typu

Ryc. 35. Siekierki z brzegami
a — Kołaki-Strumienie, woj. Łódź, b — Płock, c — Wielkie Radowiska, woj. Toruń, d — Montowo, woj. Toruń

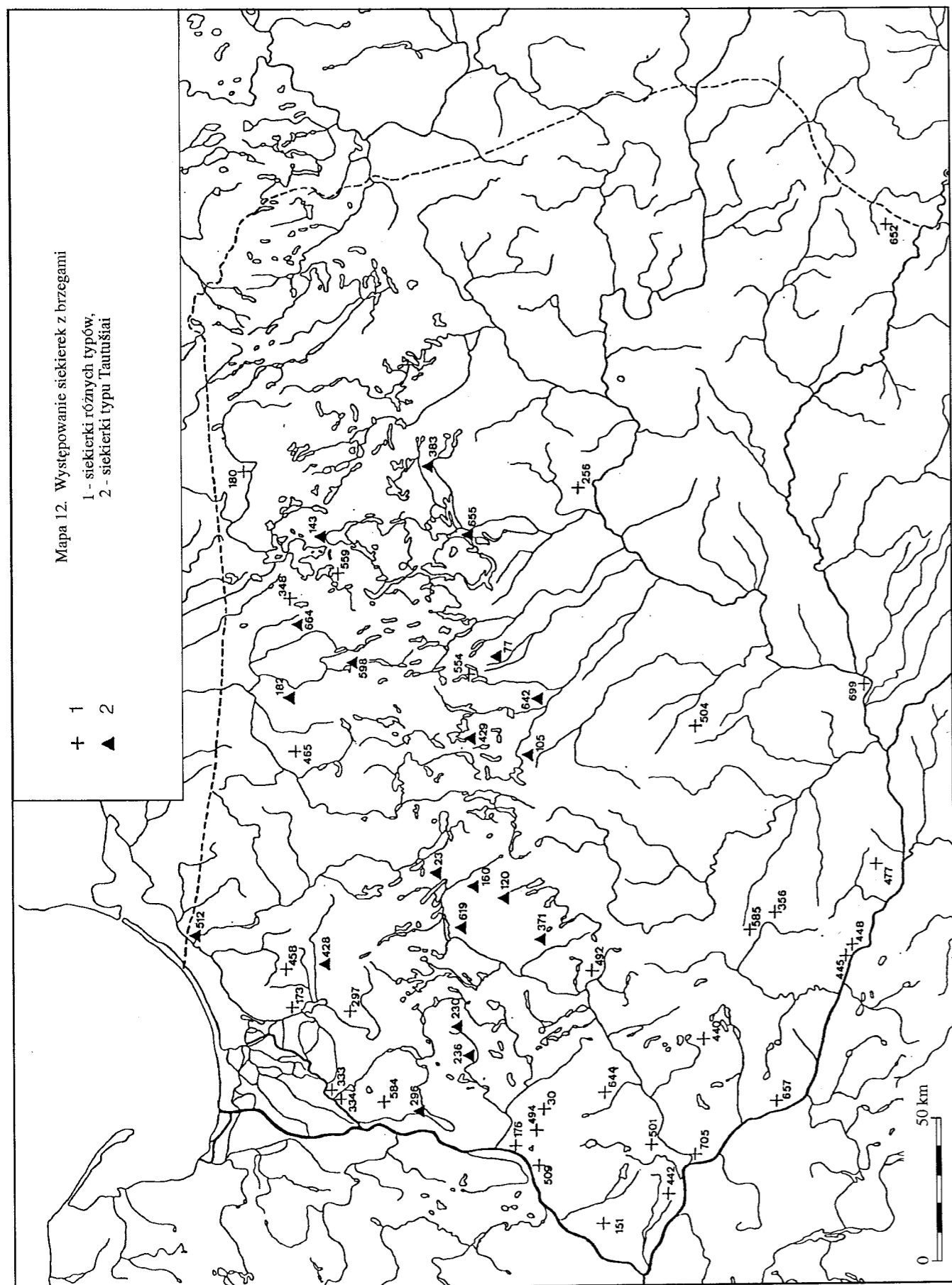
Ryc. 36. Siekierki z brzegami
a — Pruszczyzna, woj. Płock, b — Pinino, woj. Włocławek, c — Stare Kiejkuty, woj. Olsztyn, d — w g. archiwaliów R. Odoja

3.2.7. Jedna i to uszkodzona siekierka zaliczona została do odmiany A typu Grodnica. Jest to okaz z Wielkich Radowisk, o niskich brzegach i słabo rozszerzonym ostrzu (ryc. 35c). Dzięki ogólnemu datowaniu skarbów typu Grodnica na II okres, tak też określić można omawiany egzemplarz, uznając go za import z Pomorza (W. Blajer 1990, 87n.).

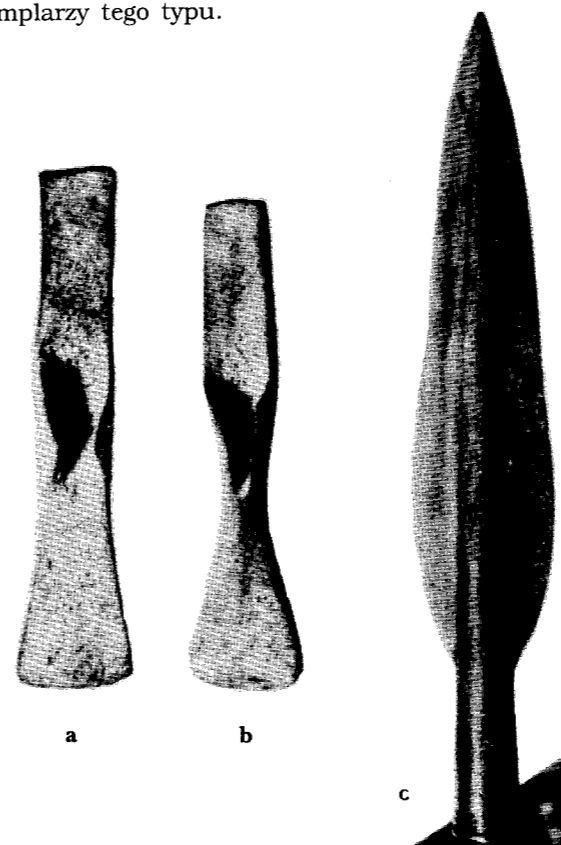
3.2.8. Z siekierok zaliczonych przez A. Szpunara (1987, 49n.) do typu Ubiedrze klasyfikację taką przyjmują jedynie dla okazów ze Sterławek Wielkich oraz z dawnego powiatu Pasłęk, a poprzez cytowaną analogię także i z Malborka. Mają one lukowato rozszerzone ostrze, niskie brzegi i lekkie przewężenie w środkowej partii, odróżniające ten typ od form typu Tautuśia (3.2.14). Uznać je trzeba za lokalną formę wschodniopomorską, na co zresztą wskazuje sam skarb z Ubiedrze. Datowanie ich dokumentuje jedyny zespół, to jest znalezisko ze Sterławek Wielkich. Odkryty tam fragment sztyletu należy do typu przypadającego na schyłek I,

3.2.10. Dwie siekierki należą do dwóch odmian typu Kłodzisko, o niskich brzegach, rozszerzonym ostrzu i wyraźnej odsadźce. Okaz z Blizna ze względu na wymiary kwalifikowany jest do odmiany A, zaś z Rudnika — do odmiany C, krótszej, ale szerszej. Odmiana C jest *de facto* nie datowana, zaś odmianę A określa kilka

pochodzą z Grudziądza, Grunajek, Milewka, Pinina, Radoszek i Szumani Kępskich, koncentrują się więc wyraźnie na Ziemi Płockiej i Chełmińskiej. Są one masywne, o wysokich brzegach, prostym poszerzonym ostrzu i przeważnie półkolistej odsadźce (ryc. 36b). Dla datowania tego typu istotne znaczenie ma skarb z Radoszek,

w którym występują szpile z III okresu, powiązane z kulturą łużycką (ryc. 47). Na podobne datowanie wskazują i inne zespoły (A. Szpunar 1987, 68n.). Pozwala to określić zespół z Rostkowa również na III okres, ale być może na wczesną jego fazę. Dotyczy to oczywiście i drugiej z siekierok, należącej do typu Wałowice. Siekiery typu Czubin występują głównie na terenie Mazowsza (A. Szpunar 1987, 67n., tabl. 37B). Można przyjąć, że były one wytwarzane także i na omawianym terenie, gdyż pochodzi z niego około 40% znanych egzemplarzy tego typu.

Ryc. 37. Szydłówek-Zgrzebsk, woj. Ciechanów, przedmioty ze skarbu, ok. 1/3 w.n. (wg E. Śturmsa i M. Eberta)

3.2.12. Dwie siekiery typu Węgorza pochodzą z Kolańków-Strumieni (ta ma obuch uszkodzony w stopniu utrudniającym jej jednoznaczne określenie) oraz Chocholu. Mają one wysokie brzegi, półkolistą odsadzkę i wyraźnie poszerzone łukowate ostrze (ryc. 35a, 36d). Chronologia tego typu jest jeszcze nieustalona — ogólnie datować je można tylko na czasy występowania siekierok z wysokimi brzegami, a więc na II i III okres. Pochodzą one najprawdopodobniej z Pomorza (A. Szpunar 1987, 69n., tabl. 37A).

3.2.13. Do typu Przywidz zaliczyć wypada z wymienionych dla omawianego terenu przez A. Szpunara (1987, 70n.) jedynie okazy z Rogowa i miejscowości nieznannej na Mazurach, a ponadto ze Starych Kiejkutów i miejscowości nieznannej koło Torunia. Sa to formy z wysokimi brzegami, o szerokim łukowatym ostrzu i przeważnie zwężonym obuchu, w zasadzie bez odsadzki (ryc. 36c). Wywodzą się one ze wschodniego

Pomorza i wszystkie są znaleziskami luźnymi. Datować je więc można tylko tak, jak typ Węgorza.

3.2.14. Pozostała jeszcze do omówienia liczna grupa siekierok określanych dotychczas jako typ wschodnio-bałtycki (mapa 12), a zaliczonych przez A. Szpunara różnie, lecz przeważnie do typów Ubiedrze i Dębowiec. Akceptując niektóre zmiany zaszeregowania tu omawianych siekierok, muszę jednak sprzeciwić się propozycjom A. Szpunara wykorzystującego analizę części jedynie (bo tylko z terenów Polski) siekierok typu szeroko rozpowszechnionego. Przedstawiając więc tę wersję klasyfikacji, dostosowuję się głównie do zmiany zasad nazewnictwa, określając wcześniej wyróżnione odmiany (J. Dąbrowski 1968, 27n.) jako A (dawniej — o krótkim ostrzu), B (o silnie rozszerzonym ostrzu) i C (o ostrzu łopatomatym), sam zaś typ nazywając dla uniknięcia nieporozumień typem Tautuśiai, co sygnalizuje zarazem obszar występowania najpospolitszej odmiany. Do tego typu Tautuśiai zaliczam 19 siekierok (mapa 12). Do odmiany A należy 8 siekierok (Biesal, Giżycko, Grabinek, Pasym, Wielbark, Wilki, Wopławki i miejscowość nieznaną z okolic Pasłęka). Mają one silnie rozszerzone łukowate ostrze, wysokie brzegi i prosty obuch. Odmianę B reprezentują 4 siekiery (Dylewo, Kwidziń, Pasłęk i miejscowość nieznaną d. pow. Lipno). Są to formy o szerokim półkolistym ostrzu, na które sięgają wysokie brzegi. Tym różnią się one od odmiany C, która posiada jeszcze większe ostrze, często zakończone wydłużeniami, na które jednak nie sięgają brzegi, z reguły wysokie (ryc. 35d, 42b). Są to siekiery z Dębowca, Grycewa, Kiciny, Montowa, Nitek, Śpiłgówki i Turznicy, a więc z północnej części badanego terenu (mapa 12). Odmiany A i B wytwarzano zapewne na wschodnim Pomorzu, lecz także i w północno-wschodniej Polsce. Prawdopodobnie też na Warmii i Mazurach powstawała jeszcze odmiana C, lecz główny ośrodek jej produkcji leżał niewątpliwie nad dolnym Niemnem (J. Dąbrowski 1968, 30n., mapa 6). Datowanie tego typu nastęrcza wiele kłopotów, gdyż określa je bardzo mała liczba zespołów, przeważnie pochodzących spoza omawianego terenu. Nie jest znany kształt grotu z Wopławek, można więc jedynie powiedzieć, że nie datuje on zespołu na czasy wcześniejsze, niż II okres (por. W. Błajer 1990, 37n.). O ile znalezisko z Parumba stanowi zespół zwarty (Ja. Graudonis 1967, 96n., tabl. XXIII.7 i 10, XXV.26), to datuje ono wyraźnie odmianę A na III okres epoki brązu. Odmianę B datuje na II okres skarb ze Smørumøvre na Zelandii (J. Dąbrowski 1968, 96). Zespół z Tautuśiai pozwala datować siekiery odmiany C na III, lecz raczej na IV okres. Siekiery z wysokimi brzegami występują pospolicie w II okresie, a wielkie podobieństwo odmiany B do form typu Ubiedrze określenie to w jakimś stopniu potwierdza. Cały więc typ Tautuśiai uznać trzeba za przypadający na czasy od II po IV okres epoki brązu. Tak późne datowanie dotyczy zapewne tylko form odmiany C i to z terenów Litwy i Łotwy. W północno-wschodniej Polsce występują one chyba tylko do III okresu, podobnie jak i pozostałe odmiany, które datować należy na II i III okres.

3.2.15. Jedną z dwóch zdobionych siekierok z wysokimi brzegami znalezionych w Polsce (por. A. Szpunar 1987, 77n.) jest okaz z Zegrza. O ile siekierki z niskimi brzegami miewają niekiedy zdobione ostrza, to ornamentowanie siekierok z wysokimi brzegami należy w środkowej i północnej Europie do rzadkości. Siekierka z Zegrza jest najbliższa typowi Przywidz (A. Szpunar 1987, 70n.). Jest ona zdobiona bogatym ornamentem tak u nasady ostrza, jak i na wąskiej stronie. Uwagę zwraca fakt, że podobne zdobienia wykazują: wczesna siekierka z tulejką i czekan typu Nortycken z niedalekiego skarbu w Czubinie (A. Szpunar 1987, tabl. 56.6 i 8). Można więc mniemać, że omawiany okaz również przypada na III okres, a może nawet był wytworzony gdzieś niedaleko, lecz na zachód od Wisły.

3.2.16. Jedyna na badanym terenie (bo wiadomości o okazie z Radoszek są bardzo niepewne) siekierka ze środkowymi skrzydełkami pochodzi ze skarbu z Szydłówka-Zgrzebska (ryc. 37a). Charakteryzuje się skrzydełkami słabo wygiętymi, prostym nie zwięzonym obuchem i lekko łukowatym ostrzem. Jest to forma pospolita na dużych obszarach (por. W. Szafranski 1955, 102; O. Kleemann 1977, 152n.), trudno więc wskazać rejon jej wytworzenia. Siekierki te znane są ze skarbów III i IV okresu.

3.2.17. W zespole z Szydłówka-Zgrzebska wystąpiła także siekierka z piętką typu czeskiego (ryc. 37b). Siekierok tego typu znaleziono jeszcze trzy (Drobin, Szpetal Dolny, miejscowość nieznaną w dawnym powiecie Mława), wyraźnie skupione na niewielkiej części omawianego terenu. Mimo pewnych drobnych różnic, można je wszystkie określić jako formy o piętkie lejkowatej, prostym obuchu, przewężeniu pod piętką i lekko łukowatym ostrzu. Formy te również są bardzo pospolite na ziemiach polskich i przypadają na III i IV okres epoki brązu (J. Kostrzewski 1964, 11n.; O. Kleemann 1977, 141). Omówione siekierki nie pozwalają więc datować skarbu z Szydłówka-Zgrzebska na jeden tylko okres. Jednak występujący w tym skarbie grot typu Hulterstad przypada na środkową epokę brązu (3.7.4), co pozwala tak określić cały zespół. Dla siekierok z piętką jest to zresztą datowanie bardziej prawdopodobne od późniejszego. Należy jeszcze zwrócić uwagę na zbieżność dwóch form z kolekcji pochodzącej z dawnego powiatu Mława, która niegdyś dostała się do Muzeum w Kownie, z zabytkami z omawianego skarbu. Nie można więc wykluczyć, iż są to przedmioty z jednego rozproszonego skarbu.

3.3. Siekierki z tulejką

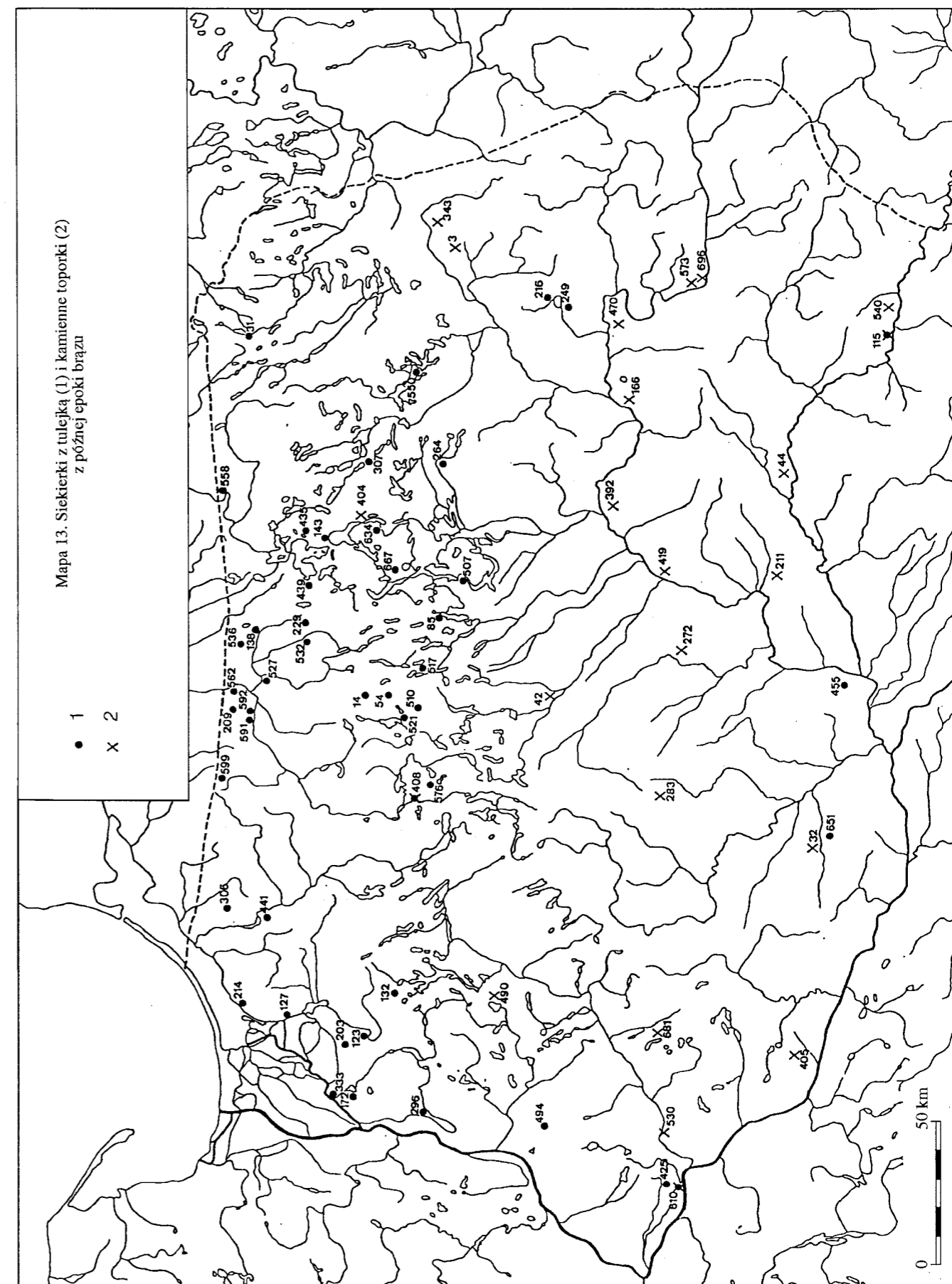
3.3.1. Na omawianym terenie znaleziono 162 siekierki z tulejką w 48 miejscowościach (mapa 13). Najczęściej występują one w północnej jego części, a wszystkie pochodzą ze skarbów lub znalezisk luźnych. Najliczniejszy skarb (Kalinówka Kościelna) zawierał ich 48; udało mi się dotrzeć do 34, a jedną opisać na podstawie literatury. Do tej pory nie zwrócono uwagi na listewki, występujące we wnętrzu ich tulejek

(ryc. 39a, e, 40a-e). Cecha ta nie była na naszych ziemiach w ogóle dostrzegana, o czym przekonało mnie wykrycie takich listewek w dwóch już opublikowanych siekierkach z Pomorza (J. Dąbrowski 1989, 73). Powstaje więc pytanie: jakie jeszcze siekierki z badanego terenu miały takie listewki? Wobec zaginięcia większości materiału, odpowiedzi na nie niestety brak. Część siekierok zmuszony jestem klasyfikować na podstawie wzmianek w literaturze, wykazujących je wśród analogii do form o znanym kształcie. Oprócz 13 nieznanymi z Kalinówki Kościelnej, jeszcze osiem dalszych (Lipowina, Malbork, Pieczarki, Pilwa, Rzeck, Stary Żabin, Stopki, Toruń) umyka wszelkiej klasyfikacji.

3.3.2. Najwięcej, bo aż 31, należy do tak zwanych łużyckich siekierok z tulejką. Pod tą nazwą kryje się jednak materiał bardzo zróżnicowany, toteż wyróżniłem tu pięć odmian, wedle spostrzeżeń E. Sprockoffa (1950), lecz z uzupełnieniami (J. Dąbrowski 1968, 36n.). Siekierki te charakteryzują się ostrzem niezbyt silnie rozszerzonym oraz smukłą, zdobioną żłobkami tulejką z uszkiem. Odmianę pierwszą reprezentuje okaz z Wilamowic o kolistym przekroju i pogrubionym wylocie tulejki, zdobiony między łukowatymi żeberkami i żłobkami żeberkiem w kształcie litery Y z wchodzącym w nią kątowym żeberkiem (ryc. 41a). Zarówno taki wylot tulejki jak i motyw zdobniczy uważa E. Sprockhoff (1950, 77n.) za cechy wczesne. Potwierdzają to zespoły z terenu Polski (J. Kostrzewski 1964, 14n., ryc. 71.5; B. Gediga 1967, 132, ryc. 62), pozwalające datować takie okazy na IV i V okres. Siekierkę z Wilamowic uznać trzeba za import z południa. Dwie podobne do niej siekierki z Cierzpiętów i Kwidzyna tworzą odmianę drugą. Zdobi je żeberko pionowe między łukowatymi. Są one też wczesne i przypadają na drugą połowę IV i V okres (J. Dąbrowski 1968, 36n.).

3.3.3. Do odmiany uważanej przez E. Sprockhoffa za podstawową (Hauptform) należy 6 siekierok z Jasnej, Olsztyna, Papowa Toruńskiego, Radzyna Chełmińskiego, Szczęsnego i jeziora Wąż. Są to niestety wszystko znaleziska luźne. Cechuje je ostrze proste lub lekko skośne (u okazy z Jasnej wyszczerbione), wyraźne poszerzenie pod wylotem tulejki i ornament dwóch lub trzech prostych żłobków (ryc. 38c). Jest to forma szeroko rozpowszechniona i długotrwała, którą datować należy na cały czas występowania łużyckich siekierok z tulejką (E. Sprockhoff 1950, 77n., ryc. 40).

3.3.4. Najliczniejsze, bo znane z 16 miejscowości (Bęsia, Bredynki, Dzierżgoń, Elbląg, Gajdy, Gęsie Góry, Gronajny, Kadyny, Piórkowo, Rummy, Rybno, Sątoczno, Siemki, Skandawa, Świadki i Woźnice) w 21 egzemplarzach, są siekierki określane jako „Spätform” lub typ skandawski (por. E. Sprockhoff 1950, 80n.; E. Šturms 1930, 143). Skupiają się one wyraźnie między dolną Wisłą a Pregolą (J. Dąbrowski 1968, mapa 13). Wyróżnia je niemal cylindryczny kształt tulejki o prostym wylocie i uszku umieszczone nie przy wylocie, lecz niżej, zdobione zaś są dwoma lub trzema prostymi żłobkami (ryc. 38a, b, 75). Okazy ze Skandawy pochodzą zapewne z jednej formy odlewniczej, a szwy odlewnicze stwierdzono także u siekierki z Sątoczna. Dwie siekierki:

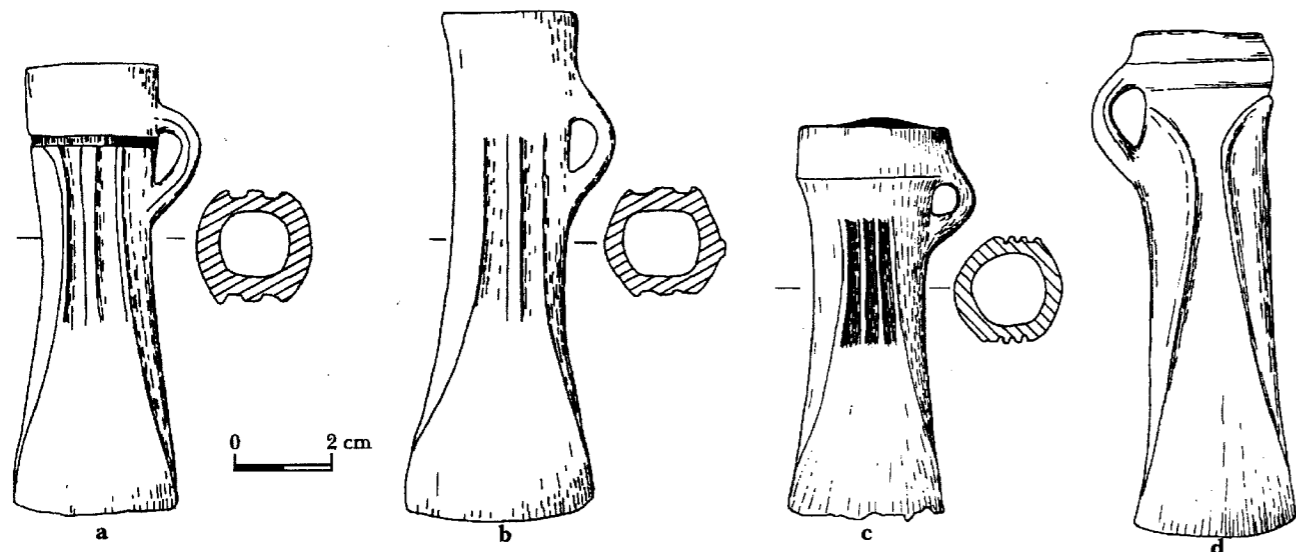

z Gajdów i Kadyn mają wady odlewu. Jest to więc niewątpliwie forma lokalna. Skarby z Gęsih Gór i Skandawy datują tę odmianę na VI okres (3.4.2 i 3.12.9), ale okazy z innych miejscowości mogą przypadać także na okres V lub na halsztat D (por. J. Dąbrowski 1968, 121). Być może obniżenie uszka wskazuje na związki z typem Mälär, wyraźnie oddziaływującym na miejscową wytwórczość (3.3.12). Wskazywałoby to na okresy V i VI jako czasy największego ich rozpowszechnienia. Na te dwa okresy datują więc skarby składające się tylko z paru takich siekieriek.

3.3.5. Do innej odmiany lużyckich siekieriek z tulejką zaliczyć trzeba jeden egzemplarz z Kalinówki Kościelnej (ryc. 40g). Jest to forma krępa o trzech krótkich pionowych żeberkach, wyraźnie wyodrębnionym, pogrubionym wylocie tulejki i graniastym przekroju. Szwy odlewnicze ma zachowane. E. Sprockhoff (1950, 131) zalicza ją do odmiany uprzednio omówionej, wyróżnia się ona jednak wyraźnie. Podobne okazy sporadycznie występują i na innych terenach (por. W. Szafranski 1955, 105n., ryc. 381 i 607). Omawiany okaz datowany

3.3.7. Podobnie za formę łączącą cechy siekieriek lużyckich odmiany drugiej oraz takich jak typ Kopaniewo czy Giżycko, uznać można 4 siekierki z Szyliny Małej. Są to okazy o poszerzonej główce ograniczonej dwoma żeberkami i prostym ostrzu, zdobione ponadto dwoma łukowatymi żeberkami, między którymi biegnie długie żeberko pionowe. Wykonano je w tej samej formie, mają zachowane szwy odlewnicze, a jedna także wadę odlewu. Są to więc wytwory lokalne. Analogie do nich pochodzą ze skarbu z Suchodolja (por. J. Dąbrowski 1968, 37n., tabl. XIV.7) przypadającego na koniec epoki brązu. Inne zabytki z Szyliny Małej wskazują raczej na V okres (3.11.6), co zgadza się z wynikami analizy typologicznej.

3.3.8. Judyty, Kosinowo i Ruciane-Nida to miejsca znalezienia trzech siekieriek, których określenie napotyka na już wspomniane trudności (3.3.1). W literaturze są one oznaczane jako analogiczne do siekierki z Mochowoje, należącej do szeroko rozpowszechnionego typu Kopaniewo (por. E. Sprockhoff 1956, t. II, 14n., mapa 5; J. Dąbrowski 1968, mapa 13). Należy jednak zwrócić

Ryc. 38. Siekierki z tulejką

a — Woźnice, woj. Suwałki, b — Gęsie Góry, woj. Olsztyn, c — Papowo Toruńskie, woj. Toruń, d — Ruciane-Nida, woj. Suwałki. d — z archiwum J. Kostrzewskiego

jest inwentarzem skarbu z Kalinówki, a wykazuje pewne zbieżności z kilku innymi odmianami siekieriek tam znalezionych.

3.3.6. Siekierki z Drohiczyzna i Pobyłkowa (ryc. 41b) określane są jako prawdopodobnie wschodniobałtyckie, choć nikt nie podał dokładnych analogii (J. Kostrzewski 1964, 20). Są one pokrewne lużyckim siekierkom z tulejką, reprezentują jednak typ odrębny, smukły, o łukowatym ostrzu, wyodrębnionym, facetowanym i pogrubionym wylocie tulejki nad poszerzoną główką oraz facetowanych bokach. Siekierka z Pobyłkowa ma krótkie pionowe żeberko i mały guzek na wylocie tulejki. Obie te siekierki są niestety znaleziskami luźnymi. Być może należą one do typu lokalnego, różniącego się od niektórych form z Kalinówki Kościelnej (ryc. 39c) tylko facetowaniem boków. Brak podstaw do dokładnego ich datowania.

uwagę, iż E. Baudou (1960, 25n., mapa 16) wskazał na brak istotnych różnic między tym typem, a gotlandzką odmianą siekieriek z tulejką — w zasadzie różni je tylko obecność owych listew wewnątrz tulejki. Słuszność tego poglądu potwierdza przechowywana w Szczecinie siekierka z Odmętu, posiadająca takie listwy. Przypomnę tu też jedną z siekieriek łotewskich (E. Šturms 1930, 109, tabl. III.8). Prof. dr hab. M. Gedl zwrócił mi uwagę na to, iż jedno z tak zwanych kowadełek z Witkowa, woj. Słupsk jest zapewne czopem do formy odlewniczej siekierki z takimi listwami (por. J. Kostrzewski 1953, ryc. 27 prawa). Niestety duża część materiałów istotnych dla rozstrzygnięcia tej kwestii zaginęła, trudno więc dzisiaj ferować jednoznaczne opinie. Trzy wymienione na wstępie siekierki mają poszerzoną główkę, wyniesione nad płaszczyznę ciosu lu-

kowate krawędzie bocznych ścianek i proste, lekko wyodrębnione ostrza (ryc. 38d). Zarówno formy gotlandzkie, jak i typu Kopaniewo, przypadają głównie na V okres (E. Sprockhoff 1956, t. I, 88n.; E. Baudou 1960, 25), co potwierdza także skarb z Rucianego-Nidy. Okazy znalezione luźno mogą jednak pochodzić także z VI okresu.

3.3.9. Dwie siekierki, odkryte w Giżycku i Liskach, zaliczyłem do typu Giżycko; są to formy bardzo różnie określane przez różnych badaczy (por. J. Dąbrowski 1968, 37). Wydaje się, że tworzą one lokalną odmianę typu właśnie omówionego, od którego różnią się żeberkiem u wylotu tulejki i nie wyodrębnionym ostrzem (ryc. 52g). Siekierki te wytwarzano najwyraźniej na Sambii, a rozchodziły się dość szeroko (por. J. Dąbrowski 1968, 37, mapa 14; E. Grigalavičiene 1980, 41, tabl. XI.2). Kilka zespołów datuje je na VI okres epoki brązu, a także na czasy późniejsze (J. Dąbrowski 1968, 126.). 3.3.10. Pokrewne tej odmianie, lecz znacznie bogaciej zdobione, są siekierki typu Ihlhnicken, które na badanym terenie występują zaledwie dwukrotnie (Kalinówka Kościelna i Szylina Wielka). Mają one jedno lub kilka żeberk u wylotu tulejki i są smukłe, o rozszerzonym ostrzu. Żeberka są przeważnie karbowane, ponadto występuje ornament plastycznych kółek, a także ryte zygzaki, kreski pionowe i kątowe, spotykane także na uszkach (ryc. 39g). Siekierki te wytwarzano na Sambii, ale znaczne zróżnicowanie ich zdobnictwa sugeruje mnogość warsztatów, wśród których może być i ten z okolic Kalinówki Kościelnej. Tak zespół z Ihlhnicken, jak i oba tu omawiane, wskazują na VI okres epoki brązu (por. J. Dąbrowski 1968, 37n., mapa 14).

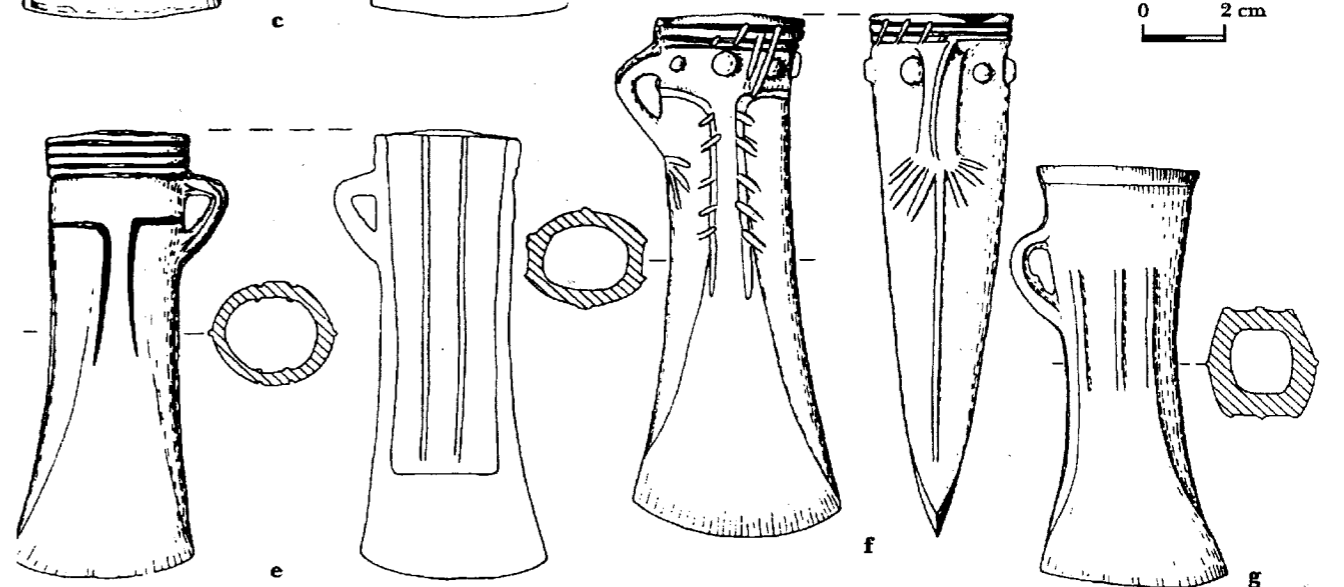
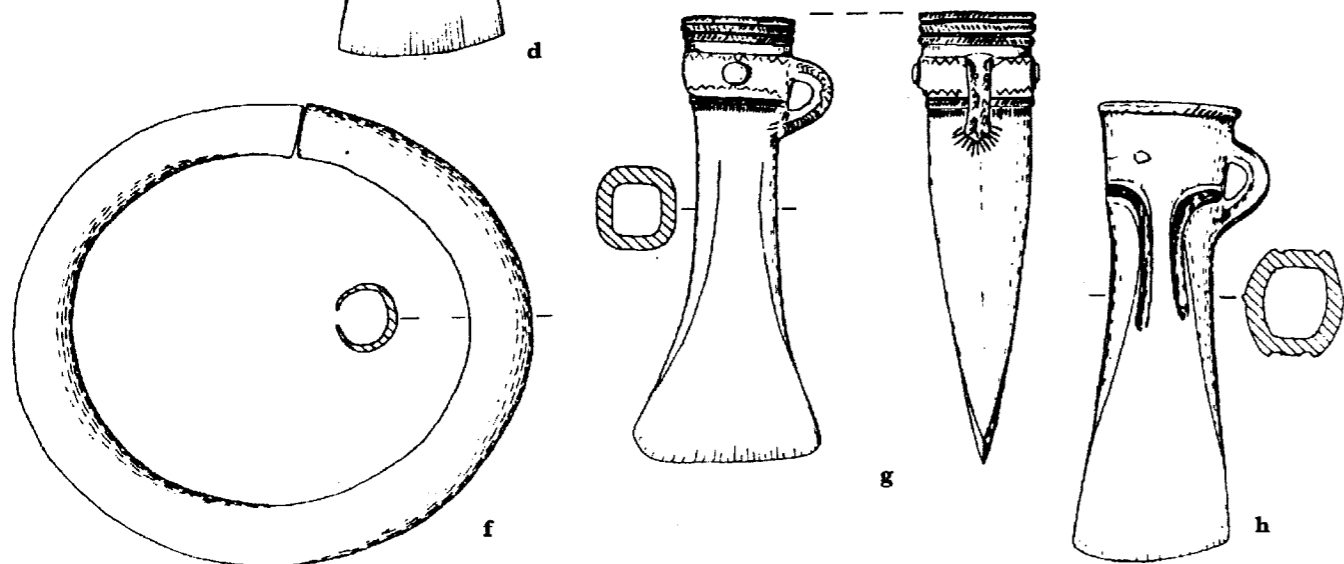
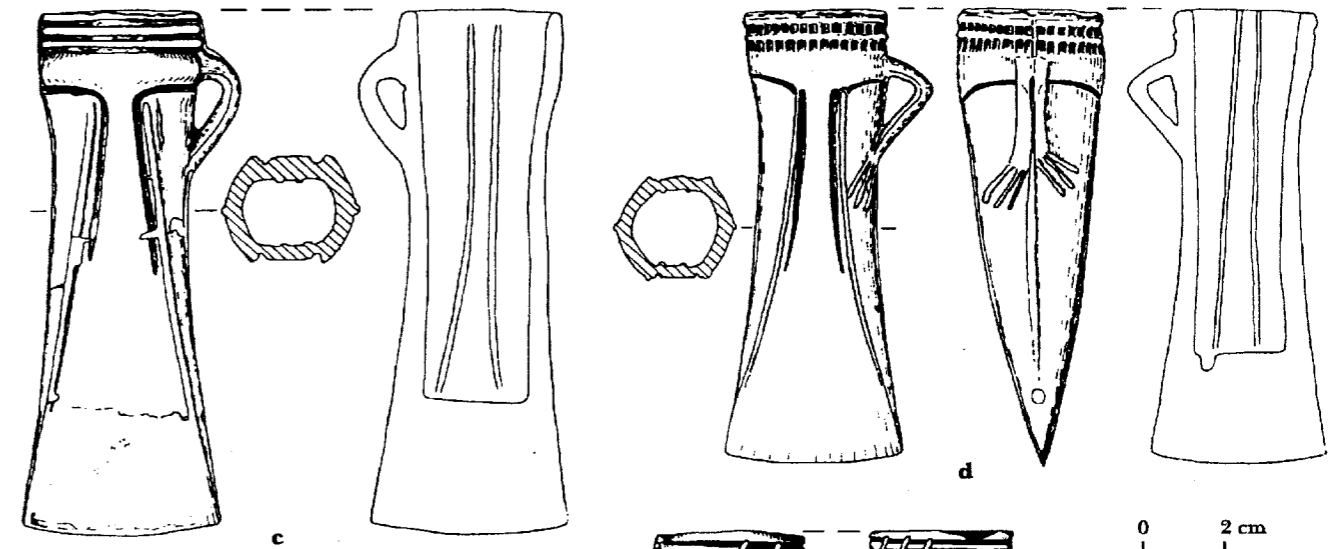
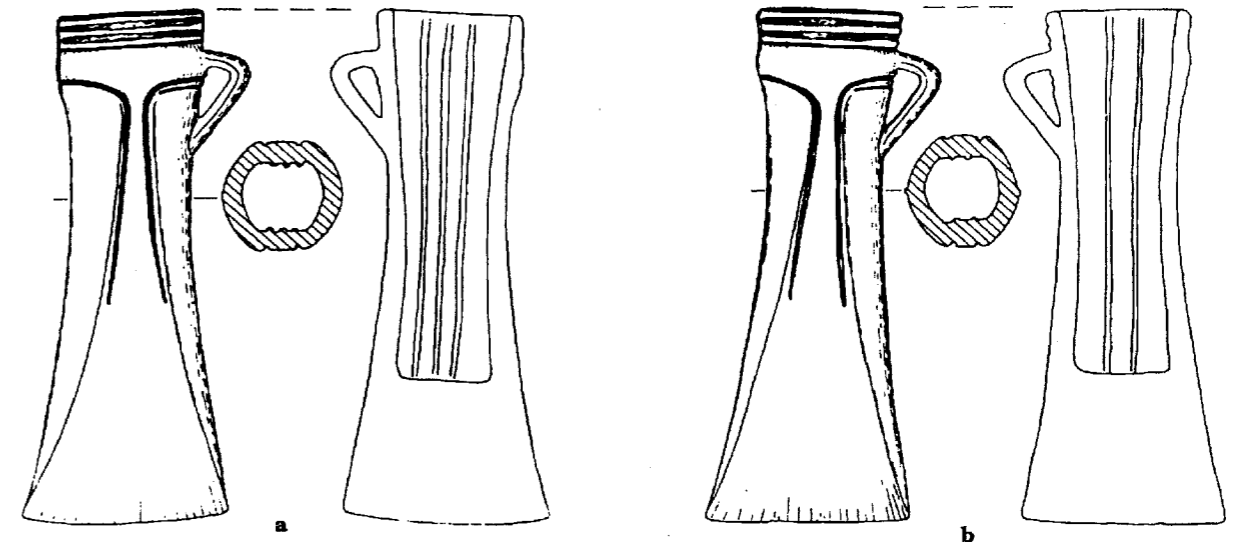
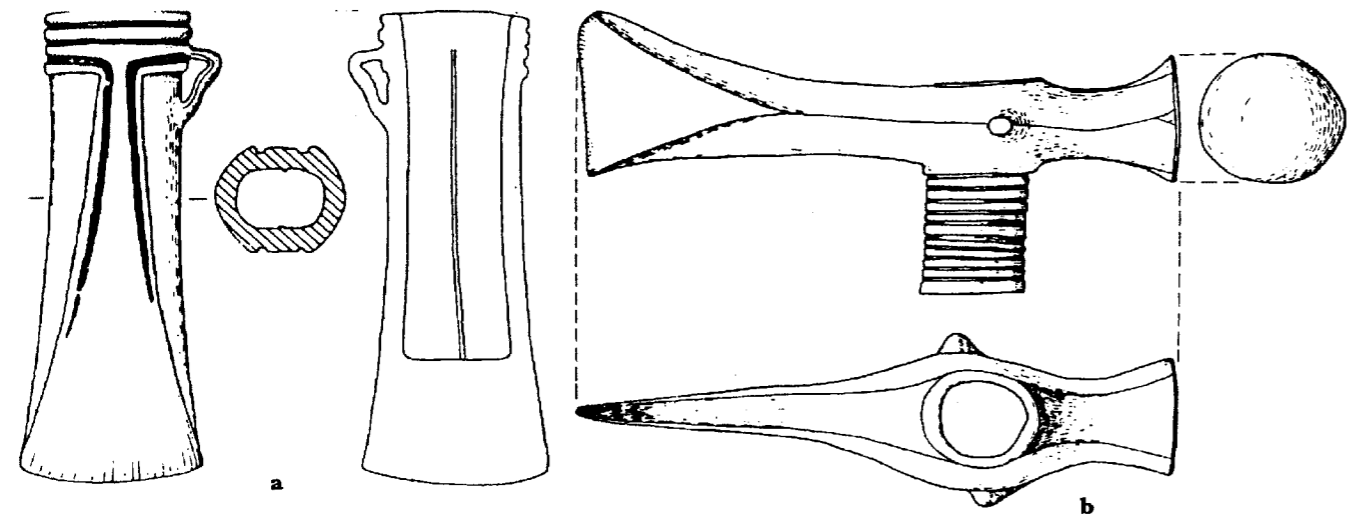
3.3.11. Grupę zbliżoną do poprzednich, a zwłaszcza do typu Giżycko, tworzy 7 siekieriek z Kalinówki Kościelnej. Część z nich ma nie usunięte szwy odlewnicze i nierówności odlewu. Mają one u wylotu tulejki żeberka, czasem zdobione, słabo poszerzoną główkę dwukrotnie wyodrębnioną poprzecznym żłobkiem, łukowate żłobki (niekiedy bardzo wąskie) i rozszerzone, skośne lub łukowate ostrze, a przekrój okrągły lub owalny (ryc. 39c, h). Długość ich wynosi około 13 cm. Poprzez skarby z Kalinówki i Časukai odmiana ta datowana jest na schyłek epoki brązu (por. E. Grigalavičiene 1980, 41n., tabl. XII.1 i XVIII.5).

3.3.12. Przed przedstawieniem następnych typów siekieriek należy zwrócić uwagę na problem ogólniejszy, sygnalizowany już pokrótce przy omawianiu siekieriek zwanych typem Kopaniewo, to jest problem przejmowania elementów nordyjskich przez wytwórców z Polski północno-wschodniej. Z 34 siekieriek z Kalinówki Kościelnej, które miałem w ręku, aż 21 ma wewnątrz listwy rozmaitych rodzajów: poprzeczne oraz podłużne pojedyncze, podwójne i potrójne (ryc. 39a, e, 40a-e). Należą więc one do odmian A, C, D i E wedle klasyfikacji E. Baudou (1960, 17, tabl. III). Tak rozbudowane listwy wiązać trzeba z oddziaływaniami metalurgii skandynawskiej, które zaznaczają się na całym południowym побереżu Bałtyku. Szczególnie istotne są tu posiadające takie same listewki siekierki typu Mälär, wytwarzane m.in. na wschodniej Litwie (por. R. Volkaite-Kulikaus-

kiene 1986, 33n., ryc. 49). Oddziaływania siekieriek tego typu na typ skandawski były już w literaturze podnoszone (por. C.F. Meinander 1954, 34). Cały zresztą problem oddziaływań typu Mälär na bardzo rozległe tereny jest jeszcze żywo dyskutowany w literaturze (por. np. J. Fogel 1988a, 89n.; H. Schwerin von Krosigk 1989). Niektóre z omawianych poniżej form mają analogie właśnie na Litwie i Łotwie, a więc na terenach objętych już zasięgiem typu Mälär. Owe listwy, stanowiące pewną innowację techniczną, mogły więc dotrzeć na omawiane tereny dwojaką drogą: od zachodu lub północy. Uważa się, że zapobiegały one obracaniu się siekierki na trzonku (E. Baudou 1960, 17), a więc w stosunku do form wywodzących się z lużyckiej siekierki z tulejką okazy z takimi listwami stanowiły pewne udoskonalenie. Przynajmniej część siekieriek z Kalinówki Kościelnej została wyprodukowana na miejscu. Świadczy to niewątpliwie o sile tych oddziaływań, która może wynikać także i z faktu, iż napływały tu one naraz z dwóch kierunków, acz niewątpliwie głównie z zachodu.

3.3.13. Aż 14 siekieriek z Kalinówki Kościelnej zaliczyłem do jednego typu, który nazwać można typem Kalinówka. Są to siekierki dość duże (do 15 cm), mające od jednego do trzech silnie wyodrębnionych żeberk u wylotu tulejki, poniżej lekkie poszerzenie główki, słabo poszerzone ostrze. Zdobione są bruzdami wąskimi, przeważnie załamanymi lub wygiętymi pod główką, a dalej skośnymi. Raz pod uszkiem występuje ornament plastyczny. Mają one przekrój graniasty, często spłaszczony, a tylko jedna nie posiada listewek wewnątrz tulejki. Występują okazy z listwą poprzeczną (ryc. 39e) oraz dwiema lub trzema wzdłużnymi, niekiedy całymi skośnymi lub rozchylającymi się u dołu (ryc. 39e, 40c). Te ostatnie uważać chyba należy za reminiscencję odmiany F wedle E. Baudou (1960, 17, tabl. III). Zapewne dwie pary siekieriek pochodzą z dwóch form odlewniczych — jednak okazy jednej pary mają inne listwy wewnątrz (ryc. 40a, b). Na większości siekieriek widać szwy odlewnicze i nie usunięte nierówności odlewu, wytworzono je więc na miejscu. Granica typologiczna między nimi a odmianą poprzednio omówioną jest dość płynna. Najpodobniejszy do nich znany mi okaz (E. Grigalavičiene 1980, 41n., tabl. XIII.2) jest znaleziskiem luźnym. Siekierki z listwami wewnątrz są w Skandynawii rzadkie w IV, a pospolite w V i VI okresach epoki brązu (por. E. Baudou 1960, 17n.), co odpowiada spostrzeżeniom dotyczącym siekieriek typu Kopaniewo. Uwagę zwraca fragment formy odlewniczej z wczesnożelaznej osady w Tarławkach (A. Waluś 1979, 221, ryc. 1d), który być może łączy się z takimi siekierkami. Niestety nie można na razie określić, jak długo trwają siekierki z listwami na południowych pobrzeżach Bałtyku.

3.3.14. Trzy duże siekierki z Kalinówki Kościelnej są analogiczne do typu Kalinówka, a wyodrębniłem je tylko ze względu na ornament — zamiast żeberk bowiem nad bardzo słabo poszerzoną główką biegną dwa poziome rzędy prostokątnych wgłębień (ryc. 40d). Pod uszkami dwóch z nich występuje plastyczny ornament wachlarzowaty. W tulejkach stwierdza się po dwie listwy. Wszystkie mają szwy odlewnicze nie usunięte, a na

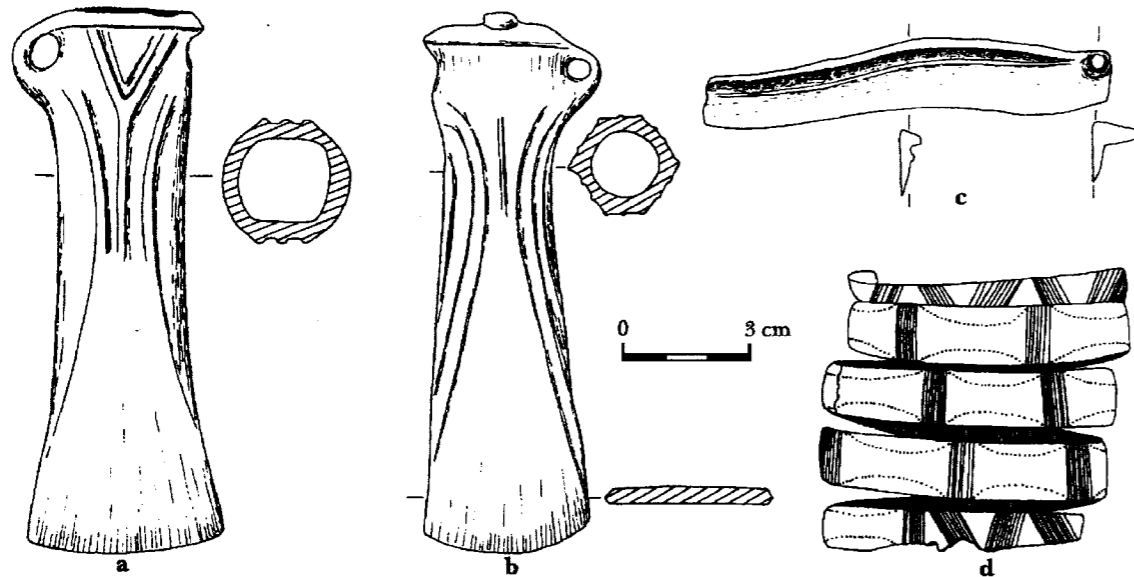

Ryc. 39. Kalinówka Kościelna, woj. Białystok, przedmioty ze skarbu

Ryc. 40. Kalinówka Kościelna, woj. Białystok, siekierki ze skarbu

jednej znać wady odlewu. Okazy takie występują aż na Łotwie (Ja. Graudonis 1967, 95n., tabl. XXII.6 i XXV.30), niestety poza zespołami. Ornamentowanie siekierek takimi wgłębieniami nawiązuje wyraźnie do motywów popularnych dużo dalej na wschód (O.N. Bader 1970, 101, ryc. 28, 29 i 33).

3.3.15. Na tej grupie kończą się siekierki o poszerzonej główce. Następne mają już bardziej jednolitą formę, przeważnie klinowatą. Typ Liepine jest długi i smukły, ma lekko poszerzony wylot tulejki, niezbyt silnie rozszerzone ostrze i zbliżony do graniastego spłaszczony przekrój. Na podstawie cytowanych analogii zaliczam tu siekierkę z Kętrzyna. Formy takie produkowano na północny wschód od naszych terenów (por. J. Dąbrowski 1968, 42, mapa 14; E. Grigalavičiene 1980, 42, tabl. XIV.1-2 i 4). Analiza typologiczna skłania do datowania ich na V okres (J. Dąbrowski 1968, 115n.).

Ryc. 41. Przedmioty brązowe

a — Wilamowice, woj. Ciechanów, b — Pobylikowo, woj. Ciechanów, c — Kałdus, woj. Toruń, d — Podnietrzeba, woj. Włocławek

3.3.16. Siedem siekierek z Kalinówki Kościelnej tworzy odmianę następną, od typu Kalinówka różniącą się brakiem poszerzonej główki pod dwoma, trzema lub czterema żeberkami u wylotu tulejki. Ornament jest analogiczny, a 5 z nich ma jedną lub dwie listwy wewnętrzne (ryc. 39a, 40e). Siekierki te mają ostrze lekko poszerzone, łukowate, a przekrój okrągły lub owalny; szwy odlewnicze są rzadko zachowane. Ich podobieństwo do typu Kalinówka określa zarazem ich pochodzenie i datowanie.

3.3.17. Ornamentem różni się od nich duża siekierka z tegoż skarbu, bogato zdobiona, a bez listew w tulejce. Przy wylocie tulejki ma trzy żeberka, pod nimi rząd plastycznych kółek, niżej dwa łukowate żeberka wzdłuż krawędzi ciosu. Na uszku listwa plastyczna, poniżej plastyczny ornament wachlarzowaty. Na żeberkach występuje tzw. „imitacja szwów”, czyli krótkie skośne poprzeczne żeberka (ryc. 40f). Szwy odlewnicze są zachowane. Część wątków ornamentacyjnych powtarza

się na innych siekierkach z Kalinówki, ogólnie jednak znać tu przede wszystkim nawiązania do terenów położonych dużo dalej ku północy i wschodowi, (por. C.F. Meinander 1954, 27n., ryc. 9; Ja. Graudonis 1967, 96n., tabl. XXV.31).

3.3.18. Siekierki bardziej klinowate z trzema żeberkami przy wylocie tulejki występują w dwóch odmiennych egzemplarzach. Okaz z miejscowości nieznannej w dawnym powiecie mławskim jest proporcjami bardziej zbliżony do siekierek łuzycyckich. Takie formy wywodzą się z podobnie zdobionych siekierek dziobatych, a datowane są skarbem z Motkowic na IV okres epoki brązu (J. Miśkiewicz 1968a, 153n., ryc. 30g i 31d). Jednak podobieństwo ornamentyki do innych omawianych tu siekierek nie pozwala wykluczyć i późniejszego datowania analizowanego okazu. Znacznie smuklejsza jest siekierka z Błaskowizny o nieco niżej umieszczo-

nym uszku i wąskim łukowatym ostrzu. Ma ona wyraźne nawiązania do niektórych dłut z późnej epoki brązu (por. E. Sprockhoff 1956, t. II, tabl. 11.9, 14 i 16) oraz do siekierek z Kalinówki Kościelnej. Nie znam do niej dokładnej analogii, a okazy zbliżone są tak odległe terytorialnie, że niewiele tu wnoszą (por. A.I. Terenożkin 1961, 133, ryc. 87.7). Zapewne tedy jest to produkt miejscowy.

3.3.19. Ze Staczy pochodzi duża siekierka klinowata o szerokim wylocie tulejki, z trzema żeberkami, wyodrębnionym, nieznacznie poszerzonym ostrzem i dość nisko umieszczonym uszkiem. Jest to odmiana typu pospolitego w Skandynawii, ale występującego i na południowych wybrzeżach Bałtyku, a datowanego na V i VI okres epoki brązu (E. Baudou 1960, 24, mapa 15; Ja. Graudonis 1967, 95n., tabl. XXIV.16 i XXV.32; K.W. Struve 1979, tabl. 54). Dla ziem polskich istotne jest występowanie takiej siekierki w skarbie z Uścikowca (W. Szafranski 1955, ryc. 431).

3.3.20. Ostatnia z omawianych to siekierka z Kalinówki Kościelnej o graniastym przekroju, nisko umieszczonym uszku i poszerzonym łukowatym ostrzu (ryc. 39d). Ma ona dwa szerokie żłobki łukowate i żeberka na krawędzi ciosu, a u wylotu tulejki występuje 5 rzędów odcisków sznura. Szwy odlewnicze i nierówności odlewu nie są usunięte. O ile żłobki są niewątpliwą reminiscencją ornamentyki siekierek łuzycyckich, to odciski sznura wskazują na krąg nordyjski, gdzie takie zdobienia występują niekiedy na brązowych młotkach (E. Baudou 1960, tabl. VII). Podobnie zdobione dłuto znaleziono w Wielkopolsce (W. Szafranski 1955, 115, ryc. 508).

3.4. Czekarwy

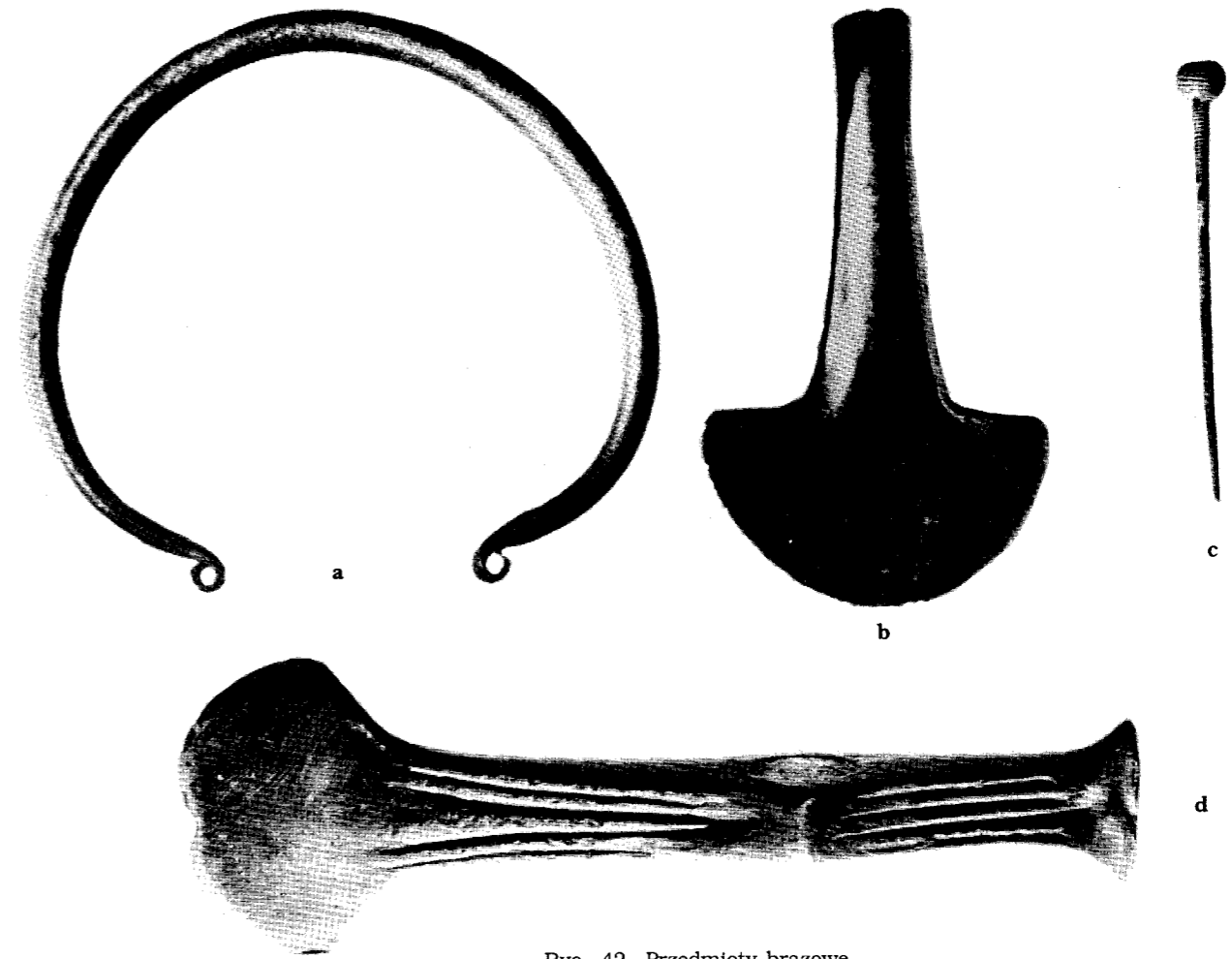
3.4.1. Z omawianego obszaru pochodzi 6 czekanów typu Nortycken; nie występują one w jego południowo-zachodniej części. Należą do dwóch odmian — zachodniej, charakteryzującej się nieco większymi rozmiarami oraz słabiej wyodrębnionym ostrzem i obuchem, i wschodniej, którą reprezentują formy mniejsze o wyraźnie wyodrębnionym prawie półkolistym ostrzu (ryc. 42d) i silnie zaznaczonym obuchu (por. J. Dąbrowski 1968, 44n.). Do pierwszej odmiany należą okazy

z Kurek i jeziora Śniardwy, a do drugiej — egzemplarze z Goniądza, Miejskiej Wsi, Reszla i Wawrochów. Obie odmiany występują w tych samych regionach i stanowią typ lokalny, wytwarzany na południowych pobrzeżach Bałtyku, przy czym czekany odmiany wschodniej produkowano zapewne głównie na Sambii i Litwie (J. Dąbrowski 1968, 44n., mapa 5; E. Grigalavičiene 1974, mapa 22). Przypadają one na środkową epokę brązu (por. J. Fogel 1979, 82; W. Blajer 1984, 39).

3.4.2. Dwa inne czekany pochodzą ze skarbow w Gęsiach Górach i Kalinówce Kościelnej (ryc. 39b). Mają one proste, rozszerzone ku górze ostrze, silnie poszerzoną i załamana część środkową z okrągłym otworem i umieszczoną pod nim poprzecznie żeberkowaną tulejką, kolisty poszerzony obuch oraz plastyczne guzki na załamaniu. Brak dokładnych analogii do tych zażytków. Występowanie ich na niewielkim terenie oraz w skarbie zawierającym wyroby lokalne (ryc. 39 i 40) pozwala przypuszczać, że wytworzono je na miejscu. Na VI okres datuje je skarb z Kalinówki Kościelnej.

3.5. Miecze i sztylety

3.5.1. Nazwa „miecze i sztylety” obejmuje 21 przedmiotów. Zgrupowałem je razem, gdyż różnica między

Ryc. 42. Przedmioty brązowe

a — Kętrzyn, woj. Olsztyn, b — Dębowiec, woj. Olsztyn, c — Gościszewo, woj. Elbląg, d — Miejska Wieś, woj. Olsztyn ok. 1/2, d — ok. 2/3 w.n. (a-c wg E. Šturmsa)

długim sztyletem a krótkim mieczem *de facto* nie istnieje, a w omawianym materiale występują przedmioty określane raz tak, raz tak. Z tych zabytków trzy sztylety nie mogą być określone typologicznie. Fragment z Kobylina pochodzi ze sztyletu o romboidalnym przekroju główki, można go więc datować na II lub III okres (por. J. Dąbrowski 1972, 96). O sztylecte z Wieprza nie wiadomo nic, zaś okaz z okolicy Pułtuska miał rękojeść zdobioną; nie można jednak stwierdzić z pewnością, że przypada on na omawiane czasy.

3.5.2. Najwcześniejszy jest sztylet typu unietyckiego ze skarbu w Złotorii (ryc. 34b). Niestety jest on bardzo uszkodzony i nie można go sklasyfikować dokładnie. Ma szeroką trójkątną główkę bogato zdobioną, z kilkoma otworami na nity. Nazwa typu określa zarazem miejsce jego pochodzenia, to jest tereny między środkową Odrą a środkową Wartą, oraz datowanie na późny I okres epoki brązu (M. Gedl 1980, 14, tabl. 23A), co odpowiada chronologii siekierok (3.2.4).

3.5.3. Jedyne sztylet z półkolistą zakończoną główką o dwóch otworach na nity i żeberku pochodzi ze Sterławek Wielkich. Formy takie sporadycznie występują przy końcu I okresu, ale w zasadzie łączyć je trzeba z okresem następnym (M. Gedl 1980, 47n.). Dla omawianego terenu bardziej prawdopodobne jest datowanie na II okres. Sztylet ten jest podstawą datowania siekierok typu Ubiedrze (3.2.8).

3.5.4. Sztylet z owalną główką o romboidalnym przekroju z jednym otworkiem na nit znaleziono w Bisztynku. O pochodzeniu tego okazu nic nie można powiedzieć, przypada zaś on na II lub III okres (M. Gedl 1980, 58).

3.5.5. Ze Starych Grochów pochodzi fragment zapewne płaskiego sztyletu o wydłużonym kolcu. Podobne okazy uważa M. Gedl (1980, 40n., tabl. 11.70) za importy ze wschodu, datowane bardzo szeroko. Omawiany fragment znaleziono na stanowisku z okresu rzymskiego, na którym występowała też ceramika trzciniecka. Chyba więc ta właśnie ceramika określa chronologię omawianego sztyletu.

3.5.6. Oba sztylety typu Krawczyki (z miejscowości eponimicznej i ze Stolna) pochodzące z omawianego terenu, to znaleziska luźne. Typ ten charakteryzuje się wąską główką z wyraźnym żeberkiem, zakończoną trójkątnym kolcem z wycięciem na nit. Nit taki zachował się u egzemplarza z Krawczyków. Datowanie całego typu jest dobrze ustalone na III okres, zapewne na pierwszą jego połowę (M. Gedl 1980, 62).

3.5.7. Zabytek z Drażdżewa ma 32.8 cm długości, można go więc traktować jako długi sztylet. Ma on poszerzoną sztabę do rękojeści, słabo wyodrębnioną od główki mającej zachodzące na sztabę żeberko. W sztabie jest jeden, a w nasadzie dwa otwory na nity. Dwa zespoły datują ten typ na III okres (M. Gedl 1980, 65). Omawiany okaz stanowi niewątpliwie import, trudno jednak byłoby ustalić wyjściowy punkt jego wędrówki.

3.5.8. Z Chełmży pochodzi miecz typu Nenzingen, podobno znaleziony w drewnianej pochwie. Ma on lekko poszerzoną sztabę do rękojeści z pięcioma otworami na nity i rozkwaszonymi występami, skośne ramiona podstawy sztaby z trzema otworami na nity i nieznacznie liściowatą główką z dwoma strudzinami. Miecze tego typu są bardzo szeroko rozpowszechnione w Europie i powszechnie datowane na III okres epoki brązu, co potwierdzają także zespoły z Polski (J. Fogel 1979, 30n.). Miecze takie mają także znaczenie dla ustalania chronologii absolutnej poprzez egzemplarz z kartuszem Seti II, jednak w omawianym wypadku nie jest to przydatne, gdyż jest to znalezisko luźne. Miecz z Chełmży traktować należy jako import z Pomorza.

3.5.9. Jedyne miecz typu liptowskiego pochodzi z Konojadów. Łącząc klasyfikację J. Fogla (1979, 49n.) i H. Müller-Karpego (1961, 18n.) określić go można jako należący do odmiany Illertissen tego typu (ryc. 43c). Ma on zdobioną, tarczowatą główkę z otworkiem i stożkowatym guzkiem, rękojeść z trzema żeberkami i tyłuż pasmami płynącej spirali, które występują także na dzwonowatym jelcu. Główka jest nieznacznie li-

ciowata ze strudzinami. Okaz z Konojadów może pochodzić z południowych Niemiec (H. Müller-Karpe 1961, 21). Wszystkie takie miecze z Polski to znaleziska luźne, można więc tylko synchronizować je z datowaniem okazów niemieckich i uznać za przypadające na późny III i wczesny IV okres epoki brązu (J. Fogel 1988, 51).

3.5.10. Długi miecz typu IIIa wedle E. Sprockhoffa znaleziono w Kępie Tolnickiej. Ma on wąską sztabę do rękojeści z rozkwaszonymi występami, cztery otwory na nity w półkolistej podstawie sztaby i prostą główką ze strudzinami o przekroju romboidalnym. Jest to forma nordyjska, typowa dla IV okresu, stanowiąca import z północnego zachodu (por. E. Baudou 1960, 9n., mapa 1).

3.5.11. Z omawianego terenu pochodzą 4 okazy z głowicami antenowymi, przeważnie z Ziemi Chełmińskiej i Dobrzyńskiej. Znaleziska z Bielczyn i Kałdusa, ze względu na długość wynoszącą 20–30 cm, zaliczyć należy do sztyletów, zaś z Braniewa i Ziemi Dobrzyńskiej — do mieczy. I w tym wypadku stosuje nazewnictwo zaproponowane przez H. Müller-Karpego, określając jednak wyróżnione przezeń typy jako odmiany typu z główką antenową. Odmianę Weltenburg reprezentują znaleziska z Bielczyn i Braniewa. Mają one anteny ciasno zwinięte i gładki kolec, rękojeść z wybrzuszeniem lub żeberkami, niekiedy dodatkowo zdobioną, prosty jelec i główkę prostą lub liściowatą ze strudzinami. Okaz z Braniewa ma zamiast anten pierścienie połączone daszkowatą poprzeczką. Obie te formy uważane są za lokalne naśladownictwa (M. Gedl 1980, 26; J. Fogel 1979, 66), zapewne wykonane na Pomorzu, gdzie istniał ośrodek produkujący miecze tej odmiany (H. Müller-Karpe 1961, 61, mapa 7). Datować je należy na V okres (J. Fogel 1979, 69n.). Oba pozostałe egzemplarze reprezentują odmianę Tarquinia. Mają one luźno zwinięte anteny, stożkowaty kolec z poprzecznymi żeberkami, dzwonowaty jelec i prostą główkę z żeberkami lub żeberkiem i strudzinami (ryc. 43b). Oba te okazy nie wykazują cech warsztatów italskich, być może więc są to naśladownictwa powstałe gdzieś na północy, a datować je trzeba także na V okres (por. H. Müller-Karpe 1961, 64n.; J. Fogel 1979, 69n.). Są to znaleziska luźne, więc dokładniej datować ich nie można. Inaczej rzecz ma się z okazem z Braniewa, gdyż w tym skarbie wystąpił jeszcze miecz typu Gündlingen (ryc. 43d), długi, niestety o odłamanej sztabie. Ma on podstawę sztaby rozszerzoną, z czterema otworami na nity i liściowatą główką o soczewkowatym przekroju, ze strudzinami i rikassem. Miecz ten jest importem halsztackim i datować go należy na VI okres epoki brązu (J. Fogel 1979, 39n.; M. Gedl 1991, 22n.). Ze względu na współwystępowanie z mieczem odmiany Tarquinia, miecz ten i cały zespół z Braniewa określić można jako zdeponowany we wczesnej fazie VI okresu.

3.5.12. Silnie uszkodzony miecz z Łęgu należy do typu z wąskim kolcem do rękojeści i romboidalnym przekrojem główki. Jest to okaz typowy dla V okresu, co potwierdzają także liczne zespoły z Polski, będący importem z Pomorza, zapewne środkowego (por. J. Fogel 1979, 45n.).

3.5.13. Z grobu (jamowego?) 310 w Pustnikach pochodzi sztylet o płaskim liściowatym jelcu i stożkowatym, nieco pogrubionym kolcu do rękojeści (ryc. 45). Znaleziono go na długotrwałym cmentarzysku lużyckim (zest. 3), ale nie ma nawet pewności czy przypada na późną epokę brązu i czy nie jest wytworem miejscowym (por. M. Gedl 1980, 61). Na pewno nie można całkowicie wykluczyć możliwości, że jest to ślad wcześniejszego użytkowania tej nekropolii.

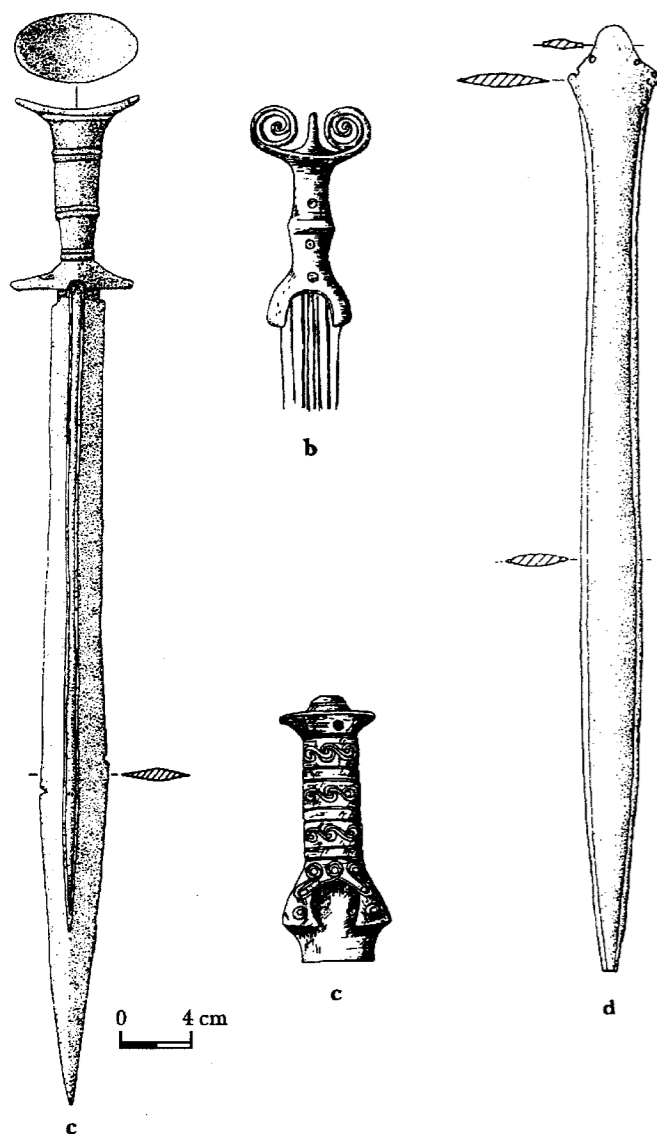
3.5.14. Ostatnie dwa miecze reprezentują typ Möri-gen. Odmianę I wg H. Müller-Karpe (1961, 73) przedstawia miecz z Płocka o wklęsłej tarczce, trzech żeberkach na rękojeści, jelcu o rozstawionych ramionach z wycięciem i główki z rikassem i strudzinami mającej romboidalny przekrój (ryc. 43a). Miecze te występują w Polsce w V okresie i mogą być proveniencji miejscowej (J. Fogel 1979, 59n.). Okaz z Giżycka (ryc. 52h) różni się od poprzednio omówionego jednym tylko żeberkiem na ostro wybrzuszonej rękojeści oraz prostym jelcem. Jest on stosunkowo krótki i nie odpowiada ściśle żadnej z wydzielonych odmian (J. Fogel 1979, 60). Datowanie jego określa na VI okres epoki brązu inwentarz skarbu.

3.5.15. Za rękojeść miecza lub też okucie jego pochwy (ryc. 52c) uważany jest lejkowaty żeberkowany przedmiot brązowy z żelaznym jądrem (J. Dąbrowski 1968, 50; J. Fogel 1979, 62). Należy przeto w tym miejscu zasygnalizować jego istnienie. Owo żelazne jądro wskazuje dobitnie, iż chodzi tu o import, a jego walory dla chronologii omawiam dalej (5.1.13).

3.6. Noże

3.6.1. Z badanego terenu pochodzą zaledwie cztery noże. Do najwcześniejszych zaliczyć wypada okaz z Rybitew o płaskim ostrzu i wydzielonym trzonku. Niestety, nawet okoliczności jego znalezienia nie są zupełnie jasne (por. J. Dąbrowski 1968, przyp. 20, 95). Zapewne odkryto go w zniszczonym grobie szkieletowym, w którym znaleziono także wisiorek kościany, ale może też pochodzić z jamy (wczesnobrązowej? wczesnośredniowiecznej?) wkopanej obok grobu. W tej sytuacji mogą tylko potwierdzić dotychczasowe datowanie zabytku na wczesną epokę brązu, sformułowane jedynie na podstawie analizy typologicznej (M. Gedl 1984, 14).

3.6.2. Z grobu 209 w Pustnikach pochodzi przedmiot, stanowiący zapewne zakończenie ramowatego uchwytu noża, znany niestety tylko z niedostatecznego opisu i ilustracji (ryc. 45). Znaleziono go w zniszczonej popielnicy dwustożkowej. Można więc powiedzieć jedynie, że zapewne nie przypada on na najpóźniejszą fazę grupy mazursko-warmińskiej (por. M. Gedl 1984, 15n.). Natomiast niewątpliwie noż z takim uchwytem znaleziono w grobie ze Starogrodu (ryc. 60a). Należy on do typu Wrocław-Grabiszyn i ma wygięte ostrze z pogrubionym, zdobionym tyłcem oraz uchwyt ramowy o podwyższonych brzegach zakończony kółkiem, na które nanizano dwa małe kółeczka. Noż ten jest importem ze Śląska, a zespół datuje go dobrze na V okres (M. Gedl 1984, 24).

Ryc. 43. Miecze brązowe
a — Płock, b — Ziemia Dobrzyńska, c — Konojady, woj. Toruń, d — Braniewo, woj. Elbląg, c — skala nieznaną (a-c wg J. Chudziakowej, J. Kostrzewskiego, W. Szafranieckiego)

3.6.3. Na cmentarzysku w Nurze-Kolonii znaleziono luźno nóż z kołcem do rękojeści i sierpowatym ostrzem. O pochodzeniu tego okazu nic nie można powiedzieć, a jego datowanie może być określone tylko na czas używania cmentarzyska (zest. 3). Nóż ten przypada raczej na późną fazę grzebania zmarłych na tej nekropoli, a więc na schyłek IV okresu (por. M. Gedl 1984, 57n.).

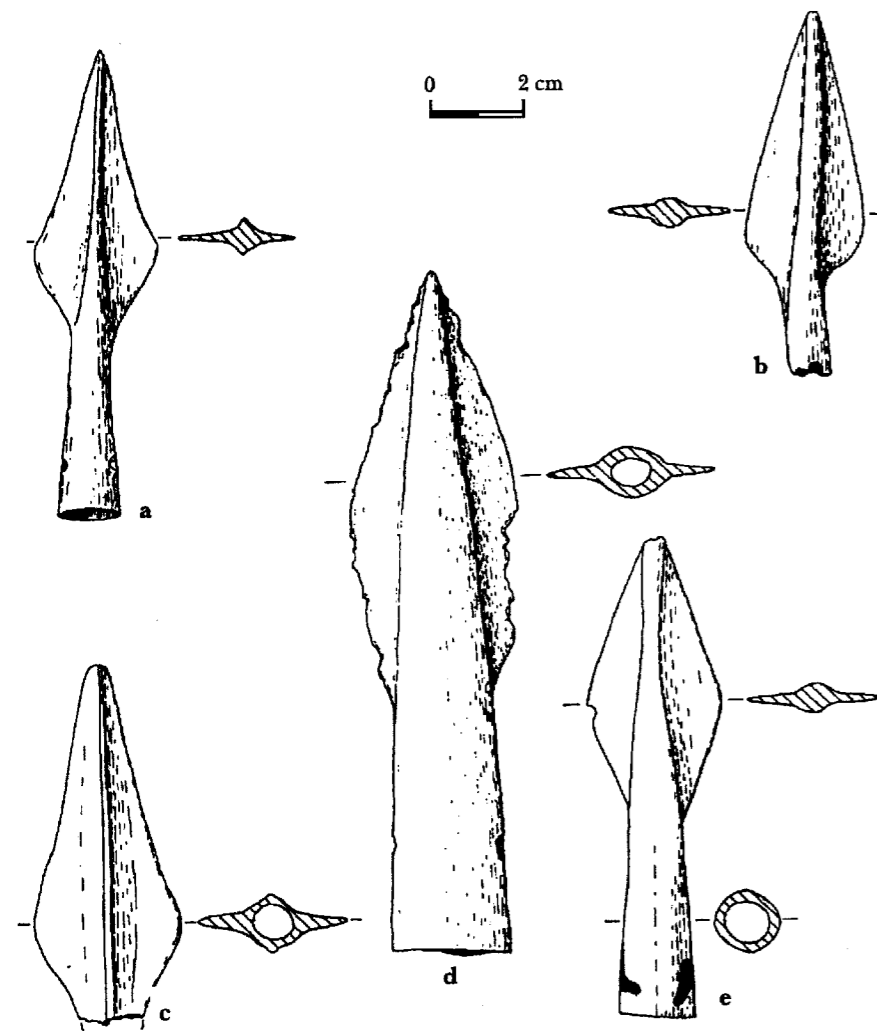
3.7. Groty i grociki

3.7.1. Na badanym terenie znaleziono dotychczas 36 grotów oszczepów i/lub włóczni, ale ośmiu z nich nie można dokładnie określić. Grot z Wopławek znaleziono razem z siekierką odmiany A typu Tautuśiai, przypada on więc na II lub III okres epoki brązu (3.2.14). Dane o znalezisku z Windugi są tak pogmatwane, że nie wiadomo nawet, czy istotnie znaleziono tam jakieś groty. Wszystkie omawiane tu groty pochodzą ze skarbow lub znalezisk luźnych.

dają na II, a najprawdopodobniej i na III okres, na co wskazuje inwentarz skarbu z Wieck (G. Jacob-Friesen 1967, 146n., mapa 4).

3.7.3. Również 2 groty zaliczyć chyba można do typu Valsömagle: egzemplarz z Malinki klasyfikują tak na podstawie analogii przytoczonej przez E. Šturmsa (1936, 40n.), podobnie jak i egzemplarz z Lipińskich, dla którego istnieje jeszcze i szkic archiwalny. To określenie drugiego zabytku uważam jednak za mniej pewne. Formy takie mają lekko wciągnięty liść z żeberkiem w górnej części tulejki, a pospolite są w kręgu nordyjskim od schyłku I przez II okres epoki brązu (G. Jacob-Friesen 1967, 117, mapa 2). Na omawiany teren dotarły one zapewne poprzez Pomorze (por. W. Blajer 1990, 38). Skupiają się na niewielkim terenie wraz z trzecim takim grotem z Chlebnikova (por. E. Šturms 1936, 105, tabl. 11d).

3.7.4. Do typu Hulterstad należą groty również skupione na niewielkim terenie. Tym razem są to Wzniesienia Mławskie (Pawłowo, Szydłówek-Zgrzebsk i miejscowość nieznana w dawnym powiecie Mława). Mają one

Ryc. 44. Groty brązowe
a — Kostrogaj, woj. Płock,
b — Jedwabno, woj. Toruń,
c — Popielne, woj. Suwałki,
d — Papowo Toruńskie, woj. Toruń,
e — Lubowidz, woj. Ciechanów

3.7.2. Dwa groty (Biskupiec i Botowo) należą do typu Ullerslev. Są to formy o wąskim, długim liściu i krótkiej tulejce; przynajmniej jeden z nich jest bogato zdobiony. Groty te są pochodzenia nordyjskiego, przypa-

długi i wąski liść, krótką tulejkę, niekiedy są zdobione (ryc. 37c). Uważać je należy za formy pochodzenia nordyjskiego, rozchodzące się szeroko z nad dolnej Łaby (G. Jacob-Friesen 1967, 158n., mapa 6). Na terenach

polskich przypadają na III okres (J. Fogel 1979, 98), co zgadza się z datowaniem skarbu z Szydłówka-Zgrzebska (3.2.17).

3.7.5. Jedyne egzemplarz typu lüneburskiego I znaleziono w Lubowidzu. Ma on krótki, romboidalny liść i długą tulejkę rozszerzającą się ku dołowi (ryc. 44e). Także ten okaz pochodzi z nad dolnej Łaby, gdzie formy takie występują w III i IV okresie (G. Jacob-Friesen 1967, 177n., mapa 7). Groty te w Polsce są rzadko spotykane i trzeba przyjąć późniejszą wersję ich datowania, na co wyraźnie wskazuje skarb z Janowca, woj. bydgoskie (por. W. Szafranski 1955, 93n., ryc. 48).

3.7.6. Z okolic Golubia-Dobrzynia pochodzi grot z krótką tulejką i dwoma żeberkami przylegającymi łukowato do jej przedłużenia. Groty te uważane są za importy z Kotliny Karpackiej, a w Polsce koncentrują się wyraźnie w dorzeczu dolnej Wisły i Sanu (J. Fogel 1979, 95n., mapa IVA). Kilka skarbow poświadczą ich datowanie na IV okres, ale pamiętać należy, że za Karpatami występują one także znacznie wcześniej (por. J. Fogel 1979, 95; B. Hänsel 1968, 64n., załącznik 2).

3.7.7. Pięć grotów (Nakomiady, Papowo Toruńskie, Przewanki, Weskajmy, Wilczkowo), pochodzących głównie z północnej części omawianego terenu, odpowiada typowi określonymu przez J. Fogla jako XV C. Charakteryzują się one liściem laurowatym i długą tulejką ze stosunkowo wysoko umieszczonymi otworami na nity (ryc. 44d). Jest to forma dość pospolita na całym obszarze łużyckim, przypadająca na IV i V okres (J. Fogel 1979, 100; L. Veliačik 1983, 44n.). Rozrzut omawianych tu egzemplarzy sugeruje, że pochodzą one głównie z ośrodka sambijskiego (por. J. Dąbrowski 1968, 57).

3.7.8. Zdobiony grot z miejscowości nieznanej w dawnym powiecie Mława należy do typu zwanego zachodniobałtyckim (G. Jacob-Friesen 1967, 250n., mapa 16). Ma on dość wąski liść i długą, rozszerzającą się ku dołowi tulejkę. Formy takie są pospolite na dużych obszarach Europy, a w kręgu nordyjskim wytwarzane pod wpływem „Pfahlbaubronzen”. W Polsce występują one często na Pomorzu i przypadają na V okres epoki brązu (J. Fogel 1979, 91n., mapa IVB).

3.7.9. Z Gołdapi, Kostrogaja, Pogorzela i Szymanów pochodzą 4 groty o romboidalnym liściu, dość długiej tulejce i żeberku na jej przedłużeniu (ryc. 44a). Groty te mogą być wywodzone z typu lüneburskiego II, są jednak formą stosunkowo rzadką (por. E. Sprockhoff 1956, t. I, 82; G. Jacob-Friesen 1967, 188). Określić je więc można jako przypadające na IV i V okres. Przyjmując, że mogą to być miejscowe naśladownictwa form żelaznych (J. Dąbrowski 1968, 131), datować je należałoby na okres VI i czasy późniejsze. Można je przeto określić jedynie jako pochodzące z czasów kultury łużyckiej. Trudno powiedzieć, czy do tego typu zaliczyć można także fragmentarycznie zachowany okaz z Popielnego (ryc. 44c).

3.7.10. Na niewielkim obszarze, bo w Toruniu i Jedwabnie, znaleziono 2 groty należące do typu XVI E wg J. Fogla. Charakteryzują się one krótką tulejką ze stosunkowo wysoko umieszczonymi otworami na nity

i laurowatym liściem. Niestety zaliczenie ich do tej odmiany oznacza właściwie tylko tyle, że należą one do dość pospolitych i zróżnicowanych, a licznie występujących form (J. Fogel 1979, 102). Na pobliskich terenach występują one rzadko, a datować je można na późny IV oraz V okres epoki brązu (W. Szafranski 1955, 92).

3.7.11. Drugi grot z Jedwabna jest silnie uszkodzony i do tego wyraźnie asymetryczny, trudno więc jednoznacznie określić go typologicznie (ryc. 44b). Jest on pokrewny grotom typu XV C, ma jednak krótszą od nich tulejkę, być może więc można go zaliczyć do typu XVI D (por. J. Fogel 1979, 102). Uznać go trzeba w rezultacie za formę lużycką z późnej epoki brązu.

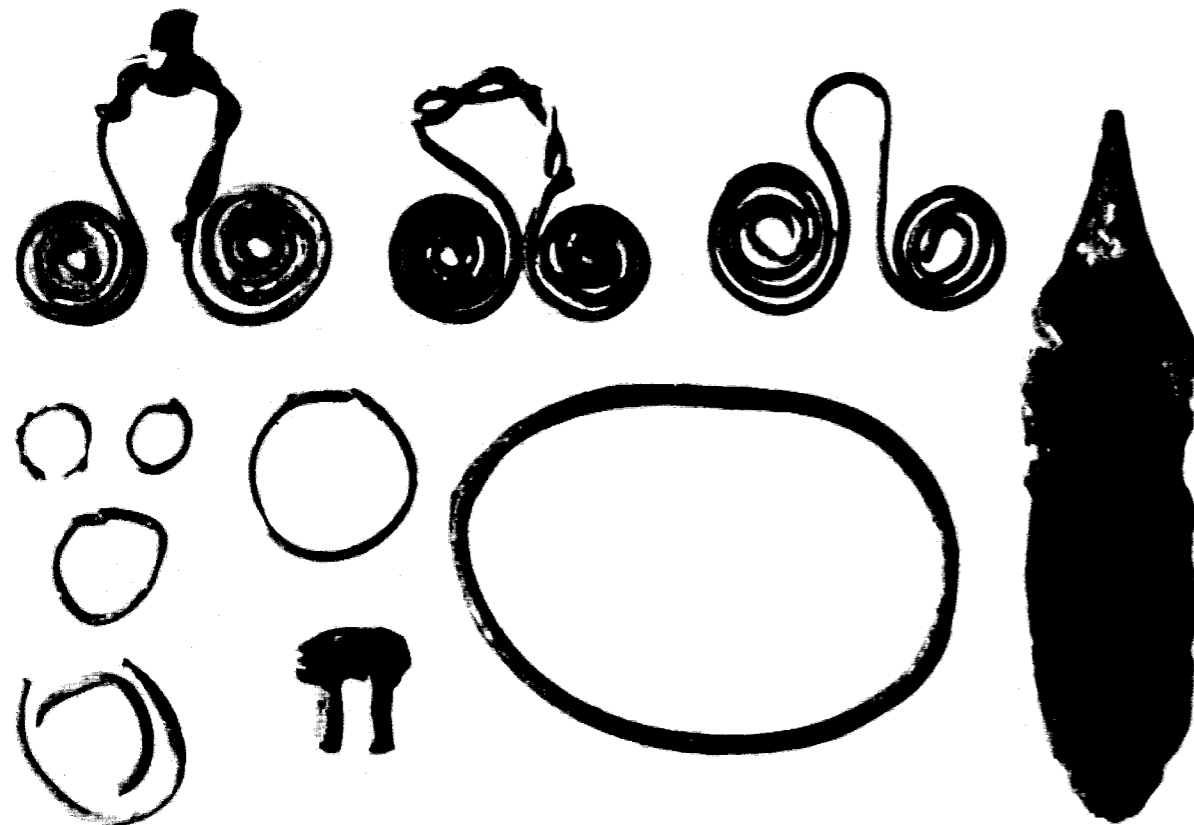
3.7.12. Dwa groty z północnej części badanego terenu (Drewnik, Węgorzewo) cechują duże rozmiary, długie tulejki i niezbyt szerokie liście. Odpowiadają one charakterystyce typu XVI B, występującego w skarbach V okresu między innymi na Pomorzu (J. Fogel 1979, 100n., mapa IVB). Dotarły one zapewne z Pomorza.

3.7.13. Z czterech grotów należących do typu Kursiśi dwa można tu zaliczyć na podstawie odniesień w literaturze. Są to groty o dość szerokim i długim liściu i rozszerzającej się ku dołowi tulejce zakończonej wyraźnym wałeczkowatym żeberkiem (ryc. 52i). Znaleziono je w Giżycku, Grądach, Kwiku i Matyskach. Na terenie kultury łużyckiej występują one rzadko, niejednokrotnie natomiast spotyka się je na Litwie i Łotwie (J. Fogel 1979, 99; E. Grigalavičiene 1980, 44n.). Jest to zapewne forma lokalna, wytwarzana na terenie krajów bałtyckich, a wywodząca się z form skandynawskich (J. Dąbrowski 1968, 58), którą to tezę podtrzymuje pomimo zastrzeżeń J. Fogla. Przemawia za nią wyraźnie rozrzut tych zabytków. Datowane są one kilkoma skarjami, z których najważniejszym jest zespół z Giżycka (ryc. 52a-k). Typ ten datować należy na V i VI okres epoki brązu (J. Dąbrowski 1968, 123; J. Fogel 1979, 99).

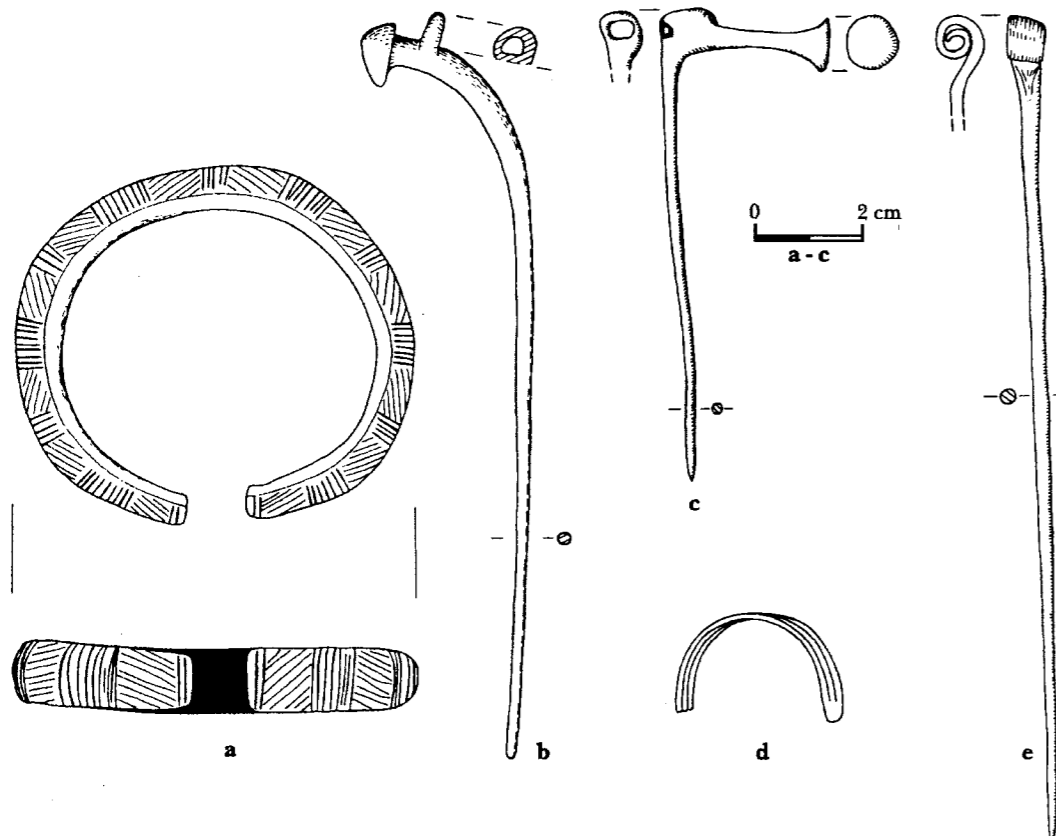
3.7.14. Z zachodniej części badanego terenu pochodzi zaledwie pięć grocików brązowych. O okazach z Nowych Dóbr nic nie wiadomo. Grociki z tulejką i trójkątnym liściem z Malborka-Wielbarka i Uniejewa należą do długotrwałego i pospolitego w kulturze łużyckiej typu, oznaczonego przez J. Fogla (1979, 114n.) jako typ I. W Malborku-Wielbarku wystąpił ponadto grocik typu II A (J. Fogel 1979, 115), posiadający tulejkę i trójkątny liść z zadziarami. Okaz ten, podobnie jak i cały zespół z którego pochodzi, datować trzeba najprawdopodobniej na III okres, gdyż występuje tam uszkodzona siekierka z brzegami.

3.8. Szpile i zapinki

3.8.1. Z całego badanego terenu pochodzi 46 szpil. Najrzadsze są one na Warmii, Mazurach i Suwalszczyźnie. Sześciu z nich nie można określić ze względu na fragmentaryczne zachowanie lub nazbyt lakoniczny opis (Górska, Grądy-Woniecko, Nowe Dobra, Radoszki, Starogród i Węgrzy). Pozostałe należą do dziewięciu typów, przy czym uwagę zwraca to, że po środkowej epoce brązu

Ryc. 45. Pustniki, woj. Olsztyn, przedmioty brązowe z grobów, w.n. (wg C. Engla)

Ryc. 46. Ozdoby brązowe
a-b — Czarnowo, woj. Toruń, c — Cieśle, woj. Płock, d, e — Płock-Ośnica, d — ok. 2/3 w.n.
(rysunek wg książki inwentarza Museum f.Vor- u. Frühgeschichte w Berlinie)

następuje wielkie ujednoczenie tych ozdób, gdyż znane są wtedy okazy należące jedynie do dwóch typów.

3.8.2. Najwcześniejsze z występujących tu szpil to znalezione nad dolną Wisłą dwie szpile o małej, kulistej, skośnie lub pionowo przekłutej główce (ryc. 42c), zdobionej wraz z górną częścią trzpienia. Szpile te (Gościszewo, Malbork) stanowią import z południowego zachodu i przypadają na późny I lub wczesny II okres (M. Gedl 1983, 32, tabl. 43A).

3.8.3. Z Płocka-Ośnicy, a przypuszczalnie także i z Grudziądza-Rybaków pochodzą dwie szpile igłowate. Formy te są importami z obszaru śląsko-wielkopolskiej kultury mogiłowej i są datowane na II, a być może i na III okres (M. Gedl 1983, 103, tabl. 48B).

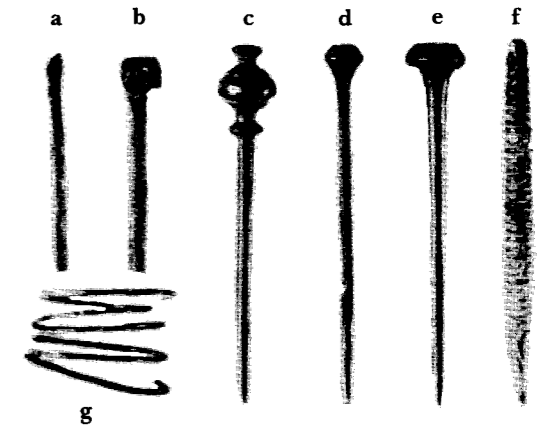
3.8.4. Sześć egzemplarzy należy do różnych odmian szpil uchanych. Do odmiany Trzęsów typu A zakwalifikował M. Gedl okazy z Jedwabna i Kłęczkowa, a z zastrzeżeniami — także z Płocka-Ośnicy. Wszystkie one zostały znalezione nieopodal Wisły, która zapewne stanowiła wówczas szlak wędrówki brązów ze Śląska i Wielkopolski na północ (M. Gedl 1983, tabl. 47A). Są to formy o kolankowato zgiętym trzpieniu z małym uszkiem na zgięciu i niewielkiej tarczowatej główce. Ze względu na występowanie ich tak w zespołach mogiłowych, jak i wczesnych lużyckich, datować je trzeba na II i wczesny III okres (M. Gedl 1983, 82n.). Z Czarnowa pochodzi szpila odmiany Majków typu B, o trzpieniu górą łukowato wygiętym, małym uszku i asymetrycznej stożkowatej główce (ryc. 46b). Jest to forma wywodząca się zapewne z Wielkopolski o nie ustalonym dokładnie datowaniu, ale prawdopodobnie współczesna uprzednio omówionym (M. Gedl 1983, 85n., tabl. 47B). Fragment bliżej nie określonej szpili typu C znaleziono w Piórkowie, a szpilę odmiany Opatów tegoż typu w grobie w Cieślach. Ma ona trąbkowatą główkę i długie masywne uszko (ryc. 46c). Takie szpile są importami ze Śląska lub Wielkopolski — egzemplarz z Piórkowa wyznacza wyraźnie ich drogę na Sambie (por. R. Essen 1985, 18, tabl. 24B, 25; J. Dąbrowski 1968, mapa 3). Przypadają one na środkową epokę brązu (J. Dąbrowski 1991, 201).

3.8.5. Obie szpile z tulejkowatą główką znalezione nad Wisłą, nieopodal siebie (Sobów i Wyszogród). Obie zaginęły przed dokładnym opisaniem, nie wiadomo więc, do jakich odmian (jakiej odmiany?) należały. Są to formy datowane na II, a głównie na pierwszą połowę III okresu, będące importami ze Śląska lub Wielkopolski (M. Gedl 1983, 99, tabl. 48A).

3.8.6. Czymś wyjątkowym jest skarb z Radoszek, zawierający między innymi 6 szpil; 4 z nich należą do typów znanych w Polsce północno-wschodniej jedynie z inwentarza tego właśnie skarbu, jak dwie szpile o dwustożkowatych, ostro profilowanych główkach, zdobionych dookołnymi bruzdami (ryc. 47d, e). Są to formy wywodzące się z południowych obszarów kultury lużyckiej, datowane na III okres, zapewne na drugą jego połowę (R. Essen 1985, 67, tabl. 31B). Również jedyną na tym terenie jest szpila z wrzecionowatą główką odmiany Trzebnik, zdobiona w górnej części trzpienia motywem zygzaka (ryc. 47f). Szpile takie przypadają na

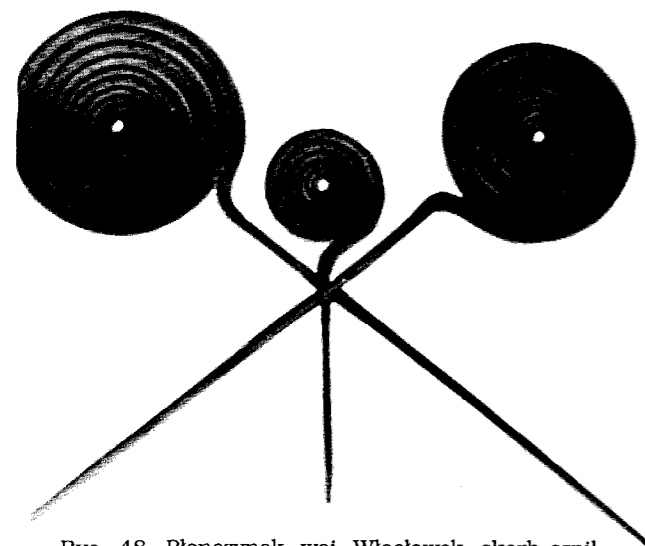
III, a rzadko na IV okres, grupując się głównie na obszarach nadodrzańskich i na Pomorzu (R. Essen 1985, 45n., tabl. 28B). Ostatnią wreszcie istotną dla datowania tego zespołu jest szpila o wazowatej, profilowanej główce ze stożkowatym guzkiem na czubku i kryzą na trzpieniu (ryc. 47c). Należy ona do typu Drhovice-Bechern. Datowana jest na późny III okres epoki brązu (HA₁) i pochodzi z południa (R. Essen 1985, 63). Do rozważań o chronologii tego skarbu dodać jeszcze trzeba, iż występująca tam siekierka należy do typu trwałego w III okresie (3.2.11). Cały tedy zespół przypada na III okres, najprawdopodobniej na późną jego fazę. Wiązać go więc można już z kulturą lużycką.

3.8.7. Szpil z główką rozklepaną i zwiniętą w uszko znam z omawianego terenu 11; pochodzą z Drohiczyzna (st. 8 i 9), Płocka-Ośnicy (ryc. 46e), Radoszek (ryc. 47b), Słoch Annopolskich, Stolna, Turznica i Wydrzna. Występują więc głównie w południowej i zachodniej części omawianego regionu. Jest to forma tak pospolita i długotrwała, że podawanie analogii i zamieszczanie dokładniejszych opisów miałyby się z celem. Można tylko powiedzieć, że egzemplarze z grobu w Drohiczyźnie 9, ze skarbu z Radoszek i z kurhanu ze Stolna wiążą się na pewno z kulturą lużycką, zaś szpile z Turznicy i Wydrzny — najprawdopodobniej także. Pozostałe okazy mogą być wcześniejsze albo też lużyckie.

Ryc. 47. Radoszki, woj. Toruń, ozdoby ze skarbu, ok. 1/2 w.n. (wg E. Šturmsa)

3.8.8. Szpil z tarczką spiralną znam 13, skupionych w Ziemi Chełmińskiej i na północnym Mazowszu (Cieśle, Czystochleb, Główna, Grudziądz, Papowo Toruńskie, Pawłowo, Płonczynek, Trzebiegoszcz, Wielkie Radowiska, Zaborowo i Zawidy). Mają one tarczki z drutu graniastego (oprócz szpili z Cieśli); liczba zwojów waha się od 3 do 12, trzpień jest w przekroju okrągły, raz górą tordowany. Wielkością wyróżniają się dwie szpile ze skarbu w Płonczynku (ryc. 48), których długość wynosi 42,5 i 47 cm. Z grobów lużyckich pochodzą okazy z Pawłowa, Trzebiegoszczy i Zaborowa — przypadają one na V i VI okres. Również i pozostałe łączyć należy z kulturą lużycką (por. M. Gedl 1983, 106). Szpile takie występujące w skarbach datowanych na okres halszacki są z reguły długie, choć nie aż tak, jak te z Płonczynka (por. D. Durczewski 1960, 50n.). Skarb ten można więc za J. Kostrzewskim (1964, 19n.) datować

Ryc. 48. Płonczynek, woj. Włocławek, skarb szpil brązowych, ok. 1/7 w.n.
(fot. z archiwum J. Kostrzewskiego)

na schyłek omawianej epoki. Jedynie szpila z Ciesli z tarczką z okrągłego drutu może ewentualnie przypadać na II lub III okres, nie jest to jednak pewne (por. M. Gedl 1983, 106).

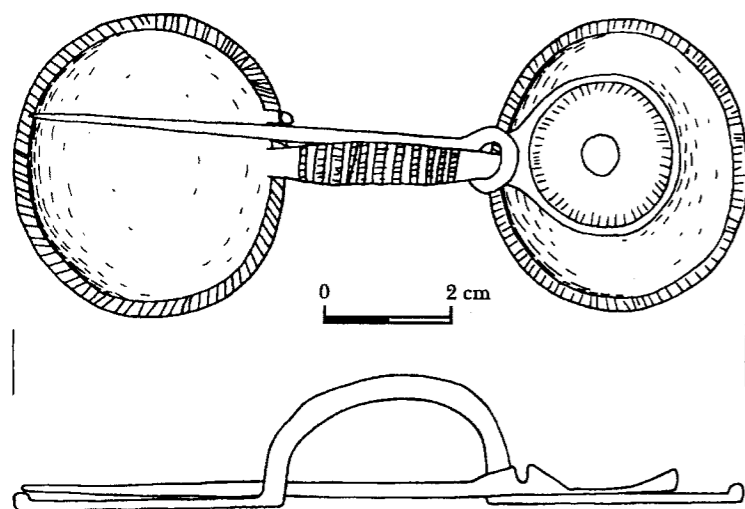
3.8.9. Z omawianego terenu pochodzą 3 zapinki płytowe. O okazie z dawnego powiatu Pułtusk brak *de facto* jakichkolwiek danych, a dwa pozostałe (Jedwabno

co potwierdza stratygraficzna pozycja grobu z tą fibulą w Workiejmach (ryc. 82).

3.9. Naczynia brązowe

3.9.1. Z dwóch stanowisk na Ziemi Chełmińskiej pochodzi 5 brązowych naczyń. Jeden róg z Przesławic zaginał, zaś naczynie z grobu w Starogrodzie zachowane jest w drobnych fragmentach. Wiadomo, że miało poprzeczne, masywne, żebrowane ucho przymocowane parami stożkowatych nitów i było zdobione czterema płytkami poziomymi żłobkami (ryc. 60f, j). Ponieważ naczynia takie łączone są nitami z części, nie można powiedzieć, czy istotnie żłobki przebiegały bezpośrednio pod krawędzią. Sądzę, że dzięki amforze z Biernaciu (por. A.H. Koszańska 1947, 106n., ryc. 1) można z dużym stopniem prawdopodobieństwa rozpoznać typ tego naczynia. Należy ono więc zapewne do typu Hajduböszörmeny, datowanego na okres hal-sztacki B i szeroko rozchodzącego się z terenów węgierskich (por. M. Novotná 1991, 60; H. Thrane 1975, ryc. 89).

3.9.2. Niewątpliwie najefektowniejszym zabytkiem omawianym w tej pracy jest amfora typu Gevelinghausen-Wejo-Seddin ze skarbu w Przesławicach (ryc. 50). Wykonana jest z trzech części, a jej wysokość wynosi

Ryc. 49. Workiejmy, woj. Olsztyn, st. 1, zapinka płytowa z kurhanu

i Workiejmy) należą wedle klasyfikacji E. Sprockhoffa do odmiany starszej. Mają one lekko wypukłe płytki o pogrubionych krawędziach i karbowany kabłąk. Zapinka z Workiejmów (ryc. 49) jest ponadto zdobiona kreskami i punktami na tarczach, kabłąku i główce szpili. Obie zapinki różnią się właśnie kształtem szpili, która u egzemplarza z Workiejmów ma pierścieniową główkę, zaś przy fibuli z Jedwabna jest tylko owinięta wokół kabłąka. Być może okaz workiejmski łączyć należy z brandenburskim centrum wytwórczym, natomiast o pochodzeniu drugiego nic dokładniej powiedzieć nie można (por. E. Sprockhoff 1937, 37n., mapa 16). Zapinki te są powszechnie datowane na IV okres (por. E. Baudou 1960, 74; K.W. Struve 1979, 121n.),

33 cm. Stożkowatą pustą nóżkę zdoobi rząd guzków. Dwa poprzeczne masywne ucha przymocowane są trójkami wypukłych nitów. Stożkowatą szyjkę wieńczy pozioma krawędź nawinięta na żelazny drut, a zdoobi ją poziomy rząd guzków i rząd wybitych punktami figur ptaków rozdzielonych dużymi obwiedzionymi guzami. Na brzusku pod pięcioma rzędami punktów obramowanych poziomymi żłobkami występuje drugi rząd figur ptaków, rozdzielonych łukami. Naczynia tego typu są silnie zróżnicowane i rozproszone na dużym obszarze (O. Kytlicová 1991, 87n.). W literaturze podnoszono wielokrotnie możliwość wykonania tej amfory na terenie Polski lub północnych Niemiec. Sugestie te zostały jednak znacznie osłabione przez badania O. Kytlicovej

(1991, 88n.), a żelazny drut pod krawędzią sugeruje raczej bezpośrednie związki z Italią (A. Jockenhövel 1974, 28n.). Trudno przecież zakładać używanie tak daleko na północy żelaznego drutu podczas V okresu,

z Biesówka i Rucianego-Nidy wykonano z pręta, a z Szabdy-Cegielni — z drutu. O okazach z Nowego Targu, Cichowa i miejscowości nieznannej w dawnym powiecie Pułtusk powiedzieć nic nie mogę.

Ryc. 50. Przesławice, woj. Toruń, Brązowe naczynie ze skarbu, ok. 1/3 w.n.
(wg A. Jockenhövla)

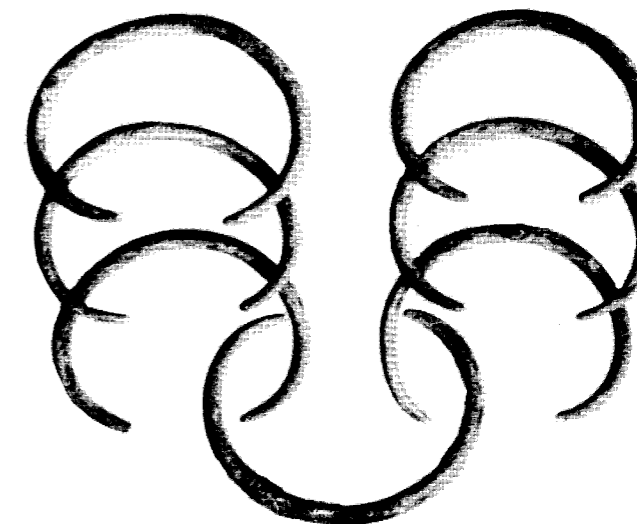
na który datowany jest ten okaz (A. Jockenhövel 1974, 26n.). Uważam go przeto za import z odległych terenów.

3.9.3. Natomiast formą specyficzną są trzy brązowe rogi z Przesławic. O zachowanych okazach wiadomo, że posiadały pogrubione wyloty, żeberka oraz kółka. Egzemplarz nie uszkodzony miał ich cztery, a na nich po dwa dalsze kółka i zakończony był lancetowatym, płaskim występem dekorowanym rzędem punktów i podwójnymi kółkami, a u nasady ponadto rzędem łuków, zygzakiem i jodełką z punktów. Jedyna dokładna analogia pochodzi z Pomorza Gdańskiego (E. Sprockhoff 1956, t. I, 248n.). Trudno jednak wnioskować na tej podstawie o lokalny charakter tych wytworów.

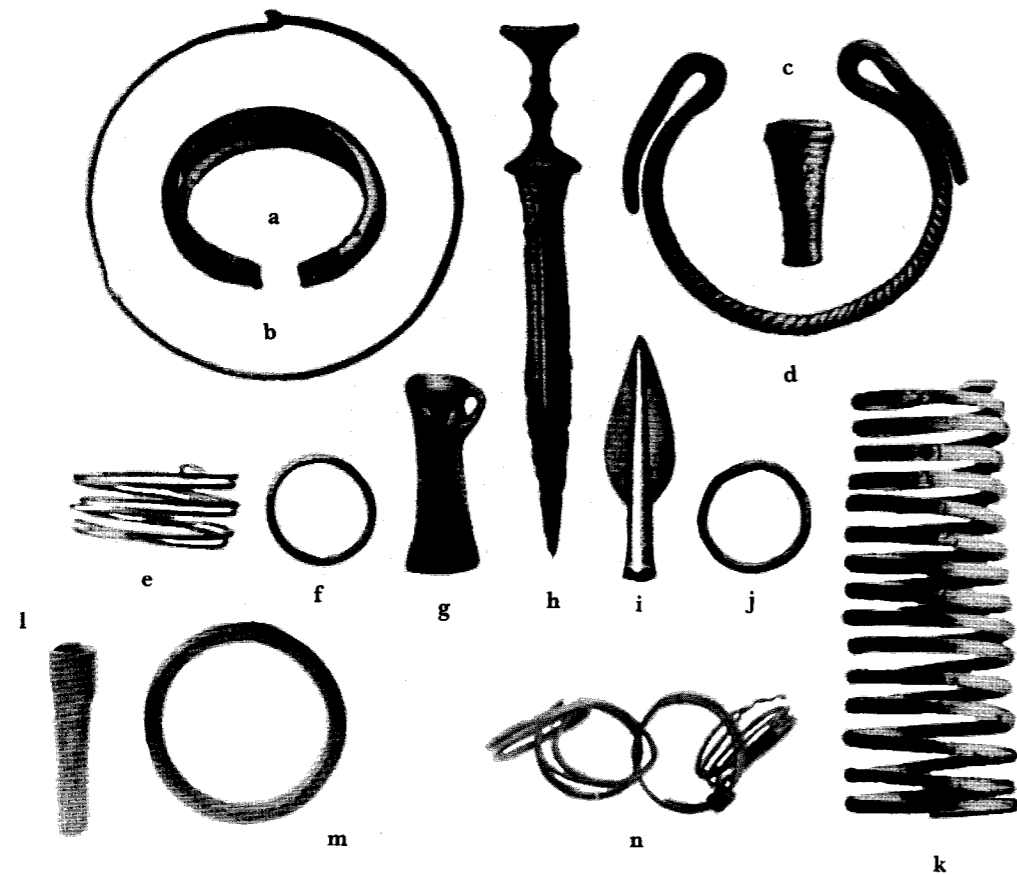
3.10. Bransolety i nagolenniki

3.10.1. Z 43 miejscowości pochodzi około 120 zabytków oznaczanych jako bransolety, naramienniki lub nagolenniki, a omawianych tu łącznie. Omijają one wyraźnie tylko wschodnią część badanego terenu, na pozostałej nie występują na osadach. Jeden okaz wykonano ze złota. Niestety, aż 21 nie można sklasyfikować typologicznie, a liczbę tę należy zapewne zwiększyć o kilka okazów z Goniądza. W skarbie z Windugi były najprawdopodobniej jakieś bransolety, a sześć zaginionych bransolet z Ostródy mogło być identycznych z ocalałymi (ryc. 57). Dwie bransolety z Nowych Dóbr były otwarte, a jedna „z podwójnego drutu”; bransolety

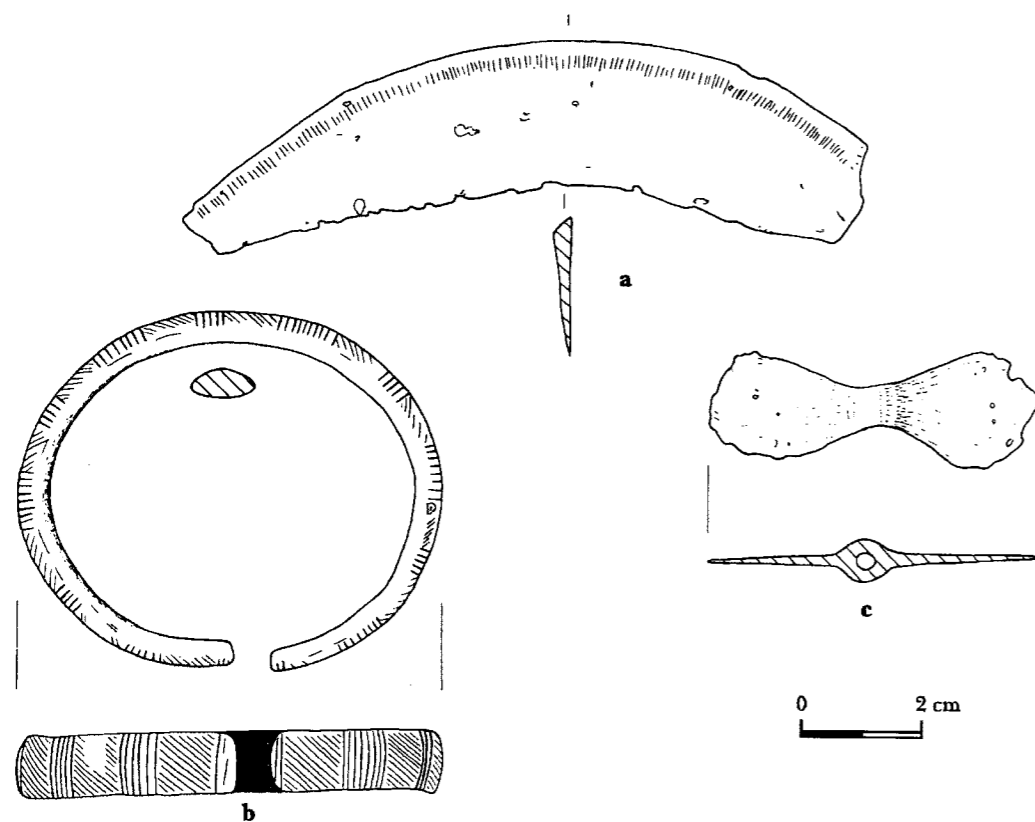
3.10.2. Pozostałe są silnie zróżnicowane typologicznie. Do typu bransolet otwartych z okrągłego lub owalnego w przekroju pręta o zwężonych końcach (ryc. 51) należy 11 okazów z Goraja, Pożegów, Wąbrzeźna i Workiejmów. Jest to typ szeroko rozpowszechniony i długotrwały (W. Blajer 1990, 49n.). Dokładniej datować można tylko egzemplarz z gr. 47 w Workiejmach, przy-

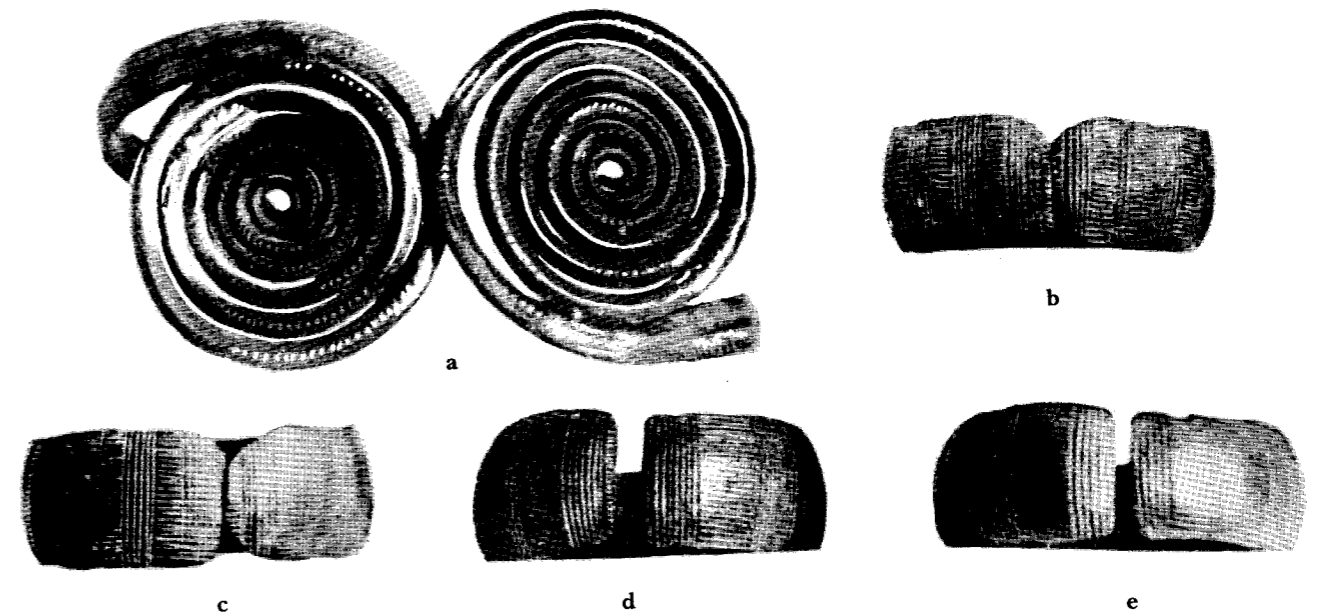
Ryc. 51. Goraj, woj. Elbląg, bransolety ze skarbu, ok. 2/5 w.n. (wg E. Šturmsa)

Ryc. 52. Przedmioty ze skarbów
a-k — Giżycko, woj. Suwałki, l-n — Chełmno, woj. Toruń, a — ok. 3/8 w.n., b-k — ok. 1/4 w.n., l-n — ok. 1/3 w.n.
(wg E. Sprockhoffa i A. Lissauera)

Ryc. 53. Ryńsk, woj. Toruń, przedmioty ze skarbu

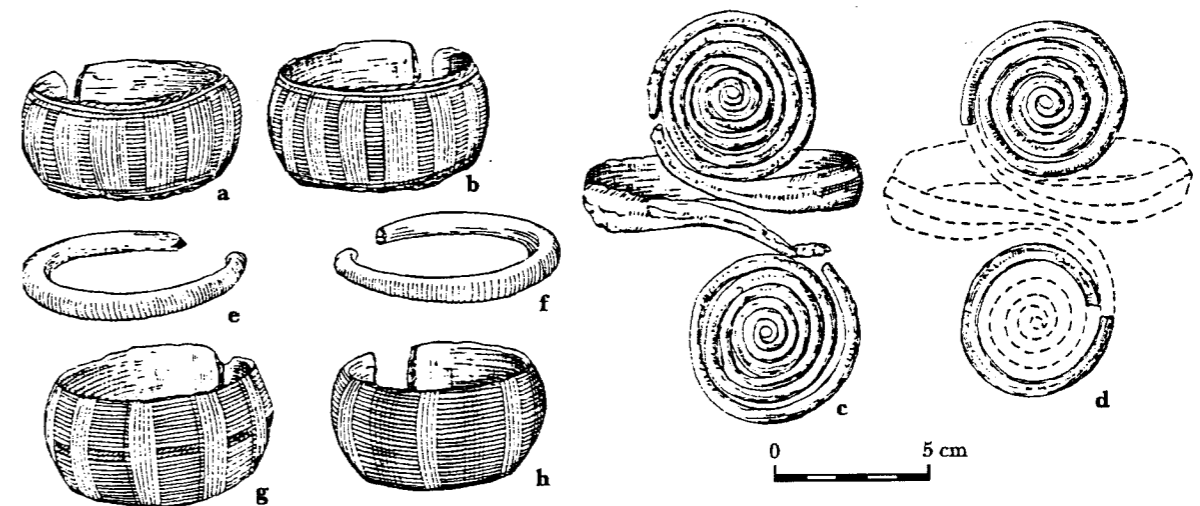

Ryc. 54. Cieszewko, woj. Płock, przedmioty ze skarbu, ok. 2/3 w.n. (wg W. Antoniewicza)

padający niewątpliwie na późny IV okres. Pozostałe mogą występować od schyłku I przez okresy następne. Szkieletowa forma grobów z kurhanów w Pożegach wskazuje na czasy poprzedzające kulturę łużycką.
3.10.3. Ze stosunkowo niewielkiego terenu przy Wiśle pochodzą 4 otwarte bransolety (ryc. 55e, f) o przekroju płaskowypukłym i zwężonych końcach, zdobione oprócz końców poprzecznymi nacięciami, a znalezione w Czarnej, Karbowiznie i Łętowie. Dzięki inwentarzowi skarbu z Karbowizny datować je można na środkową epokę brązu.

zuje na środkową epokę brązu (J. Kostrzewski 1958, 32). Na omawianym terenie są one zapewne importami z Pomorza, co potwierdza także wisiołek skrzydełkowy z Ryńska (ryc. 53c).

3.10.5. Dwieście silnie zróżnicowanych wielkością (średnice od 5 do 12 cm) egzemplarzy to bransolety z masywnej, okrągłej w przekroju sztabki (Pawłowo, Rummy i Świadki). 3 z nich zdobione są grupami skośnych kresek. Bransolety z Rumów są typologicznie pokrewne naszymi z tegoż skarbu (ryc. 75). Formy

Ryc. 55. Karbowizna, woj. Płock, przedmioty ze skarbu (wg W. Antoniewicza)

3.10.4. Trzy bransolety z Czarnowa, Jabłonowa-Kątów i Ryńska reprezentują typ o otwartych prostych końcach i płaskowypukłym przekroju, bogato zdobione grupami kresek pionowych, przerywanych grupami kresek skośnych lub pionowych (ryc. 46a, 53b). Ich datowanie nie budzi wątpliwości — wiele zespołów wska-

te należą do długotrwałych. Dokładniej datować można egzemplarz z Pawłowa, gdyż zespół ten przypada na V okres (3.10.9). Ponieważ okazy z Rumów też są zdobione, przypisać można cały skarb temu okresowi (J. Dąbrowski 1968, 121).

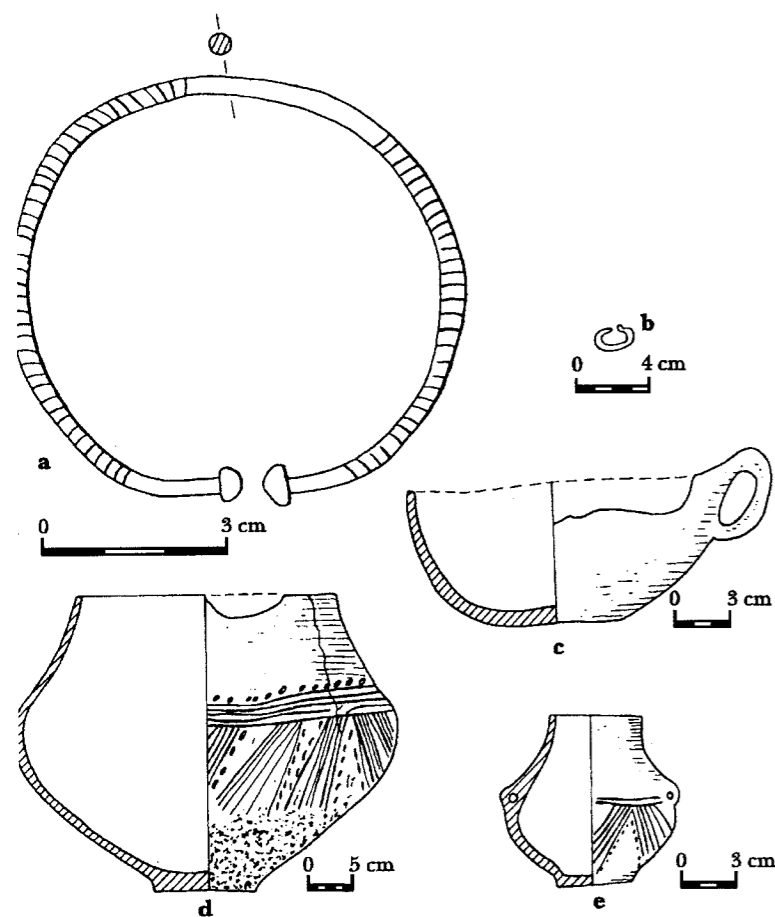
3.10.6. W grobie 7 w Boluminie znaleziono bransoletę

z cienkiego pręta z guziczkowatymi końcami, zdobioną dwoma dużymi grupami dookólnych kresk (ryc. 56a). Formy takie występują częściej w okresie halsztackim C niż D (M. Gedl 1973, 59n., tabl. XXXV.1-3, LXII.4, LXIV.1-2). Ceramika z omawianego grobu wskazuje raczej na VI okres epoki brązu. Tak więc datują te bransoletę, uważając ją za import z południa.

3.10.7. Z Cieszewka i Karbowizny pochodzi 8 otwar-

3.10.8. Z Bartoszczyca i Ostródy (ryc. 57) pochodzą skarby samych bransolet, grupujące przynajmniej 15 bransolet otwartych ze sztabki o przekroju prostokątnym. Okazy z Ostródy zdobione są przy końcach pionowymi kreskami i motywem kątowym. Być może 6 dalszych z Ostródy też należy do tego typu. Są to bransolety dość pospolite w kulturze łużyckiej, pochodzące z VI okresu epoki brązu (J. Dąbrowski 1968, 128).

Ryc. 56. Bolumin, woj. Bydgoszcz, przedmioty z gr. 7 (wg J. Janikowskiego)

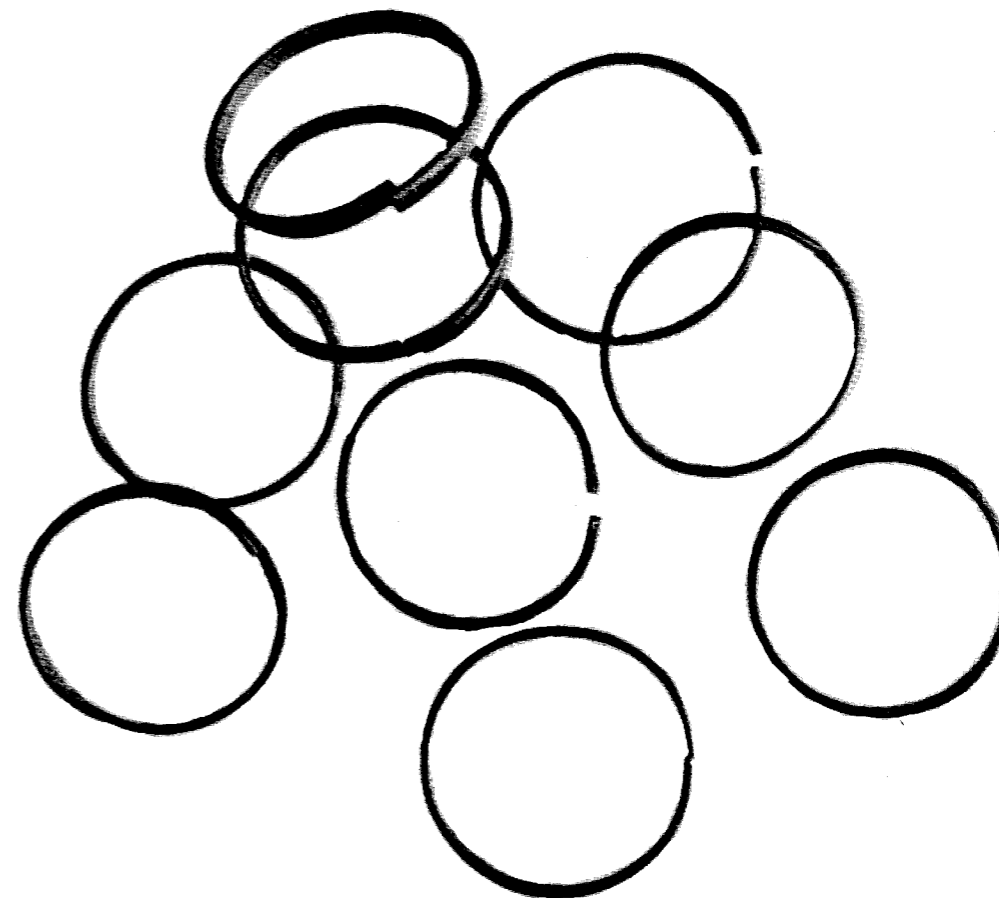
tych bransolet z szerokiej taśmy o przekroju soczewkowatym lub płaskowypukłym, zdobionych naprzemian grupami kresk pionowych i poziomych (ryc. 54b-e, 55a, b, g, h). Okazy te występują na skraju zasięgu typu skupionego wyraźnie na Kujawach i Mazowszu, a datowanego szeregiem skarbów na III okres epoki brązu (J. Kostrzewski 1964, 10n., ryc. 20 i 131, tabl. XIV i XV). Oba omawiane skarby są datowane tak samo i być może należą do tego samego horyzontu (W. Blajer, A. Szpunar 1981, 311). Wskazują na to także występujące w obu zespołach naramienniki odmiany Borówek typu Czerniewice (W. Blajer 1984, 49n.). Są to formy o szerokiej, w przekroju daszkowatej obręczy, zakończonej gładkimi spiralami zdobionymi ornamentem kreskowym (ryc. 54a, 55c, d). Jest ich trzy, a być może cztery, przy czym zwraca uwagę to, iż występują one na obszarze bardzo zbliżonym do wskazanego uprzednio (W. Blajer 1984, tabl. 77B). Nie da się więc wykluczyć możliwości wyprodukowania obu tych typów na omawianym terenie.

3.10.9. Dwie bransolety taśmowate pseudospiralne znaleziono w Pawłowie i Płocku-Ośnicy. Są one częściowo zniekształcone i przepalone (ryc. 46d) i dlatego nie można ich zaklasyfikować dokładnie; wiadomo, że okaz z Pawłowa miał 12 żeberk. Ozdoby te wywodzić należy ze wschodniego Pomorza, a datować raczej na późny V okres, niż na czasy późniejsze (J. Fogel 1988a, 23n.). Tym samym więc i zespół z Pawłowa przypada na V okres.

3.10.10. Natomiast z Szyliny Wielkiej pochodzi jedyna bransoleta mankietowata. Ma ona 12 cm wysokości i jest bogato zdobiona poprzecznymi żeberkami oraz obramowanymi grupami skośnych żeberk i kilku żeberkami pionowymi. Bransolety takie występują w różnych odmianach w V okresie epoki brązu w części kręgu nordyjskiego (E. Sprockhoff 1956, t. I, 180n.; E. Baudou 1960, 62). Nie znam dokładnej analogii do omawianego okazu. W skarbie z Szyliny Wielkiej bransoletka owa współwystępuje między innymi z naszyjnikami kabłakowatymi odmiany wschodniej (3.11.5), należy więc ją przypisać VI okresowi.

3.10.11. Z Błota pochodzą 2 nagolenniki z masywnego pręta o okrągłym przekroju i zwężonych, zachodzących na siebie końcach, a więc mające około półtora zwoju. Odnośnie ich datowania powtórzyć można jedynie uwagi o chronologii typu omawianego tu jako pierwszy (3.10.2). Tak więc mogą one pochodzić z późnego I lub II, ale i następnych okresów.

kowata została znaleziona w Zawiszynie. Należy do odmiany nadwiślańskiej. Brak szczegółowego opisu uniemożliwia bliższe określenie tego zabytku, gdyż odmiana ta jest silnie zróżnicowana. Jest to forma pochodząca ze wschodniego Pomorza i przypadająca na V okres epoki brązu, ale sporadycznie występująca i później (J. Fogel 1988a, 36n., mapa III).

Ryc. 57. Ostróda, woj. Olsztyn, skarb bransolet, ok. 1/4 w.n. (wg O. Kleemanna)

3.10.12. Jedyna bransoleta o zachodzących na siebie końcach, bogato zdobiona ornamentem skośnych linii, a przy końcach kątowym i poprzecznymi karbami, pochodzi z Kluczewa. Jest to forma wywodząca się z Polski środkowej lub południowej, a datowana na III i IV okres (W. Blajer 1987, 126n.). Traktuję ją jako okaz importowany.

3.10.13. Nie jest całkiem pewne, czy zabytki z Majek stanowią zespół. Pochodzi stamtąd naramiennik z masywnego pręta z założonymi na siebie zaostrzonymi końcami. Być może jest to egzemplarz niewykończony. Trudno powiedzieć cokolwiek o jego pochodzeniu i datowaniu.

3.10.14. Cztery naramienniki albo bransolety zamknięte, okrągłe lub owalne, pochodzą z trzech miejscowości (ryc. 45, 52f, j, m). Są to formy późne i długotrwałe — okazy tu omawiane datowane są w oparciu o inwentarze skarbów na V i VI okres (E. Sprockhoff 1956, t. I, 205; J. Dąbrowski 1968, 123).

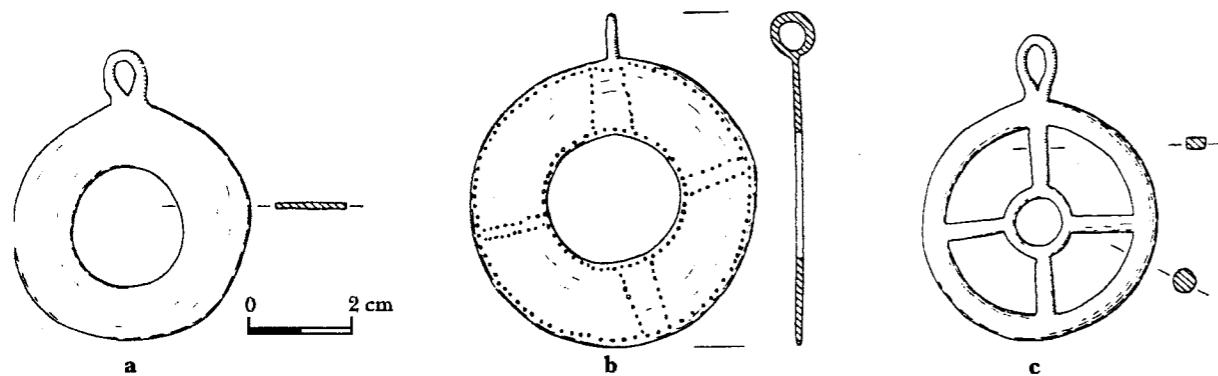
3.10.15. Jedyna na badanym terenie bransoletka ner-

3.10.16. Z Giżycka pochodzi otwarty naramiennik o przekroju w kształcie litery C i prostych, poprzecznie żeberkowanych końcach (ryc. 52a). Niestety i tu brak dokładnego opisu uniemożliwia ściśle określenie zabytku. Formy takie trwają od IV do VI okresu i są częste między innymi na Pomorzu (E. Sprockhoff 1956, t. I, 184n.). Omawiany naramiennik datowany jest tak jak i cały skarb, z którego pochodzi, na późną fazę występowania tego typu.

3.10.17. W Kalinówce Kościelnej znaleziono 2 nagolenniki również otwarte i puste w środku, ale o przekroju okrągłym, z małą jedynie szczeliną od wewnątrz (ryc. 39f). Są to formy przypadające na okres V, a także i następny, uważane za wytwór pomorski (E. Sprockhoff 1956, t. I, 21n., t. II, tabl. 47.7; D. Durczewski 1960, 55n., ryc. 51,13-16). Egzemplarze z Kalinówki Kościelnej wykazują drobne różnice stylistyczne w stosunku do cytowanych analogii, trudno więc traktować je jako niewątpliwe importy. Datowanie ich na VI okres określa cały zespół skarbu.

3.10.18. Dość liczne są bransolety spiralne z drutu, których 12 pochodzi z pięciu miejscowości (Majki, Płock, Pożegi, Radoszki i Rumy). Mają one dwa do ośmiu zwojów, ponieważ jednak chyba tylko okazy z Pożegów i Rumów zachowały się w całości, nie są to dane pewne (ryc. 47g, 75). Egzemplarze z Pożegów wykonano z drutu o przekroju trójkątnym. Już samo wyliczenie zespołów pokazuje, jak bardzo długo używano tych bransolet. Uwagę zwraca okaz ośmiozwojowy z Płocka wykonany z okrągłego drutu, niestety bardzo pocięty. Zachowało się jedno jego zakończenie w postaci spiralnej tarczki, również z okrągłego drutu. Analogiczne okazy pochodzą ze skarbu z Załęża, mają one jednak znacznie większe tarczki (J. Kostrzewski 1964, ryc. 115.3 i 116). Przyjmując takie datowanie i dla omawianego okazu, trzeba by go wiązać z III okresem epoki brązu i to jego wczesną fazą (W. Blajer, A. Szpunar 1981, 309). Stanowiłoby to też określenie chronologii całego znaleziska, trudno jednak uznać je za pewne.

3.10.19. Jedenaście egzemplarzy (Chełmno, Giżycko, jezioro Śniardwy) należy do odmiany nadwiślańskiej bransolet z podwójnego drutu z uszkiem na jednym końcu (ryc. 52e, m). Większość okazów z Chełmna ma końce skręcane, a bransoleta z Giżycka jest zdobiona.

Ryc. 58. Skandawa, woj. Olsztyn, zawieszki ze skarbu

Formy te powstały na wschodnim Pomorzu i pochodzą przeważnie z V, lecz i VI okresu (J. Fogel 1988a, 20, mapa II).

3.10.20. Pozostało jeszcze do omówienia 6 bransolet z taśmy spiralnej o zwężonych końcach (Giżycko, Kiewry, Podnietrzeba, Szylina Mała i najprawdopodobniej Toruń), występujących na całym omawianym terenie. Okazy z Szyliny Małej mają końce bardzo zwężone, a egzemplarz z Podnietrzeby jest bogato zdobiony pionowymi i skośnymi grupami kresek oraz lukami z punktów (ryc. 41d). Ilość zwojów sięga piętnastu (ryc. 52k). Są to formy pospolite i długotrwałe — datować je należy na V i VI okres, na co wskazują skarby z Szyliny Małej i Giżycka, lecz także na czasy późniejsze (J. Dąbrowski 1968, 119n.).

3.10.21. Jedyna złota bransoleta pochodzi ze skarbu z Osowca. Jest ona spiralna, o trzech i pół zwojach, wykonana z podwójnego drutu o końcach lekko rozszerzonych w uszko. Jej średnica wynosi 53 mm. Formy

takie występują w skarbach przedmiotów złotych w Wielkopolsce (S. Kurnatowski 1965, 130n., ryc. 5.1,2 i 71), datowanych na środkową epokę brązu. Tak też określić trzeba chronologię i tego skarbu.

3.11. Naszyjniki

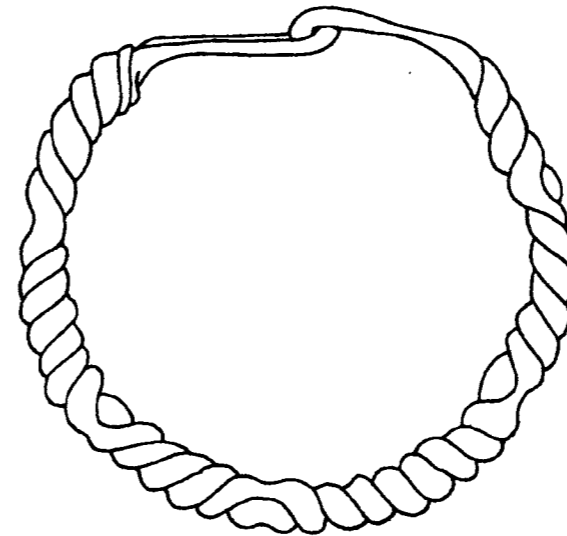
3.11.1. Ogółem analizie poddano 27 naszyjników, w tym 3 dokładniej nie określone. Nie dotarłem do materiałów z Ponikwi Dużej. Fragmenty z Główny i Myszyńca pochodzą z naszyjników tordowanych, łączyć je więc trzeba z kulturą łuzycą, choć ten drugi okaz może być nawet znacznie późniejszy.

3.11.2. Niewątpliwie najwcześniejszy jest naszyjnik z Kętrzyna, z okrągłej sztabki o końcach rozklepanych i zwiniętych w uszko (ryc. 42a). Jest to import z terenu kultury unietyckiej, gdzie takie naszyjniki wytwarzano w czasie jej fazy klasycznej. Trwają one jednak nieco dłużej i dlatego datować je trzeba na późny I i II okres (W. Blajer 1990, 40n.).

3.11.3. Sześć naszyjników (Rumy, Skandawa, jezioro Śniardwy) reprezentuje odmianę z okrągłej sztabki o końcach prostych, raz zwężonych, często zachodzących na siebie. Jeden z okazów ze Skandawy ma jeszcze

giego, grubszego, znalezione w jednej z popielnic w Czemplawie, o nieznanym niestety wyglądzie. Może więc on przypadać także na późniejszą fazę tego cmentarzyska. Jest to forma dość popularna tak w V okresie, jak i obu następujących po nim (E. Sprockhoff 1956, t. I, 146n.; D. Durczewski 1960, 94n.). Omawiane okazy stanowią chyba importy z Pomorza lub Wielkopolski.

3.11.5. Ze skarbow w Giżycku oraz Szylinie Wielkiej pochodzi 6 naszyjników kabłąkowatych odmiany wschodniej (ryc. 52d). W istocie w północno-wschod-

Ryc. 59. Miejsowość nieznana, woj. Toruń, naszyjnik brązowy (wg J. Chudziakowej)

niej Polsce znaleziono jeszcze dalsze okazy tej odmiany (J. Dąbrowski 1968, 201), ale pomijam je ze względu na znacznie większe prawdopodobieństwo, iż są to zażytki późniejsze. Naszyjniki takie odznaczają się grubą obręczą o dużym odstępem między pętlikowato zagiętymi końcami nie spojenymi z obręczą — zapewne wytwarzano je na Sambii (J. Kostrzewski 1956, 56). Wywodzą się one z odmiany naszyjników takich, jak poprzednio opisane, a znanej z V okresu (por. E. Sprockhoff 1956, t. I, 159, ryc. 42.3). Większość ich (podobnie jak bodaj wszystkie formy odmiany zachodniej) datuje się, jak wspominałem, na czasy późniejsze (por. J. Dąbrowski 1968, 125; L.J. Łuka 1982, 213n.). Jednak inwentarze obu wymienionych skarbow oraz przytoczone formy „macierzyste” wskazują na występowanie ich także w VI okresie.

3.11.6. Z Szyliny Małej i Kamionek pochodzi 6 naszyjników jednokierunkowo tordowanych, o długich, gładkich końcach rozklepanych i zwiniętych w małe uszka. Formy te są częste na Pomorzu w V okresie epoki brązu, a jedynie sporadycznie występują później (E. Sprockhoff 1956, t. I, 159; D. Durczewski 1960, 94n.). Datują one przeto cały skarb z Szyliny Małej. Naszyjniki te uważać należy za importy z Pomorza (por. W. Gaerte 1929, 92) lub ich miejscowe naśladownictwa.

3.11.7. W grobach w Małej Kępie oraz Zaborowie znaleziono fragmenty naszyjników o końcach niezdobionych, trójkątnych i zwiniętych w szerokie uszka. Wywodzą się one z powyżej opisanych, a pospolite stają się dopiero w okresie halsztackim D; są jednak wówczas przeważnie masywniejsze i zdobione na końcach (J. Kostrzewski 1964, 21). Takie okazy z północno-wschodniej Polski pominąłem. Ceramika z obu wymienionych tu grobów, aczkolwiek zachowana fragmentarycznie, pozwala sądzić, że pochodzą one z VI okresu.

3.11.8. Ostatni z omawianych tu naszyjników pochodzi z miejscowości nieznanej w toruńskim (ryc. 59). Charakteryzuje go znaczna grubość, haczykowate końce i ostro profilowane tordowanie o sześciokrotnej zmianie kierunku. Formy takie są pospolite na dużych obszarach Europy — ten naszyjnik dotarł na Ziemię Chełmińską niewątpliwie poprzez Pomorze lub Wielkopolskę. Naszyjniki te występują zarówno podczas VI okresu, jak i halsztatu D, dlatego nie wiadomo, czy omawiany egzemplarz na pewno pochodzi z epoki brązu (por. E. Baudou 1960, 57; S. Griesa 1982, 47).

3.12. Inne przedmioty

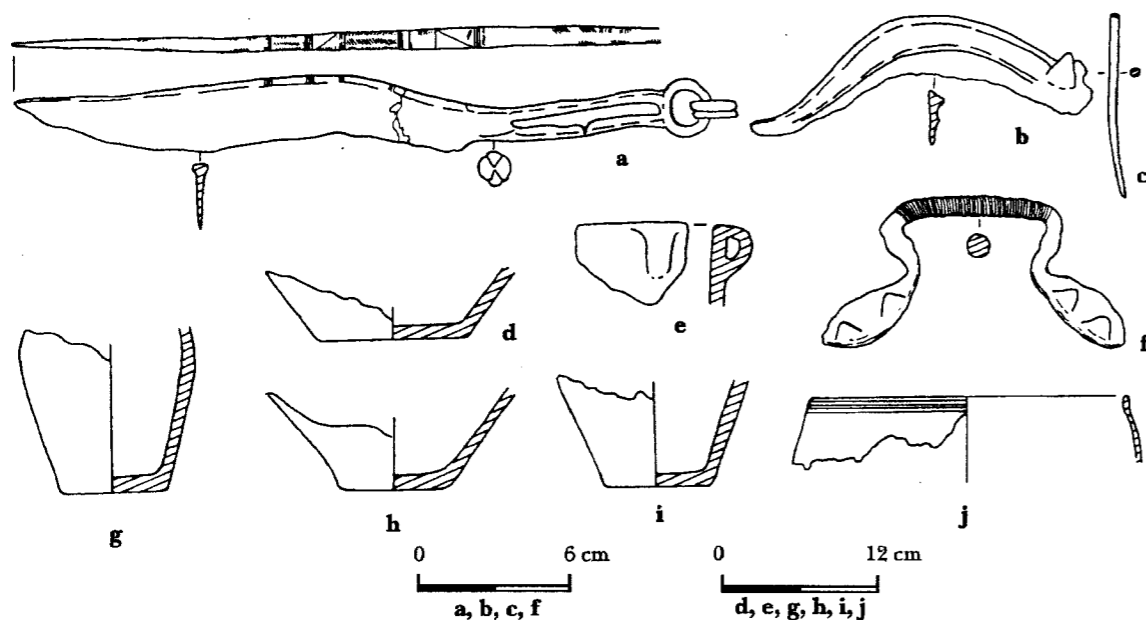
3.12.1. Z pięciu znanych sierpów brązowych, które mogą być łączone z omawianymi czasami, aż 4 skupiają się tuż przy Wiśle. Nic powiedzieć nie można o formie z Elbląga. Sierp ze skarbu w Ryńsku jest uszkodzony, nie posiada wyodrębnionego żeberka, jest słabo wygięty, a przy grzbiecie z obu stron zdobi go rząd kresek (ryc. 53a). Inwentarz skarbu wskazuje, iż jest to najwcześniejszy sierp (3.10.4) z omawianego terenu. Trzy pozostałe to z pewnością sierpy z guzkiem, należące do różnych odmian. Okaz z Rucianego-Nidy należy zapewne do odmiany Kłęskowo typu pomorskiego, charakteryzującej się pogrubionym tyłcem i prostym zakończeniem (M. Gedl 1995, 65n.) i jest chyba importowany z Pomorza. Datowanie całego skarbu (3.3.8) zgadza się z określaniem tej odmiany na okres V lub nieco później. Na tenże okres (3.6.2) datowany jest sierp (ryc. 60b) o wygiętym tyłcu i zaostrej bazie ze Starogrodu (M. Gedl 1995, 45). Na koniec okaz z Kałdusa (ryc. 41c) należy do sierpów o kształcie nożowatym, odmiany o dwóch żeberkach i prostej bazie, datowanej na IV okres (M. Gedl 1995, 46n.).

3.12.2. Do odnotowania są 3 dłuta, każde innej odmiany. Okaz z Bystrzcy reprezentuje typ płaski i wąski, o dwóch równoległych ostrzach. Ta ostatnia cecha pozwala odrzucić pogląd, iż jest to siekierka (A. Szpunar 1987, 11n.). Brak analizy surowca uniemożliwia stwierdzenie, czy jest to przedmiot miedziany, a więc raczej neolityczny, czy też brązowy, a więc przypadający na I, lecz być może i na II lub III okres epoki brązu (J. Dąbrowski 1968, 107n.). Okaz z Żelaznej Góry ma wydłużoną tulejkę z żeberkiem pod jej rozszerzonym wylotem. Może ona pochodzić z IV lub V okresu (E. Baudou 1960, 26n.). Dłuto ze skarbu z Chełmna jest datowane jego inwentarzem na V lub VI okres (3.10.19). Reprezentuje ono odmianę II wedle E. Sprockhoffa

(1956, t. I, 101n.) odznaczająca się wyodrębnioną tulejką (ryc. 521).

3.12.3. Jedyne metalowe szydło mogące ewentualnie być związane z omawianymi materiałami znaleziono w XIX w. w Płocku-Ośnicy, a znam je tylko z fotografii tablicy z naszytymi na nią zabytkami (archiwum J. Kostrzewskiego). Jeżeli przypada ono na epokę brązu, to raczej na czasy kultury łużyckiej.

3.12.4. Także znaleziona na cmentarzysku w Nowych Dobrach pinceta stanowi jedyny egzemplarz takich szczypczyków. Jest to okaz o wąskim kabłąku i wydłużonych trójkątnych ramionach. Formy takie najliczniejsze są na Pomorzu i występują od III do V, ale przeważnie w IV okresie (M. Gedl 1988, 19n.).

Ryc. 60. Starogród, woj. Toruń, inwentarz grobu (wg J. Janikowskiego)

3.12.5. Z tego samego cmentarzyska pochodzi brzytwa bez uchwyty o wygiętym, wstęgowym ostrzu, zdobionym ornamentem leżącej jodełki i rzędem skośnych kresek. I te formy występują od III po V okres, a częste są na Pomorzu i w Wielkopolsce (M. Gedl 1981, 60n.). Obie pozostałe brzytwy znaleziono również na Ziemi Chełmińskiej (Dąbrówka i Osnowo). Niestety zaginęły one przed dokładniejszym ich opisaniem, a więc nie można ich sklasyfikować.

3.12.6. Iglę brązową znaleziono na osadzie w Gostkowie-Folsungu. Przez datowanie całej osady można ją przypisać późnej epoce brązu lub czasom późniejszym.

3.12.7. Jedyne pobocznicze z badanego terenu to para identycznych zabytków ze Skandawy. Są one łukowato wygięte i mają po trzy owalne otwory. Jeden koniec posiada kształt pieczętkowaty z bruzdami dookołnymi poniżej, zaś drugi to wypukły guzek nad potrójną kryzą. Brak jest dokładnych analogii, ale uznać je trzeba za bardzo zbliżone do niektórych pobocznic typu Malaja Cimbalka i odmiany Legrad typu Dunakömlöd (J. Chochorowski 1993, 61n, ryc. 2.7 i 14). Nie można po-

wiedzieć czy są to lokalne przeróbki, czy też naśladownictwa tak rzadkich w Polsce przedmiotów. Synchronizując datowanie cytowanych analogii z systematyką polską uznać trzeba, iż przypadają one tak na V, jak i na VI okres epoki brązu (por. J. Chochorowski 1993, 68n., ryc. 3). Wydaje się, że tak ze względu na oddalenie od domniemanych wzorców, jak i na niektóre inne przedmioty z tego skarbu, datować go można na VI okres.

3.12.8. Z ośmiu miejscowości pochodzi 25 rozmaitych wisiorków. Najczęstsze są wisiorki binoklowate, których znaleziono 19 (Biskupiec II, Gronowo, Kamionka Nadbużna 2, Płock-Ośnica, Pustniki, Woryty 1). Są to dwie tarczki spiralne połączone podniesionym kabłąkiem.

(ryc. 58a, b). Jeden jest zdobiony głęboko wybijanym ornamentem punktowym naśladowującym układ szprychowy. One także mają zachowane nierówności odlewu. Na badanym terenie wisiorki te są datowane na VI okres oraz na czasy późniejsze (J. Dąbrowski 1968, 127). Skarb ze Skandawy przypada na VI okres, a wisiorki uznać trzeba za produkty miejscowe.

3.12.9. Przynajmniej częściowo do wisiorków zakwalifikować też można różne drobne ozdoby metalowe, znajdowane na licznych cmentarzyskach (Biskupiec I, Bolumin 1, Chełmca Duża, Cichowo, Czemelewo, Drohiczyn 9, Grądy-Woniecko 2, Jedwabno 1, Kraszewo, Nowe Dobra 1, Ożumiech, Płock-Ośnica, Pustniki, Rogowo 1, Rzęczkowo 1, Słończ 1, Wawrzyny, Zeńbok 1) oraz w skarbie z Chełmna. Są to kółeczka z drutu, niekiedy o zachodzących na siebie końcach (ryc. 45, 56b), co upodabnia je do również występujących spiralek z drutu, dalej spiralki z taśmy (salta leone) oraz łańcuszki. Nie zawsze podawano dokładnie ich liczbę, przy drobnych połamanach niekiedy wręcz niemożliwą do określenia. Za minimum uznać trzeba 51 przedmiotów. Mogą być one datowane wyłącznie poprzez występowanie w zespołach, należy je więc uważać za łużyckie. Pokrewna im jest następna kategoria zabytków, czyli przedmioty określane jako pierścionki. Są to także małe kółeczka, ale wykonane z blachy. Znaleziono ich sześć w Cichowie, Łężanach, Nowych Dobrach i Pustnikach. Okaz z Łężan jest zdobiony ornamentem kreskowym. Znane są one wyłącznie z cmentarzysk łużyckich. Wspomnieć wreszcie trzeba o dwóch rurkowatych paciorkach z blachy, znalezionych w Biskupcu I i Pustnikach.

3.12.10. Ogółem na badanym terenie odkryto 32 guzki. Skarb z Malewa tworzy 27 stożkowatych guzków z poprzeczną żerdką od dołu. Nie znalazłem do nich ścisłych analogii. Są to zapewne naśladownictwa stożkowatych tutulusów z żerdką, lecz bez wyodrębnionego kołnierza, lub też niskich guzków stożkowatych, także z żerdką. Formy takie są nierzadkie w II i III okresie w całej strefie metalurgii nordyjskiej, a za stosunkowo najbliższe omawianym uznać można szereg przedmiotów, także z Pomorza (por. K. Kersten 1958, nr.nr. 375 i 908; E. Šturms 1936, 120, tabl. 18g, h; H. Schubart 1972, tab. 15A,9 i 13, 63B.1 i 2; E. Aner 1979, nr.nr. 2681 i 2816). O ile omawiane guzki określić jako wytwór lokalny, to cały ten skarb przypisać wypada III okresowi; mogą one jednak być i późniejsze.

3.12.11. Z Drohiczyzna, Czystochleba i Płocka pochodzi 5 małych wypukłych guzków z uszkiem. Jest to forma nierzadka w kulturze łużyckiej, z którą wiążą się i wymienione okazy.

3.12.12. W czterech miejscowościach znaleziono 10 sztuk surowca (mapa 11). W Żyglądzie odkryto nieforemną bryłkę, a w pozostałych miejscowościach sztabki o przekroju okrągłym lub trójkątnym. Brak przesłanek dla ich datowania; nie wiadomo też czy są one miedziane, czy brązowe.

3.12.13. Ze skarbu w Osowcu pochodzą trzy złote ozdoby spiralne o dwóch przeciwstawnych tarczkach z okrągłego drutu, zapewne trzyzwojowych. Analogie datowane na III okres epoki brązu znane są ze skarbu złotych wytworów z Brzezia (S. Kurnatowski 1965, 130n., ryc. 3.5-10). Jest to zgodne z datowaniem bransolety z tego zespołu (3.10.21).

Rozdział czwarty

Klasyfikacja chronologiczna i typologiczna przedmiotów z innych surowców

4.1. Materiał krzemienisty

4.1.1. Materiał krzemienisty ze 137 stanowisk uznawany za łączący się z ceramiką epoki brązu. Niekiedy jest to oczywiste, jak np. w przypadku zabytków z grobów czy też pewnych zespołów z osad. Mniej oczywiste bywa to przy krzemieniach z warstw, a najbardziej wątpliwe są dane AZP. Przyjąłem, że o ile z jakiegoś stanowiska nie zebrano materiałów wcześniejszych, to krzemienie łączy się z tu omawianą ceramiką. Jakimś sprawdzianem poprawności takiego postępowania jest brak różnic między źródłami z badań powierzchniowych a materiałem wykopaliskowym. Również skala zjawiska pozwala uznać takie postępowanie za poprawne — ze 190 znanych z badań AZP stanowisk, na których najwcześniejszymi rozpoznanymi były materiały lużyckie, aż na 53 (a więc 28%) wystąpiły także krzemienie. W świetle ostatnich odkryć, świadczących o górniczej eksploatacji i wyspecjalizowanej produkcji z krzemienia jeszcze w czasach epoki brązu (8.2.8), odsetek ten wydaje się nawet za niski. Powiedzieć jednak trzeba, że stopień poznania materiałów krzemienistych z epoki brązu jest ciągle jeszcze niezwykle słaby. Niestety jedynie na razie specjalistyczne opracowanie materiałów krzemienistych dotyczy zaledwie trzech wczesnych stanowisk z Ziemi Chełmińskiej (P. Gużyński 1993). Pozostałe są bądź krótko wzmiankowane w literaturze, bądź też określane podczas prac AZP — na szczęście w grupach penetrujących bardzo często uczestniczyli specjaliści od badań epoki kamienia. Otrzymany obraz jest jeszcze ciągle wyrywkowy, a określenia często nieprecyzyjne, podawane w różnorodnej terminologii bądź wedle kryteriów morfologicznych, bądź funkcjonalnych. W literaturze znać też pewną nieporadność badaczy w określaniu materiałów krzemienistych z epoki brązu, do czego i sam muszę się przyznać. Poniższe uwagi mogły więc powstać dzięki życzliwej pomocy doc. dr hab. B. Balcera.

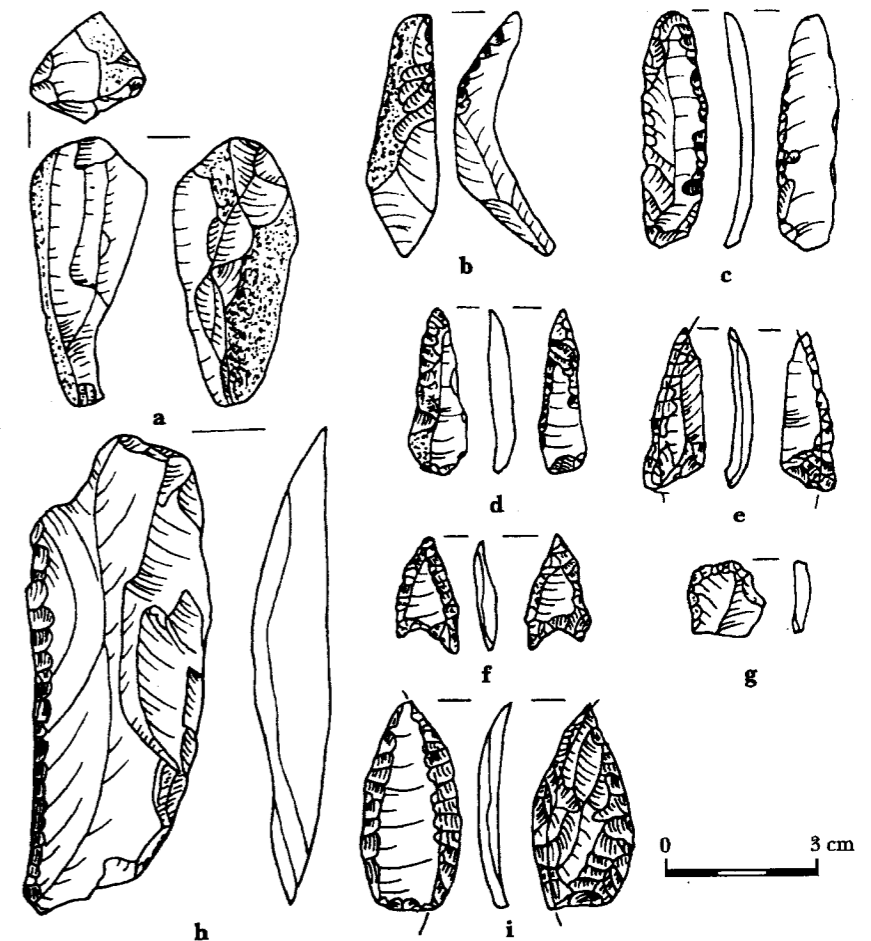
4.1.2. Dla tych 137 stanowisk dane są bardzo różnej wartości; o trzydziestu (aż 22%) wiadomo jedynie tyle, iż znaleziono tam jakieś krzemienie, a i dla pozostałych źródła często mówią jedynie o łuszczeniu czy okruchu. Wspomniane trzy dokładnie przeanalizowane zbiory krzemieni należą do zespołu iwieńsko-trzcinińskiego (Macikowo 9 i Toruń-Grębocin) oraz trzcinińskiego (Zie-

leń 38). Wykazują one zresztą pewne zróżnicowanie, może wynikające z małej liczebności jednego z nich. W każdym razie stanowisko w Zieleniu wyraźnie wyróżnia się od pozostałych zestawem narzędzi oraz brakiem łuszczeni. Analiza P. Gużyńskiego (1993), obejmująca 2120 krzemieni, wykazała niemal wyłącznie używanie kredowego krzemienia bałtyckiego — inne surowce stanowią około 0,2% zbioru. Oprócz samych konkrekcji stwierdzono rdzenie (ryc. 61a), przeważnie wiórowe lub wiórowo-odłupkowe oraz niewiele łuszczeni. Tylko niewielki odsetek i wiórow i odłupków poddawano dalszej obróbce (ryc. 61b). Licznie są reprezentowane odpadki, ale i większość odłupków to okazy z korą lub nieforemne, powstałe podczas przygotowywania rdzeni. Rzadko stosowano łuszczenie. Na wielu wiórach znać ślady użytkowania. Z narzędzi jako najliczniejsze wyróżniono grociki sercowate (dwanaście okazów) retuszowane dwustronnie, ale nie na całej powierzchni (ryc. 61f), dalej retuszowane wióry i odłupki (dziesięć egzemplarzy) oraz dziesięć drapaczy z odłupków lub fragmentów piętkowych wiórow (ryc. 61g). Istotną kategorię stanowią sierpy: jedyny sierp półksiężycowaty z odłupka wykonano z surowca wołyńskiego (ryc. 61h), natomiast siedmiokrotnie stwierdzono retuszowane dwustronnie ostrza typu Grębocin (ryc. 61i) i Zielień (ryc. 61e), mające wyraźne wyświecenia żniwne, a więc będące wkładkami do sierpów. Ponadto znaleziono przekłuwacze (ryc. 61d) wykonane z wiórow i wiertniki z odłupków, wiórowce (ryc. 61c) i narzędzia kombinowane. Pojedynczo wystąpiły tylczaki, półtylczaki, zgrzebła i tłuki. Porównując te dane z materiałami z siedmiu stanowisk określonych kulturowo tak jak Macikowo i Toruń-Grębocin (6.1.3) można stwierdzić, że minimalna ilość uzyskanych dodatkowych źródeł nie wnosi tu niemal nic nowego: przytoczoną listę wzbogacić można jedynie o skrobacz i fragment siekierki ze Złotorii. Trzeba przeto przyjąć, iż dane z tych dwóch stanowisk są reprezentatywne dla całego zespołu iwieńsko-trzcinińskiego na badanym terenie, pamiętając wszakże, iż jest to tylko przypuszczenie. Przy omawianiu tych materiałów wystąpił wspomniany już we wstępie problem, w jakiej mierze wykorzystywano wówczas znajdowane wcześniejsze przedmioty krzemienne (np. grociki), a w jakiej je odtwarzano. Sygnalizowane dla niektórych tu omawianych stanowisk występowanie

krzemieni mezolitycznych wzbudza pewne wątpliwości co do poprawności ich atrybucji. Niedawne doniesienia o istnieniu grup ludzkich z mezolitycznym inwentarzem krzemienistym jeszcze na przełomie neolitu i epoki brązu (por. M. Kobusiewicz, J. Kabaciński 1993, 59n.) pozwalają zapytać, czy asortyment krzemieni uznanych za wczesnobrązowe nie powinien zostać powiększony o takie właśnie wytwory z tych stanowisk. Problem używania wcześniejszych krzemieni dotyczy zresztą wszystkich omawianych tu grup kulturowych.

4.1.4. Materiały krzemienne znane są z 29 stanowisk trzcinińskich z badanego terenu. Oprócz wymienionego już Zielienia (rdzenie, wióry, odłupki, grociki sercowate, ostrze typu Zielień, przekłuwacze, wiertniki, odpadki — por. ryc. 61e) na uwagę zasługują materiały z osady w Arbasach — stwierdzono tam drapacz i skrobacz, a ponadto łuszczenie, łuszczeni, odłupki i wiórek. Z Ostrołęki 10 pochodzi rdzeń, wiór, drapacz, łuszczeni i odpadki. Z Góry Strękowej znana jest siekierka, rdzeń wiórowy, nóż i ponad 400 łuszczeni. Na koniec z wie-

Ryc. 61. Krzemienie z wczesnej epoki brązu
a-d, g, h — Toruń-Grębocin,
e — Zielień, woj. Toruń, st. 38,
f — Macikowo, woj. Toruń, st. 9
(wg P. Gużyńskiego)

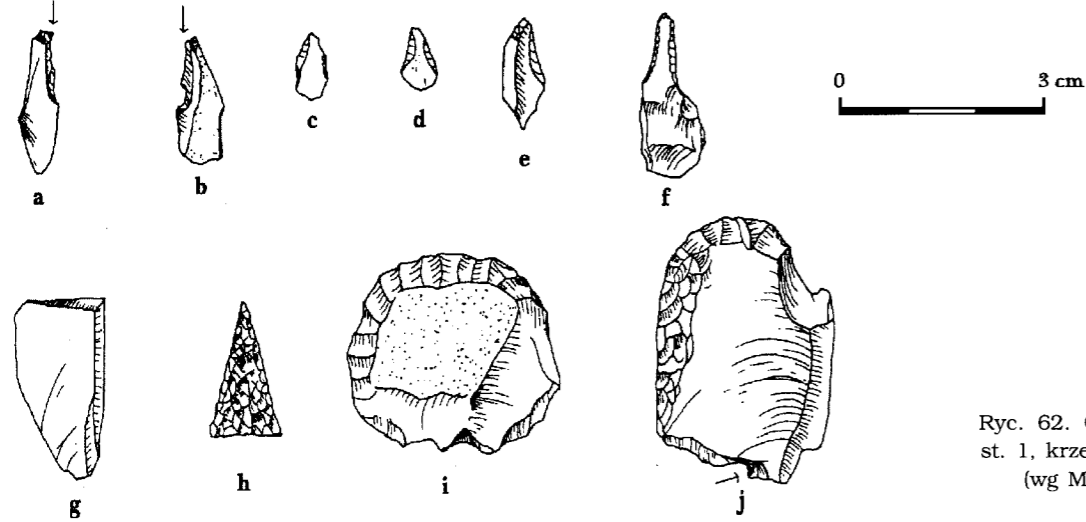

4.1.3. Wstępna analiza krzemieni z warstwy III w Garbinie sugeruje brak istotnych różnic między nimi a krzemienistym inwentarzem warstwy V, niewątpliwie rzucewskiej. Niestety, analizę przeprowadzono dla obu warstw łącznie. Z cząstkowej charakterystyki inwentarza warstwy III (M. Mączkowska, I. Kupczyk 1972, 204, ryc. 4) można wywnioskować jedynie, że warstwa ta zawierała liczny drobny materiał krzemienisty. Wyróżniono fragmenty małych otoczaków krzemienistych, rdzeń odłupkowy, 3 łuszczenia, małe odłupki i nieregularne wióry. Określone narzędzia to 4 przekłuwacze (ryc. 62c, d) oraz tyleż wiertników (ryc. 62e, f) i ryliców (ryc. 62a, b, g), 2 drapacze (ryc. 62i, j), 2 odłupki z retuszem zębatym i trójkątny grociki (ryc. 62h) z pełnym retuszem dwustronnym. Bardzo obficie występują odpadki. I tu więc brak podstaw do uogólnień.

lokulturowego stanowiska w Słochach Annpolskich wyróżnił J. Kopacz (1987, 179) jako trzcinińskie następujące artefakty wykonane z surowca kredowego: rdzenie, wióry, odłupki, łuszczeni, tłuczek oraz drapacz z wiórowatego odłupka, przekłuwacz, zgrzebło i dwustronnie retuszowane narzędzie nożowate ze smukłego odłupka. W świetle dalej referowanych rozważań tego autora, przypisanie ich kulturze trzcinińskiej nie jest niestety całkiem pewne. Inne stanowiska niewiele wzbogacają tę listę. Z Wapielska 15 pochodzi retuszowany odłupek. Dwa grociki: sercowaty z Hołówek Małych i nie określony ze Studzianek 7 wykonano z krzemienia narzutowego bałtyckiego. Fragment gładzonej siekierki pochodzi z Grądów-Woniecka. Rdzeń wiórowy znaleziono w Kobylinie-Pogorzalkach, a kilka dalszych rdzeni w Kruszewie, Surążkowie i Żebrach. Niektóre zabytki, jak skrobacz z Borsuków czy też skrobacz, łuszczeni

i wiór z Kruków, określano jako typowo neolityczne, co oczywiście nie wyklucza ich z zestawu form, używanych przez ludność z kulturą trzciniecką. Próbując scharakteryzować wstępnie krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej J. Kopacz (1987) zwrócił uwagę na to, iż powszechnie używano wówczas krzemienia dostępnego w najbliższej okolicy przy minimalnej ilości surowca importowanego. Stosowane były różne techniki produkcyjne przy dominacji którejś z nich tylko w poszczególnych niewielkich regionach (w wypadku omawianego terenu jest to chyba dość powszechnie technika łuszczeniowa). Cechy typologiczne narzędzi zaczynają być coraz trudniej uchwytne. Te dwa ostatnie czynniki uzasadniają więc pewien sceptycyzm odnośnie do wy-

produkcyjnym, a na trzech — półwytwory większych narzędzi (Drohiczyn 16, Kaczynos 1 i Unisław 3). Z 13 stanowisk pochodzą rdzenie, niejednokrotnie reprezentowane licznie. Podobnie liczne są łuszczenie, znane tak z osad, jak i cmentarzysk. Także i w tym materiale zaobserwowano, że stosunkowo dużo wiórów i odłupków nie było poddawanych dalszej obróbce. Na niektórych takich wiórach i odłupkach z Kamionki Nadbużnej stwierdzono ślady używania. Brak niestety dostatecznie dużych serii krzemieni, aby liczebne dokumentowanie tych danych miało w ogóle sens. Częste są łuszczyki, co dodatkowo potwierdza fakt dużego upowszechnienia wówczas techniki łuszczeniowej, widocznie przejętej od ludności wcześniejszej.

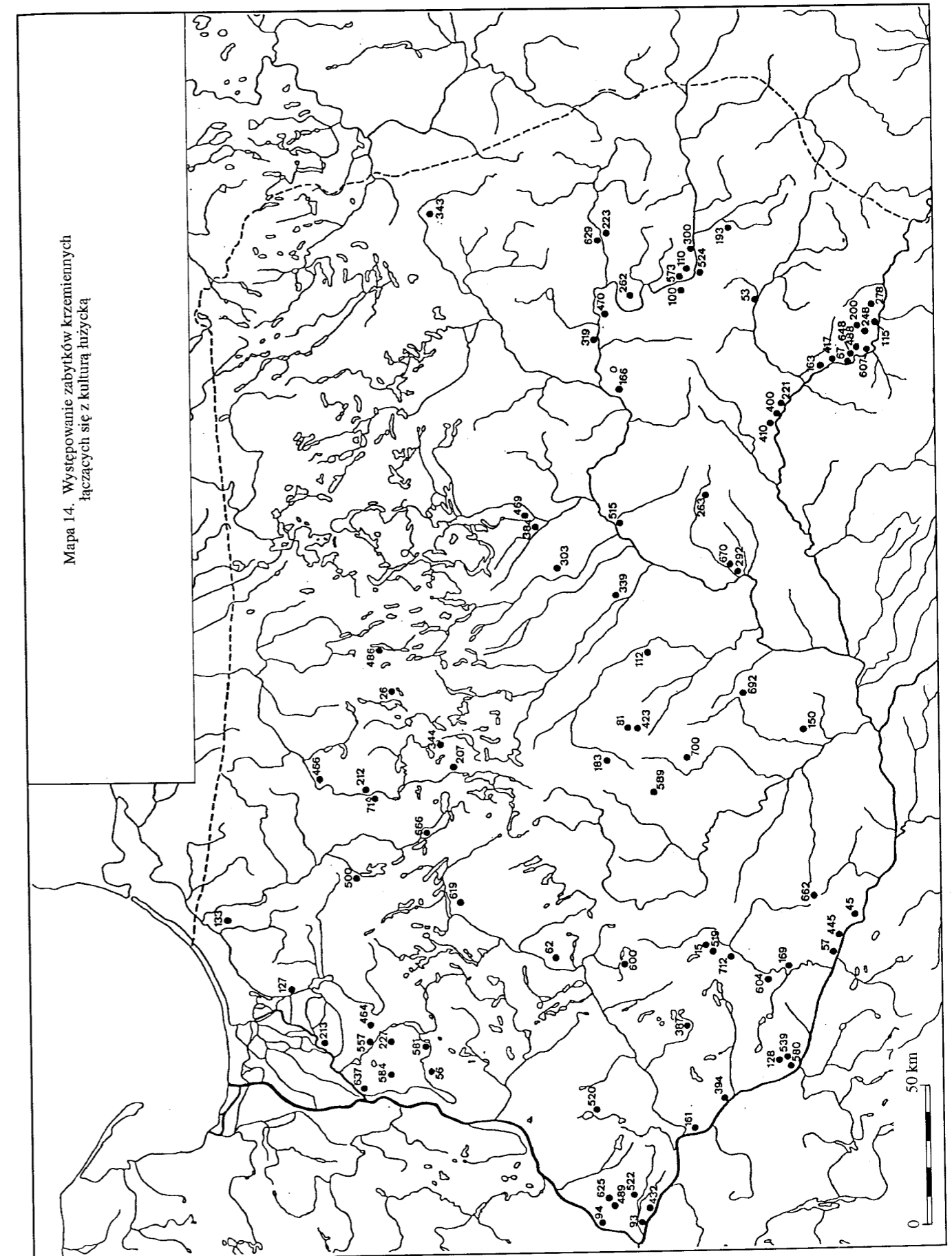

Ryc. 62. Garbina, woj. Elbląg, st. 1, krzemienie z warstwy III (wg M. Mączkowskiej)

różnienia materiałów ze Słoch Annpolskich. Pozwalają one chyba wnioskować, że charakterystyka tego krzemieniarstwa będzie raczej zbiorem opracowań zestawów lokalnych o niewielu cechach wspólnych, niżli uchwyceniem inwentarza jednorodnego, powtarzającego się na stanowiskach z dużego obszaru.

4.1.5. Materiały krzemienne wiązane z późną epoką brązu pochodzą z 98 stanowisk z 86 miejscowości (mapa 14). Rozrzut ich wykazuje występowanie wówczas zabytków krzemieniowych we wszystkich regionach, a różnice w jego częstotliwości wiążą się dość wyraźnie z historią badań — im później penetrowano dany region, tym więcej dostrzeżono krzemieni w materiałach łużyckich. Zauważono je na 16 cmentarzyskach, gdzie niejednokrotnie są przepalone, a także na licznych osadach, przy czym na niektórych występowały dość obficie. Brak zupełnie nowoczesnych opracowań tego materiału. Podkreśla się używanie surowca dostępnego w najbliższej okolicy, a jedynie sporadycznie krzemienia importowanego. Stwierdzono występowanie surowca czekoladowego w Ożumiechu, Ołtarzach-Gołaczach i pobliskiej Kamionce Nadbużnej. Należy jednak przyznać, że literatura często nie przynosi danych odnośnie rodzaju krzemienia. Na osadzie w Kamionce Nadbużnej znaleziono liczne naturalne otoczaki krzemienne. Na wielu stanowiskach stwierdzono odpadki o charakterze

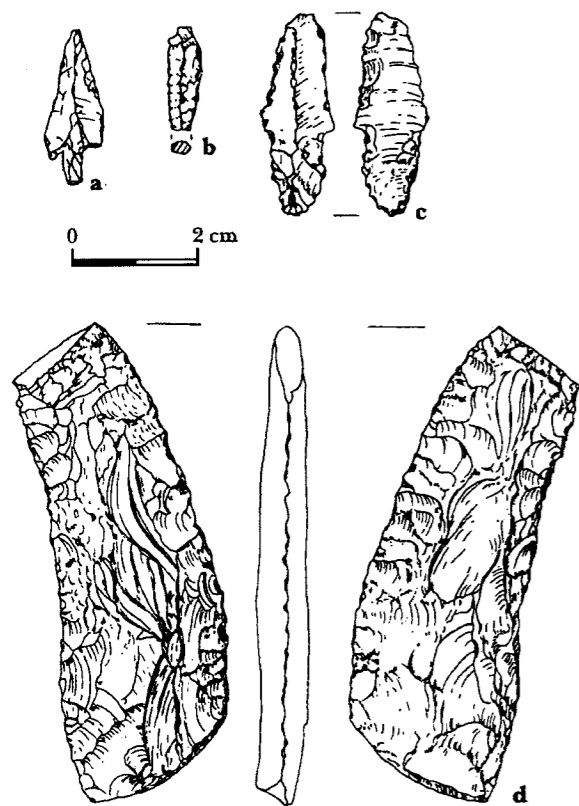
4.1.6. Odnotowano występowanie retuszowanych wiórów i odłupków (Kamionka Nadbużna, Ołtarze-Gołacze), natomiast określono zaledwie 41 wyraźnych narzędzi. Najliczniejsze są grociki, których jest 17, a więc aż 41%. Większość z nich sklasyfikował J. Fogel (1979, 123n.). Najwięcej grocików pochodzi z Kamionki Nadbużnej i Ołtarzy-Gołaczy. Najpospolitsze są okazy z wydzielonym trzonkiem, retuszowane częściej jednostronnie niż dwustronnie, ale nie na całej powierzchni, przeważnie wykonane z wiórów (ryc. 63a-c). Jest ich 12 z trzech miejscowości. 2 grociki (Woryty i Małyszówka) nie mogą być określone typologicznie, pozostałe typy są reprezentowane przez pojedyncze okazy. Z osady w Kamionce Nadbużnej pochodzi grocik sercowaty o wydłużonych zadziarach oraz całej powierzchni retuszowanej, a także duży grocik o zębato wyodrębnionym trzonku i jednostronnym retuszu przykrawędnym, uważany za paleolityczny. Na koniec w Zeńboku 1 znaleziono grocik trójkątny wydłużony, też o jednostronnym retuszu przykrawędnym. Datowanie tych grocików jest przeważnie niezbyt precyzyjne, ale pochodzą one ze stanowisk przypadających na wszystkie okresy występowania kultury łużyckiej. Osobną kwestią jest to, które z nich były wytwarzane przez ludność z kulturą łużycką, a które tylko wtórnie przez nią użytkowane (por. T. Węgrzynowicz 1961, 191n.). Następną co do

Mapa 14. Występowanie zabytków krzemieniowych łączących się z kulturą łużycką

liczebności grupą narzędzi są drapacze, rozpoznane w 11 egzemplarzach z 5 stanowisk na całym omawianym terenie.

Pozostałe narzędzia występują nierównie rzadziej, bo najwyżej po dwa. O dwóch półwytworach siekierok mówią dane dla Drohiczyzna 16 i Unisławia 3. Czy jednak są to dowody wykonywania w omawianych czasach siekierok z krzemienia, czy też zbierania większych jego kawałków jako surowca, powiedzieć trudno. Istnieją przesłanki do sądenia o wtórnym użytkowaniu toporków i siekierok neolitycznych przez cały czas trwania kultury łużyckiej (por. np. F. Maciejewski 1950). Zresztą przy dużej popularności łużyckich toporków kamiennych (mapa 13), nie uwzględnienie tej ewentualności byłoby niewątpliwym błędem. O produkowaniu przez ludność z kulturą łużycką dużych narzędzi krzemienianych świadczą coraz liczniejsze sygnały, np. odnośnie sierpów (por. B. Bargieł, J. Libera 1995). Na baczność uwagę zasługuje przeto znany okaz z Kamionki Nadbużnej. Jest on półksiężycowaty o prostej podstawie,

Ryc. 63. Kamionka Nadbużna, woj. Łomża, st. 2, krzemienne grociki strzał (a-c) oraz sierp (d) (wg T. Węgrzynowicz)

łuskany dwustronnie, o retuszowanych brzegach i wyraźnych śladach używania (ryc. 63d). Być może o wykorzystywaniu też sierpów z wkładkami świadczy trapezowate, zgeometryzowane narzędzie wkładkowe (zbrojnik) z Ożumiecha. I zgrzebła i skrobacze znane są tylko po jednym egzemplarzu (Małyszówka i Hryniewiczze Duże). Trzykrotnie występują narzędzia określone jako noże, zaś dwukrotnie (Czarze 56 i Unisław

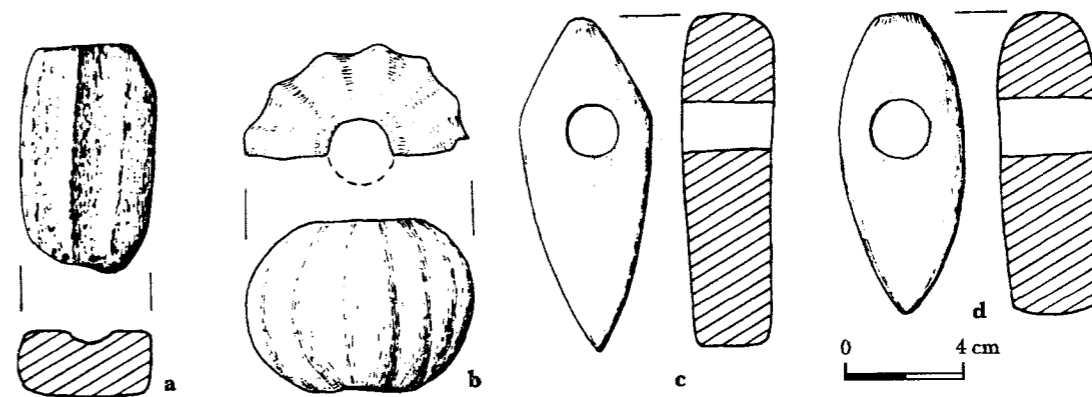
3) zaprawiaki. W Ołtarzach-Gołaczach znaleziono tylczak z małego wióra i rylec węglowy. Na tym kończą się niestety dane o zestawie późnobrazowych form krzemienianych. Nie ulega kwestii, że są to jedynie wstępne i bardzo wyrwykowe sygnały, a nie dokładne omówienie problemów krzemieniarstwa. Brak jest zarówno precyzyjniejszych określeń, jak i większych serii krzemieni, pozwalających na statystyczne śledzenie prawidłowości. Można stwierdzić, że krzemieniarstwo łużyckie kontynuuje tradycje trzcinieckie tak co do techniki łuszczeniowej, jak i doboru surowca, natomiast o ewentualnej kontynuacji doboru form wypowiadać się na razie nie można. Przyjąć należy, jak to kilkakrotnie mówiłem, wtórne używanie narzędzi krzemienianych, może nawet i paleolitycznych (jeden z grocików z Kamionki Nadbużnej) bądź zgodnie z ich przeznaczeniem, bądź jako surowca. Utrudnia to wielce ocenę roli krzemienia w omawianych czasach.

4.2. Przedmioty kamienne

4.2.1. Nie można dziś podać dokładnie liczby przedmiotów kamiennych znanych ze stanowisk epoki brązu północno-wschodniej Polski. Na pewno jest ich ponad sto, ale wstępne sprawozdania często mówią o takich przedmiotach jedynie w sposób ogólny, wskazujący iż było ich więcej niż jeden. Zabytki kamienne występują na całym omawianym terenie, przy czym najwięcej pochodzi z badanych na szerszą skalę osad.

4.2.2. Z 23 miejscowości (mapa 13) znanych jest co najmniej 26 toporków kamiennych, związanych z późną epoką brązu. Jest to niewątpliwie liczba zbyt niska, gdyż nie umiemy jeszcze wyróżniać wszystkich odmian wytwarzanych wówczas toporków, nie wspominając już o toporkach z wczesnej epoki brązu. A przecież w grę wchodzi też, podobnie jak to ma miejsce przy zabytkach krzemienianych, możliwość wtórnego używania form neolitycznych. O wytwarzaniu toporków na miejscu świadczy to, iż okaz z Grądów-Woniecka określono jako półwytwór, a otwór toporka z Wyręby nie został jeszcze przewiercony do końca. Dokładniej surowiec określono tylko dwukrotnie: egzemplarz z Błomina Gumowskiego wykonano z amfibolitu, a z Ostrołęki — z bazaltu. Ze względu na stan zachowania lub lakoniczność opisu, wszelkiej klasyfikacji wymyka się dziesięć toporków. Pech chciał, że są wśród nich wszystkie okazy znalezione na osadach (ryc. 68c), a pozostałe to znaleziska luźne. Podział typologiczny przeprowadziłem wedle klasyfikacji J. Fogla (1981, 165n.) z niewielkimi zmianami terminologicznymi. Najliczniej występują „klasyczne” toporki pięcioboczne (wg J. Fogla typ I, odmiana A). Znam je z Borków Wielbarskich, Borowego, Kabat, Krasnosielca, Ostrołęki, Wyręby i Zawyk. Mają one wyraźny zarys, wydłużone, proste lub łukowate ostrze, otwór cylindryczny a rzadziej stożkowaty (ryc. 64c), zaś ich długość wynosi 9–15,5 cm. Odmianę B tego typu reprezentują okazy z Krzywonia, Nowogrodu i Słoch Annapolskich — są one bardziej krępe i mają nieco złagodzony zarys. Toporek odmiany

C typu IV znaleziono w Toruniu. Charakteryzuje się on zarysem pięciobocznym z wydłużonymi bocznymi załamaniem i wydłużonym obuchem. Do odmiany A typu V należą egzemplarze z Bagn, Błomina Gumowskiego, Radomka i Sęku. Są one krępe, o zarysie przypominającym pięcioboczny, lecz z zaokrąglonymi załamaniem i mają łukowate ostrza (ryc. 64d). Jeden z nich ma otwór wiercony dwustronnie. Na koniec do odmiany A typu VII zaklasyfikować trzeba toporek z Ogródków, jedyny z omawianego terenu, który jest zdobiony. Ma on zarys zbliżony do pięciobocznego, ale bardzo wąski obuch i łukowate ostrze. Zdobiony jest na wszystkich bokach ornamentem jodełki. Toporki kamienne występują niewątpliwie w trakcie całego czasu trwania kultury łużyckiej, co dla Polski północno-wschodniej potwierdzają znaleziska z osad w Grądach-Woniecku, Olsztynie i Suraziu. Formy zdobione znane są ze schyłku epoki brązu oraz okresu halsztackiego C i D (J. Fogel 1981, 175).

Ryc. 64. Przedmioty kamienne
a — Drohiczyń-Kozarówka, woj. Białystok, b — Gorczenica, woj. Toruń, c — Borki Wielbarskie, woj. Olsztyn, d — Sęk, woj. Łomża (a — wg T. Węgrzynowicz)

4.2.3. Dwie tylko siekierki kamienne łączą się z materiałami iwieńsko-trzcinieckimi. W Macikowie 9 odkryto siekierkę trapezową lekko facetowaną, zaś w Toruniu-Grębocinie półwytwór siekierki. Niewątpliwie było ich więcej — siekierki kamienne występują przecież jeszcze w inwentarzu palafitów z wczesnej epoki żelaza (por. K.O. Rossius 1933, 93n.). Mamy tu więc wyraźnie do czynienia z brakiem umiejętności ich wyróżnienia, a nie z brakiem takich zabytków.

4.2.4. Pięć kamiennych główek buław reprezentuje dwa typy o odmiennym kształcie i datowaniu. Okazy z Barczewa, Dłużniewa i Gorczenicy (ryc. 64b) należą do form melonowatych o wyraźnych żłobkach. Przypadają one na II i wczesny III okres epoki brązu (M. Gedl 1975, 60n.; F. Horst 1981, 36). Na omawianym terenie stanowią importy z terenów kultury mogiłowej (A. Kośko 1979, 39n., mapa 8). Główka buławy z cmentarzyska w Chełmicy Dużej jest płaskokulista i ma otwór wykonany dwustronnie. J. Fogel (1981, 177) zalicza ją do swego typu I i datuje na IV okres. Do tego samego typu należy najprawdopodobniej zachowany fragmen-

tarycznie okaz z Suraziu, który jednak zapewne jest nieco późniejszy.

4.2.5. Jedyny w omawianym zasobie źródeł kanelurowany kamień z Ogródków jest niestety znaleziskiem luźnym i nie ma podstaw do łączenia go z wyżej omówionym toporkiem. Ma on wyraźne wgłębienia od góry i z dołu oraz niebyt szeroki żłobek dookólny na kulistym brzuścu. Formy takie są pospolite na dużych obszarach Europy od późnego III okresu epoki brązu aż po wczesną epokę żelaza (F. Horst 1981, 39n., ryc. 9). Omawiany okaz dotarł tu zapewne z Pomorza albo z Wielkopolski. Przeznaczenie tych przedmiotów nie zostało ustalone w sposób niezbity — ostatnio uważa się je za związane z wytwórczością metalurgiczną (F. Horst 1981, 46n.).

4.2.6. W Małyszówce odkryto „hetkę” czyli podłużny kamyk kilkunastocentymetrowej długości z przewężeniem w środku. Nie znam analogii do tego zabytku. Mogło to być jakieś zapięcie albo ciężarek rybacki.

4.2.7. Z osad pochodzi przynajmniej siedem żarn i ponad czterdzieści rozcieraczy. Jedynie w Judytach żarno znaleziono na cmentarzysku. Zabytki tego rodzaju występują na niewielu obiektach, gdyż żarna pochodzą z sześciu, a rozcieracze z trzynastu stanowisk (Drohiczyń 16, Gostkowo-Folsung, Grądy-Woniecko 2, Judyty 1, Kamionka Nadbużna 2, Kałki 1, Małyszówka 4, Miszewko Strzałkowskie 1, Ołtarze-Gołacze, Suraz 3, Toruń-Grębocin, Woryty 1 i 2). Najliczniej wystąpiły rozcieracze w Ołtarzach-Gołaczach, gdzie znaleziono ich aż cztery w jednej jamie. Rozcieracze mają od jednej do pięciu powierzchni pracujących o różnym stopniu starcia. Podobnie różny jest stopień zużycia kamieni żarnowych. Dokładnie określono surowiec dla małej liczby tych zabytków: rozcieracze z Worytów wykonano z kwarcytu, diorytu i granitognejsu, żarno z Worytów z granitu, a domniemane żarno z Kamionki Nadbużnej z piaskowca. Zastanawia zwłaszcza mała ilość znalezionych żarn — czy można to tłumaczyć używaniem ich później np. do wykładania palenisk, a po przepaleniu do uzyskiwania domieszki ceramicznej? Naj-

wcześniej, bo na początek epoki brązu, przypada żarno z Torunia-Grębocina; pozostałe zabytki pochodzą z czasów kultury łużyckiej.

4.2.8. Na sześciu stanowiskach znaleziono ponad 45 gładzików kamiennych (Drohiczyn 16, Grądy-Woniecko 2, Kamionka Nadbużna 2, Ołtarze-Gołacze, Suraż 3, Woryty 2). I znowu najliczniejsze (14 sztuk) były one w Ołtarzach-Gołaczach. Jako gładziki pospolicie określane są niewielkich rozmiarów otoczaki, przeważnie z którąś powierzchnią startą. Ich przeznaczenie nie jest zupełnie jasne — zapewne używano ich do obróbki skór. W Kamionce Nadbużnej jeden z takich gładzików miał na końcach ślady obtłukiwania (T. Węgrzynowicz 1961, 187), prawdopodobnie był więc w istocie tłukiem. Okazy kamionkowskie wykonano z piaskowca, a worycki z kwarcytu. Wszystkie one przypadają na czasy kultury łużyckiej. Jako płyty do polerowania oznaczono co najmniej pięć przedmiotów z Olsztyna, Suraża 3 i Torunia-Grębocina. Bliższych danych brak.

4.2.9. Jedyna kamienna forma odlewnicza pochodzi ze stanowiska 13 w Drohiczynie (ryc. 64a). Jest to fragment długości 7,5 cm, z biegnącym wzdłużnie płytkim półokrągłym rowkiem. Być może forma ta jest jeszcze niewykończona. Nie można niestety powiedzieć, do produkcji jakich wytworów miała ona służyć.

4.3. Przedmioty z kości i rogu

4.3.1. Rozmaite wytwory kościane i rogowe pochodzą z 16 miejscowości z całego badanego terenu. Na stanowiskach z epoki brązu odkryto nieco ponad 40 takich przedmiotów, a jeden znaleziony luźno również tu bywa zaliczany. Także i tę liczbę trzeba uważać za nieproporcjonalnie niską w stosunku do stanu rzeczywistego. Wynika to z tego, jak sądzę, że ich przetrwanie w glebach dominujących na omawianym terenie jest bardzo mało prawdopodobne, a także i z tego, że dopiero antropologiczne badania źródeł z cmentarzysk pozwoliły wyodrębnić fragmenty przepalonych przedmiotów. Na razie odnotować trzeba jedynie obfite występowanie takich zabytków w Surażu 3. Jest to jednak sytuacja wyjątkowa.

4.3.2. Najliczniejszą kategorię znalezisk stanowią kościane szpilki, których ponad dziesięć pochodzi ze stanowisk na całym omawianym terenie (Gostkowo-Folsung, Kamionka Nadbużna 2, Kątki, Małyszówka 4, Miszewko Strzałkowskie, Olsztyn, Suraż 3). Brak dokładniejszych ich opisów, wiadomo jedynie, że u okazu z Kamionki Nadbużnej zaobserwowano silne wyświecenie od używania. O jednym przekłuwaczu donosi komunikat z badań w Olsztynie.

4.3.3. Z jednego tylko stanowiska znanych jest kilka harpunów z kości łosia (ryc. 65a). Jeden ma zadziory dwustronne i szeroką, płaską (niewykończoną?) osadę. Dwa pozostałe mają zadziory z jednej strony; osada jednego z nich jest również płaska i prosta, natomiast drugiego — raczej romboidalna i zakończona wyodrębnionym guzem. Wszystkie te formy są w polskich materiałach z epoki brązu czymś wyjątkowym. Kościane

harpuny są w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza dość pospolite na terenach położonych dalej na północny wschód — są one jednak jednostronne, przeważnie o jednym tylko zadziory i mają inaczej ukształtowaną osadę (por. Ja. Graudonis 1967, 90n., tabl. XIII.1-12; R. Volkaite-Kulikauskiene 1986, 29n., ryc. 36). Z pobliskich terenów nie znam okazów z dwustronnymi zadziorami. Harpuny te uważa się powszechnie za używane do łowienia ryb. Pośrednio potwierdza to inny zabytek z tegoż stanowiska: jest to płaski przedmiot o zaostrowym, wydłużonym owalnym trzonie i rozwidlonym zakończeniu, określane jako narzędzie do wiązania sieci (ryc. 65c). Jest on istotnie bardzo podobny do rybackich kleszczyk — drewniana analogia pochodzi z Biskupina (J. Ślaski 1950, ryc. 12a).

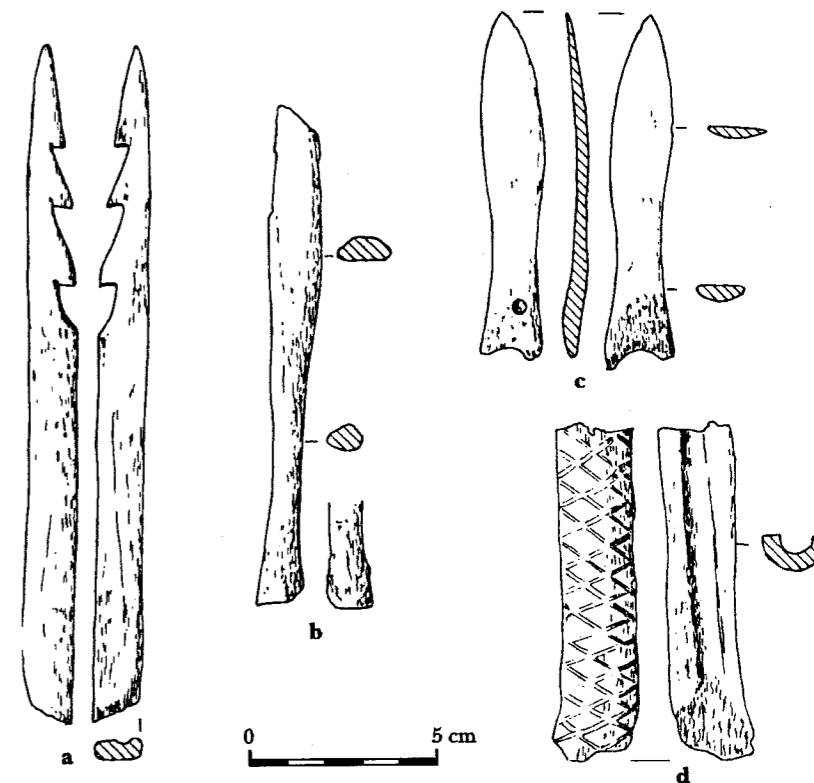
4.3.4. Inny, też znany tylko z Suraża uszkodzony przedmiot kościany opisał odkrywca jako grot, jest to jednak raczej sztylet (ryc. 65b). Ma on wyodrębnione grube dwusieczne ostrze i gruby, rozszerzony na końcu trzonek. Trudno więc wyobrazić sobie jego zamocowanie na drzewcu, natomiast ośmiocentymetrowej długości trzonek pozwala już na uchwycenie go w dłoń. Dość podobny, ale niestety także uszkodzony przedmiot pochodzi z Litwy (E. Grigalavičiene 1986, ryc. 18.7).

4.3.5. Jedyny uznawany za łużycki rogowy grot z tego terenu pochodzi z Mokrska. Jest on stożkowy, drażony wewnątrz, z dwoma otworami na nity, a zdobiony pięcioma poziomymi rzędami nakłuć. J. Fogel (1979, 108) uznaje takie groty za późne, ale północno-wschodnie analogie pozwalają poszerzyć datowanie omawianego okazu na cały czas trwania kultury łużyckiej (por. Ja. Graudonis 1967, 91, tabl. XIV.12; R. Volkaite-Kulikauskiene 1986, 27n., ryc. 32.2). Dwa grociki z kości i rogu określa J. Fogel (1979, 118n.) jako należące do wydzielonej przezeń odmiany B typu VII. Mają one ostrze z zadziorami i dość gruby trzonek, przeważnie z wyodrębnionym końcem. Grocik z Miszewka Strzałkowskiego znaleziono w jamie z wczesnych faz kultury łużyckiej (ryc. 66), natomiast okaz z Gołotów jest znaleziskiem luźnym — jego przynależność kulturowa nie jest więc niewątpliwa.

4.3.6. Fragment młota z rogu jeleniego znaleziono w Worytach 2 w jamie, pochodzącej być może z II fazy zamieszkiwania tej osady. Młotki takie występują nieraz w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. Podobnie częste są wówczas igły kościane; w omawianym materiale igłę znaleziono w Małyszówce 4.

4.3.7. Części dwóch zdobionych oprawek pochodzą z Worytów 1 i Suraża 3. Okaz z Worytów wykonano z kości długiej ssaka wielkości owcy/kozy, a zdobiony był dwiema (?) dookólnymi bruzdami. Drugi okaz ornamentowany jest bardziej bogato skośnymi krzyżującymi się liniami (ryc. 65d). Do tak zdobionej oprawki nie znam analogii.

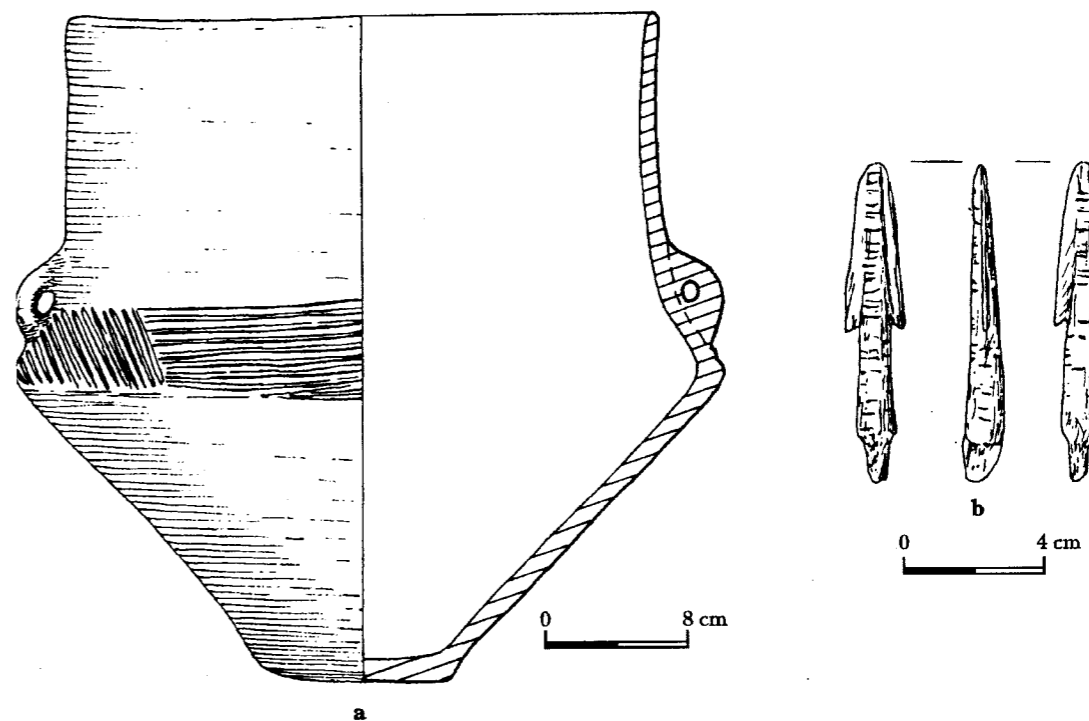
4.3.8. Ozdoby z tych surowców występują rzadziej. Na badanym terenie odnotowano 6 szpil, pochodzących z trzech stanowisk. Jednak 3 egzemplarze z cmentarzyska w Worytach były przepalone i tak fragmentarycznie zachowane, że można było jedynie rozpoznać, iż dwie z nich wykonano z poroży zwierząt pełnorogich,

Ryc. 65. Suraż, woj. Białystok, st. 3, przedmioty kościane z osady (wg J. Głosika)

a trzecią z korzeni zębów świni. Czwarty okaz z tego stanowiska wykonano z żebra owcy/kozy. Jest on szablasto wygięty i ma wiosłową płaską główkę. Szpile takie pospolite są na Litwie i Łotwie (E. Grigalavičiene 1986a, 112n., ryc. 21.14, 15, 17-21; R. Volkaite-Kulikauskiene 1986, 30n., ryc. 37.1; Ja. Graudonis 1967, 92, tabl. IX.3, 4). Stamtąd też pochodzą analogie do

kościanej szpili z Małyszówki, która ma płaską kolistą główkę z otworkiem i okrągły trzpień (por. R. Volkaite-Kulikauskiene 1986, 30n., ryc. 37.3; Ja. Graudonis 1967, 92, tabl. X.2, 7-9, 14). Ostatnia szpila, z grobu 311 w Biskupcu I, także kościana, szablasto wygięta, ma kulistą główkę, pod którą występują po 4 nacięcia. Także i tę szpilę łączyć należy z typem popularnym

Ryc. 66. Miszewko Strzałkowskie, woj. Płock, przedmioty z jamy 18 (wg J. Miśkiewicza)

na obszarach położonych dalej ku północnemu wschodowi (por. E. Grigalavičiene 1986a, 112n., ryc. 21.12; Ja. Zverugo 1992, 95, ryc. 3.31, 32).

4.3.9. Na sześciu stanowiskach znaleziono ponad tuzin drobnych ozdób i zawieszek, przeważnie znanych tylko z lakonicznych wzmianek (Suraż 3, Ożumiech). O warunkach znalezienia zabytków z Rybitew już mówiłem (3.6.1); tak więc odkryta tam płaska kolista zawieszka z otworkiem może być jedynie warunkowo przypisana wczesnej epoce brązu. Na późną epokę brązu może przypadać kościane kółko z Rzęczkowa. Natomiast na pewno z tego właśnie czasu pochodzą 3 kościane rurkowate paciorki z Zeńboka 1 oraz 4 nieznanego kształtu paciorki z Ożumiecha. Jakież zawieszki wystąpiły w Ożumiechu i Surażu 3, a także w młodszej osadzie w Worytach 2. Ta ostatnia zawieszka jest zbyt fragmentarycznie zachowana, aby można ją było określić, a wykonano ją z rogu zapewne jelenia. W Surażu znaleziono amulety z szabli dzika. Nie wiadomo natomiast, jak traktować sporadycznie występujące w grobach zęby zwierzęce (Woryty 1). Fragment nie określonego przedmiotu kościanego znaleziono w Ołtarzach-Gołaczach, a z Suraża 3 pochodzą jakież półwytwory. Na koniec siekierka z brzegami z Dębowca miała podobno zachowaną oprawę rogową.

4.4. Przedmioty bursztynowe i szklane

4.4.1. Bursztynu odkryto na omawianych stanowiskach bardzo mało. Ilość tę można dodatkowo zmniejszyć, bo przecież w całej północno-wschodniej Polsce występuje łatwo dostępny bursztyn kopalny, którego bryłki w sposób naturalny mogły dostać się do warstw archeologicznych. Nieobrobione bryłki z Elbląga, Garbiny, Putkowic Nadolnych oraz Worytów 2 i 5 nie muszą więc świadczyć ani o zbieraniu, ani tym bardziej o kopaniu bursztynu. Paciorki bursztynowe znaleziono na cmentarzyskach łużyckich w Bartoszycach, Biskupcu I i Wawrzynach oraz na wcześniejszej osadzie w Grudziądzu-Mnieszku. To ostatnie stanowisko jest jednak wielokulturowe, nie ma więc pewności czy znaleziony tam paciorek rurkowaty istotnie pochodzi z wczesnej epoki brązu. Dwa takie paciorki odkryto w Biskupcu, o kształcie pozostałych brak danych. Wiadomo jedynie, że występowały one w grobach w nieco większych ilościach.

4.4.2. Paciorek z Kobylina wiąże się zapewne z kulturą trzciniecką. Jest on kulisty, wykonany z jasnoniebieskiego szkliwa. W zespołach trzcinieckich paciorki szklane występują tylko sporadycznie (por. A. Kempisty 1978, 166n.).

Rozdział piąty

Datowanie materiałów

5.1. Chronologia względna

5.1.1. Datowanie źródeł nie przedstawia się zbyt dobrze. W rozdziale 3 wykazałem, że zabytki metalowe z całego omawianego terenu mogą być datowane wedle jednolitego systemu. Nie jest to natomiast całkiem pewne dla ceramiki. Niezbyt duża liczba niebogactw skarbowych (zest. 10) utrudnia perfekcyjne wyróżnienie krótkotrwałych lokalnych stadiów, można jednak wskazać na szereg wyznaczników chronologicznych i datować dzięki temu wiele zespołów na jeden tylko okres. Dla wczesnej epoki brązu nie można na razie połączyć materiału ceramicznego ze znaleziskami metali; dodam tu, że żadnego wczesnego grobu z brązami z terenu Warmii i Mazur nie jestem w stanie określić kulturowo (6.1.8). Nawet i ze środkowej epoki brązu pochodzą skarby, które można wiązać bądź z najpóźniejszymi materiałami trzcinieckimi, bądź z najwcześniejszymi łużyckimi, a może i z jakąś inną jednostką kulturową. Ubóstwo metali w grobach późnej epoki brązu bardzo utrudnia połączenie systemów datowania ceramiki i brązów, a mała ilość naczyń w grobach jednostkowych stoi na przeszkodzie tworzeniu lokalnych systemów chronologii względnej. Udało się je opracować jedynie odnośnie północnego Mazowsza oraz Podlasia, a i to tylko dla wcześniejszych faz łużyckich (zest. 1 i 2). Pozostałe określenia dla ceramiki trzeba traktować raczej jako wskazanie tendencji zmian, niż ścisłe oznaczenie lokalnej specyfiki datowania materiału. Wiadomo, że cezury widoczne w ceramice nie odpowiadają cezynom czytelny w zabytkach metalowych. Stąd też konieczność traktowania podawanych określeń jako jedynie przybliżonych. Wiele czasu minie nim ten stan rzeczy ulegnie znaczącej poprawie. Przypomnę jeszcze, że istnieją całe kategorie źródeł (przede wszystkim wytwory krzemienne), które na razie umiemy datować tylko poprzez kontekst znalezienia.

5.1.2. Danych stratygraficznych dla omawianych stanowisk jest mało, co częściowo tłumaczy się stanem publikacji źródeł. Najistotniejsza jest sekwencja w Garbinie: warstwę rzucewską (V) oddziela od warstwy z materiałami późnej fazy rzucewskiej (III) cienka, miejscami zanikająca warstewka IV, natomiast warstwa łużycka zalega bezpośrednio na warstwie III. W Kaczynosie warstwa V z nielicznymi zabytkami wczesnobrązowymi (ryc. 8) wystąpiła bezpośrednio na calcu pod pięciometrową jałową warstwą piasku naniesionego przez

wodę (7.1.2), natomiast ceramikę łużycką odkryto nad owym piaskiem. W Workiejmach (ryc. 82 i 83) i Baldramie 1 poświadczono jest następstwo kultury kurhanów zachodniobałtyjskich po materiałach łużyckich. Na kilku zaledwie stanowiskach zaobserwowano nawarstwianie się na siebie materiałów łużyckich z różnych faz (Drohiczyń 13, Woryty 2), ale ubóstwo znalezisk nie pozwala niestety na wykorzystanie tego dla tworzenia sekwencji chronologicznych materiału.

5.1.3. Najwcześniejszym zespołem brązów w północno-wschodniej Polsce jest skarb ze Złotorii (ryc. 34), przypadający na późny I okres. Jest on powszechnie łączony z występującą na skrawku omawianego terenu kulturą iwieńską datowaną na czasy współczesne okresowi BA₂ (por. K. Schäfer 1987, 137n.). Tak też trzeba określić i omawiane tu materiały. Problemem jest dopiero współwystępowanie ceramiki o cechach iwieńskich i trzcinieckich (6.1.3). Przegląd nielicznych datowanych metalami zespołów obu kultur pozwala stwierdzić, że istnieją zespoły trzcinieckie współczesne iwieńskim. Te ostatnie są datowane szpilą typu unietyckiego z uchata główką oraz z główką rozklepaną w rurkę (M. Gedl 1983, 22n.), a także siekierką odmiany A typu Wrocław-Szczytniki (K. Schäfer 1987, 110, tabl. 54e; por. A. Szpunar 1987, 24n.). Współczesne im są zespoły trzcinieckie określone złotymi pierścieniami o powrotnym zwoju (A. Gardawski 1959, 105), a także szpilą o kulistej, skośnie przekłutej główce (E. Kłosińska 1994, 8n.). Stratygrafia niektórych kurhanów małopolskich wskazuje na bezpośrednie następstwo pochówków trzcinieckich po grobach kultur: ceramiki sznurowej i mierzanowickiej (E. Kłosińska 1987, 49). Ostatnio mówi się nawet o współczesności materiałów trzcinieckich i późnych mierzanowickich (S. Kadrow 1995, 123n., ryc. 1). Należy jeszcze zwrócić uwagę na dwa pochówki z Żerników Górnych najprawdopodobniej przypadające na fazę BA₂. Są to stratygraficznie wczesne groby: 99 (A. Kempisty 1978, 206n.; por. M. Gedl 1983, 19) oraz 69 (A. Kempisty 1978, 174n.). W tym drugim, oprócz nie datowanej dokładniej ceramiki o cechach madziarowsko-wieterzowskich (por. E. Kłosińska 1994, 11n.; J. Gancarski 1994, 76n.), odkryto szpilę kościaną mającą analogie tak w kulturze mierzanowickiej, jak i iwieńskiej (por. J. Machnik 1977, 74, tabl. XI.3; J. Kuszewski 1958, 127, ryc. 3). Oczywiście nie znaczy to, że i w Polsce północno-wschodniej kultura iwieńska musiała być współczesna trzcinieckiej.

Zestawienie 1. Współwystępowanie cech ceramiki na cmentarzyskach w Kamionce Nadbużnej i Nurze-Kolonii

Stanowisko	Numer obiektu	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
Kamionka	3/57	X			X	X																						
Kamionka	139	X			X	X																						
Kamionka	145	X		X		X	X																					
Kamionka	63							X	X						X													
Kamionka	n. 2					X							X															
Kamionka	133	X								X																		
Nur	2	X		X		X											X	X										
Kamionka	39	X						X				X					X											
Kamionka	n. 99										X						X											
Kamionka	21	X										X	X															
Kamionka	19	X										X	X															
Kamionka	116	X										X	X															
Kamionka	8	X										X	X															
Kamionka	122	X										X	X															
Kamionka	123	X										X	X															
Kamionka	n. 22											X	X															
Nur	4	X										X	X															
Kamionka	89	X										X	X															
Nur	10	X										X	X															
Kamionka	132	X										X	X															
Nur	15	X		X								X	X															
Kamionka	97		X	X												X												
Kamionka	n. 102										X	X																
Kamionka	11	X										X							X									
Nur	14	X												X							X							
Nur	18	X												X								X						
Nur	39	X																			X							
Kamionka	44	X		X								X									X							
Kamionka	n. 92											X	X								X							
Kamionka	109		X									X									X							
Kamionka	26	X												X							X							
Kamionka	12	X												X							X							
Kamionka	28	X												X							X							
Kamionka	120	X																			X				X			
Kamionka	131	X																	X		X							
Nur	42		X											X													X	
Kamionka	2	X											?						X									
Kamionka	93	X													X	X												
Kamionka	127	X													X	X												
Kamionka	100		X																		X					X		X
Kamionka	3	X																	X							X		
Nur	49	X																			X	X						
Nur	23	X																			X			X				
Kamionka	61		X												X		X											
Kamionka	6																		X		X							X

1 — grób popielnicowy, 2 — grób jamowy, 3 — inna ceramika, 4 — naczynie esowate silnie profilowane, 5 — skośnie ścięta krawędź, 6 — misa esowata, 7 — naczynie dwustożkowe ostro profilowane, 8 — misa stożkowa, 9 — misa na nóżce, 10 — kubek baniasty, 11 — kubek stożkowy, 12 — naczynie baniaste o stożkowej szyjce, 13 — skośnie żłobki, 14 — misa półkulista, 15 — naczynie doniczkowe, 16 — ornament paznokciowy, 17 — naczynie esowate słabo profilowane, 18 — poziome żłobki, 19 — kubek baniasty, 20 — amfora, 21 — naczynie baniaste, 22 — misa uchata, 23 — kryza, 24 — grupy kresiek, 25 — kubek ostro profilowany, 26 — kubek słabo profilowany, 27 — naczynie baniaste ostro profilowane

Jest to jednak w świetle całości obserwowanych tu procesów kulturowych wersja najbardziej prawdopodobna.

5.1.4. Pozostałe materiały wczesnobrązowe datować można *de facto* jedynie przez porównanie z trzcinieckimi. Stratygrafia stanowiska w Garbinie oraz zbieżności

z ceramiką cyklu Trzciniec-Komarów-Sośnica widoczne na dużym terenie (6.1.2) pozwalają przypisać te materiały czasom między późnym I a III okresem epoki brązu. Logiczne byłoby uznanie daty wcześniejszej za bardziej prawdopodobną, ale dowodów na to brak. Materiały z Kaczynosa (ryc. 8) i Mszana datowane są po-

Zestawienie 2. Współwystępowanie cech ceramiki na cmentarzyskach w Kraszewie, Ożumiechu i Szydłowie

Stanowisko	Numer grobu	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
Szydłowo	13		X	X	X	X		X			X			X																
Ożumiech	1		X	X			X	X	X	X	X	X	X																	
Ożumiech	3		X	X			X	X			X	X	X			X	X	X	X	X	X	X								
Szydłowo	15		X	X			X				X		X									X								
Ożumiech	26		X	X			X				X	X	X									X								
Ożumiech	21		X	X			X	X			X	X	X						X			X								
Ożumiech	25		X	X			X			X	X		X									X								
Ożumiech	6		X	X			X			X	X		X									X			X					
Szydłowo	19	X		X			X					X	X																	
Ożumiech	2		X	X			X		X	X	X	X		X	X			X												
Szydłowo	20		X	X			X						X																?	
Ożumiech	20		X	X							X	X								X	X									
Ożumiech	10	X		X							X	X		X								X								
Ożumiech	27		X	X							X	X					X	X				X								
Ożumiech	13		X	X							X	X	X	X		X	X				X				X	X				
Ożumiech	7		X	X							X	X				X	X				X	X			X	X	X			
Ożumiech	8		X	X							X	X	X	X		X	X		X											
Ożumiech	11		X	X							X	X	X			X					X									
Ożumiech	23		X	X							X	X	X	X	X						X					X	X			
Ożumiech	24		X	X							X		X		X			X			X									
Szydłowo	29		X	X							X		X				X					X								
Ożumiech	12		X	X							X		X		X						X									
Ożumiech	35		X	X							X		X	X		X					X					X	X			
Ożumiech	32		X	X							X		X		X						X									
Kraszewo	1/22	X											X	X		X					X						X	X		
Ożumiech	33		X	X									X	X		X					X									
Kraszewo	1/18	X											X	X		X					X									
Kraszewo	1/12	X												X		X					X							X	X	
Kraszewo	1/17	X												X	X						X								X	
Szydłowo	30												X		X						X									
Ożumiech	18		X	X									X	X				X				X								
Ożumiech	15		X	X															X			X						X	X	
Kraszewo	1/23	X												X								X					X			
Ożumiech	29		X	X																	X	X				X				
Ożumiech	31		X	X																	X	X				X	X			

1 — grób popielnicowy jednostkowy, 2 — grób jamowy, 3 — inna ceramika, 4 — skośnie ścięta krawędź, 5 — naczynie esowate silnie profilowane, 6 — naczynie dwustożkowe ostro profilowane, 7 — żłobki poziome przerywane grupami pionowych, 8 — pionowe nalepiane guzy, 9 — naczynia baniaste o stożkowej szyjce, 10 — skośnie żłobki, 11 — amfora, 12 — żłobki poziome, 13 — nacz

zostałych regionów, bliskich omawianemu, brak jest na razie podstaw do jakichś ustaleń. *Terminus ante quem* wyznacza pojawienie się kultury łużyckiej, także niestety określane z dużym przybliżeniem. Dlatego też nie można dokładniej umieścić w czasie bardzo nielicznych materiałów o charakterze przejściowym (6.2.1). Rzadko występujący na nich ornament wąskich pionowych żłobków nie może być tu pomocny, jako zbyt długo trwający (J. Dąbrowski 1991, 201, diagram I). Czas występowania kultury trzcinieckiej i/lub materiałów przejściowych wyznaczają więc najwcześniejsze zespoły łużyckie.

5.1.6. Zaledwie 7 pochówków łużyckich wyposażonych było w przedmioty metalowe, pozwalające datować dokładniej ich inwentarze. Niestety, większość takich zespołów zawierała ceramikę bardzo zniszczoną, nie pozwalającą na rekonstrukcję form (ryc. 60), bądź też w ogóle nie do zidentyfikowania (Cieśle, Pawłowo, Workiejmy). Wykorzystać więc można tylko trzy z nich — wszystkie z VI okresu. Grób 7 z Bolumina (ryc. 56) zawierał amforę, przysadziste naczynie baniaste oraz misę o rozchylonej szyjce, a także misa datowana jest identycznie metalami w Pawłowie. Na koniec gr. 28 z Małej Kępy datuje inną odmianę mis. Nie jest to, jak wspomniałem, wiele.

5.1.7. Więcej informacji dostarczają diagramy współwystępowania cech, które mogłem zestawić tylko dla północnego Mazowsza oraz Podlasia, a i to nie dla całego czasu trwania tam kultury łużyckiej. Między dążeniem do generalizacji, niezbędnym przy opisywaniu tak wielkiej liczby naczyń, a koniecznością drobiazgowego różnicowania cech dla sporządzenia diagramu, zachodzi podstawowa wręcz sprzeczność — stąd wzięły się różnice w nazewnictwie odmian naczyń w diagramach oraz w rozdziale 2. Sporządzone zestawienia współwystępowania cech mają nierówną wymowę. Diagram dla materiałów z Podlasia (zest. 1) opracowany został przez dodanie zespołów z Nura-Kolonii i poprawienie istniejących niestety błędów korektorskich zestawienia sporządzonego niegdyś dla Kamionki Nadbużnej (J. Dąbrowski 1972, zest.7). Diagram obejmujący zespoły z cmentarzysk północnego Mazowsza (zest. 2) ma mniejszą wartość dowodową, przeważają w nim bowiem inwentarze grobów zbiorowych, często na tyle zniszczonych, że są nawet kłopoty z określeniem liczby zgromadzonych w nich pochówków. Badania J. Miśkiewicza (1968, 312) w Kraszewie wykazały, że nad sporą ilością grobów budowano bruk i sypano nasyp kurhanu (ryc. 76). Zestawienie 2 wykazuje, że nawet ten rozbudowany kurhan z Kraszewa obejmował groby niezbyt zróżnicowane chronologicznie. Groby zbiorowe z Ożumiecha i Szydłowa, które zapewne powstały w podobny sposób, nie mogą więc także skrywać pochówków nazbyt odległych czasowo. Dodatkowo jest to potwierdzone tym, że współwystępowanie cech układa się analogicznie w grobach jednostkowych (np. form zdobionych żłobkami skośnymi i poziomymi czy też naczyń dwustożkowych ostro profilowanych i form poziomo żłobkowanych). Rozpatrując ten diagram pamiętać więc należy, iż jego wskazania są mniej pewne od

poprzedniego, a to ze względu na odstępstwo od zasad konstruowania takich zestawień (J. Dąbrowski 1993, 209). Niestety, gdyby uwzględnić tu tylko groby jednostkowe, to pozostałoby ich siedem, a więc nie byłoby i zestawienia.

5.1.8. Oba diagramy zaczynają się od najwcześniejszych znanych z Polski północno-wschodniej form ceramiki łużyckiej. Misa z gr. 133 w Kamionce Nadbużnej (ryc. 25a) przypada na środkową epokę brązu. Ilość cech ewidentnie wczesnych (naczynia dwustożkowe ostro profilowane, esowate silnie profilowane, skośnie ścięte krawędzie) jest jednak mała. Ta wczesna faza nieco lepiej zaznacza się na północnym Mazowszu (zest. 2), gdzie wyraźniej widać, że najwcześniejsze zespoły są współczesne ceramice skośnie żłobkowanej. Dobrze czytelne są w nich reminiscencje form i ornamentyki trzcinieckiej (ryc. 12b, c). Ceramika skośnie żłobkowana trwa w obu diagramach niemal do końca, przy czym na Podlasiu prawie nie współwystępuje ze żłobkowaną poziomo; sytuację przeciwną widać natomiast na północnym Mazowszu. Grób 61 z Kamionki Nadbużnej z naczyniem zdobionym ornamentem „kalenderberskim” przypada najprawdopodobniej na V okres, określając też końcową fazę tego cmentarzyska. Także nekropolia w Nurze-Kolonii nie trwa zbyt długo (zest. 1). Grupa późnych cech jest jeszcze słabiej widoczna w zespołach północnomazowieckich (zest. 2). Widać synchroniczność cmentarzysk w Szydłowie i Ożumiechu, natomiast pochówki z Kraszewa zaczynają się dopiero w fazie pełnego rozwoju obu tych stanowisk (zest. 2). Oba diagramy wykazują małą zmienność zarówno zestawu form, jak i ornamentyki. Problemem jest przeto uchwycenie w nich wyraźniejszych cesur — sądzę, że można się tu posłużyć wyżej wymienionym zbiorem cech wczesnych, jako powtarzającym się w obu zestawieniach. Faza ta przypada na pewno jeszcze na środkową epokę brązu, ale datowanie ostro profilowanych naczyń dwustożkowych (por. np. L.J. Łuka 1951, 119, ryc. 67) wskazuje jeszcze na jakąś część okresu IV. Stwierdzenie to dotyczy tylko obszaru, z którego pochodzą zespoły ujęte w diagramach, bo dla Ziemi Dobrzyńskiej i Chełmińskiej brak na razie podstaw dla uściślenia nielicznych danych. Na pozostałej części omawianego terenu tych wczesnych form jest tak mało, iż skłonny jestem przypisać je tylko wczesnemu IV okresowi.

5.1.9. Z kulturą łużycką środkowej epoki brązu połączyć już można kilka skarbow, a to z Cieszewka (ryc. 54), Karbowizny (ryc. 55), Płocka, Radoszek (ryc. 47), Ryńska (ryc. 53), Szydłowska-Zgrzebska (ryc. 37), a być może i Goniądza. Atrybucji kulturowej innych skarbow analogicznie datowanych (z Malborka-Wielbarka i Malewa) nie umiem określić, a niepewna jest ona także dla jedynego skarbu przedmiotów złotych. Wyznaczniki chronologiczne tego okresu nie występują jedynie na Suwalszczyźnie. Te wyznaczniki to: siekierki z brzegami typów Wałowice i Czubin oraz siekierka z Zegrza, czekany typu Nortycken, sztylety typu Krawczyki i z Drażdżewa, groty typu Hulterstad, szpile uchate odmiany C, szpile z główką dwustożkową, wrzecionowatą po-

Zestawienie 3. Czas użytkowania lepiej zbadanych cmentarzysk łużyckich

Cmentarzysko	Liczba zbadanych grobów	Okresy epoki brązu				Okres halsztacki D
		III	IV	V	VI	
Kamionka Nadbużna	156	—	—	—		
Nur-Kolonia	45	—	—	—		
Cichowo	32		—	—		
Ożumiech	ok. 200	—	—	—		
Kraszewo	26		—	—		
Szydłowo	32	—	—	—		
Zeńbok 1	?		—	—		
Zeńbok 2	?		—	—		
Chełmica Duża	37		—	—		
Bolumin	28				—	→
Czemlewo	ok. 100				—	→
Jedwabno	25	—	—	—		
Mała Kępa	122				—	→
Nowe Dobra	?				—	→
Rogowo	92	—	—	—		
Rzęczkowo	?				—	→
Toruń-Kaszczorek	28				—	→
Biskupiec I	ponad 700	—	—	—		
Bogdany	ponad 120		—	—		
Jelguń	ponad 40				—	→
Nowa Wieś	45				—	→
Nowy Targ	ponad 650				—	→
Piórkowo	?				—	→
Potryty	?				—	→
Pustniki	ok. 1200	—	—	—		
Surajny	?				—	→
Workiejmy	ok. 600	—	—	—		
Woryty	ok. 950				—	→
Zajezerze	?		—	—		

przechnie żeberkowaną oraz wazowatą, wisiorek skrzydełkowaty, otwarte, zdobione bransolety z pręta i z taśmy. Liczne są przedmioty datowane tak na II, jak i na III okres, a nieco rzadsze — na III i IV okres. Możliwość wyróżnienia krótszych faz rysuje się słabo; skarby z Cieszewka i Karbowizny zaliczono do zespołów typu Czerniewice, przypadających na późną fazę środkowej epoki brązu (W. Blajer, A. Szpunar 1981, 311n.).

5.1.10. Okres IV jest już czasem istnienia kultury łużyckiej na niemal całym obszarze północno-wschodniej Polski. Wskazują na to zasięgi ceramiki skośnie żłobkowanej (mapa 10), naczyń z kryzą i pokryw cylindrycznych (mapa 8) oraz jakiejś części ostro profilowanych naczyń dwustożkowych (mapa 7). Jednocześnie zaznacza się już wyraźniej regionalizacja ceramiki, wcześniej widoczna słabo. Wiele odmian naczyń ozna- czałem w rozdziale 2. jako występujące i w IV i w V okresie epoki brązu. Pewne jest, że cesury monteliusowskiego systemu zmian przedmiotów brązowych często nie odzwierciedlają cesur widocznych w ceramice. Roz-

wiązania tego problemu szukałem proponując zgeneralizowany odrębny podział ceramiki dla wschodniej Polski (J. Dąbrowski 1972, 36n.). Późniejsze badania (J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981b, 225n.) sugerują jednak, że na Warmii i Mazurach zaznacza się w ceramice cesura między IV a V okresem. Być może więc mazowiecka kultura łużycka (6.2.4) wyróżnia się swym rytmem rozwojowym, podobnym do stwierdzonego w tarnobrzskiej kulturze łużyckiej (por. S. Czopek 1996, 66n.). Należy jednak przypomnieć, że dla obszarów północnych ciągle jeszcze nie udało się przeanalizować współwystępowania cech ze względu na małą liczbę i ubóstwo zespołów. Obraz może więc ulec istotnym zmianom.

5.1.11. Można byłoby oczekiwać, że cesury IV okresu będą odzwierciedlać się wyraźnie w zabytkach metalowych. Na omawianym terenie brak jednak w ogóle skarbow z tego okresu, a ilość jego wyznaczników chronologicznych jest znikoma, bo wynosi 5 przedmiotów (zapinki płytowe, miecz typu IIIa i grot z łukowatymi

żeberkami). Jest to pośrednie potwierdzenie sugestii o występowaniu na południowych pobrzeżach Bałtyku okresu sub-III, charakteryzującego się współczesnością form środkowobrazowych i typowych już dla IV okresu (por. K. Randsborg 1972, 72n.; J. Dąbrowski 1990, 71). Faza ta odnosi się oczywiście tylko do przedmiotów brązowych, co dodatkowo komplikuje problem przynależności kulturowej niektórych już wymienionych skarbow z III okresu. Wyznaczników IV okresu nie ma wcale w południowej części omawianego terenu, co jednak zapewne jest spowodowane niedostatkami badań.

5.1.12. Dla V okresu tego ubóstwa metali już nie widać. Z tego czasu pochodzą skarby z Przesławic (ryc. 50), Rucianego-Nidy, Rumów (ryc. 75) i Szyliny Małej, a przypada nań też jakaś część gromadnych znalezisk samych siekierok (zest. 10), datowanych na ten i następny okres. Wyznaczniki chronologiczne tego okresu to siekiery z tulejką typu Liepine i Szylina Mała, miecz z wąskim kolcem do rękojeści, grot typu XVI B, naczynie typu Gevelinghausen-Vejo-Seddin, bransolety z masywnej okrągłej sztabki, taśmowate pseudospiralne i nerkowata oraz jedna z odmian tordowanych naszyjników. Być może skarb z Rumów pochodzi ze schyłku tego okresu (J. Dąbrowski 1968, 141); na razie jednak tego materiału dokładniej pogrupować chronologicznie nie można. Zwraca uwagę, że na V okres przypadają też oba najobficiej wyposażone w metale groby, to jest Pawłowo i Starogród (ryc. 60).

5.1.13. Na omawianym obszarze żelazo upowszechnia się stosunkowo późno, jak zresztą i w dużej części Polski (Z. Bukowski 1982, 316n.). Najwcześniejszą jego obecność sygnalizuje brązowa amfora typu Gevelinghausen-Vejo-Seddin z Przesławic (ryc. 50), której brzeg nawinięty jest na żelazny drut, co początkowo przeoczone (por. A. Jockenhövel 1974, 26). Jest to jedyny ślad żelaza z V okresu epoki brązu, znaleziony na obszarze łżyckim na wschód od Wisły (por. Z. Bukowski 1981, 349n., ryc. 11). Na okres następny przypada domniemana rękojeść miecza lub sztyletu, posiadająca żelazne jądro (ryc. 52c), pochodząca ze skarbu z Giżycka. Na tym kończy się lista bezspornych wczesnych zabytków żelaznych.

5.1.14. Datowanie form ceramiki wykazało, że brak wśród nich zupełnie typów czy odmian, określanych wyłącznie na V okres. Pozwala to zakładać istnienie cezury dla ceramiki w obrębie tego okresu. Diagram współwystępowania cech na cmentarzyskach podlaskich (zest. 1) wykazuje, że faza najpóźniejsza, określona naczyniami z ornamentem „kalenderberskim” (ryc. 25b) wedle wszelkiego prawdopodobieństwa przypadającymi na V okres, wyodrębnia się słabo. Może to oznaczać brak cezury w ceramice między IV a V okresem. Podczas V okresu na północnym Mazowszu i Podlasiu zaznacza się jakaś zmiana, wyrażająca się zaprzestaniem używania szeregu nekropoli (zest. 3). Są duże kłopoty ze wskazaniem naczyń przypadających na czasy bezpośrednio po porzuceniu tych cmentarzysk, chociaż nie ma wątpliwości, iż ceramika łżycka trwa tu nadal. To również sugeruje zmiany stylu naczyń, zachodzące podczas tego samego okresu.

Wiele więcej o owej zmianie na razie powiedzieć nie mogę.

5.1.15. Szósty okres epoki brązu, kończący czasy omawiane w tym opracowaniu, jest zarazem czasem zaniku kultury łżyckiej; na Warmii i Mazurach zastępuje ją kultura kurhanów zachodnio-bałtyjskich, natomiast na północnym Mazowszu pojawiają się kultury pomorska i grobów kloszowych. Te zmiany przyjąłem za wyznaczające kres epoki brązu. Należy jednak podkreślić, że w obu wypadkach brak datujących owe zmiany wyznaczników chronologicznych, a więc podane tu określenie przyjmować należy z pewną tolerancją i to w obie strony. Dotyczy to zwłaszcza Warmii i Mazur, gdzie przejście od kultury łżyckiej wydaje się być procesem ciągłym, co sygnalizuje tak dziedziczenie wielu form, jak i kontynuowanie miejsc grzebania zmarłych (zest. 3) oraz stratygrafia kurhanu workiejmskiego (ryc. 82 i 83). Czasu rozpoczęcia, podobnie jak i długości trwania tego procesu, dokładnie określić nie sposób. Stąd też umowność cezury. Na Ziemi Dobrzyńskiej kultura łżycka zapewne zanika u schyłku VI okresu. Natomiast na Ziemi Chełmińskiej oraz omawianej tu części Podlasia (być może nie całej) trwa jeszcze dłużej. Brak niestety większych opublikowanych cmentarzysk, sposobnych do analizy współwystępowania cech. Zespoły z Małej Kępy i Bolumina datują na VI okres cztery odmiany naczyń, co dla jednej z nich potwierdza jeszcze grób z Pawłowa. Uważa się, że okres halszacki D wyodrębnia się w ceramice tych terenów dość wyraźnie (por. T. Węgrzynowicz 1973, 77n.; J. Chudziakowa 1974, 82n.), rozdział 2. przekonuje jednak o wyraźnej kontynuacji wielu form, utrudniającej rozdzielenie zespołów na długotrwałych cmentarzyskach.

5.1.16. O najwcześniejszych zabytkach żelaznych była już mowa. Z VI okresu pochodzi aż dziesięć skarbow, w tym najobfitszy z Kalinówki Kościelnej (ryc. 39 i 40), a ponadto z Bartoszyc, Braniewa, Gęsich Gór, Giżycka (ryc. 52a-k), Ostródy (ryc. 57), Skandawy i Szyliny Wielkiej, a także najprawdopodobniej z Knyszyna i Płonczynka (ryc. 48) oraz niektóre ze wspomnianych już skarbow samych siekierok (zest. 10). Z wyznaczników chronologicznych wymienić można: niektóre odmiany siekierok z tulejką z Kalinówki Kościelnej, a także siekiery typów Giżycko i Ihlnicken, czekany, miecz typu Gündlingen, pobocznice, bransolety z guziczkowatymi końcami, otwarte z prostokątnej sztabki i mankietowate. Skarb z Braniewa przypada na początek VI okresu, a być może podobnie określić należy zespół ze Skandawy (J. Dąbrowski 1968, 145). Pozostałych różnicować chronologicznie nie mogę. Zważywszy, że występuje już wówczas dużo wytworów lokalnych, uznać to należy za dowód małej zmienności form.

5.2. Chronologia absolutna

5.2.1. Bezpośrednie nawiązania do dat bezwzględnych ma w omawianym materiale jeden jedyny miecz środkowobrazowy z Chełmży, ale niestety jest on znaleziskiem luźnym. Z badanymi stanowiskami łączy się

niewiele dat C^{14} oraz fluorowych. Podobnie porównywalne daty z sąsiednich terenów są jeszcze bardzo nieliczne. Daty te nie stanowią tu niestety dużej pomocy. Archeolog łatwo gubi się w różnych systemach kalibracji C^{14} , rozkłady prawdopodobieństwa oferują szeroki wybór, a błąd standardowy, zwłaszcza przy dawniejszych określeniach, miewa wysokie wartości (por. np. S. Forenbaher 1993, 238). Im przeto krócej trwa dany okres, tym trudniej znaleźć dlań datę nie do zakwestionowania. Nieliczne daty fluorowe dla Kamionki Nadbużnej i Miszewka Strzałkowskiego (J. Miśkiewicz 1964, tabela IV) dały wyniki znacznie odbiegające od oczekiwanych. Nakazuje to pewien sceptycyzm także odnośnie takich dat dla Suraza, choć są one bardziej prawdopodobne, bo wynoszą 3000 i 2600 BP (J. Głosik 1970). Największe nadzieje wiąże się obecnie z dendrochronologią. Niestety skala dendrochronologiczna dla północnej Polski sięga na razie tylko X wieku po Chr., a skale z pobliskich terenów są jeszcze ciągle skalami „pływającymi” (M. Krapiec 1992, 42n.), a więc dającymi mniejszą pewność przy wyrównaniach synchronizacjach.

W tej sytuacji należy realizować przynajmniej program minimum. Jest nim ustalenie czasu trwania epoki brązu na omawianym terenie, próba synchronizacji wyróżnionych okresów z datami obecnie przyjmowanymi dla odleglejszych terenów oraz konfrontowanie posiadanych danych z określeniami istniejącymi dla omawianych kultur na innych terenach. Ten ostatni punkt dotyczy w zasadzie tylko wczesnej epoki brązu. Zgodnie z poprzednimi uwagami poszukiwać będę zwłaszcza synchronizacji z datami dendrochronologii. Określenie czasu trwania epoki brązu w Polsce północno-wschodniej wykorzystuje dwie podstawowe cezury, na szczęście obie ostatnio dobrze rozpoznane. Pierwszą z nich jest datowanie klasycznej fazy unietyckiej, tak istotne dla chronologii kultur iwieńskiej i trzcinieckiej, zaś drugą — daty graniczne okresu halszackiego C, określające w przybliżeniu trwanie VI okresu. Jak wiadomo, długość pozostałych okresów przyjmowano dotychczas spekulatywnie, co dopiero teraz ulega zmianie. Będę się więc starał wykorzystać i te ustalenia. Przypomnę tu na koniec nie ułatwiającą tych rozważań podstawową regułę, mówiącą o tym, iż okresy chronologii względnej w poszczególnych regionach mogą nie mieścić się w ramach tych samych dat absolutnych (por. J. Dąbrowski 1993, 214n.). Płynie stąd konieczność traktowania przedstawionych tu propozycji jako określeń orientacyjnych, przybliżonych, a nie stwierdzeń o wysokim stopniu pewności.

5.2.2. Początek epoki brązu na omawianym terenie wyznacza skarb ze Złotorii (ryc. 34) oraz występowanie kultury iwieńskiej. Poprzez ustalenie dat przełomu BA₁ i BA₂ oraz czasu trwania klasycznej fazy kultury unietyckiej uzyskać więc można datę początku omawianego odcinka dziejów. Datowanie V fazy unietyckiej zostało ostatnio uściślone dzięki dendrodatom dla Helmsdorf i Leubingen, wskazującym na lata między 1950 a 1800 BC, co dobrze koresponduje z określeniem Grn 5037 dla Łęk Małych (1968 calBC), modyfikując obraz

stworzony wcześniej (A. Hafner 1995, 170n.; S. Forenbaher 1993, 242n., ryc. 9). Dla okresu BA₂ przyjąć można trwanie od XX w. BC aż po lata około 1700 BC., przy czym zwłaszcza ta druga data wydaje się dobrze udokumentowana (S. Gerloff 1993, 74n.; S. Forenbaher 1993, 251n.). Można więc przypuszczać, że i w północno-wschodniej Polsce przełom I na II okres przypada na ten w przybliżeniu czas. Data C^{14} dla Torunia-Grębocina (Gd 7228 = 3550 ± 50 BP) mieści się po kalibracji w tych granicach. Dotyczy to również pozostałych oznaczeń materiałów kultury iwieńskiej, a to dla Rybin 14 (Gd 2997 1891–1731 calBC), a po kalibracji także dla Biskupina 2a i Brześcia Kujawskiego 4 (por. P. Makarowicz 1989, 37; A. Grossman 1995, 69; R. Grygiel 1987, 74). Oznaczenia te nie odpowiadają jednak na pytanie, jak długo trwała kultura iwieńska.

5.2.3. O okresie następnym powiedzieć można nierównie mniej. Dendrodaty dla materiałów z Danii wskazują na lata 1390–1333 BC (K. Randsborg 1991, 105n.). Można przyjąć, że okres ten kończy się przed schyłkiem XIV wieku BC. Wynika to także z kalibrowanych dat radiowęglowych dla środkowej epoki brązu (por. K.C. Rasmussen 1991, 160). Dendrochronologiczne określenie początków okresu BD na około 1365 BC (L. Sperber 1987, 255) sugeruje podobną cezurę. Zapewne więc można uznać, że II okres kończy się około 1370 BC. Nieliczne daty radiowęglowe dla kultury trzcinieckiej (por. A. Kempisty i P. Włodarczyk 1996, 132) określają materiały z Polski południowej, nie są więc specjalnie przydatne dla datowania jej początku lub końca na terenach północnych. Jeżeli przyjąć współczesność materiałów trzcinieckich i późnych mierzanowickich (S. Kadrow 1995, 123n., ryc. 1), to seria dat radiowęglowych z kilku zespołów mierzanowickich wskazuje na 1750–1600 calBC, potwierdzając dodatkowo wczesną metrykę kultury trzcinieckiej na południu.

5.2.4. Bardzo istotna jest data Gd 150 (2930 ± 95 BP) dla III warstwy w Garbinie, to jest 980 ± 95 uncal BC (M. Mączkowska 1973, 309). Sygnalizuje ona problem trwania elementów epineolitycznych. Daty C^{14} dla kultury rzucewskiej w Polsce wskazują na czasy pomiędzy 3680 ± 70 BP (Osłonino — Gd 3067), a 4420 ± 130 BP dla próbki Lod 290 z Rzucewa (M.F. Pazdur e.a. 1994, 270; A. Kanwiszer a. P. Trzeciak 1991, 121). Te ustalenia odpowiadają datom, uzyskanym dla stanowisk litewskich (R. Rimantiene 1980, 7, 1989, 176). Jednak i dla tak ważnego stanowiska, jakim jest Nida, istnieje data 1420 ± 60 BC, choć określenie to kwestionuje R. Rimantiene (1989, przypis na s. 176). Badanie związków stanowisk z wahaniem poziomu jeziora Birżulis lokuje ceramikę rzucewską w okresie 2000–1500 BC, z możliwością przetrwania nawet o 500 lat dłużej (R. Kuskas, A. Butrinis 1985, 75n.). Okazuje się więc, że datowanie Garbiny wcale nie jest wyjątkowe. Materiały te zawierają pewne elementy trzcinieckie lub sońskie, co może wskazywać na długotrwałe sąsiedztwo. Oddziaływania cyklu Trzciniec-Komarów-Sońnica ku północy są widoczne także na Litwie, Łotwie, Estonii, a nawet Finlandii i Szwecji, zaznaczając się jeszcze i w IV okresie epoki brązu (J. Dąbrowski 1989, 65n.).

Jak długo trwały materiały późnej fazy kultury rzucewskiej (6.1.2) powiedzieć na razie nie sposób, ale przytoczone przesłanki świadczą, iż mogły one sięgać jeszcze i środkowej epoki brązu.

5.2.5. Dla chronologii kultury łużyckiej w północno-wschodniej Polsce przydatne mogą być jedynie dwie daty radiowęglowe, określające trwanie trzeciej fazy osadnictwa w Worytach na lata 950 i 450 calBC (J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981b, 224). Daty absolutne dla poszczególnych okresów, na jakie dzielone są materiały łużyckie, ustalać jednak trzeba przez synchronizację z danymi z odległych terenów, a więc metodą niezbyt dokładną. Wspomniane daty C¹⁴ dla środkowej epoki brązu w Danii sięgają po kalibrację 1200 BC (K. Rasmussen 1991, 157n.). Dendrodaty dla okresu D epoki brązu oraz okresu halsztackiego A₁ w Austrii i Szwajcarii obejmują czasy między około 1365 a około 1155 BC (L. Sperber 1987, 255). Można więc chyba założyć, iż środkowa epoka brązu przypada w Polsce na czasy między około 1370 a 1150 r. BC. Natomiast oczywiście nie jestem w stanie wnioskować o datach absolutnych dla okresu sub-III.

5.2.6. Okres IV synchronizowany jest z HaA₂ i HaB₁. Pierwszy z nich przypada na schyłek XII i XI w. BC. Istnieją natomiast pewne wątpliwości co do daty końca HaB₁, wynikające z mało precyzyjnego określenia wyznaczników fazy HaB₂, występującej zresztą chyba tylko na niektórych terenach. Określenia cezury HaA/HaB wynoszą więc 950 i 1020 BC (V. Rychner 1995, 483n.; L. Sperber 1987, 255). Niektóre przesłanki sugeruje jednak, że dla terenów nadbałtyckich można utrzymać datę około 900 BC jako kończącą IV okres (K. Randsborg 1991, 94n.), przynajmniej do czasu stworzenia tu ciągłej skali dendrochronologicznej.

5.2.7. Uważane dotychczas za pewne określenie początków okresu halsztackiego C stało się niedawno przedmiotem dyskusji, ostatnio dodatkowo skomplikowanej przez ogłoszenie dendrodat dla Wehringen w Bawarii, wskazujących na 778 ± 5 BC (M. Friedrich, H. Hennig 1995, 297n.). L. Sperber (1987, 255) określa początek HaC na ok. 740 BC, zaś wykorzystujący w małym zakresie ustalenia dendrochronologii H. Parzinger (1989, 123n.) utrzymuje tradycyjną datę około 700 BC. Wydaje się więc, że przyjmowana u nas data około 700 r. BC budzi już zbyt wiele wątpliwości, zaś za poprawniejsze uznać należy określenie około 750 r. BC (por. K. Randsborg 1991, 94n.). Odpowiada to także lepiej sugerowanemu ostatnio wcześniejszemu datowaniu bezwzględnemu Biskupina (M.F. Pazdur e.a. 1991, 118n.). Odbiegają od tego nadal dendrochronologiczne oznaczenia dla Biskupina (T. Ważny 1993), budzące zresztą wątpliwości tak ze względu na skalę odniesienia, jak i brak rozróżnienia próbek z młodszego i starszego grodu.

5.2.8. Pozostaje jeszcze do omówienia cezura między halsztatem C a D, którą z konieczności uznać należy za koniec VI okresu epoki brązu. Dla tej cezury wskazuje się ostatnio dość zgodnie na datę 620 BC (por. H. Parzinger 1989, 123n.; M. Friedrich, H. Hennig 1995, ryc. 6). Takie też określenie przyjąłem dla omawianego

terenu. Niestety seria dat C¹⁴ dla palafitu z jeziora arklickiego (J. Gackowski 1992, 54), wyraźnie łącząca się głównie z wczesną fazą kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, wykazuje dużą rozpiętość określeń i nie może uściślić powyższego datowania.

5.2.9. Tak więc dla epoki brązu w północno-wschodniej Polsce można już przyjąć pewne zmiany w stosunku do tradycyjnych określeń. Pamiętać jednak trzeba o spekulatywnym charakterze niektórych propozycji, a także o fakcie, że są to dane jedynie przybliżone, czekające na weryfikację po stworzeniu ciągłej skali dendrochronologii dla północnej Polski. Po tych zastrzeżeniach mogę zaproponować następujące datowanie:

- I okres — ok. 1950 do ok. 1700 BC,
- II okres — ok. 1700 do ok. 1370 BC,
- III okres — ok. 1370 do ok. 1150 BC,
- IV okres — ok. 1150 do ok. 900 BC,
- V okres — ok. 900 do ok. 750 BC, oraz
- VI okres — ok. 750 do ok. 620 BC.

5.3. Schemat datowania

5.3.1. Z poprzednich uwag jasno wynikają wszelkie niedostatki analizy chronologicznej omawianych źródeł. Są one spowodowane stosunkowo małą ilością przedmiotów metalowych i naczyń w zespołach, trudnościami w łączeniu systematyki ceramiki i metali, istnieniem odrębności regionalnych, a także koniecznością wykorzystywania przy ustalaniu absolutnych dat odniesień do terenów bardzo niekiedy odległych. Wszystkie te czynniki rzutują oczywiście bezpośrednio na osiągnięte wyniki. Nie znaczy to jednak, że nie można zarysować ogólnego obrazu chronologii omawianych materiałów, choć nie jest to obraz tak wyrazisty, jak osiągany już na niektórych innych terenach.

5.3.2. Epoka brązu w Polsce północno-wschodniej rozpoczyna się wraz z V fazą kultury unietyckiej. Wprawdzie kultura iwieńska pojawi się być może nieco wcześniej, ale nie wiadomo czy od początku sięga ona na obszary położone na wschód od Wisły. Zresztą przyjęta data początkowa dotyczy tylko części Ziemi Chełmińskiej. Zapewne nieco później (lecz może i współcześnie) pojawia się w północno-wschodniej Polsce druga z kultur zawierających w swym inwentarzu przedmioty brązowe, to jest trzciniecka. U schyłku I okresu znaczna część badanego terenu może już więc być zaliczana do regionów, dla których zasadne jest używanie podziałów przyjętych dla epoki brązu. Natomiast dla części pozostałej właściwszą nazwą byłby „epineolit”. Jest to w zasadzie powtórzenie schematu znanego z większości ziem polskich, gdyż rozpoczynanie u nas epoki brązu już od początku fazy BA₁ jest metodycznie błędne (J. Dąbrowski 1993, 220). Zestaw przedmiotów metalowych z północno-wschodniej Polski wskazuje, iż stosować tu trzeba klasyfikację północną (Montelius-Kostrzewski). Wykorzystując daty radiowęglowe oraz dendrochronologiczne przyjąć można, że ten I okres trwał około 250 lat, kończąc się około 1700 r. BC.

5.3.3. Zabytki metalowe II okresu występują już na

przeważającej części omawianego terenu, ale jedynie kulturę trzciniecką uważać można za kulturę epoki brązu. Luźne znaleziska brązów oraz nieliczne groby z przedmiotami metalowymi spoza zwanego zasięgu tej kultury nie wyjaśniają sprawy ich ewentualnego związku z kulturą rzucewską. W tym okresie występują już pierwsze formy metalowe być może wytwarzane na omawianym terenie, co jest rzeczą istotną także dla uzasadnienia przyjętej terminologii. Ten II okres trwał zapewne ponad 300 lat.

5.3.4. Na środkową epokę brązu przypadają już liczne skarby i luźne znaleziska przedmiotów brązowych występujące wszędzie, oprócz Suwalszczyzny, gdzie zresztą metali *de facto* nie ma aż do końca omawianej epoki. Proces przyjmowania brązu przebiegał więc tu stopniowo i dopiero po 500 latach objął niemal cały teren. Dopiero teraz można całkiem zasadnie mówić o epoce brązu na obszarze Polski północno-wschodniej, a nie jej części. Kultury używające w pełni brązu, to trzciniecka i łużycka. Na północ od ich rubieży sytuację określić trudno ze względu na kłopoty z uzyskaniem obrazu stosunków kulturowych — trwanie wówczas późnej fazy kultury rzucewskiej jest wysoce prawdopodobne, ale nie bezsporne. Czas zmiany kulturowej od trzcinieckiej do łużyckiej nie może być dokładnie określony, a tylko spekulatywnie umieszcza się go w połowie III okresu. Nie można też określić daty końcowej oraz rozległości obszarów, dla których przyjąć należy okres sub-III. Można natomiast stwierdzić, że wraz ze znajomością nieco większej ilości ceramiki, zaznaczają się różnice między systematyką chronologiczną przedmiotów metalowych i ceramiki. Wszystko to wska-

zuje więc, że przyjęta tu na około 1150 r. BC data końcowa tego okresu może być bardzo labilna i zmieniająca się w poszczególnych regionach.

5.3.5. Podczas okresu IV zaznacza się regionalizacja datowania ceramiki. Cezura widoczna w ceramice z północnego Mazowsza i Podlasia nie jest dostrzegana w materiałach z Warmii i Mazur. Teza o istnieniu okresu sub-III koresponduje z zastanawiająco małą ilością metali z okresu IV. Stąd też pytanie, czy przynajmniej na części badanego terenu czas trwania IV okresu nie był krótszy, niż na innych obszarach Polski.

5.3.6. Trwanie V okresu szacuję na około 150 lat. Tak krótki czas może być częściowym wytłumaczeniem kłopotów z określeniem ceramiki. Jeśli bowiem zmiana stylu ceramiki wypadła właśnie w ciągu tego okresu, to nie dziwi mała ilość „typowo piętabrązowych” form. Natomiast liczba brązów jest duża, a nie dostrzega się w nich dalszych cezur. Granicę między V a VI okresem zrównuję z początkiem okresu halsztackiego C i określam na około 750 r. BC.

5.3.7. Okres następny trwał najprawdopodobniej jeszcze mniejszą liczbę lat. Synchronizuję go z okresem halsztackim C, choć koniec okresu VI zapewne nie jest całkowicie zbieżny z początkiem halsztatu D. Zachodzą tu na razie jeszcze nieuchwytnie różnice. Dopiero po końcu okresu VI upowszechnia się żelazo. Czas trwania zmian kulturowych u schyłku epoki brązu na części badanego terenu nie jest dokładnie ustalony, tym bardziej, że w niektórych regionach był to zapewne proces długotrwały. Data około 620 r. BC jest więc raczej umowna, choć przyjąłem ją jako zamykającą omawianą epokę.

Rozdział szósty

Klasyfikacja kulturowa

6.1. Wczesna epoka brązu

6.1.1. Z Ziemi Chełmińskiej pochodzą dwa wczesne zabytki metalowe, to jest ozdoby w kształcie wierzbowego liścia. Odkryto je w grobie szkieletowym z Brachnówka oraz w warstwie 3 w Grudziądzu-Mniszku, prawdopodobnie w powiązaniu z ceramiką o cechach epineolitycznych (A.Z. Bokiniec 1987, 211n.). Ozdoby takie występują w kulturach episznurowych, a sporadycznie także w unietyckiej (W. Blajer 1990, 63). Brak podstaw do łączenia ich z którąś z omawianych tu kultur, toteż pominąłem je w tym opracowaniu. Nowym sygnałem jest natomiast wiadomość o odkryciu ceramiki zbliżonej do typu Chłopice-Veselé w Kiślakach, woj. Białystok, co może świadczyć o słabej penetracji kultury mierzanowickiej, poczynając od jej wczesnych faz (por. IA... 1984, 24 oraz S. Kadrow 1995, 16n.). Tak tedy kultury epineolityczne, łączące się przede wszystkim z kręgiem ceramiki sznurowej, stanowią w Polsce północno-wschodniej główny, choć słabo rozpoznany substrat kultur epoki brązu (por. J. Okulicz 1973, 105n.).

6.1.2. Nieco inaczej rzecz ma się z kulturą rzucewską. Badania w Garbinie odkryły warstwę zalegającą nad rzucewską, a częściowo przykrytą przez warstwę lużycką (5.1.2). Ta warstwa III zawierała materiał ceramiczny i obfity krzemienisty. Ceramika należy do grupy technologicznej II, a wyróżniono w niej na razie naczynia doniczkowate oraz esowate trzeciej odmiany. Stwierdzono także zdobienie naczyń ornamentem sznurowym oraz rytym (linie poziome, pionowe, faliste i zygzakowate), stemplem grzebykowym i nalepianymi guzkami (ryc. 7). Krawędzie naczyń są niekiedy skośnie ścięte. O trwaniu późnej fazy kultury rzucewskiej w głąb I okresu pisał już L. Kilian (1955, 167n.). Wcześniej zwracałem uwagę na występowanie na niektórych stanowiskach rzucewskich skorup o charakterze trzcinieckim. Dopiero jednak opublikowanie materiałów z krajów bałtyckich pozwala spojrzeć na *casus* Garbiny we właściwy sposób. Podobna ceramika określana jest tam jako rzucewska lub późna sznurowa (por. np. I.A. Łoże 1979, 94n.; L.J. Jaanits 1959, 163n.; R. Rimantiene 1989, 90n.). W ceramice tej zaznaczają się słabo elementy cyklu Trzciniec-Komarów-Sośnica (por. A. Butrimas 1985, ryc. 26.3; I.A. Łoże 1979, tabl. XLII.8, XLIV.8 i XLIX.1; L.J. Jaanits 1959, tabl. XXVII). Najistotniejsze są wyniki badań w Nida na Mierzei Ku-

rońskiej, gdzie występują analogie do określonych typologicznie form z warstwy III w Garbinie oraz wiele elementów cyklu Trzciniec-Komarów-Sośnica (por. R. Rimantiene 1989, ryc. 52.1, 5, 6, 53.11, 57.1, 59.6-9 i 59.11, 62.5, 6, 88.13, 92.4, 5 i 93.1 oraz tabl. XI). Jest to więc ta sama lub bardzo podobna jednostka kulturowa. Chyba najodpowiedniejszą dla niej nazwą jest „późna faza kultury rzucewskiej”, problemem jest natomiast umieszczenie takich materiałów w czasie (5.2.4).

Powszechność tego zjawiska pozwala mniemać, że owa późna faza występuje na całym obszarze rzucewskim, co pośrednio potwierdza minimalna ilość stanowisk trzcinieckich w północnej części omawianego terenu (mapa 2). Być może więc i inne materiały episznurowe trwały tu dłużej. Pojawienie się ceramiki trzcinieckiej na tym terenie nie jest przecież dokładnie datowane, a mogły zachować się i małe regionalne „ostańce”. Innym ogólnym problemem jest to, czy można późne materiały rzucewskie w ogóle włączać do omawiania epoki brązu, skoro brak dowodów na związek ich z zabytkami metalowymi. Nieliczne takie zabytki z I i II okresu występują jednak także i na terenie „rzucewskim”, a nie widać na razie innych materiałów, z którymi możnaby je powiązać. Nie jest to argument z zakresu badań chronologicznych, ale traktować go można jako pewną przesłankę właśnie kulturową. Zabytki te zapewne uważać trzeba za ślady długiego sąsiedzostwa kultur już „metalowych” z jeszcze neolitycznymi, w wyniku którego nowe elementy docierały na północ, nie wpływając jednak istotnie na ogólny obraz kultury. Jest to zatem po prostu kolejne potwierdzenie płynnego przechodzenia do epoki brązu, trwającego tutaj dłużej, niż w innych regionach Polski.

6.1.3. Pierwszą kulturą na pewno posiadającą przedmioty metalowe w swym inwentarzu jest kultura iwieńska, występująca na niewielkiej części omawianego terenu (por. A. Koško 1979, mapa 3). Kultura ta wybitnie nie ma szczęścia tak do nazwy, jak i sposobów jej określania. Wyróżniono ją na podstawie niewielu naczyń z grobów, a następnie próbowano łączyć z różnymi jednostkami kulturowymi (W. Sarnowska 1969, 10n.; K. Schäfer 1987, 142n.). Typowo iwieńska ceramika sepulkralna pochodzi tylko z dwóch obwarowanych kamieniami grobów, a to z Nowej Wsi (ryc. 3) i Frankowa. Zapewne przypada tu też naczynie z Kałdusa. Za iwieńską można uznać także ceramikę z Wiel-

Klasyfikacja kulturowa

kich Radowisk 34. Reszta wchodzących w grę materiałów to drobne fragmenty naczyń, bądź też formy o niejednoznacznych cechach kulturowych. Pomocą przy określaniu tej ceramiki służy kryterium technologiczne, to jest wyróżnienie grupy III; jest to jednak pomoc dość złudna.

Wśród form określonych jako odmiana II naczyń esowatych (2.2.4), a uważanych za typowo iwieńskie, znajduje się forma z Dolnych Wymiarów 1, która, gdyby nie przynależność do grupy technologicznej III, byłaby zaliczona do naczyń charakterystycznych dla kultury trzcinieckiej, zdobionych listwą poziomą. Ponadto wymienić mogę jeszcze pięć stanowisk (Grudziądz-Pastwisko 4, Kobyłanka-Linarczyk 5, Rzęczkowo 4, Słup 25 i Toruń 240), które dostarczyły niewielkiej ilości ceramiki należącej do III grupy technologicznej, lecz kształtem i zdobnictwem bardzo zbliżonej do trzcinieckiej. W miarę postępu badań coraz częściej sygnalizuje się dla różnych terenów współwystępowanie naczyń o cechach typologicznych i technologicznych tak iwieńskich, jak i trzcinieckich (R. Grygiel 1987, 74n.; E. Kłosińska 1994, 10n.). Dla badanego terenu materiały takie przynoszą ponadto stanowiska z Ziemi Chełmińskiej, Dobrzyńskiej i Płockiej (Borowiczki-Pieńki 7, Gogolin 7, Grudziądz-Mniszek 3, Łapinóż, Macikowo 9, Małe Radowiska 59 i 60, Mszano 7, 14 i 15, Szabda-Cegielnia 2, Toruń-Grębocin, Wałczyk 4, Złotoria 34). Niestety, określenie ich nie jest rzeczą prostą, skoro najobfitsze materiały tego rodzaju to nieopublikowany jeszcze zbiór ceramiki z Torunia-Grębocina, liczący niespełna 4000 skorup, przeważnie drobnych (A.Z. Bokiniec 1993a, 58, ryc. 1). Pozostałe materiały są nierównie uboższe. Z tą grupą stanowisk połączyć można naczynia esowate odmian I i II, doniczkowate, kubki oraz naczynia na nóżkach. Dominuje zdobienie poziomymi listwami plastycznymi, guzkami, liniami rytymi (grupy linii poziomych i skośnych, zygzak), ścięciem bruzdowym i ornamentem sznurowym (ryc. 2). Z tą ceramiką łączyć można skarby ze Złotorii (ryc. 34), Błota i Wąbrzeźna, a zapewne także niektóre siekierki płaskie i z niskimi brzegami. Obfity jest materiał krzemienisty, wytwarzany niemal wyłącznie z narzutowego surowca bałtyckiego (sierpy, drapacze, przekłuwacze, grociki, zgrzebła, pazury). Wiadomo o odkryciu budowli słupowych (7.2.2).

6.1.4. Powyższa wyliczanka stanowisk oznacza, że olbrzymiej większości wczesnobrązowych punktów osadniczych, znanych głównie z Ziemi Chełmińskiej, nie można jednoznacznie przypisać określonej kulturze. W literaturze podkreśla się technologiczną jedność bardzo podobnych materiałów biskupińskich bez względu na ich iwieńskie czy też trzcinieckie cechy stylistyczne (A. Gardawski e.a. 1957, 198n.). Zbliżony materiał z Kujaw (P. Makarowicz 1989, 13n.) zdradza chyba silniejsze piętno iwieńskie, co nie może dziwić. Przy tak wątej bazie źródłowej i braku dobrego rozeznania sytuacji na zachód od Wisły (czyli na większości terenu kultury iwieńskiej) trudno oczekiwać szybkiego rozstrzygnięcia rysującego się problemu. O ile omawianą ceramikę postraktować po prostu jako typowy materiał z osad iwień-

skich, to stanowiłoby to poparcie tezy o wywodzeniu się ceramiki trzcinieckiej z iwieńskiej (A. Koško 1979, 191n.). Tezie tej pośrednio przeczy wspomniana jednolitość technologiczna ceramiki z Biskupina. Stratygraficzne następstwo materiałów trzcinieckich po iwieńskich (M. Andrałojć, M. Woźniak 1988, 38n., ryc. 3) nie wyklucza fazy ich współistnienia. Odkryto przecież zespoły wskazujące na współczesność obu tych kultur (5.1.3). Można jedynie przypuszczać, że iwieńska wykształciła się nieco wcześniej. Istnieje jednak i druga ewentualność wyjaśniająca tę sytuację. Może to być wynikiem kontaktu kulturowego (E. Kłosińska 1994, 10n.), który można rozumieć dwojako: jako najpóźniejszą fazę ceramiki iwieńskiej, przekształcającej się pod wpływem trzcinieckim, lub jako najwcześniejszą fazę trzciniecką, przypadającą jeszcze na czas akulturacji substratu iwieńskiego. Są to w istocie dwie strony tego samego medalu. Zakładając, że kultura iwieńska szybko poczęła ulegać oddziaływaniom trzcinieckim, można przyjąć, że zachowała ona przez jakiś czas pewien zestaw cech swoistych. Byłby to więc proces nieco dłuższego trwania niektórych cech materiału, na innych terenach niknących wcześniej, czyli zjawisko dość zbliżone do opisanego dla późnej kultury rzucewskiej. Różnica sprowadza się do stopnia oddziaływań trzcinieckich, nieporównanie silniejszych na Ziemi Chełmińskiej, co łatwo zrozumieć. Być może więc proces powolnej akulturacji jest dla Polski północno-wschodniej zjawiskiem typowym. Mapa 2 ukazuje bardzo małą liczbę stanowisk poza obszarem zwartego zasięgu kultury trzcinieckiej, co może być jakimś wytłumaczeniem długiego trwania tej akulturacji. To powolne asymilowanie elementów iwieńskich jest chyba najlepszym wytłumaczeniem faktu, że na Ziemi Chełmińskiej liczba stanowisk, uznanych za czysto iwieńskie bądź czysto trzcinieckie (ryc. 4), jest mniejsza od liczby stanowisk z materiałami obu tych kultur. A przecież większość owych „czystych” stanowisk to nieliczne skorupy z badań powierzchniowych. Prawdziwe proporcje mogą więc być zupełnie inne.

6.1.5. Uwagę zwraca kilka zaledwie fragmentów naczyń z Kaczynosa, zdobionych plastycznymi listwami poziomymi i rzędami głębokich dołków (ryc. 8). Są to, jak należy sądzić, naczynia esowate. Fragmenty niewielu podobnych form znam z Mszana 4, gdzie występuje ponadto zdobienie nakłuciami oraz ornamentem sznurowym. Technologia wykonania tych naczyń jest odrębna od trzcinieckiej. Ceramika ta nawiązuje wyraźnie do form z Pruszcza Gdańskiego (M. Gedl e. M. Pietrzak 1986, pl. 348.3 i 349.2, 3) przypisywanych niekiedy kulturze iwieńskiej. Pomimo występowania w Pruszczu naczyń na nóżkach, nie widzę uzasadnienia dla takiego określenia. Stanowiska te są chyba sygnałem istnienia nad dolną Wisłą jakiejś lokalnej grupy z I i/lub II okresu epoki brązu. Na podstawie fragmentów ośmiu naczyń trudno jednak snuć jakiegokolwiek dalsze rozważania.

6.1.6. Przez badany teren przebiega północna granica zasięgu kultury trzcinieckiej, niezbyt zresztą wyraźna. Za rubież zwartego zasięgu tej kultury przyjąć

trzeba pustkę między dorzeczem Drwęcy a Osy, a stąd linię biegnącą ku źródłom Orzyca i ujściu Biebrzy do Narwi (mapa 2). Za tym obszarem pozostaje minimalna ilość stanowisk, z których przeważnie pochodzi po kilka zaledwie fragmentów naczyń. Trudno więc nawet wyrokować o ich przynależności kulturowej, zwłaszcza wobec występowania takiej ceramiki także w zestawach innych jednostek kulturowych. Obszar zwartej zasięgu stanowisk trzcinieckich włączany jest powszechnie do grupy mazowiecko-podlaskiej tej kultury (J. Dąbrowski 1972, ryc. 1). Ostatnie dociekania H. Taras (1995, 63n.) pozwalają przyjąć, że w obrębie grup trzcinieckich występują mniejsze jednostki, wyróżniające się odmienną częstotliwością występowania typów i odmian naczyń oraz ich ornamentyki. Przy minimalnej ilości opublikowanej ceramiki z omawianego regionu trudno byłoby poszukiwać takich zgrupowań. Nawet jednak w tej sytuacji rysują się dwie przesłanki pozwalające mniemać, że takie grupy (podgrupy?) dadzą się określić i na tym terenie. Pierwszą z nich jest oczywiście zespół stanowisk z materiałami o cechach iwieńskich i trzcinieckich (ryc. 2). Druga, to wyraźne skupienie się ceramiki zdobionej otworkami i linią falistą na niewielkim obszarze nad Bugiem (mapa 5). Inwentarz kultury trzcinieckiej obejmuje głównie ceramikę i krzemienie. Ceramika to naczynia esowate odmiany I, beczułkowate, misy, naczynia sitowate i talerze (ryc. 4–6), na ogół bogato zdobione plastycznymi listwami, ornamentem rytym, nakłuciami, otworkami, ornamentem sznurowym i innymi motywami. Wspomnieć też trzeba łyżkę glinianą. Z wyrobów krzemiennych wyróżniono drapacze, skrobacze, grociki, a wymienić można także siekierki, toporek i buławy melonowate (ryc. 64b). Z zespołów brązów na pewno w grę wchodzi skarb z Rostkowa, a może i z Goniądza. Z innych zabytków wymienię nieliczne szpile (igłowate, uchate typu A i B oraz z tulejkowatą główką), siekierki z brzegami i sztylety. Przyznać jednak trzeba, że wykaz przedmiotów metalowych tej kultury nie przedstawia się bogato.

6.1.7. Z dwóch stanowisk na północnym krańcu omawianego terenu pochodzą dane o współwystępowaniu ceramiki sztrychowanej ze zdobioną ornamentem sznurowym. Są to: Gołdap V (IA...1972, 62) oraz Matłak (IA...1972, 13n.). Z powodu braku jakichkolwiek bliższych danych nie uwzględniłem ich w katalogu. Są to zapewne odpowiedniki najwcześniejszych stanowisk z ceramiką sztrychowaną, znanych z sąsiednich terenów Litwy (A. Luchtanas 1992, 57n., ryc. 2). Nie można obecnie powiedzieć, czy nie przypadają one na wczesne fazy epoki brązu. Ceramika sztrychowana łączy się prawdopodobnie z materiałami trzcinieckimi (Niemiaków) i łużyckimi (Hryniewicze Małe 1). Pustki na mapach 2 i 3 uprawniają do przypuszczenia, że podczas epoki brązu ceramika sztrychowana zajmuje częściowo Suwalszczyznę. Jej teren stanowił więc zachodnią peryferię tej rozległej kultury, trwającej zresztą dowodnie dłużej (Ł. Okuliczowa 1979). Te wczesne materiały sztrychowane są znane niezwykle słabo nie tylko u nas, co uniemożliwia omawianie tematu.

6.1.8. Powyższe uwagi wskazują na duże kłopoty z rozpoznaniem sytuacji kulturowej północno-wschodniej Polski we wczesnej epoce brązu. Nie dziwi więc, że istnieje kilka zespołów z metalami, których nie umiem przypisać żadnej jednostce kulturowej. Bardzo niepewne dane mówią o znalezieniu szpil z Gościszewa i Malborka w grobach. Pochodzą one ze schyłku I lub początku II okresu, a więc byłyby to najwcześniejsze groby z metalami epoki brązu na omawianym terenie. Jest prawdopodobne, iż kościane kółko oraz brązowy nóż z Rybitew pochodzą z grobu szkieletowego. Ten obiekt przypisać można ogólnie wczesnej epoce brązu. W Rusach znaleziono siekierkę typu Wrocław-Szczytniki pod obstawą kamienną ludzkiej długości, jest to więc kolejny sygnał o grobie szkieletowym ze schyłku I okresu. Dla II okresu wspomnieć trzeba o pochodzącym zapewne z kurhanu znalezisku ze Sterławek Wielkich z typowym wyposażeniem w broń, to jest w sztylet i siekierkę (9.1.1). Napewno z kurhanów, zawierających groby szkieletowe w obstawach kamiennych, pochodzą bransolety z Pożegów, również określane na wczesną epokę brązu. Wspomnieć też wypada, że w Biskupcu I odkryto wśród grobów łużyckich 5 zespołów uznanych za szczątki szkieletowych grobów neolitycznych. W jednym z nich znaleziono fragmenty naczyń, które H. Urbanek (1941, 53) uważał za mogące przypadać na przejście od neolitu do wczesnej epoki brązu. Atrybucja tych grobów stwarza wielkie kłopoty (J. Okulicz 1973, 188n.).

6.1.9. Wystarczy choćby porównać mapę 2 z mapą zestawioną 25 lat wcześniej (J. Dąbrowski 1972, mapa 1), aby przekonać się, jak wielki przyrost materiałów nastąpił w tym czasie. Optymizmem napawa, że istniejące, a wyżej wskazywane luki w źródłach coraz szybciej ulegają likwidacji. Na razie oprócz kultury trzcinieckiej wszystkie pozostałe jednostki sygnalizują swą obecność bardzo wyrywkowym i niepewnym materiałem. Mimo wszystko są to sygnały na tyle czytelne, aby wskazywać kierunki poszukiwań, co już jest osiągnięciem. Rysuje się chyba pewna prawidłowość wyrażająca się tym, że kultura trzciniecka zapewne już od schyłku I okresu penetruje obszary poza swym zwartym zasięgiem, jak to zresztą ma miejsce i na innych terenach (por. J. Dąbrowski 1989, 65n.). Była to penetracja ilościowo raczej słaba (chyba z wyjątkiem obszarów sąsiadujących z Kujawami), lecz wyciskająca wyraźne piętno na substracie iwieńskim i rzucewskim (ryc. 2 i 7). Owa słabość powodowała, że te substraty długo zachowywały swe cechy (lub ich część), a procesy ujednoczenia kulturowego przebiegały powoli, gdyż dokonała tego *de facto* dopiero kultura łużycka. Podobne zjawisko widać także przy przejmowaniu brązów, zapewne zresztą już wówczas w małej skali tu wytwarzanych. Najkrócej rzecz ujmując, za cechę charakterystyczną pierwszych dwóch, a zapewne trzech okresów epoki brązu uznać trzeba koegzystencję wolno zmieniającej się kultury postneolitycznej z kulturą trzciniecką.

6.2. Środkowa i późna epoka brązu

6.2.1. Niewiele jest stanowisk, które można określić jako przejściowe do kultury łużyckiej. Pochodzą one, co jest rzeczą oczywistą, z Podlasia, północnego Mazowsza i Ziemi Dobrzyńskiej (Hryniewicze Duże, Karakule 1, Kikół-Wieś 3, Kleszewo 1, Nowogród, Wincenta 3 i Wólka-Wojciechówek). Kryteria wyróżniania stanowisk: formy zbliżone do wczesnołużyckich naczyń i mis esowatych, często skośnie ścięte krawędzie, ornament pionowych wąskich żłobków, a także technologia zbliżona do trzcinieckiej (grupa I). Te cechy występują niekiedy rozłącznie. Ceramika tego rodzaju jest znajdowana często wraz z typowo łużycką. Na razie zidentyfikowany zestaw form obejmuje jedynie wspomniane naczynia i misy esowate. Trudno uważać go za zestaw pełny, nie można jednak w tak małym zbiorze określić ewentualnych specyficznych form lokalnych, nie znanych z innych terenów. Przytoczone dane, przynajmniej do czasu opublikowania ceramiki z Kleszewa, traktować można jedynie jako wstępny sygnał, świadczący tylko o istnieniu takich przejściowych materiałów.

6.2.2. Wyłania się tu kilka kwestii ogólniejszych. Pierwszą z nich jest problem, czy na całym omawianym obszarze kultury trzcinieckiej przejście do kultury łużyckiej nastąpiło w ten sam sposób i w tym samym czasie. Dane o już rozpoznanych na innych terenach grupach przejściowych każą raczej sceptycznie odnieść się do przypuszczeń o jednolitym przebiegu tego procesu (por. J. Dąbrowski 1991, 198n.). Problem wtóry pojawia się dlatego, że na północną część badanego terenu kultura łużycka nasuwa się dowodnie późno, w formie już w pełni ukształtowanej. Dotychczasowe przesłanki nie wystarczają, ażeby południową jego część uznać bez zastrzeżeń za miejsce formowania się kultury łużyckiej na podstawie trzcinieckiego substratu. Materiały trzcinieckie i łużyckie współwystępują tu rzadko (7.2.1), brak też możliwości powiązania ich z najbliższymi terytorialnie materiałami przejściowymi, zwanymi typem Warszawa-Zerzeń, zresztą też bardzo słabo poznany (por. J. Dąbrowski 1991, 199n.). Tak więc nieliczne materiały przejściowe z Polski północno-wschodniej mogą albo poprzedzać pojawienie się kultury łużyckiej, albo odzwierciedlać jedynie upodabnianie się ceramiki trzcinieckiej do napływającej, a już ukształtowanej ceramiki łużyckiej. Oba te procesy mogą zresztą występować niezależnie od siebie w różnych częściach regionu. Na razie jest to problem czysto teoretyczny, nie widać bowiem możliwości jego rozstrzygnięcia. Nie znaczy to jednak, że można tracić z oczu tę alternatywę.

6.2.3. W północno-wschodniej Polsce wyróżniono dotychczas następujące grupy kultury łużyckiej: chełmińską, północnomazowiecką, mazowiecko-podlaską, oraz mazursko-warمیńską, przy czym dwie ostatnie sięgają poza ten teren (mapa 15). Nowe materiały pozwoliły stwierdzić, że grupa wschodniowielkopolska przechodzi na wschodni brzeg Wisły (por. A. Koško 1979, 211n.). Sygnały o odrębności technologii (grupa II) niektórych form ceramiki (ryc. 67 i 68), a także

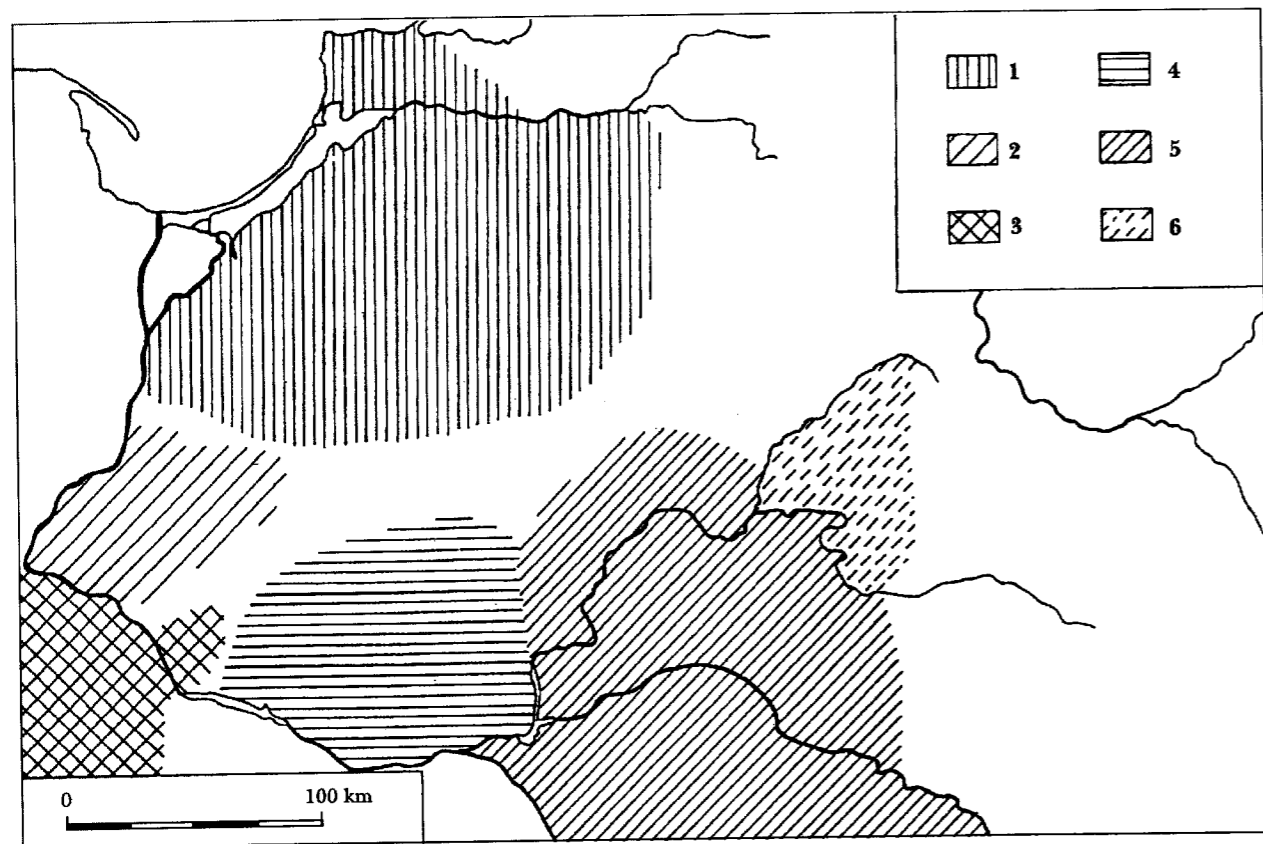
wytworów kościanych (ryc. 65) i rogowych z niewielkiej grupy stanowisk na wschodnim krańcu zasięgu materiałów łużyckich (mapa 15) każą przyjmować możliwość wydzielenia tu następnej jednostki kulturowej. Może to jednak nastąpić dopiero po opublikowaniu wydobytych już materiałów. O ceramice sztrychowanej z tego czasu już wspomniałem (6.1.7).

6.2.4. Mówiąc o kulturze łużyckiej przypomnieć trzeba ciągle trwającą dyskusję o rozumieniu tego pojęcia, a więc i o jej podziałach (por. Z. Bukowski 1988; A. Mierziński 1994a). Powyżej (1.1.3) w największym skrócie wyliczyłem przesłanki źródłowe, skłaniające do pojmowania kultury jako jednostki *stricto* heurystycznej. Terminu „kultura łużycka” używam jako ugruntowanego w literaturze europejskiej od ponad stu lat, a więc takiego, którego nie ma sensu zastępować jakkolwiek inną nazwą, choćby nawet merytorycznie słuszniejszą. Oznacza on dla mnie (J. Dąbrowski 1980) pewien odłam pól popielnicowych, wewnątrznie przynajmniej dwustopniowo zróżnicowany. Tworzą go duże jednostki (kultury łużyckie) wyodrębnione na podstawie co najmniej podobieństw ceramiki, form pochówku i przedmiotów metalowych, wywodzące się z podobnych źródeł i podobnie się na określonym terenie zmieniające. Różnicują się one na grupy, głównie na podstawie ceramiki. Mało precyzyjne kryteria wydzielenia takich jednostek skłonny jestem uważać za odbicie stanu rzeczywistego. Ów rzekomy brak precyzji jest przede wszystkim odzwierciedleniem nie istnienia ostro wyodrębnionych swoistych zespołów cech. Przy określaniu tych jednostek uwzględniać trzeba więc częstotliwość występowania ich cech, co widać i w omawianym materiale (ryc. 9 i 10). Tę niejednoznaczność wyróżników, dotychczas ostro sobie przeciwstawianych, dobrze ilustruje skarb z Kalinówki Kościelnej (ryc. 39 i 40). Grupy występujące w późnej epoce brązu w północno-wschodniej Polsce uważam nadal za wchodzące w skład różnych kultur łużyckich (J. Dąbrowski 1980, 44n., ryc. 3). Tak więc grupy: północnomazowiecka i mazowiecko-podlaska wchodzą w skład mazowieckiej kultury łużyckiej, mazursko-warمیńska — nadmorskiej kultury łużyckiej, zaś wschodniowielkopolska i chełmińska stanowią chyba jednostki o charakterze przejściowym, nie pozwalającym na jednoznaczne przypisanie którejś z kultur. Istnienie takich, zmiennych w czasie, stref przejściowych jest wyraźnym potwierdzeniem spostrzeżenia o stosunkowo płynnym wyodrębnianiu się swoistych zespołów cech jednostek kulturowych. Pozwala to też rozumieć kształtowanie zjawisk kulturowych tego regionu jako proces ciągły i wielokierunkowy.

6.2.5. Obie grupy wchodzące w skład mazowieckiej kultury łużyckiej wyraźnie łączy wspólnota pochodzenia, dobrze widoczna w zestawieniach 1 i 2. W pierwszej kolejności omówię grupę północnomazowiecką. Mimo opublikowania szeregu stanowisk, nie doczekała się ona jeszcze monografii. Formy znane z okresów od III do V prezentuje zestawienie 2 i ryciny 9 i 10, ukazujące częstotliwość ich występowania. Zwraca uwagę popularność form esowatych i dwustożkowych (mapa 6). W ornamentyce częste są żłobki skośnie (mapa 10) i po-

ziome (ryc. 15b, e, k, m). Na cmentarzyskach obserwuje się znaczny odsetek naczyń czernionych i wyswiecanych. Dwie formy są charakterystyczne dla tej tylko grupy: cylindryczne pokrywy obejmujące (mapa 8 i ryc. 85) i pucharki na pełnej nóżce (ryc. 28a). Do odmian występujących przeważnie na obszarze północnego Mazowsza zaliczam esowate dzbanki i także niskie kubki (ryc. 15b, i), pucharki, oraz misy na pustej nóżce. Ceramiki z późniejszych okresów jest tak mało, że na razie nie można scharakteryzować jej zbiorczo. Wiadomo, że trwa ona jeszcze w VI okresie epoki brązu. Przedmioty metalowe występują dość rzadko (mapa 19).

(7.4.6). Cechą charakterystyczną tych cmentarzysk są pokrywające je bruki kamienne (mapa 4) obejmujące często dużą liczbę pochówków (ryc. 76). Granicę tej grupy wyznacza Wisła od ujścia Bugo-Narwi aż po okolice Dobrzynia, stamtąd biegnie ona w przybliżeniu ku jezioru Urszulewskiemu, źródłom Mławki, górnemu biegowi Orzyca, a dalej zapewne ku ujściu Pełty (mapa 15). W granicach tej grupy mieszczą się więc trzy regiony osadnicze (7.4.8), a to mławski, płocki i makowski (mapa 16). Ten ostatni obejmuje być może także stanowiska o cechach przejściowych do grupy mazowiecko-podlaskiej.

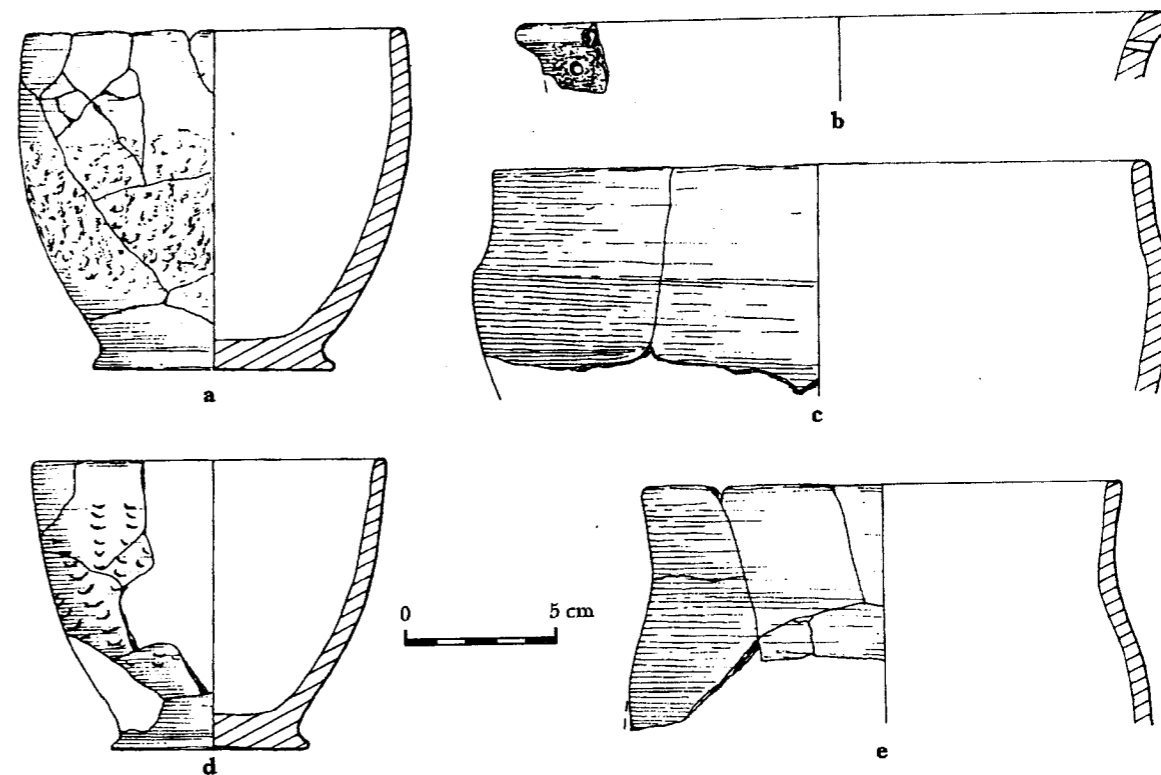
Mapa 15. Grupy kultur łużyckich, występujące w północno-wschodniej Polsce
1 — grupa mazursko-warمیńska, 2 — grupa chełmińska, 3 — grupa wschodniowielkopolska, 4 — grupa północnomazowiecka, 5 — grupa mazowiecko-podlaska, 6 — domniemana grupa surażska

Ciekawe, że znane dotychczas skarby (zest. 10) pochodzą jedynie z wczesnej fazy występowania kultury łużyckiej. Do zestawu brązów wchodzi: siekierki z piętką, skrzydełkami i tulejką, groty różnych typów (ryc. 37), miecz (ryc. 43a), sztylety, bransolety, naramienniki (ryc. 54), szpile (przeważnie z tarczka spiralną), zapinka płytowa, tordowane naszyjniki i drobne ozdoby. Ponadto wymienię toporki kamienne (mapa 13), rozcieracze, a z wytworów krzemienych (mapa 14) grociki, zbrojniki i drapacz. Kościane grociki (ryc. 66b) i paciorki oraz gliniany model toporka zamykają tę listę. Brak na razie wiadomości o wielkości i rozplanowaniu osad, a także rodzaju domostw. Niekiedy występuje po kilka osad obok siebie; z tego terenu pochodzi też szereg przykładów skupiania się koło siebie kilku cmentarzysk

6.2.6. Grupie mazowiecko-podlaskiej poświęca monografię, pisaną jednak przed zintensyfikowaniem badań w północnej jej części, T. Węgrzynowicz (1973). Także ta grupa rozpoczyna istnienie podczas środkowej epoki brązu i trwa (przynajmniej w południowej swej części) jeszcze w okresie halsztackim D. Częstotliwość występowania form naczyń w Kamionce Nadbużnej przedstawiają ryciny 9 i 10. Na tym terenie częste są naczynia esowate, także i wczesne (mapy 6 i 7), naczynia zdobione rzędem otworków pod krawędzią (mapa 9) oraz skośnymi żłobkami (mapa 10), a także naczynia z kryzą (mapa 8). Rzadkie natomiast są naczynia dwustożkowe (mapa 6). Z form nie występujących w innych grupach badanego terenu wymienię nieliczne pucharki ulwóweckie (ryc. 17) i szerokootworowe naczynia be-

czułkowate, mogące być lokalną formą drohicką. W późniejszych fazach upowszechnia się ornament paznokciowy, występuje też zdobnictwo „kalenderberskie” (ryc. 25b). Brązów jest tu bardzo mało (mapa 19), ale w kilku miejscowościach odkryto fragmenty form odlewniczych (mapa 11). Oprócz drobnych ozdób wymienić należy nóż, kilka siekierek z tulejką, szpile, bransolety i naszyjniki. Skarb przedmiotów złotych z Osowca niewątpliwie zawiera wytwory pochodzenia łużyckiego. Istnieją jednak wątpliwości czy teren, na którym go znaleziono, był zajęty podczas środkowej epoki brązu przez tę kulturę. Do sprawy tej jeszcze powrócę. Wytwory

nie opublikowanych stanowisk, z których największe zbadane to Suraż 3 i Małyszówka 4. Charakteryzują się one ceramiką o nieco odrębnej technologii, którą nazwałem grupą II. Ceramikę taką stwierdziłem na sześciu stanowiskach nad Biebrzą (Małyszówka), Supraślą (Karakule, Wasilków) oraz niewielkim odcinkiem Narwi (Łazy Małe, Suraż, Topilec). Pozostałe, bardzo nieliczne, stanowiska z międzyrzecza Biebrzy i Narwi (mapa 3) nie wnoszą tu nic istotnego. Materiały takie na pewno nie sięgają dorzecza Orlanki. Wspomniana II grupa technologiczna cechuje się pewnym prymitywizmem wykonania oraz odrębnością niektórych sposobów obróbki

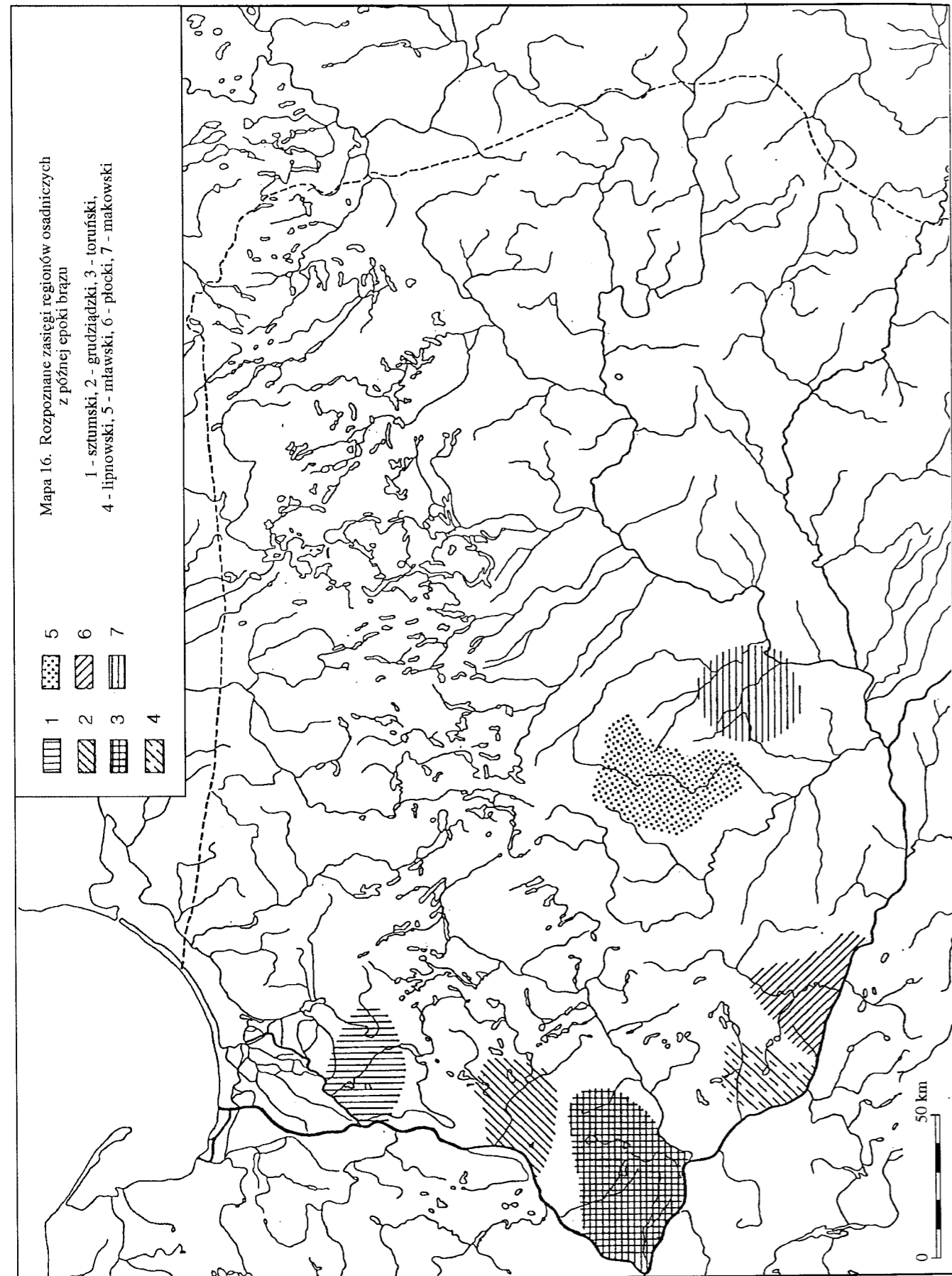

Ryc. 67. Ceramika domniemanej grupy surażskiej
a, b, d — Suraż, woj. Białystok, st. 3, c, e — Małyszówka, woj. Białystok, st. 4

kamienne to toporki (mapa 13), rozcieracze, żarna oraz gładziki. Obfity i różnorodny jest materiał krzemieny (mapa 14). Wymienię tu siekierki, grociki, sierp (ryc. 63), skrobacze, noże, drapacze i rylec. Osady nie są zbyt rozległe (ryc. 70), niekiedy wznoszono je na tym samym miejscu po raz wtóry. Tylko dla tego terenu przyjmuje się istnienie półziemianek (7.2.7), natomiast budowle naziemne nie są wystarczająco poświadczone. Stwierdzono używanie pieców z kopułą glinianą. Nekropole niekiedy zakładano obok osad (ryc. 70), a mieszkańcy niektórych osiedli zapewne grzebali zmarłych na dwóch bliskich cmentarzyskach (ryc. 86). Na cmentarzyskach niezwykle rzadko występują jakieś konstrukcje kamienne, zaś kurhanów brak (mapa 4). Groby są przeważnie jednostkowe i ubogo wyposażone. Osadnictwo skupia się dość wyraźnie wzdłuż rzek (mapa 3).

6.2.7. Przed określeniem zasięgu grupy mazowiecko-podlaskiej trzeba zwrócić uwagę na kilka dotychczas

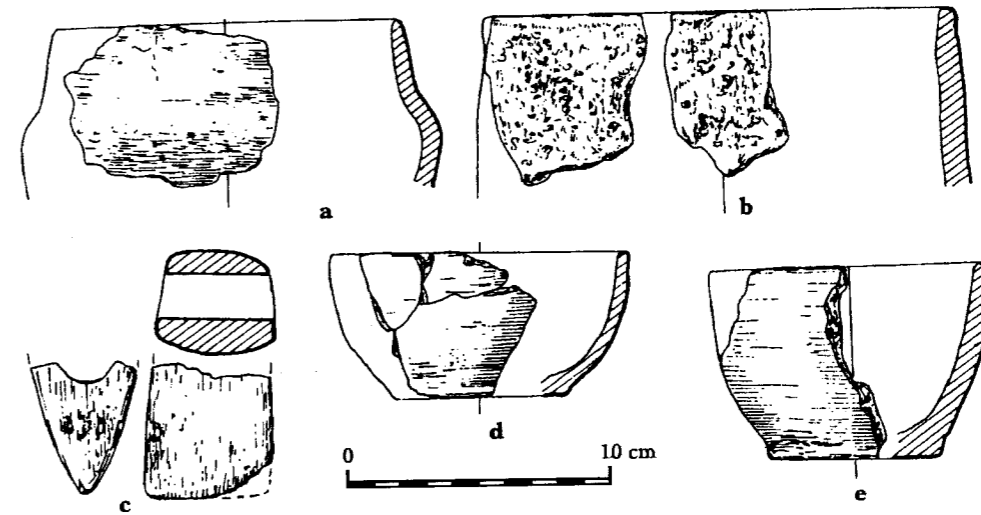
powierzchni naczyń. Zasób form ceramiki jest bardzo ograniczony (ryc. 67 i 68) — wyraźnie dominują naczynia baniaste odrębnej odmiany, doniczkowate (często o wyodrębnionych dnach), występują też naczynia beczułkowate i jajowate, misy i naczynia esowate. Niekiedy naczynia mają chropowatą tylko środkową część brzuśca (ryc. 67a), co zbliża je do ceramiki sztrychowanej. Nieliczne są formy zdobione otworkami pod krawędzią (mapa 9) i ornamentem paznokciowym (ryc. 67d). Datowanie tej ceramiki jest bardzo trudne — najprawdopodobniej przypada ona na późną epokę brązu, ale jej początkowej daty nie mogę określić. Stąd i wątpliwości co do atrybucji skarbu z Osowca. Miejscowa produkcja brązownicza jest niewątpliwa — poświadczają ją tak fragmenty form odlewniczych, jak i duża ilość lokalnych odmian przedmiotów w skarbie z Kalinówki Kościelnej. Odnotować też należy bardzo rozbudowaną wytwórczość z kości i rogu (ryc. 65); nie-

znane z pozostałych obszarów harpuny i kleszczkę (?), a ponadto szpile, szydła, grociki, oprawki, zawieszki i igły. Występuje też na tych stanowiskach wiele krzemieni (mapa 14). Z przedmiotów kamiennych wymienić trzeba toporki (ryc. 68c), żarna i rozcieracze, gładziki, płyty do polerowania oraz hetkę. Łatwo zauważyć, że cały ten zestaw źródeł odbiega nieco swym charakterem od materiałów pozostałych omawianych grup. Zapewne więc międzyrzecze Biebrzy i Narwi zajmowała jakaś odrębna jednostka kulturowa, mogąca zresztą przekraczać Narew na odcinku Łapy-Tykocin, skąd pochodzi minimalna ilość punktów osadniczych, ograniczonych od zachodu wyraźną pustką (mapa 3). To, czy istniejące

zaś od północy bagna nad Orzycem, Omulwią i Szkwą oraz górny bieg Turośli i Skrody (mapa 15).

6.2.9. Dopiero niedawno rozpoczęły się badania na Ziemi Dobrzyńskiej. Po wykopaliskach w Chełmicy Dużej A. Koško (1979, 211n.) trafnie zwrócił uwagę na zbieżność ornamentyki i tektoniki naczyń z ceramiką z cmentarzyska w Mariankach, woj. wrocławskie. Tym samym nekropole z Chełmicy Dużej należy zaliczyć do grupy wschodniowielkopolskiej (mapa 15). Znam jeszcze tylko jedno stanowisko z tego terenu, które dostarczyło ceramiki o analogicznym charakterze, a jest nim Stępowo. Zresztą bardzo zbliżone skorupy pochodzą także z kilku stanowisk północnego Mazowsza

Ryc. 68. Suraz, woj. Białystok, st. 3, ceramika i fragment toporka kamiennego (c) z osady (wg J. Głosika)

dane upoważniają do mówienia o „grupie surażskiej” (mapa 15), jest sprawą arbitralnego wyboru. Dotychczas stanowisko w Surazie zaliczano do kultury łużyckiej (J. Głosik 1969, 1970), ale nie można tego uważać za określenie bezsporne. Jednak do czasu opublikowania tych materiałów, a także uzyskania możliwości porównania ich ze źródłami z Białorusi, wstrzymać się trzeba z propozycjami istotnych zmian ich przyporządkowania. Na razie tedy, mimo wszelkich wątpliwości, określam te materiały jako łużyckie, bądź też pozostające pod przemożnym wpływem łużyckim.

6.2.8. Powracając do sprawy zasięgu grupy mazowiecko-podlaskiej na północ od Bugu przyznać muszę, że nie potrafię zróżnicować go chronologicznie. Stanowiska wczesne są dobrze reprezentowane nad Bugiem, a słabo nad Narwią (mapa 7). Być może wynika z tego konieczność późnego datowania nielicznych stanowisk położonych na północ od Narwi, zwłaszcza wobec braku tam ceramiki skośnie żłobkowanej (mapa 10). Jednak stopień rozpoznania tych materiałów zniechęca do stwierdzeń kategorycznych. Dlatego też nie można całkowicie wykluczyć, że „grupa surażska” występuje na terenie zajętym uprzednio przez krótki czas przez grupę mazowiecko-podlaską. Na razie przeto przyjąć trzeba, że granice tej ostatniej na omawianym terenie wyznaczają zasięgi domniemanej grupy surażskiej i grupy północnomazowieckiej,

(2.3.30), co łatwo wyjaśnić sąsiedzkimi oddziaływaniami. Trudno byłoby na podstawie dwóch stanowisk charakteryzować te materiały. Nie wiadomo też, jaki teren na wschodnim brzegu Wisły obejmowała owa grupa. Być może wyznacza go lipnowski region osadniczy (mapa 16), ale Stępowo leży przecież daleko od jego granic. Nie wiadomo też, czy grupa wschodniowielkopolska trwała na tym terenie po połowie V okresu (zest. 3), czy też późniejsze materiały prezentują już rysy którejs z grup sąsiednich. Ceramika z Kłokocka (ryc. 26) nie pozwala odpowiedzieć na to pytanie.

6.2.10. Grupie chełmińskiej poświęcona jest tradycyjnie ujęta monografia J. Chudziakowej (1974). Źródła do poznania początków tej grupy są nikle, a ilość ich zwiększa się dopiero od V okresu. Nie można więc powiedzieć czy materiały z tego terenu od początku miały cechy swoiste, czy też ich odrębność wykształciła się dopiero podczas IV okresu. Grupa ta trwa w głąb wczesnej epoki żelaza, od V okresu w zasadzie nie zmieniając swego zasięgu (por. J. Chudziakowa 1974, mapy II-V). Brak na razie źródeł do obliczenia częstotliwości występowania form ceramicznych z późnej epoki brązu. Częste są tu naczynia baniaste, jajowate i misy, natomiast rzadkie esowate (mapa 6) i doniczkowate. Dominuje ornament ryty, niekiedy w bardzo rozbudowanych układach, zaś rzadkie są skośnie żłobki (mapa

10). Formy łączące się wyłącznie z tą grupą pochodzą z późnych faz epoki brązu, a są to: misy o poszerzonej i zachylonej do wewnątrz zdobionej krawędzi (mapa 8 i ryc. 27c, e) oraz amfory o stożkowatych szyjkach (ryc. 56e) i gruszkowate. Do form charakterystycznych głównie dla grupy chełmińskiej należą zdobione nad załosem naczynia dwustożkowe (mapa 8), czerpaki oraz dwuuche naczynia beczułkowate i jajowate (mapa 9). Zapewne na epokę brązu przypada szpula i fragment figurki ptaszka.

Wytwory metalowe nie są rzadkie (mapa 19), występują skarby i jeden bogato wyposażony grób (ryc. 60). Dwa znaleziska surowca (mapa 11) mogą przypadać na omawiane czasy. Z przedmiotów brązowych wymienić należy różne naczynia (ryc. 50 i 60), miecze kilku typów, sztylet, nóż, sierpy (ryc. 53), groty, grociki, siekierki z tulejką i jedną z brzegami, brzytwy, pincety, dłuta, a ponadto naszyjniki (ryc. 59), bransolety, zapinkę, szpile (ryc. 47), wisioriki i drobne ozdoby. Słowem jest to asortyment zróżnicowany. Niewielka ilość danych o krzemieniach może wynikać z braku nowoczesnych publikacji stanowisk tej grupy. Z wytworów kamiennych odnotuję toporki (mapa 13) i rozcieracze. Mała liczba opublikowanych badań na osadach uniemożliwia ich charakterystykę. Nieco natomiast powiedzieć można o cmentarzyskach. Rzadkie są na nich konstrukcje kamienne (mapa 4). Określenie przynależności kulturowej kurhanów z Małych Radowisk nie jest zupełnie pewne, a więc jedyny niewątpliwy kurhan z tej grupy pochodzi z Tylic. Znajduje się on na samym jej skraju, może więc być wyrazem oddziaływań z terenu Warmii i Mazur (mapa 4). Dominują dość duże i długotrwałe (zest. 3) cmentarzyska z grobami wyposażanymi w ceramikę i metale nieco częściej, niż to ma miejsce w innych tu omawianych grupach. Regiony osadnicze toruński i grudziądzki (mapa 16) skupiają większość stanowisk tej grupy. Wyraźnymi jej granicami są Wisła i niezasiedlony teren między Osą a Liwą. Pozostałe rubieże określić trudniej: na pewno stanowiska tej grupy sięgają nieco na południe od Drwęcy, a dalej ogranicza ją linia biegnąca w przybliżeniu od ujścia Weli przez jezioro Karaś do jeziora Kucki (mapa 15).

6.2.11. Grupa mazursko-warmińska nadmorskiej kultury łużyckiej nie doczekała się jeszcze monografii. Najobszerniejsze jej omówienie (J. Okulicz 1973, 195n.) jest już nieco zdezaktualizowane z powodu przyrostu materiałów. Grupa ta pojawia się zapewne na początku IV okresu, a zanika na przełomie VI i halsztatu D, nie wykazując w tym czasie zmian zasięgu (por. J. Dąbrowski 1972, ryc. 17 i 18). Częstotliwość występowania form ceramiki obliczono dla Worytów (J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981b, zest. 27), w pełni wykorzystać jednak można tylko dane dla materiałów z osady (ryc. 9). Formami typowymi wyłącznie dla tej grupy są naczynia gruszkowate i przysadziste esowate. Prawie wyłącznie na tym terenie występują dwuuche naczynia dwustożkowe, naczynia esowate z jednym uchem, baniaste o kulistym brzuscu i późne duże amfory o słabo wyodrębnionej szyjce (ryc. 18, 19, 31 i 32). Wymienić też trzeba zwyczaj zdobienia krawędzi mis

odciskami palcowymi. Rozrzut nielicznych naczyń skośnie żłobkowanych wskazuje na związki z północnym Mazowszem (mapa 10), a dwuuchych beczułkowatych i jajowatych — z Ziemią Chełmińską (mapa 9). Tylko z tej grupy znane są fragmenty grzechotek. O produkcji metalurgicznej świadczą znaleziska surowca (niestety o niepewnym datowaniu), tygielka i fragmentów form odlewniczych, a także wytwory o cechach lokalnych (mapa 11). Brązy występują licznie, a od V okresu częste są także skarby (mapa 19). Z wytworów brązowych wymienić trzeba liczne siekierki z tulejką (mapa 13), miecze i sztylety kilku typów, groty (ryc. 52a–k), nóż, późny czekan, sierpy, pobocznicze, a z ozdób wiele różnych bransolet (ryc. 57), naramienniki, zapinkę, naszyjniki, szpile, zawieszki (ryc. 58) i drobne ozdoby (ryc. 45). Z krzemieni wyróżniono nóż, grociki i drapacz, a przedmioty kamienne reprezentują toporki (mapa 13), żarna i rozcieracze, gładziki i płyta do polerowania. Znaleziska bursztynu są rzadkie, a być może należałoby je jeszcze zredukować, gdyż ten teren jest przecież regionem częstego naturalnego występowania bursztynu — stąd i brak pewności co do znalezisk bryłek nieobrobionych. Przedmioty z kości i rogu to: szydła, przekłuwacz, zawieszki, oprawki, szpile i młotek. Osady były rozległe, wznoszone kilkakrotnie na tym samym miejscu, a osiedle w Olsztynie być może chronione było palisadą. W Worytach osadę tworzyły zapewne dość luźno rozmieszczone zagrody (ryc. 87). Tam też kilka osad łączyło się z jednym cmentarzyskiem. Nekropole na tym terenie są duże i długotrwałe (zest. 3). Częste są kurhany (ryc. 82–84), a także wszelkiego rodzaju obstawy kamienne (mapa 4). Chronienie więc pochówków kamieniami jest typowe dla tej grupy (ryc. 81). Groby są ubogo wyposażane i w ceramikę, i w inne przedmioty. Dość częste są groby zbiorowe. Na razie wyróżnia się tu tylko jeden region osadniczy, to jest sztumski (mapa 16), a na części terenu osadnictwo ma wyraźnie rozproszony charakter (mapa 3). Zasięg tej grupy częściowo już omówiłem, charakteryzując przebieg granic grup z nią sąsiadujących. Obejmuje ona tereny ograniczone morzem, dolną Wisłą, Welem i Liwą, bagnami w górnych dorzeczach dopływów Narwi oraz Gołdąpą i Węgorapą (mapa 15).

6.2.12. Niewątpliwie w ciągu ostatnich lat dokonał się wielki postęp w znajomości materiałów także i późnej epoki brązu z omawianego terenu. Białostoczczyzna i Suwalszczyzna należą jednak ciągle do regionów, w których ówczesna sytuacja kulturowa nie została jeszcze w pełni rozpoznana. Dla pozostałych obszarów barierą stanowią obecnie głównie nie opublikowane materiały, zalegające magazyny wielu instytucji we wcale nie małej ilości. Powyższe charakterystyki grup uwiadcniają najdotkliwsze luki w znajomości poszczególnych kategorii materiału. Ogólnie jednak sytuacja jest o wiele lepsza, niż stwierdzona dla wczesnej epoki brązu. Nic przeto dziwnego, iż oprócz rejonu występowania kultury trzcinińskiej, największe kłopoty są właśnie z określeniem wczesnej fazy łużyckiej. Co za tym idzie, sposób i czas powstania tu omawianych grup nieco dokładniej ująć można tylko dla mazowieckiej kultury

łużyckiej; dla pozostałych grup dane są bardzo niepewne. Pomijam już tu sprawę obszaru występowania ceramiki sztrychowanej, dla którego wskazać można jedynie kilka znalezisk metali (mapa 19).

6.2.13. Także w tym czasie widać pewną nierównomierność powstawania zjawisk kulturowych w północno-wschodniej Polsce. Można to w skrócie ująć tak, że im dalej na północ, tym później pojawia się kultura łużycka, przy czym czas trwania tego procesu ocenić można na około sto lat. Nie są to więc opóźnienia duże. Samo usytuowanie terenu nie jest tłumaczeniem wystarczającym, skoro nadmorska kultura łużycka występuje najprawdopodobniej nieco wcześniej na Pomorzu (J. Dąbrowski 1990, 76). Niektóre z omówionych grup powstają chyba na miejscu już jako zespoły o krystalizujących się cechach swoistych, co umożliwia wyróżnianie ich od najwcześniejszej fazy. Być może jednak materiały z niektórych regionów nabierają owych cech swoistych dopiero po pewnym czasie i powiększeniu się gęstości osadnictwa. Nie wykluczone, że taka właśnie sytuacja powoduje kłopoty z opisaniem wczesnych faz grupy chełmińskiej. Można też zastanawiać się, czy okrzepnięcie i rozwój sąsiednich grup nie były przyczynami zatraty wyrazistości cech grupy wschodniowielkopolskiej na jej wschodnim i izolowanym Wiślą skraju. Dla zespołu kultur łużyckich nieustanne zmiany wewnętrznych podziałów i ciągłe stawanie się nowych jednostek jest zjawiskiem znanym i typowym. Nic przeto dziwnego, że widać to i w północno-wschodniej Pol-

sce. Przyjąć można, że powstawanie omawianych jednostek kulturowych jest przede wszystkim skutkiem akulturacji wcześniejszego podłoża. Przebiega to tym szybciej, im większe jest podobieństwo między dawnym a powstającym — tu zapewne kryje się jedna z istotnych przyczyn owego opóźnienia na terenach spoza zwartego zasięgu kultury trzcinińskiej. Nie oznacza to oczywiście, żeby oprócz akulturacji nie przyjmować i innych sposobów docierania nowych wzorców i to nie tylko ceramiki (por. J. Dąbrowski 1988). Przesunięcia niewielkich grup ludzkich na małe odległości mogły mieć miejsce zwłaszcza na Ziemi Dobrzyńskiej oraz na Warmii i Mazurach. Przypomnę też występowanie nielicznych naczyń importowanych lub ich naśladownictw (ryc. 21i, 22). O odrębnościach procesu przejmowania i modyfikowania form naczyń świadczą drobne trzeciorzędne różnice w ceramice z pewnych stanowisk, jak np. częste występowanie ornamentu żłobków poziomych przerywanych skośnymi w Ożumiechu (ryc. 16d), czy „kalenderberskiego” w Biskupcu I i Pustnikach (ryc. 31a, c). Także i proces zanikania kultury łużyckiej na tym terenie przebiega w różnym czasie i w różny sposób. Najwcześniejszy jest on na Warmii i Mazurach, północnym Mazowszu oraz być może Kurpiach. Na pozostałych obszarach przebiega już po schyłku epoki brązu, lecz też różnorako. O wkładzie elementów łużyckich w kształtowanie oblicza kultur później tu występujących mowa będzie dalej (11.2).

częste są wydmy, zwłaszcza na tarasach rzecznych. Występują tu lekkie piaszczyste gleby. Obecnie Nizinę tę charakteryzuje klimat chłodniejszy z wyraźnymi różnicami regionalnymi. Zimy są tu długie i mroźne, a okres wegetacyjny wynosi 200–210 dni.

7.1.6. Naszkicowany w największym skrócie dzisiejszy obraz tego obszaru pokazuje teren w różnym (przeważnie znacznym) stopniu pofałdowany, o na ogół mało wydajnych glebach, miejscami dużym zabagnieniu, pozbawiony bogactw naturalnych i o krótszym okresie wegetacyjnym. Różnice w przydatności gospodarczej poszczególnych regionów są na ogół małe. Problem, w jakim stopniu można dzisiejsze ustalenia przenosić wstecz, jest jeszcze otwarty, uważa się jednak, że właśnie okres subborealny zapoczątkował wykształcanie się obecnych zbiorowisk roślinności oraz zmiany powodowane przez czynniki antropogeniczne (J. Stasiak 1971, 88; K. Rotnicki 1991, 144n.).

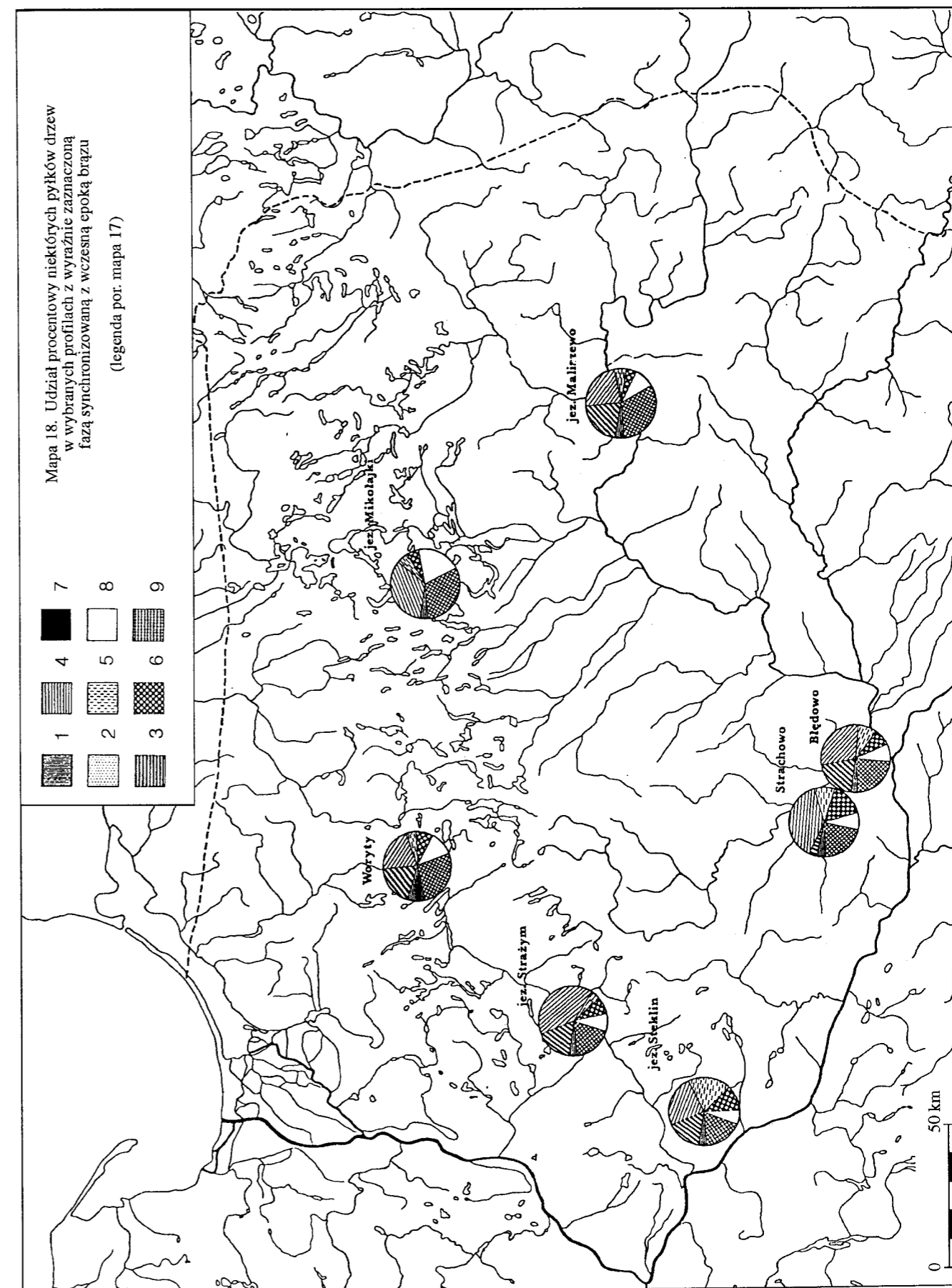
7.1.7. Podstawowe źródła przyrodnicze do odtwarzania naturalnego środowiska omawianego terenu to oczywiście badania palynologiczne oraz studia nad stosunkami wodnymi. Mniej użyteczne będą tu natomiast dane o zmianach rzeźby terenu i gleb. Wiadomo, że proces powstawania młodszych poziomów tarasów zalewowych rzek trwał jeszcze nawet w okresie subatlantyckim (L. Lindner 1992, 618). Od subborealnu nasiliły się procesy denudacyjne, zwiększające mozaikowość pokrywy glebowej, a także zarastanie i zatorfianie jezior oraz bielcowanie gleb (K. Rotnicki 1991, 145). Owe narastanie tarasów i denudacja wzgórz mają wyraźny wpływ na stan zachowania i możliwość odkrycia stanowisk epoki brązu.

7.1.8. Dla obszaru Polski północno-wschodniej w ostatnim czasie nasiliły się badania palynologiczne. Można przeto było dokonać wyboru profili o wyraźniej zaznaczonych fazach późnego okresu subborealnego. Są to (mapa 17): jezioro Błędowo, woj. Warszawa, profil III (K. Bińka 1991); jezioro Drużno, woj. Elbląg, profil 1a (J. Zachowicz a. U. Kępińska 1987); Kołoząb, woj. Ciechanów (J. Pyrgała 1972, 81n., tab. 6 i ryc. 12); Machnacz, woj. Białystok, profil II (M. Kupryjanowicz 1991); jezioro Maliszewo, woj. Łomża, profil I (Z. Balwierz a. S. Żurek 1987); jezioro Mikołajki, woj. Suwałki (M. Ralska-Jasiewiczowa 1968); jezioro Steklin, woj. Włocławek (B. Noryskiewicz 1982); Strachowo, woj. Ciechanów (J. Pyrgała 1972, 80n., tab. 5 i 7, ryc. 10 i 11); jezioro Strażym, woj. Toruń, profil 6 (B. Noryskiewicz 1987) oraz Woryty, woj. Olsztyn, profil 82 (M. Pawlikowski e.a. 1982). Dr K. Bińka, który je wytypował, sporządził także dla części z nich zbiorcze zestawienia udziału procentowego drzew i zielnych we wczesnej i późnej epoce brązu (mapy 17 i 18) oraz wykresy podstawowych wskaźników antropogenicznych dla tychże faz (ryc. 73 i 74). Te właśnie dane stanowią podstawę dalszych uwag. Należy jednak powiedzieć, że obecne określenia K. Bińki nie zawsze są w pełni zgodne z datowaniami, podawanymi w publikacjach. I tak uwzględnione zostały dla Błędowa próbki 199–240, dla Drużna diatomofazy Dr 8 i dolna część Dr 9, a dla Maliszewa Mal I-7 do Mal I-9. Datowanie C^{14} ma dla omawianego czasu jedynie profil worycki.

7.1.9. Epokę brązu synchronizować należy z późnym okresem subborealnym, zaś VI jej okres przypada już na fazę przejściową do subatlantyckiego, to jest zmiany klimatu na chłodniejszy i wilgotniejszy. Następuje wyraźna zamiana klimatu kontynentalnego na oceaniczny (por. M. Magny 1982, 40n., fig. 3 i 4). Późne fazy subborealnu charakteryzuje ogólnie spadek udziału wiązu, lipy i jesionu, utrzymywanie się lub wzrost frekwencji dębu i znaczny wzrost grabu. Wyraźne też są zmiany antropogeniczne (M. Ralska-Jasiewiczowa 1991, 118). Przedstawione na mapach 17 i 18 zestawienia zbiorcze obrazują średnie wyniki wielu prób, są to więc dane synchroniczne, okazujące także zmiany lokalne. Orientacyjnie uznano za przypadające na wczesne fazy epoki brązu sekwencje próbek zbliżonych do wcześniejszych faz subborealnu, a wyróżniające się jeszcze wysokim odsetkiem pyłku leszczyny i dębu oraz stosunkowo wysokim lipy, wiązu i jesionu. Późna epoka brązu to czasy wzrostu udziału grabu i brzozy, przy wyraźnym spadku leszczyny. Na mapach 17 i 18 widać, że jedynie w Mikołajkach grab nie przyrasta. Niestety, istnieją pewne sygnały o zaburzeniach w profilu mikołajskim (J. Stasiak 1971, 52n.). Przyrost grabu jest wyraźny w Drużnie, a największe odsetki wykazuje on w Steklnie, Błędowie, Strachowie i Kołozębiu. W Błędowie i Strachowie wartości leszczyny nie ulegają zmianom. Można przeto uznać to za sygnały, że regionalne zróżnicowanie klimatyczne omawianego terenu było zbliżone do dzisiejszego.

7.1.10. W diagramach słabo zaznaczają się podczas badanych czasów drobne zmiany klimatyczne — schyłek okresu subborealnego uważa się ogólnie za suchy i ciepły także na naszym terenie (J. Stasiak 1968). Trudno natomiast uchwycić w nich optima klimatyczne, przyjmowane dla innych terenów na czasy późnej kultury unietyckiej i pól popielnicowych (por. J. Bouzek 1982, 182, ryc. 4). Niewielkie zmiany klimatyczne mają jednak zdecydowanie lokalny charakter (por. H.-J. Beug 1982, 90n.), a w późnej epoce brązu obraz ich jest coraz skuteczniej zamazywany przez zmiany antropogeniczne. Natomiast przesłanki do rozważania tego problemu istnieją w wynikach badania zmian poziomu wód.

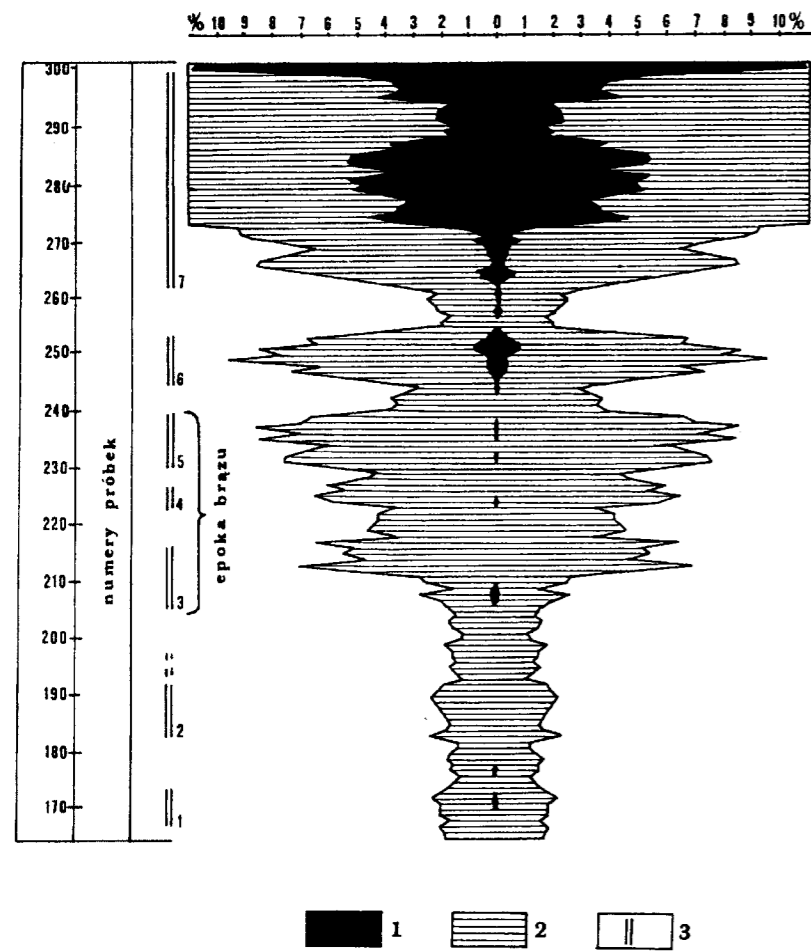
7.1.11. Wahania poziomu jezior w północnej Polsce wskazują na uzależnienie ich od zmian klimatycznych przy dodatkowym jedynie wpływie działalności ludzkiej. Okazało się, że w okresie 2000–5000 BP występują tu dwa spadki poziomu wód, a późniejszy z nich rysuje się bardzo wyraźnie. Należy jednak podkreślić, że zmiany te kształtują się różnie w różnych jeziorach (M. Ralska-Jasiewiczowa, L. Starkel 1988, 108n., ryc. 14). Badania w Biskupinie wskazują na wyraźne obniżenie poziomu wód, zwłaszcza od 3000 calBP, ale wcześniejsze optimum klimatyczne nie zaznacza się w ogóle (W. Niewiarowski 1995, 224n., ryc. 3). Dwa optima uwiadcniają się natomiast na Litwie (A. Girininkas 1990, 9n., ryc. 3). Wzrost poziomu wód na początku okresu subatlantyckiego występuje wyraźnie w całej Polsce, będąc wynikiem zmian klimatycznych (W. Niewiarowski 1995, 228n.). Wydaje się przeto, że można przyjąć dla naszego terenu w czasach kultury łużyckiej spadek poziomu

wód oraz nieduże ocieplenie. Dla Worytów potwierdza to dodatkowo analiza *Cladocera* (K. Szeroczyńska 1981, 21, ryc. 4). Natomiast porównanie odsetka stanowisk wczesno- i późnobrązowych sytuowanych w dolinach rzek nie wykazuje istotnych różnic (por. 7.2.3 i 7.2.15). Ogólnie dla całego terenu nadbałtyckiego przyjmuje się, że około 3000 BP klimat był nieco bardziej suchy lub analogiczny do dzisiejszego (S.P. Harrison e.a. 1991, 164, ryc. 1d).

7.1.12. Diagramy potwierdzają wahania wielkości NAP podczas epoki brązu (mapy 17 i 18). Ponad dwukrotnie wzrasta udział zielnych w Worytach, natomiast w Błędowie, Maliszewie i Strażymiu występuje wyraźny

we wczesnobrązowej fazie diagramu maliszewskiego jest zapewne wynikiem zakłóceń w profilu). O przyroście brzozy już wspominałem, tu wymienić należy jeszcze takie wskaźniki zarastania ugorów jak paproć, jałowiec, a na piaskach wrzos. W Błędowie, Steklinie i Worytach zaznaczają się one głównie podczas późnej epoki brązu. 7.1.14. Roślinność omawianego czasu charakteryzuje się więc niewielkimi zmianami frekwencji drzew (oprócz wykazującego znaczny skok grabu) oraz słabym odlesieniem przy dość wyraźnym prześwietlaniu lasów (zanikanie zbiorowisk leśno-zaroślowych). Lasy liściaste zmieniają nieco skład. Niszczony są zwłaszcza zbiorowiska łęgowe i olsowe. Niezmiernie wysoki udział sosny

Ryc. 69. Wskaźniki wpływu człowieka na szatę roślinną, Błędowo, woj. Warszawa, profil III
1 — Cerealna,
2 — inne rośliny antropogeniczne,
3 — fazy osadnicze (wg K. Biński)

ich spadek. Nie można więc na podstawie tych danych oceniać stopnia postępującego niewątpliwie odlesiania terenu. *Casus* Worytów wskazuje, że lokalnie był on bardzo duży, ale powiedzieć trzeba, że przeciętna dla Wielkopolski jest znacznie wyższa (S. Kurnatowski 1994, 12n.). W uwzględnionych tu diagramach widać znaczny przyrost brzozy, wchodzącej szybko na ugory — jej spadek w Mikołajkach w późnej epoce brązu stoi w pewnej opozycji do wysokiego odsetka zielnych w tych samych próbach.

7.1.13. Inaczej wygląda obraz podstawowych wskaźników antropogenicznych (ryc. 69, 73 i 74). Odsetek ich wzrasta podczas epoki brązu znacznie, zwłaszcza w zakresie traw, bylic, pokrzywy i zbóż (wg informacji dr K. Biński uderzająco wysoki udział tych ostatnich

sygnalizuje obecność lasów mieszanych, głównie z udziałem dębu lub brzozy, a na najgorszych glebach borów sosnowych. Mapy izopolowe zwłaszcza wiązu i buka wskazują również na wyodrębnianie się chłodniejszej części naszego terenu (por. M. Ralska-Jasiewiczowa 1991, ryc. 53). Instruktywne porównanie danych współczesnych oraz z późnego subboreału (por. J. Michalski 1992, 41n., mapa 4) pozwala przyjąć, że różnice między dzisiejszymi naturalnymi zbiorowiskami roślinnymi a tymi z późnych faz kultury łużyckiej nie mogły być duże. Niewątpliwie większe były one w stosunku do wczesnej epoki brązu. Dane z innych terenów również pokazują duże zbieżności między subborealnymi a dzisiejszymi zbiorowiskami roślin (por. A.J. Kalis u. J. Meurers-Balke 1993).

7.2. Osady i cmentarzyska

7.2.1. Dla studiów osadniczych nieporównanie istotniejsze są stanowiska z ceramiką, czyli punkty osadnicze, niż znaleziska brązów (J. Michalski 1992, 13). Z wczesnych okresów epoki brązu pochodzą 184 stanowiska z ceramiką. W przeliczeniu na 68 500 km² omawianego terenu daje to punkt osadniczy na 372 km², a uwzględniając jedynie tereny zwartego zasięgu kultury trzcinieckiej (mapa 2) — na 235 km². Dla późniejszych faz epoki brązu liczba znanych stanowisk z ceramiką wynosi 519, co daje 132 km² na jeden punkt osadniczy, a po odliczeniu obszaru Suwalszczyzny, dla której brak danych (mapa 3) — 112 km². Zaproponowany przez J. Michalskiego (1992, 80n.) wskaźnik stosunku ilości stanowisk do długości danej kultury mogłem wyliczyć przy dość daleko posuniętej generalizacji ze względu na kłopoty z datowaniem (5.1.5). Jako cezurę przyjąłem połowę III okresu epoki brązu. Oczywiście obliczeń dokonałem dla danych porównywalnych, to znaczy pochodzących jedynie z obszaru zwartej występowania kultury trzcinieckiej — odkryto tam 150 stanowisk trzcinieckich i 349 z późnej epoki brązu. Odpowiednie wskaźniki wynoszą 0,28 dla kultury trzcinieckiej i 0,55 dla łużyckiej, co daje dwukrotny wzrost. Ze względu na to, że przy obliczeniach na jednej szali znalazło się wiele długotrwałych cmentarzysk, zaś na drugiej — osady znacznie krócej trwające, wynik ten należy uznać za zbyt niski. Podobne wielkości uzyskał S. Czopek (1996, 80) dla części kultury tarnobrzeckiej. Dla czasów kultury łużyckiej 121 stanowisk (23,5%) z badanego terenu zidentyfikowano jako cmentarzyska, zaś 49 (9,5%) jako osady. Oznacza to, że charakteru 67% stanowisk nie można określić. Dla wczesnej epoki brązu wskaźnik ten wynosi niestety 90%. Te odsetki wskazują od razu na dużą dowolność i niepewność wszelkich interpretacji. Wykryty stosunek osad i cmentarzysk łużyckich 1:2,5 nie wydaje się wiarygodny i wynika chyba z łatwiejszej identyfikacji materiałów jako cmentarzyskowych, nawet wedle relacji przypadkowych odkrywców. Na koniec powiem, że współwystępowanie materiałów trzcinieckich i łużyckich ma miejsce zaledwie na 24 stanowiskach, co stanowi 13% trzcinieckich i 4,6% łużyckich punktów osadniczych.

7.2.2. Charakterystyka znanych osad będzie nader wrywkowa. Dla wczesnych faz epoki brązu wiele znalezisk ceramiki oznaczanych jest jako pochodzące z osad, na co nie ma żadnych dowodów. Osady rozpoznane posadawiane były na wydmach, na tarasach rzek lub na niewysokich pagórkach. Największa z nich to Kleszewo, gdzie przekopano ponad 200 jam trzcinieckich, a ponadto obiekty z fazy przejściowej do kultury łużyckiej, ale jakichkolwiek dokładniejszych informacji brak. Mniejsze niewątpliwie osady to Garbina, Góra Strękowa i Toruń-Grębocin. W Zieleniu 38 dwa wąskie rowy otaczały małą przestrzeń (długość ok. 6 m) na szczycie pagórka. Dla Torunia-Grębocina sugeruje się istnienie trzech (?) domostw słupowych, stwierdzono tam też palenisko kamienne oraz jamy. O jamach i pół-

ziemiance donosi sprawozdanie z Góry Strękowej. Jamy, a niekiedy dołki po słupach, odkryto jeszcze w Macikowie 9, Grudziądzu-Mniszku 3, Nowogrodzie i Szeligach 3, a paleniska w Garbinie i Grudziądzu-Mniszku. Poza stwierdzeniem istnienia stałych osad oraz śladów krótkotrwałego zamieszkiwania ludzi poza nimi, niewiele z tych danych wynika. Dla cmentarzysk brak informacji nawet takiej jakości.

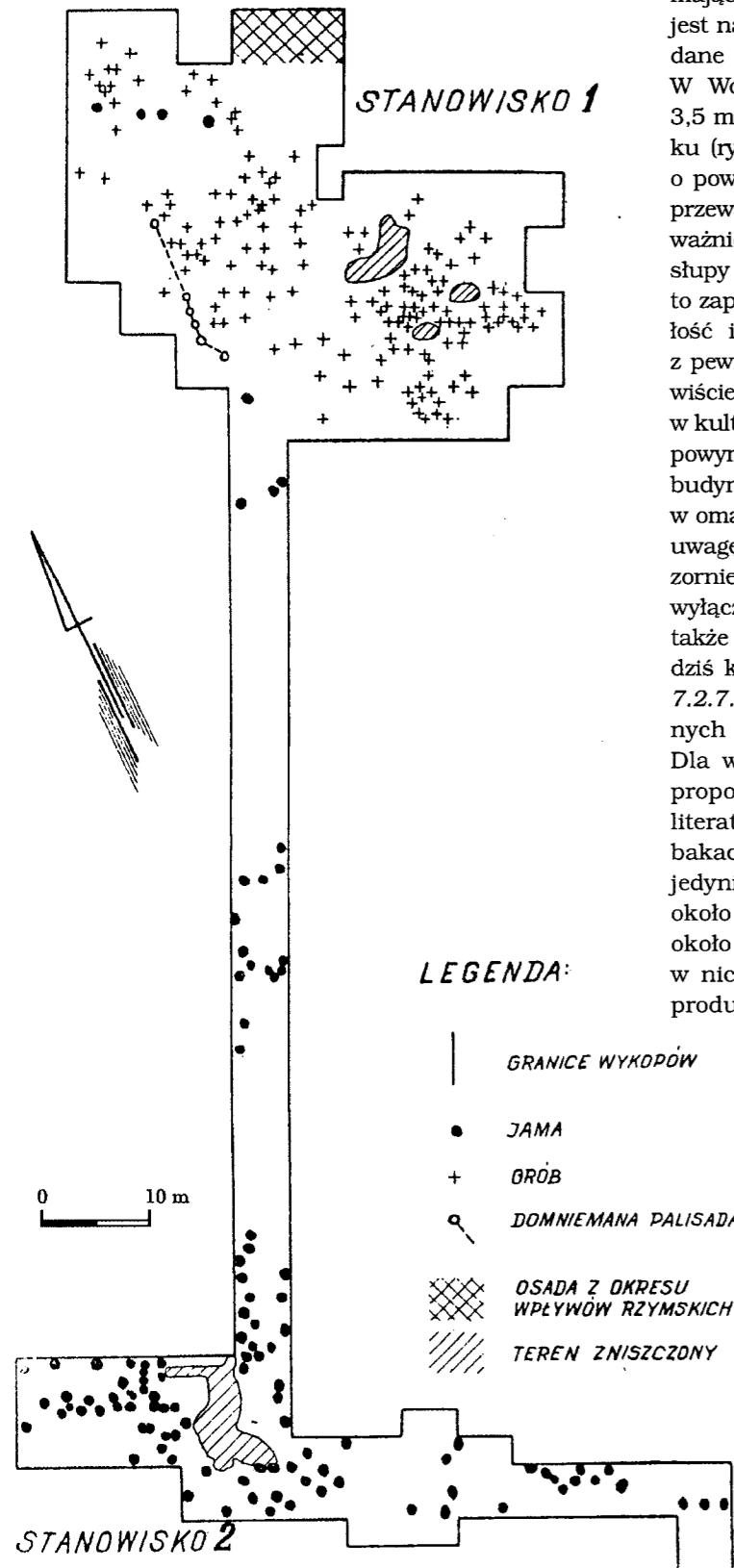
7.2.3. Udało się zidentyfikować usytuowanie 130 stanowisk wczesnobrązowych (w tym 6 znalezisk brązów) w stosunku do rzeźby terenu. Aż 107 z nich, a więc 82%, lokuje się na tarasach, zboczach dolin i brzegach wysoczyzn (dalsze rozróżnianie nie miałyby celu, gdyż określenia te wielokrotnie są traktowane w dokumentacji jako synonimy). Odsetek stanowisk zlokalizowanych w dolinach wynosi 9% (12), ale cztery z nich usytuowano na wyraźnych wzniesieniach w dnie doliny. Dwa punkty osadnicze określono jako „na równinie”, a pozostałe „na wzgórzach”. Aż pięć z sześciu znalezisk skarabów i luźnych brązów, których warunki odkrycia są znane, pochodzi z bagna lub torfu.

7.2.4. Więcej oczywiście informacji dotyczy stanowisk lużyckich. Osady lokowano często obronnie — najlepszym przykładem są dwa stanowiska na wyspach w Łasinie. Wymienię ponadto sytuowanie osad w widłach strumieni (Małyszówka), między rzeką a jeziorami (Cerkiewnik 5, Woryty 2), w zakolu rzeki (Olsztyn), na cyplach tarasów (Rybak, Pogórze) czy terenach inaczej wyodrębnionych (Woryty 5). Dwie osady założono na wydmach w dolinie rzecznej (Grądy-Woniecko i Hryniewiczze Duże 2). Pozostałe sytuowano na wzgórzach, tarasach nadzalewowych i skrajach dolin rzecznych (ryc. 86). W Worytach stwierdzono, iż unikano obszarów, na których występują silne powietrzne prądy wstępujące. Ani jednej osady nie przekopano w całości, stąd wszelkie oszacowania ich wielkości są niepewne, tym bardziej, że często stwierdza się kilka (przeważnie dwie) fazy osadnicze łużyckie. Dla Worytów rozległość osad szacuje się na 1,5–4 ha, zaś liczbę zamieszkujących je rodzin na około 30 (J. Strzałko e.a. 1981, 83), co pozostaje w pewnej dysproporcji. Zasięgi tych różnoczasowych osiedli nie muszą się przecież pokrywać — stąd i możliwość zawyżonych oszacowań ich rozległości (por. T. Węgrzynowicz 1973, 67n.). Dla omawianych osad podawane są różne szacunki, od 0,5 ha dla Suraża, po ok. 7,5 ha dla Olsztyna. Najczęściej jednak ocenia się wielkość osad na ponad 1 ha (Miszewko Strzałkowskie, Woryty 5) do około 3 ha (Kamionka Nadbużna 2 — por. ryc. 70, Ołtarze-Gołacz, Cerkiewnik, Woryty 2). Nie rozstrzygnięto, czy stanowiska łużyckie Kozarówka i Sowa w Drohiczyźnie, będące wyraźnym śladem przenoszenia osad na pobliski teren, łączą się ze sobą (por. T. Węgrzynowicz 1978, ryc. 1).

7.2.5. Z urządzeń obronnych wymieniane są jakieś konstrukcje palisadowe w Olsztynie. Niejasna jest sprawa rowów w Drohiczyźnie 9 — być może jednak są to pozostałości jakichś konstrukcji obronnych otaczających kółce przestrzeni o średnicy około 40 m. O rozplanowaniu osad brak oczywiście danych. Dla Worytów istnieje domniemanie, że osada składała się z pewnej

liczby (30?) rozrzuconych zagród. Być może o istnieniu oddzielonych od siebie zagród świadczą też skupiska jam w Miszewku Strzałkowskim.

7.2.6. Na wielu osadach występują ślady słupów, co daje asumpt do wypowiedzi o istnieniu budowli słupowych. Rozumie się przez nie przeważnie konstrukcję sumikowo-łatkową, choć są przecież i inne możliwości

(J. Michalski 1983, 137 n.). Słupy o różnych średnicach były wbijane (prosto lub skosem) albo wkopywane, a rzadko umacniane kamieniami lub gliną. Pomijając nieokreśloną chatę z Baldramu, dane o budynkach słupowych pochodzą z trzech stanowisk. Dla Olsztyna i Elbląga-Modrzewiny mówi się o istnieniu domów z przedsionkami. Rekonstrukcja domu elbląskiego (P. Bielfeld 1938) przedstawia budowlę z paleniskiem w rogu, mającą wymiary około 3x9 m, jednak rozstaw jej słupów jest na tyle nieregularny, że należy podtrzymać wypowiedziane w tej mierze wątpliwości (J. Okulicz 1973, 223). W Worytach 2 stwierdzono konstrukcję o wymiarach 3,5 m na ponad 4 m z kamiennym paleniskiem w środku (ryc. 87). Obok niej znajdował się zarys prostokątny o powierzchni ok 1,5 m² utworzony z dziesięciu słupów przeważnie wkopanych, a dalej skupisko słupów przeważnie wbijanych z większymi wkopanymi po bokach; słupy te układają się dość wyraźnie w sześć rzędów. Są to zapewne ślady platformy lub spichrza na palach, a całość interpretować można jako zespół tworzący, wraz z pewną liczbą jam, pozostałość zagrody (ryc. 87). Oczywiście niektóre ślady słupów mogą pochodzić ze znanych w kulturze łużyckiej budowli zrębowych ze szkieletem słupowym (J. Michalski 1983, 145n.). Na istnieniu takich budynków, podobnie jak i budowli zrębowych, brak w omawianym materiale dowodów. Należy jednak zwrócić uwagę, że na osadach często odkrywa się paleniska pozornie nie łączące się z zarysem domu. Nie muszą to być wyłącznie ślady otwartych ognisk, ale można je traktować także jako świadectwo istnienia budowli o niewidocznej dziś konstrukcji.

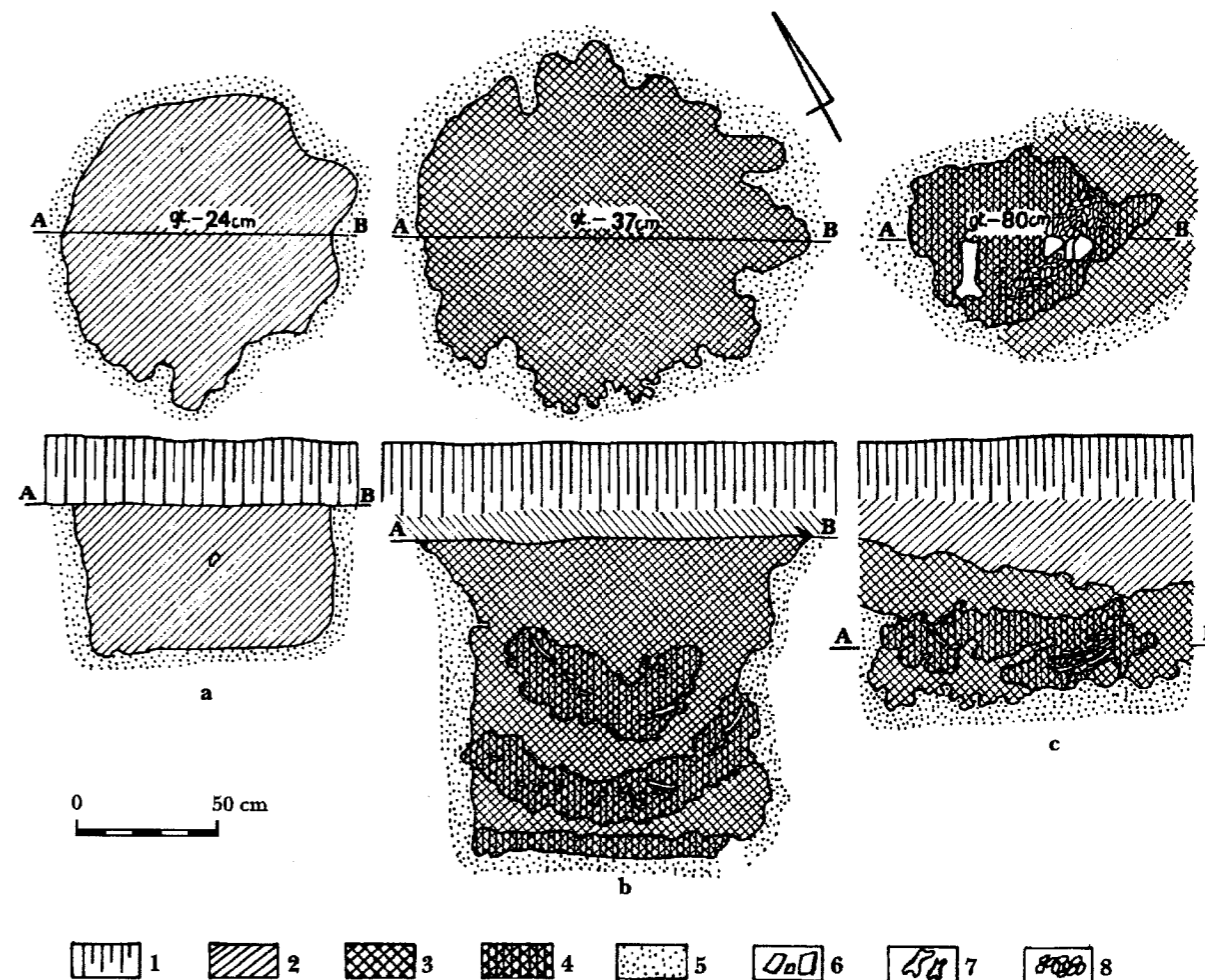
7.2.7. Nie ma dowodów na istnienie jam mieszkalnych na tyle głębokich, aby określić je jako ziemianki. Dla wyróżniania półziemianek przyjąłem kryteria, zaproponowane przez J. Michalskiego (1983, 151). Wedle literatury obiekty takie występowały w Wojszach, Rybakach, Ołtarzach-Gołaczach i Drohiczyń 13, a więc jedynie na terenie Podlasia. Miały one powierzchnię około 6 m² i więcej, a obiekt z Rybaków sięga nawet około 39 m². Brak natomiast wiadomości o istnieniu w nich palenisk. Być może więc są to pomieszczenia produkcyjne lub mieszkania letnie.

Ryc. 70. Kamionka Nadbużna, woj. Łomża, plan wykopów na osadzie i cmentarzysku (wg T. Węgrzynowicz)

7.2.8. Jamy nie tak duże odkrywano na licznych osadach. Są one przeważnie zniszczone, niezbyt głębokie i ubogie w materiał. Zarysy ich są koliste lub owalne, a w przekroju mają kształt nieckowaty, cylindryczny lub trapezowaty. Średnice ich rzadko przekraczają 2 m, przeważnie oscylują poniżej 1 m (ryc. 71). W Worytach 5 część jam wkopano celowo w naturalne soczewki zwięzłych piasków z iłem, co znacznie wzmocniło ich ścianki. Innym rodzajem wzmocnienia jest obudowa lub wykładzina drewniana, których stosowanie sugeruje się dla niektórych jam z Kamionki

osadach (zwłaszcza tych z północnego Mazowsza) często odkrywa się bardzo duże naczynia o takiej pojemności, że mieściły one nawet ponad 20 kg zboża. Mogły one być przydatne jako pojemniki zwłaszcza w latach nieurodzaju, kiedy trzeba było szczególnie troskliwie chronić ziarno zarówno siewne, jak i konsumpcyjne.

7.2.9. Dwie jamy z Ołtarzy-Gołaczy określono jako piece jamowe z kopułą glinianą. Zawierały one warstwy polepy i liczne ślady spalenizny — w jamie 48 kopuła miała być podtrzymywana przez pal drewniany, co budzi pewne wątpliwości. Piece kopułowe znane są ze sta-

Ryc. 71. Plany i profile jam

a — Ołtarze-Gołacze, woj. Łomża, b, c — Kamionka Nadbużna, woj. Łomża, st. 2

1 — ziemia orna, 2 — szara ziemia, 3 — ciemnoszara ziemia, 4 — czarna ziemia, 5 — piasek calca, 6 — ceramika, 7 — kości zwierzęce, 8 — muszle małży (wg T. Węgrzynowicz)

Nadbużnej i Miszewka Strzałkowskiego (por. J. Michalski 1983, 158 n.). Wokół jednej z jam w Ołtarzach-Gołaczach zachowały się ślady kołków, zapewne po przykrywającej ją kopule (szałasie) lub jakiejś innej pokrywie. Nierzadko znajdowane w jamach bryłki polepy z odciskami prętów każą zabezpieczanie jam uważać za zjawisko powszechne. Jednak liczba jam, które określić można jako zasobowe (piwniczne?), jest mała. Przydatność ich nie była zresztą wielka ze względu na to, że można było przechowywać w nich zboże stosunkowo krótko (A. Harding 1984, 143). Na omawianych

nowisk łużyckich, a ich funkcja bywa różnie określana (M. Mogielnicka-Urban 1984, 27n.). Niekiedy na dnie jam występuje warstwa spalenizny; bywa, że zalega ona na bruku kamiennym (Drohiczyń 13, Kamionka Nadbużna, Ołtarze-Gołacze, Miszewko Strzałkowskie). Jamy takie uważać należy za celowo przygotowane paleniska, zapewne służące celom produkcyjnym. Mogły one mieć różne zastosowanie (do wędzenia, suszenia ziarna, wypalania ceramiki), a poszczególne funkcje mogły pełnić przemiennie. Stąd i kłopoty z ich określeniem. O paleniskach nie wgłębionych wiadomo nie-

wiele; rejestrowane są na dziewięciu stanowiskach, lecz często bez dokładnego opisu. Na ogół (Cerkiewnik, El-błag-Modrzewina, Kaldus, Kamionka Nadbużna, Woryty 2) są to paleniska wykładane kamieniami w kilku warstwach (ryc. 72), niekiedy na podkładzie glinianym lub drewnianym. Znane są tylko 2 paleniska gliniane. Jedno (Woryty 2) to płaski tok gliniany, natomiast drugie (Woryty 4) tworzyła gruba warstwa gliny na podkładzie kamiennie-drewnianym. Wszelkiego rodzaju paleniska mają przeważnie mniej niż metr średnicy.

7.2.10. O przeznaczeniu pozostałych, a znaczy to niestety większości, jam powiedział nic nie można, choć istnieją przesłanki świadczące o tym, iż miały one różnorakie funkcje (J. Michalski 1983, 163n.). Określić jednak tych funkcji na podstawie omawianych materiałów nie sposób. Zresztą jamy te są często zachowane tak fragmentarycznie i wyposażone tak ubogo (lub wcale), że umknęłyby każdej klasyfikacji.

7.2.11. Podsumowując te bardzo skrócone uwagi określić trzeba analizowane osady jako otwarte i luźno zabudowane domostwami naziemnymi lub częściowo

Ryc. 72. Woryty, woj. Olsztyn, st. 2, palenisko kamienne (ob. 347)

(wg J. Dąbrowskiego i M. Mogielnickiej-Urban)

wgłębnymi, przy czym obszary osad były przeważnie częściowo lub w całości powtórnie wykorzystywane przez powracających mieszkańców. Jako uzasadnienie tych powrotów przyjmuje się powszechnie konieczność przenoszenia miejsc zamieszkania w związku z wyjawianiem gruntów uprawnych, co dość dobrze odzwierciedla profil z Worytów. Oczywiście, trudno przyjąć to dla każdego przypadku — tylko jedną fazę osadnictwa wykazują chyba osiedla takie jak Baldram 1, Garbina, Grodnia 2 i Miszewko Strzałkowskie 1 (o ile nie wynika to z ograniczonej skali badań). O osadach rozpozna-

nych w bardzo małym zakresie powiedzieć nic nie można. Oprócz osiedli zamieszkiwanych stosunkowo długo lub zasiedlanych krócej istniały też miejsca krótkotrwałego pobytu ludzi podczas zajęć sezonowych, wypasu bydła itp. Po takich obozowiskach pozostaje bardzo mało materiału zabytkowego. Przykładem są tu Woryty 3, będące zapewne śladem krótkiego przebywania rybaków łowiących w Pasłęce i jej rozlewiskach. Innych tego rodzaju obozowisk szukać należy głównie wśród stanowisk wydmowych z małą ilością materiału.

7.2.12. Relacje osada-cmentarzysko układają się różnie, ale rzadko mamy o nich wystarczające informacje. W Worytach trzy pewne osady były odległe o co najmniej kilkaset metrów od jedynego cmentarzyska. Zapewne jednak nie były one zamieszkiwane jednocześnie. W Kamionce Nadbużnej osada oddalona jest od cmentarzyska o około 35 m (ryc. 70 i 86), a łączone bywa z nią jeszcze cmentarzysko w Nurze-Kolonii, odległe o około 1 km (T. Węgrzynowicz 1973, 72). W innych wypadkach relacje są nieznane. Należy jednak zwrócić uwagę na występowanie cmentarzysk bardzo blisko siebie, co może, ale oczywiście nie musi, oznaczać powtórzenie sytuacji z Kamionki Nadbużnej (7.4.7).

7.2.13. Próbuując wykorzystać cmentarzyska dla analizy osadniczej, trzeba niestety zrezygnować z ujmowania ich *in toto*. Wbrew A. Mierzwińskiemu (1994, 95) nie widzę bowiem możliwości wykorzystywania jako pełnowartościowego źródła obiektów, z których znane są tylko jeden lub kilka grobów, bądź pojedyncze zabytki. Obiekty takie informują jedynie o istnieniu cmentarzyska, lecz nie o jego wielkości i czasie trwania. Cmentarzyska, które dostarczają takich informacji choćby częściowo, obejmuje zestawienie 3. Uwzględniłem tu nekropole, z których pochodzi więcej niż 20 grobów, bądź też kolekcja ceramiki na tyle duża, aby uprawdopodobniać mniemanie o przekopaniu tam co najmniej takiej właśnie liczby grobów. Cmentarzysk takich jest 29, czyli 24% znanych, co można już uznać za próbę reprezentatywną. Poprawność przyjętego założenia o eliminacji małych nekropoli potwierdza fakt, iż tylko jedno z najmniejszych spośród uwzględnionych cmentarzysk datowane jest na jeden jedynie okres, zaś wszystkie o znanych stu lub więcej grobach — na dwa okresy lub dłużej. Około 45% zestawionych cmentarzysk trwa poprzez dwa okresy, a około 41% przez trzy, często znajdując swą kontynuację poza omawianą epoką (zest. 3). Nie ulega przeto kwestii, iż cmentarzyska są długotrwałe, a niejednokrotnie grzebanie na ich obszarze odbywa się nadal nawet po zmianie kultury (Jełguń, Nowa Wieś, Nowy Targ, Piórkowo, Surajny, Workiejmy). Dotyczy to tak cmentarzysk płaskich, jak i kurhanowych. Na Mazowszu, Podlasiu i Ziemi Dobrzyńskiej V okres epoki brązu zaznacza się na razie jako dość wyraźna cezura użytkowania cmentarzysk, czego nie widać na pozostałych terenach. Największe zbadane cmentarzyska skupiają się na Warmii i Mazurach, co chyba odzwierciedla rzeczywiste różnicowanie ich wielkości.

7.2.14. Największe ze zbadanych to Pustniki, gdzie odkryto około 1200 grobów, a całość oszacować można

na ok. 1500. Doliczając 10,5% uznane za współczynnik łużyckich pochówków podwójnych (por. Z. Kapica e.a. 1989, tab. 13), otrzymuje się rezultat mówiący o około 1670 pochowanych osobnikach. T. Węgrzynowicz (1973, 95 n.) szacuje liczbę grobów na cmentarzyskach w Kamionce Nadbużnej i Nurze-Kolonii na ok. 200 dla każdego z nich, zakładając, chyba słusznie, wyższy współczynnik dla pochówków podwójnych, co pozwala przyjąć po 250 osobników na nekropole. Te właśnie dwie wielkości wyznaczają liczebność pochówków na badanych cmentarzyskach. Nie wyklucza to oczywiście prawdopodobieństwa skorygowania owych szacunków, chyba przede wszystkim zwwyż. Dane o lokalizacji cmentarzysk są dość jednostajne. Wyraźnie unikano grzebania zmarłych na terenach podmokłych (T. Węgrzynowicz 1973, 102). Przeważnie podaje się, że cmentarzyska sytuowano na stoku wzniesienia, często na stoku opadającym ku wodzie. W terenie powyżej scharakteryzowanym jest to raczej stwierdzenie oczywistości, niż specjalnego doboru miejsca chowania zmarłych.

7.2.15. Na koniec nieco danych o usytuowaniu wszystkich stanowisk z późnej epoki brązu. Mam dane dla 356 z nich (w tym 11 znalezisk brązów). 250 punktów osadniczych, a więc 70%, lokuje się na tarasach nadzalewowych, zboczach dolin i brzegach wysoczyzn. W dolinach usytuowano około 35 stanowisk (10%), z czego 10 na wzniesieniach w dnie doliny. Dodać tu można dwie osady na wyspach (Łasin). Wszystkie brązy o znanych warunkach zalegania znaleziono w torfie lub bagnie. Tworzą one jednak zaledwie 3% znalezisk metali o znanej lokalizacji, czyli dużo mniej, niż wynosi odsetek terenu zajęty wówczas przez wodę (7.1.3). 8 stanowisk oznaczono jako „na równinie”, a pozostałe „na wzgórzach”. W porównaniu z wczesną epoką brązu nie zaszły więc większe zmiany w lokalizacji stanowisk. Najistotniejsza różnica to przesunięcie osadnictwa na wzgórze — wzrost z 7% do 17% kosztem lokalizacji na tarasach i stokach dolin. Może to, choć w małym stopniu, świadczyć o rozchodzeniu się osadnictwa na tereny wyżej położone, co jest procesem obserwowanym wówczas i gdzie indziej (por. J. Michalski 1992, 69n.; A. Mierzwiński 1994, 102n.). Ze względu na niemożność dokładniejszego wydatowania tego zjawiska, a także lakoniczność źródeł, nie będę go szerzej omawiał, sygnalizując tylko prawdopodobną tendencję zajmowania terenu. Zresztą mapa 3 wskazuje wyraźnie, że tendencja taka nie zaznacza się na Podlasiu.

7.3. Zagadnienia demografii

7.3.1. Kilka uwag o gęstości zaludnienia i liczebności badanych populacji padło już wyżej. Obecnie poświęcę kilka słów analizom szczątków ludzkich z cmentarzysk, aby przedstawić wynikające z nich wnioski dla charakterystyki badanych populacji. Dotychczas opublikowano takie dane z siedmiu zaledwie cmentarzysk, to jest Jełgunia (M. Hoffmann 1992a), Kamionki Nadbużnej (uwzględniłem tylko A. Wiercińska, S. Kunysz 1968), Kraszewa (J. Miśkiewicz 1968, tab. I), No-

wego Targu (J. Gładkowska-Rzeczycka 1987), Nura-Kolonii (T. Węgrzynowicz 1970), Sorkwitów (M. Hoffmann 1992b, 327n.) oraz Worytów (J. Strzałko e.a. 1981). Nie jest to niestety seria duża — objęła ona 285 osobników. Dane z bliskich sobie chronologicznie i terytorialnie cmentarzysk w Jełguniu, Sorkwitach i Worytach rozpatrywano łącznie w nadziei, iż być może zarysuje się tu jakaś specyfika regionalna, które to oczekiwanie okazało się nazbyt optymistyczne. Ponieważ najbardziej szczegółowe badania paleodemograficzne zostały przeprowadzone dla Worytów metodami szkoły poznańskiej (M. Henneberg e.a. 1975), przeto K. Wojdanowicz przeliczyła cały materiał wedle tychże zasad (zest. 4 i 5). Osiągane tymi metodami rezultaty są ostatnio wyraźnie kwestionowane (por. Z. Kapica e.a. 1989; E. Piasecki 1990), skąd płynie konieczność nader ostrożnego ich wykorzystywania.

7.3.2. Dalsze oczekiwane trwanie życia noworodka (czyli średnią długość życia) wyliczono dla badanego materiału na 25,7 lat (zest. 4). Seria z Nowego Targu daje wynik 24,7, zaś trzy cmentarzyska warmińskie aż 29,2 lat. Cyfry te mieszczą się w granicach wysokiej średniej wieku (oprócz Nowego Targu wykazującego średnią umiarkowaną) wedle terminologii proponowanej dla kultury łużyckiej (por. Z. Kapica e.a. 1989, tabl. 7). Wartość e_{15}^0 obliczono na 20,3 lat (zest. 4) przy dużo mniejszych różnicach między poszczególnymi seriami, co łatwo zrozumieć, widząc wysoką śmiertelność niemowląt w Nowym Targu (zest. 5). Być może zatem dwadzieścia lat było wówczas przeciętnym okresem pełnej produkcyjnej działalności człowieka. Stosunek liczby zmarłych dzieci (infans I i II) do osobników pozostałych kategorii wieku wynosi dla całej badanej populacji $89,5 : 195,5 = 0,45$, zaś wskaźnik dynamiki paleodemograficznej (E. Piasecki 1990, 40) wynosi $30 : 180,5$ czyli 0,16. Wyniki te budzą jednak dodatkowe wątpliwości ze względu na znany fakt zaniżonej liczby pochówków dziecięcych na cmentarzyskach łużyckich, co ma swoje uzasadnienie nie tylko w mniejszych szansach przetrwania tych kości, lecz także w przyczynach społecznych (J. Dąbrowski 1973). Problem doszacowywania owych zmarłych dzieci nastęrcza jeszcze ciągle wiele trudności. Stwierdzana w materiałach łużyckich przewaga kobiet nad mężczyznami może być skutkiem kłopotów z oznaczaniem płci zmarłych (por. Z. Kapica e.a. 1989, 459, tabl. 5); zostawiam więc tę sprawę otwartą.

7.3.3. Natomiast nie do pominięcia jest kwestia dynamiki ludnościowej. Wszystkie dotychczasowe szacunki podawałem jako statyczne, a więc nie obrazujące niewątpliwie zachodzących przemian. Wedle S. Kurnatowskiego (1992, 86n., tab. I.26, ryc. 1.4), w północno-wschodniej Polsce podczas środkowej i późnej epoki brązu liczba ludności wzrasta w przybliżeniu 2,5-krotnie, co jest wskaźnikiem wyższym od przyjętego przezeń dla całej Polski. Tak wybujały wskaźnik wynika raczej z późniejszego pojawienia się kultury łużyckiej na części naszego terenu (a więc krótszego jej trwania) oraz kłopotów z datowaniem materiałów widocznych zwłaszcza w starszej literaturze, niż ze stanu faktycznego. Współ-

Zestawienie 4. Tablica wymieralności osobników z cmentarzysk łużyckich

Kategoria wieku	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	e_x^o
0-6.9	74.5	26.1	100.0	0.261	608.7	2572.0	25.7
7.0-14.9	15.0	5.3	73.9	0.072	570.0	1963.3	26.6
15.0-19.9	15.0	5.3	68.6	0.077	329.8	1393.3	20.3
20.0-29.9	70.2	24.6	63.3	0.389	510.0	1063.5	16.8
30.0-39.9	52.2	18.3	38.7	0.473	295.5	553.5	14.3
40.0-49.9	24.5	8.6	20.4	0.422	161.0	258.0	12.6
50.0-59.9	22.9	8.0	11.8	0.678	78.0	97.0	8.2
60.0- x	10.7	3.8	3.8	1.000	19.0	19.0	5.0

D_x — liczba osobników zmarłych w kolejnych kategoriach wieku,

d_x — częstość wymierania w poszczególnych kategoriach wieku,

l_x — frakcja osób dożywających określonego wieku x lat,

q_x — prawdopodobieństwo zgonu w wieku x lat,

L_x — liczba lat jaką przeżyją osobnicy w wieku x ,

T_x — łączna liczba lat pozostających do przeżycia wszystkim osobnikom w wieku x ,

e_x^o — dalsze oczekiwane trwanie życia osobników w wieku x lat.

Zestawienie 5. Liczba osobników zmarłych w poszczególnych kategoriach wieku (D_x) z cmentarzysk łużyckich

Kategoria wieku	Nur Kolonia N = 38	Kamionka Nadbużna N = 9	Nowy Targ N = 79	Kraszewo N = 17	Jełguń N = 51	Sorkwity N = 8	Woryty N = 83	Ogół N = 285
0-6.9	15.5	5.0	21.0	6.0	11.0	1.0	15.0	74.5
7.0-14.9	1.0	-	9.0	2.0	0.5	0.5	2.0	15.0
15.0-19.9	1.0	0.5	6.5	2.0	2.0	1.0	2.0	15.0
20.0-29.9	9.9	1.5	13.0	3.0	19.0	3.0	20.8	70.2
30.0-39.9	8.0	1.4	12.1	1.3	6.1	2.5	20.8	52.2
40.0-49.9	1.1	0.3	7.7	1.4	3.7	-	10.3	24.5
50.0-59.0	1.1	0.3	5.7	1.3	4.2	-	10.3	22.9
60.0- x	0.4	-	4.0	-	4.5	-	1.8	10.7

oprac. mgr K. Wojdanowicz.

czynnik reprodukcji potencjalnej R_{pot} obliczony dla badanych populacji wynosi 60%, co przy założonej całkowitej liczbie urodzeń równej 7 (J. Strzałko e.a. 1981, 80n.) daje przeciętną 4 urodzeń na kobietę. Krytykując te szacunki Z. Kapica proponuje przyjęcie ponad 3 urodzeń na kobietę, przy czym maksymalną rozrodzność łączy z wiekiem powyżej 25 lat (Z. Kapica e.a. 1989, 466n., tab. 9). Dla omawianego tu materiału śmiertelność dzieci została oszacowana na ponad 30% (zest. 5), wyżej mówiłem już jednak, dlaczego uważam tę liczbę za zaniżoną. W każdym razie nawet tak ogólnikowe dane wskazują, że podwojenie liczby ludności podczas pięciu wieków nie może być brane pod uwagę. Należy raczej sądzić, że owe populacje nieznacznie tylko odbiegały od zastojowych, a więc przyrost był bardzo mały (por. E. Piasecki 1990, 11n., ryc. 4). Ponieważ trudności z datowaniem poszczególnych grobów nie pozwalają na oszacowanie skali wahań liczebności populacji w poszczególnych fazach, więc siłą rzeczy traktować je trzeba jako ustabilizowane, co niewątpliwie odbiega od stanu faktycznego. Cmentarzyska z większą liczbą przekopanych grobów niezbitnie wykazują długi czas trwania (zest. 3), a więc i stabilność lokalnych populacji, co oczywiście nie wyklucza ich fluktuacji ilościowych. Do tematu tego powrócę dalej.

7.3.4. Szacunki liczebności tych populacji wykazują rząd wielkości znacznie mniejszy od najniższej liczebności populacji, zdolnej do zapewnienia dostatecznej zmienności puli genów (por. J. Piontek 1979, 110n.), czyli do nie zakłóconego odtwarzania grupy. Stąd wynika, że np. dla Worytów wielkość populacji rozrodzycznej wymagała wymiany osobników (chyba głównie kobiet) z dziesięcioma lub więcej analogicznymi grupami. Implikuje to wniosek, iż stopień izolacji biologicznej tej populacji, podobnie jak i innych jej współczesnych, musiał być niski (por. J. Strzałko e.a. 1981, 89n.), co oznacza stałą wymianę osobników między poszczególnymi populacjami. Jest to istotne tak z biologicznego, jak i społecznego punktu widzenia. W tych rozważaniach pominąłem niektóre oszacowania, jak np. wskaźnik stanu biologicznego I_{bs} , wynoszący dla badanych cmentarzysk 0,42, gdyż zasadność jego stosowania jest silnie kwestionowana (E. Piasecki 1990, 33). Szacunki S. Kurnatowskiego (1992, tab. I.26) postulują dla badanego terenu liczbę ludności wahającą się od minimum 17 000 (w środkowej epoce brązu) po maksimum 55 000 (u schyłku omawianych tu czasów). Średnia obu tych liczb wynosi 36 000. Te 36 000 przeliczone na 68 500 km² omawianego obszaru daje 0,52 osoby/km². O ile jednak nie wliczać obszaru Suwalszczyzny

(mapa 3), to wynik będzie brzmiał 0,62 osoby/km². Przeprowadzone dla zespołu woryckiego szacunki sugerują grupę 128 osób przy gęstości zaludnienia ekumenu 0,5 osoby/km². Gdyby te dane przyjąć za podstawę oszacowania, to dla całego omawianego obszaru otrzymamy liczbę 34 250 mieszkańców, zaś analogicznie bez Suwalszczyzny — 29 005 mieszkańców. Chyba przeto określić można wielkość 30 000–40 000 jako prawdopodobną. Taką więc liczbę osób można przyjąć za zamieszkującą jednocześnie ten teren w późnej epoce brązu. Natomiast podjęte próby oszacowań wedle przypuszczalnej liczby pochówków na cmentarzyskach nie dały efektów zadawalających. Nawet przyjmując maksymalną prawdopodobną liczbę osobników pochowanych na jednym cmentarzysku, czyli w Pustnikach, którą oszacowałem na około 1670 (7.2.14), otrzymujemy dla znanej dziś liczby cmentarzysk wynik poniżej 200 000. Jeśli podzielić to przez oszacowaną długość życia ludzkiego e_x^o (zest. 4), to otrzymuje się mniej niż 8000 osób zamieszkujących jednocześnie omawiany teren. Czy proporcja tego szacunku do uprzednio podanego może wskazywać, że ujawniono 20 lub 25% wszystkich niegdyś funkcjonujących cmentarzysk?

7.3.5. Wnioski płynące z powyższych uwag nie są zbyt optymistyczne, gdyż sugerują, że czas ustalenia swoistych metod paleodemografii jeszcze w pełni nie nadszedł. Tak tedy przytaczane wyżej liczby określają raczej (a i to być może nie we wszystkich przypadkach) rząd wielkości, niż konkretne dane, dotyczące określonej populacji. O tym właśnie aspekcie sprawy pamiętać należy korzystając z przytoczonych tu liczb. Niestety, archeologia ma bardzo ograniczone możliwości kontroli tego rodzaju danych przy pomocy własnych obserwacji, zaś na omawianym terenie brak ich niemal zupełnie. Niech więc to będzie wytłumaczeniem tak wyrywkowego charakteru tych uwag.

7.4. Sieć osadnicza

7.4.1. Powyższe skrótowe charakterystyki dotyczą części najistotniejszych czynników kształtujących sieć osadniczą. Innymi, ale omówionymi w rozdziale następnym, są sposoby zdobywania pożywienia (rolnictwo, chów zwierząt), które to informacje będą tu niekiedy antycypował. Sedno zagadnienia leży jednak nie w wyrywkowych charakterystykach, ale w próbie przedstawienia układów osadniczych z ich zmiennością w czasie i przestrzeni. Dotychczasowe charakterystyki bazy źródłowej wykazują, że często realizacja takiego programu pozostać musi jeszcze w strefie projektów, ale zwłaszcza dla czasów kultury łużyckiej, niektóre spostrzeżenia mogą już być skonkretyzowane.

7.4.2. Dla wczesnej epoki brązu analiza sieci osadniczej jest z konieczności bardzo ograniczona, skoro o 90% znanych punktów osadniczych nie można powiedzieć nic oprócz tego, że istnieją. Wiadomo na razie o odkryciu jednej, zapewne rozległej i długotrwałej, osady w Kleszewie oraz niewielkiej liczby osad mniejszych z budowlami naziemnymi i półziemiankami. Ak-

tualne dane nie pozwalają na odtworzenie jakichkolwiek zespołów osadniczych. Można tylko suponować, że materiał odzwierciedla powszechnie akceptowaną tezę A. Gardawskiego (1959, 86n.) o pozostawianiu przez ludność kultury trzcinieckiej znacznej ilości śladów obozowisk, to jest krótkotrwałych, niekiedy jedynie sezonowych, osad (np. Drohiczyń 13; por. T. Węgrzynowicz 1978, 46), które mogą grupować się wokół większej osady stałej. Mapa 2 zachęca do uznania za tego rodzaju zespół grupy dziewięciu stanowisk skupionych na obszarze około 150 km², ściśle wyodrębnionym Narwią, Omulwią i Rozogą. Zespoły takie rozpoznawano już w obrębie kultury trzcinieckiej po wielokroć (J. Michalski 1992, 52n., mapa 8; H. Taras 1995, 27n., mapa 1). Można więc sądzić, że ten układ występuje i w północno-wschodniej Polsce. Ta sama mapa przekonuje o skupianiu się grup stanowisk wzdłuż Bugu, Narwi i Supraśli, przy istnieniu między nimi przerw o długości ponad 20 km. Największa taka grupa ciągnie się nad Bugiem na odcinku ok. 40 km, przy czym jedyną rozpoznana osada (Arbasy 14) znajduje się na jej skraju. Istotne jest, że po przeciwnej stronie Bugu, na tym akurat odcinku, stanowisk trzcinieckich brak (H. Taras 1995, mapa 1). Cała grupa liczy 23 stanowiska, z których zaledwie 3 odsunięte są od Bugu, nie dalej wszakże, niż o około 3 km. Mniej wyraźnie takie skupiska widać nad Drwęcą i Orzem. Także tego rodzaju zespoły były już obserwowane w kulturze trzcinieckiej, a ich istnienie tłumaczone jest najkorzystniejszymi warunkami siedliskowymi regionów oraz rolę rzek jako szlaków komunikacyjnych (E. Kłosińska 1992, 149n.; J. Michalski 1992, 52n.). Stwierdzić trzeba, że osadnictwo tej kultury w minimalnym stopniu rozchodzi się na obszary wysoczyzn (Wzniesienia Mławskie), co też jest w jakimś stopniu zjawiskiem ogólniejszym (E. Kłosińska 1992, 152).

7.4.3. W zasadzie istnieją więc wątki jedynie przesłanki do przyjęcia dwóch sposobów zasiedlania terenu: wzdłuż rzek, bądź na wyraźnie wydzielonym niewielkim obszarze. Łącząc to ze słabymi śladami upraw w profilach palynologicznych (ryc. 69) oraz minimalną ilością odkrytych na razie długotrwałych osad można mniemać, że dominującym sposobem zdobywania pożywienia był chów zwierząt, a to rzutowało na ukształtowanie ekumenu (J. Michalski 1992, 101n.). Można sobie wyobrazić, że stada trzymano w pobliżu osady zwłaszcza zimą, kiedy wymagały największej ochrony, a w pozostałych okresach starano się je wypasać nieco dalej, co zwiększało liczbę punktów osadniczych z niewielką ilością materiału. Powtórzyć jednak trzeba, że do czasu opublikowania większej liczby tak osad, jak i cmentarzysk, a także analiz materiału osteologicznego oraz makroszczątków roślin, wszystkie wypowiedzi na temat sposobów i przyczyn zasiedlania terenu obracają się w strefie słabo podbudowanych przypuszczeń.

7.4.4. Lepsza sytuacja jest dla czasów kultury łużyckiej, choć i jej nie można uznać za dobrą, skoro nie da się określić charakteru prawie 70% punktów osadniczych (7.2.1). Sygnalizowałem już kłopoty z ustalaniem relacji osada-cmentarzysko (7.2.12), a więc od-

tworzeniem ekumen. O ile dla wczesnej epoki brązu nie dysponujemy danymi umożliwiającymi określenie czasu egzystencji obserwowanych skupisk stanowisk, to dla kultury lużyckiej dobitnie świadczą o tym cmentarzyska (zest. 3), wykazując długotrwałe zasiedlanie określonych ekumen. Dodatkowo dość wyraźnie potwierdzają to profile palynologiczne.

Zestawienie 6. Dane o regionach osadniczych

Nazwa regionu	Wielkość ok. km ²	Liczba stanowisk i znalezisk	Liczba						Ok. km ² przypada na	
			osad	cmentarzysk	skarbów	znalezisk luźnych			stanowisko i znalezisko	punkt z ceramiką
						ceramiki	brązów	toporków kamiennych		
sztumski	900	23	2	7	–	10	4	–	39	47
grudziądzki	670	24	3	3	–	16	2	–	28	30
toruński	1530	93	7	15	1	57	12	1	16.5	19
lipnowski	540	32	1	3	–	27	1	–	17	17
mławski	1100	30	2	9	1	16	1	1	37	41
płocki	700	42	1	4	1	31	5	–	16.5	19
makowski	840	23	1	2	–	20	–	–	36.5	36.5

7.4.5. Bardziej szczegółowym badaniom poddano dotychczas tylko dwa zespoły osadnicze, to jest Woryty i Kamionkę Nadbużną. Zapewne po publikacji materiałów dołączyć tu będzie można kilka dalszych. Zespół worycki (J. Dąbrowski 1981a) tworzą: duże i długotrwałe cmentarzysko, trzy osady stwierdzone oraz czwarta domniemana (koło cmentarzyska) osady, przeważnie zamieszkiwane kilkakrotnie, miejsce krótkotrwałego pobytu (obozowisko) oraz cztery zlokalizowane (i dalsze niezidentyfikowane) miejsca wydobywania gliny dla produkcji ceramiki. Liczebność populacji oszacowano na 128 osób (31 rodzin podstawowych), zaś całą ekumenę na około 250 km², co daje ok. 1 osobę na 2 km². Strefa eksploatacji (por. S. Kurnatowski 1971, 467) była zapewne mniejsza, niż 1,5% tej powierzchni, a strefa okupacji, sądząc po wskaźnikach odlesienia oraz prześwietlenia lasów, była dość znaczna. W innych miejscowościach też stwierdzono po kilka osad obok siebie (Brańsk, Miszewko Strzałkowskie, Elbląg, Łasin), co być może świadczy o istnieniu analogicznych zespołów.

7.4.6. Drugi, odmienny zespół, to Kamionka Nadbużna (T. Węgrzynowicz 1973, 92n). Jest on wyraźnie mniejszy i krócej zamieszkiwany (zest. 1 i 3). Tworzą go dwa niewielkie cmentarzyska (Kamionka Nadbużna 1, Nur-Kolonia 1), leżące nad Bugiem o około kilometr od siebie, położona tuż przy pierwszym z nich rozległa, dwukrotnie zamieszkiwana osada (ryc. 70), nie w pełni im współczesna, oraz druga osada (nie zbadana). Nie wiadomo na jaką odległość od Bugu sięgała ta ekumena. Oddalenie osady w Kamionce od osady w Ołtarzach-Gołaczach wynosi 7 km (ryc. 86). Zakładając, że wielkość tej ekumeny wyznacza promień 3,5 km, określamy obszar na około 5,5 km², gdyż części koła leżącej po drugiej stronie Bugu uwzględniać nie można. To z kolei ogranicza wielkość strefy eksploatacji, a być może

i okupacji, sugerując nieco inny sposób wykorzystywania terenu. W wielu wypadkach spotyka się na badanym terenie cmentarzyska w podobnej relacji jak tu opisana, co może wskazywać na podoby układ. Wymienię tu Zeńbok-Regimin-Prążewo, Płock (Ośnica-Borowiczki-Grabówka), Szydłowo-Szydłówek czy też Cichowo-Ożumiech (mapa 4).

7.4.7. Powtórzenie takich sytuacji jest najmniej prawdopodobne dla układu bliskich sobie dużych cmentarzysk (np. Bolumin-Czemlewo), które niekiedy dzieli odległość kilkuset zaledwie metrów, jak np. obiekty w Biskupcu (H. Urbanek 1941, ryc. 2). W takiej sytuacji trudno zakładać istnienie małej grupy, wykorzystującej dwie rozległe nekropole. Traktować więc to trzeba jako sygnał o istnieniu zespołów osadniczych jeszcze innego rodzaju. Ich charakteru, bez szczegółowego zbadania całej ekumeny, określić na razie nie można.

7.4.8. Analiza mapy 3 potwierdza przypuszczenie o zróżnicowaniu form zasiedlenia terenu w czasach kultury lużyckiej także w skali szerszej, niż pojedynczych ekumen. Na części omawianego terenu rysują się bowiem grupy stanowisk, wyraźnie oddzielone od innych obszarami niezasiedlonymi lub zasiedlonymi bardzo słabo, o szerokości nawet 30 km. Krótką charakterystykę tych regionów osadniczych (A. Mierzwiński 1994, 20) przynosi zestawienie 6.

Region sztumski zajmuje niewielką część Pojezierza Iławskiego, a jego zasięg określają stanowiska: Malbork-Wielbark, Stare Miasto, Klecewko i Brzezi Ostrów (mapa 16). Jest to region o najmniejszym zagęszczeniu osadnictwa (1 punkt osadniczy na 47 km²). Mimo występowania tu stanowisk od IV okresu epoki brązu uznać trzeba, że ten region nie uformował się przed okresem V. Podobnie chyba określić trzeba wytworzenie się regionu grudziądzkiego, którego zasięg wyznaczają Parski, Wydrzno, Czeczewo oraz Szynych. Zajmuje on wschodnią część Kotliny Grudziądzkiej oraz północną Pojezierza Chełmińskiego, jest więc bardziej od poprzedniego zróżnicowany.

Region grudziądzki słabo, bo kilku- lub kilkunastokilometrowym pasem oddziela się od największego z wyróżnionych regionu toruńskiego, który zajmuje znaczną

część Pojezierza Chełmińskiego i ma dwie naturalne granice: Wisłę i dolny bieg Drwęcy do wysokości stanowiska w Młyncu Górnym (mapa 16). Pozostałe rubieże wyznaczają takie punkty jak Sitno, Bartlewo i Kokocko. Należy on do najgęściej zasiedlonych, a pewne koncentracje punktów osadniczych zaznaczają się nad Frybą i w okolicy Dąbrowy Chełmińskiej; nie zdaje się jednak, aby upoważniały one do dalszego dzielenia tego regionu. Mimo wcześniejszego zamieszkiwania, region toruński uznać trzeba za ukształtowany dopiero u schyłku V okresu. Najslabiej zbadany, ale za to o największym zagęszczeniu punktów osadniczych (1 na 17 km²), jest region lipnowski, najmniejszy z wyróżnionych. Zajmuje on część Pojezierza Dobrzyńskiego, wyraźnie wydzielając się od regionu toruńskiego, a słabo — od płockiego. Ograniczające go punkty to: Bógpomóż Stary, Trzebiegoszcz, Piątki, Złowody i Szpetal Górny. Wspomniany region płocki też należy do gęsto zasiedlonych i obejmuje małą część Pojezierza Dobrzyńskiego, nie sięgając Wysoczyzny Płońskiej. Wyznaczające jego zasięg stanowiska to: Kisielewo, Dobaczewo, Dziegielewo i Płock-Ośnica (mapa 16). Istnieje na pewno od schyłku III po V okres epoki brązu.

Drugi co do wielkości region to region mławski, położony na Wzniesieniach Mławskich i na małej części Równiny Raciąskiej. Jedyna naturalna granica, jakiej się tu można doszukać, to dolina Mławki. Zasięg regionu wyznaczają: Grzebsk, Czapllice-Bąki, Ożumiech, Prążewo, Kownaty Żądowe i Wiśniewo. Do bardzo słabo rozpoznanych należy ostatni z wyróżnionych regionów, to jest makowski, usytuowany na części Wysoczyzny Ciechanowskiej. Podobnie jak poprzedni, wykazuje małe zagęszczenie punktów osadniczych. Od regionu mławskiego oddziela się niewyraźnie, a od strony południowej może w miarę postępu badań AZP zwiększyć swój zasięg. Na razie za stanowiska graniczne przyjąłem: Kleszewo, Żbiki, Nasierowo Górne i Sulnikowo (mapa 16). Podobnie jak poprzedni, tak i ten region istnieje od schyłku III po V okres epoki brązu. Nie wydaje się, aby przedstawiona lista objęła wszystkie istniejące tu niegdyś regiony, ale z wyróżnieniem dalszych wstrzymać się jeszcze należy do zakończenia badań AZP na odpowiednich obszarach. Obecnie za najbardziej prawdopodobne uważam istnienie trzech dalszych regionów, to jest iławskiego, żuromińskiego i płońskiego.

7.4.9. Kilka słów poświęcić należy pomijanemu przy omawianiu tych regionów zagadnieniu gleb. Po porównaniu zasięgów regionów ze stanem ujętym na Mapie Gleb Polski w skali 1:300 000 można stwierdzić, że nie ma zbieżności między regionami a obszarami o dominacji określonego rodzaju gleb. Wręcz przeciwnie, osadnictwo zajmuje tereny nawet silnie pod tym względem zróżnicowane, co najwyraźniej widać w takich regionach jak toruński i grudziądzki (mady, gleby brunatne, bielice, luźne piaski) oraz mławski (ziemie czarne, bielice, gleby brunatne, a w dolinach mułowo-bagiennne). Korzystanie jednak z tak zgeneralizowanych ujęć nie ma zbyt wielkiego sensu, zwłaszcza dla krajobrazu młodego o bardzo dużej mozaikowości gleb. W tej sytuacji preferencje glebowe należałoby zbadać dla wie-

lu ekumen, zwracając uwagę na małe soczewki gleb najprzystatniejszych pod uprawę oraz prawdopodobieństwo ich eksploatacji (por. J. Ostojka-Zagórski 1977, 167n.). Słusznie zwraca się uwagę na duże możliwości przystosowywania się ówczesnej gospodarki do różnic środowiskowych, a także na to, iż o wyborze ekumeny nie decydowały jedynie względy gospodarcze (A. Mierzwiński 1994, 127n.). Wstrzymam się więc na razie od prób rozważań bardziej szczegółowych, jako grozących nazbyt pochopnymi wnioskami.

7.4.10. Mimo, że odsetki stanowisk o znanym charakterze nie są w poszczególnych regionach wysokie (maksymalny to 40% w sztumskim), to z zestawienia 6 widać wyraźnie, że w większości z nich zidentyfikowano po kilka osad, a wszędzie wiele cmentarzysk. Choć dane te często odzwierciedlają głównie stan badań, co zaznacza się zwłaszcza dla zapoznanych regionów lipnowskiego i makowskiego, to wskazują one, że z całą pewnością nawet najmniejszych regionów nie można uważać za jedną ekumenę. Jest to więc odzwierciedlenie sytuacji obserwowanej i na innych obszarach lużyckich (por. A. Mierzwiński 1994, 69 n.; J. Michalski 1992, 83n.). Uznać przeto trzeba, iż i tutaj istniały jakieś struktury jednoczące ludność poszczególnych ekumen w większe całości. Przyjęte tu pojęcie „punktu osadniczego” (7.2.1), czyli stanowiska z ceramiką, znajduje potwierdzenie swej poprawności w zestawieniu 6. Okazuje się, że na obszarze owych siedmiu regionów wystąpiło 45,6% znanych lużyckich punktów osadniczych i zaledwie 12% skarbów. Porównanie map 16 i 19 pozwala stwierdzić, że rozrzut skarbów i luźnych znalezisk brązów jest słabo związany ze skupiskami osadniczymi — znaleziska takie występują nawet na obszarach pustek osadniczych. Znaleziska brązów mają więc małą przydatność dla badania sieci osadniczej, a zapewne dotyczy to także uwzględnionych w zestawieniu 6 toporków kamiennych.

7.4.11. Wyszczególnienie wyróżnionych regionów osadniczych (mapa 16) oraz trzech prawdopodobnie istniejących wskazuje dobitnie, że we wschodniej części omawianego terenu takich jednostek brak. Stanowiska układają się tam znowu wzdłuż Bugu, Narwi i Orza, jednak żaden z tych ciągów nie pokrywa się zasięgiem z wcześniejszym trzcienieckim. Nad dolną Narwią stwierdzono 10 stanowisk z materiałem lużyckim, ale na żadnym z nich nie wystąpiła ceramika trzcieniecka. Nad Bugiem, w ciągu pomiędzy Zuzelą a Wólką Nadbużną, występuje 47 stanowisk lużyckich ze środkowej i późnej epoki brązu, lecz tylko na dziewięciu (19%) współwystępują materiały trzcienieckie, choć częste są tam one nawet w tych samych miejscowościach (mapy 2 i 3). Na koniec nad Orzem odkryto 12 lużyckich punktów osadniczych, a tylko na dwóch z nich występują także materiały trzcienieckie. Zwrócić tu jednak należy uwagę, że analizy S. Czopka (1996, tabl. VIII) wykazały podobne preferencje siedliskowe dla populacji obu tych kultur, co się tutaj, przynajmniej częściowo, potwierdza. Na Podlasiu nie zachodzi jednak pełna kontynuacja lokalizacji skupień punktów osadniczych, co widać na mapach 2 i 3. Czy i w jakiej mierze skupienia te odpowiadają

wyżej opisanym regionom, powiedzieć trudno. Nad Narwią i Orzem występuje mało punktów osadniczych, natomiast skupisko nad Bugiem (drohickie), które najbardziej odpowiadałoby pojęciu regionu, jest rozciągnięte na przestrzeni co najmniej 70 km, przy szerokości mniejszej niż 5 km. Są to więc chyba jednostki nie bardzo porównywalne, wskazujące na inne układy osadnicze.

7.4.12. Oprócz tych skupisk osadnictwo pobliskich obszarów ma wyraźnie rozproszony charakter. Sytuacja w dorzeczu Pasłęki sugeruje, że takie rozproszone osadnictwo występuje także przynajmniej na części Warmii i Mazur. Dla pozostałych obszarów brak podstaw do jakichkolwiek uogólnień.

7.4.13. Niemal wszystkie powyższe rekonstrukcje mają charakter statyczny, przy tych bowiem źródłach datować można tak mały odsetek punktów osadniczych, iż trudno snuć na takich podstawach jakieś uogólnienia. Zestawienie 6 oraz mapy 2 i 3 pokazują to dobitnie. Zapewne tylko V okres epoki brązu jest czasem współistnienia wszystkich regionów osadniczych oraz skupiska drohickiego. Proces formowania się tych regionów zachodzi chyba znacznie szybciej na obszarze uprzedniego zwartego zasięgu kultury trzcinieckiej, co świadczy zapewne o akulturacji ludności miejscowej, a więc o kontynuacji właśnie. Natomiast w regionach: toruńskim, grudziądzkim i sztumskim następuje raczej powolny przyrost, od pojedynczych rozproszonych punktów w okresie IV, po gęstą siatkę stanowisk w okresie następnym. Trudno podać obecnie przyczyny tego wzrostu. Liczebność i ciągłość dużych cmentarzysk nie pozwalają mówić o zwiększeniu ilości stanowisk dzięki zastępowaniu jednego rozleglejszego kilkoma małymi. Z pewną ekspansją ludności zza Wisły liczyć się można w regionie lipnowskim, co sygnalizuje sytuacja kulturowa (6.2.9), a także wyraźne „mijanie się” tych stanowisk z wcześniejszymi. O przyjsciu ludności informuje też w jakimś zakresie słabo zaznaczający się wpływ ceramiki skośnie żłobkowanej z Mazowsza na północ (mapa 10). Ponieważ jednak ceramika łużycka na Warmii i Mazurach od początku wykazuje cechy lokalne, przeto nie można tu zakładać przesunięć ludności na dużą skalę. Natomiast akurat dla trzech wymienionych powyżej regionów nie ma nawet takich przesłanek do przyjmowania jakichś migracji. Diagramy, sporządzone dla cmentarzysk z północnego Mazowsza i Podlasia (zest. 1 i 2), nie wykazują ani ostrych cezur, ani też wyraźnego zwiększania się liczebności zespołów w późniejszych fazach. Przyjmując proporcje datowanych zespołów za reprezentatywne uznać trzeba, że zaznacza się tu słaby jedynie wzrost populacji. Jednak sytuację taką stwierdza się wyłącznie na terenach, na których osadnictwo łużyckie występuje po trzcinieckim.

7.4.14. Na obszarze pozostałych regionów nasilenie wcześniejszego osadnictwa jest wyraźnie mniejsze, podobnie zresztą, jak i wczesnego osadnictwa łużyckiego. Tak więc owo wytworzenie się regionów nasuwa myśl o poważnym wzroście ilościowym. Pozostaje to jednak w pewnej sprzeczności z innymi danymi. Zresztą i dla

odleglejszych terenów przyjmuje się niekiedy tak wielki wzrost osadnictwa w tak krótkim czasie (por. np. J. Ostoja-Zagórski 1990, 160; A. Mierziński 1994, ryc. 19), że aż budzi to pytanie o możliwość tak dużych przyrostów populacji. Nie można bowiem przyrostu punktów osadniczych przekładać bezpośrednio na stan populacji. Na Mazowszu północnym od schyłku V okresu epoki brązu ilość punktów osadniczych drastycznie maleje, czego nie obserwuje się w innych częściach Polski północno-wschodniej. Brak przesłanek mogących sugerować masowe migracje stąd do któregoś z sąsiednich regionów. I dla tego zjawiska nie ma więc wystarczającego wytłumaczenia.

7.5. Charakter i rozwój osadnictwa

7.5.1. Po lekturze poprzednich części tego rozdziału nie trudno zgadnąć, że ta próba rekapitulacji nie będzie ani długa, ani też obfita w efektowne rekonstrukcje „modelowe”. Dla wczesnej epoki brązu w północno-wschodniej Polsce nie widać na razie perspektyw szybkiej zmiany sytuacji — stoi temu na przeszkodzie brak i publikacji i badań szczegółowych. Teza o długim trwaniu w północnej części omawianego terenu ludności z ceramiką sznurową, a przede wszystkim rzucewską, implikuje kontynuowanie także i tych wzorców osadniczych. *De facto* może za tym przemawiać tylko nieco skorup z Tolmicka i Suchacza, odkrytych w nieznanach zespołach i układach stratygraficznych oraz układ warstw w Garbinie, rzeczywiście wykazujący zbieżność miejsc zamieszkania oraz przynajmniej części zestawu kultury materialnej. Profile palynologiczne nie wykazują istotnych zmian we wskaźnikach antropogenicznych między wczesnymi fazami epoki brązu a czasami bezpośrednio je poprzedzającymi, co dotyczy także profilu z jeziora Drużno. Ślady orki odkryte w Garbinie (8.1.4) nie stoją tu w żadnej opozycji, a raczej potwierdzają dane z innych źródeł. To wszystko nie jest jednak wystarczające dla wypowiedzania sądów o charakterze osadnictwa.

7.5.2. Dane dla kultury trzcinieckiej omówić trzeba bazując na materiałach z obszaru jej zwartego występowania (6.1.6). Nieliczne są ślady większych osad, przeważają chyba osiedla małe i krótkotrwałe, jak również obozowiska. Osadnictwo na części tego terenu ma charakter rozproszony (mapa 2), poza tym występuje w wąskich ciągach wzdłuż rzek, a wyjątkowo w skupieniach punktów (7.4.2). Nasuwa to myśl o zakładaniu obozowisk raczej na obszarze stałej ekumeny, niżli rozprzestrzenianiu się osadnictwa na tereny dziewicze. Za tą pierwszą wersją przemawiają bowiem tak ślady upraw zbożowych, jak i nasilenie pyłków roślinności antropogenicznej w profilach (ryc. 69). Rozrzut stanowisk sugeruje różne wzory zasiedlania terenu, ale danych dla bardziej szczegółowych interpretacji brak. Obraz taki jest w ogóle dość charakterystyczny dla osadnictwa trzcinieckiego. Istotne jest, że charakter osadnictwa na terenach Mazowsza i Podlasia, położonych na południe od Bugu, wykazuje znaczne podobieństwo do omówionego (por. H. Taras 1995, 26n., mapa 1).

7.5.3. Odsetek stanowisk kultury trzcinieckiej, na których występują także materiały kultur bezpośrednio ją poprzedzających, niewiele przekracza 11%, a stosunkowo najczęstsze są tu materiały kultury niemieńskiej. Przy bardzo małym zagęszczeniu punktów osadniczych, wynoszącym zaledwie 1 na 235 km², jest to zbieżność nie bez znaczenia, tym bardziej, że współwystępowanie materiałów trzcinieckich i łużyckich jest prawie dwukrotnie rzadsze (7.2.1). Jak dalece ta zbieżność preferencji siedliskowych wynika z podobieństwa użytkowania terenu, powiedzieć na razie trudno. Przy wspomnianej już różnorodności warunków środowiskowych, zwłaszcza na obszarach nadrzecznych i niewątpliwie małej liczebności owych populacji istnieje przecież możliwość wykorzystywania gospodarczego innych terenów tej samej ekumeny, a już zwłaszcza innego wyboru terenów pod uprawy.

7.5.4. Oszacowanie wskaźnika ilościowego trzcinieckich i łużyckich punktów osadniczych mówiło o wzroście w przybliżeniu dwukrotnym (7.2.1). Nie oznacza to oczywiście aż takiego skoku we wczesnej fazie łużyckiej, z której pochodzi niewiele punktów osadniczych. Można mniemać, że taki przyrost został osiągnięty dopiero po kilkuset latach, a ze względu na wyraźne osłabienie osadnictwa na północnym Mazowszu w VI okresie przyjąć trzeba, że ów wzrost odzwierciedla stan w okresie V. Jedynie na terenie regionów toruńskiego i grudziądzkiego widać po VI okresie dalsze zagęszczenie osadnictwa, tym razem powiązanego już z nielicznymi grodami (A. Niesiołowska-Wędzka 1974, 64n., mapa 1). Teza o potężnej antropopresji u schyłku kultury łużyckiej rozpowszechniła się już prawie jako dogmat (por. np. J. Bintliff 1984, 171n.). Na omawianym terenie, którego gęstość zaludnienia uważa się za najniższą w kulturze łużyckiej (S. Kurnatowski 1992, 82n.), trudno zakładać silne oddziaływanie tego właśnie czynnika. Nawet na obszarze Ziemi Chełmińskiej miast zmian osadniczych podtrzymujących tezę o zdewastowaniu środowiska, następuje u schyłku okresu halsztackiego D rozwój osadnictwa, o czym może świadczyć np. gród w Gzinie (J. Chudziakowa 1992, 7n.). Kontynuowanie grzebania zmarłych na łużyckich nekropolach Warmii i Mazur przez ludność kultury kurhanów zachodniobałtyjskich (zest. 3) też nie świadczy o wyludnieniu najbliższych cmentarzom okolic. Nie negując przeto faktu pewnego przyrostu ludności uznać trzeba, iż nie był on aż tak znaczny, aby spowodować kryzys osadniczy w wyniku krachu ekologicznego. Dodać tu też należy, że mała precyzja datowania, tak zmian osadniczych, jak i środowiskowych, nakazuje pewien sceptycyzm w stosunku do prób ich synchronizacji, a więc i związków przyczynowych, które miałyby zachodzić w bardzo krótkich odcinkach czasu (por. S. Plog a. J.L. Hartman 1990, 441).

7.5.5. Ilość źródeł charakteryzujących łużyckie zespoły osadnicze tego terenu jest mała. Stanowią je niezbyt rozległe obszary, których ośrodkiem krystalizacyjnym jest jedno lub dwa długotrwałe cmentarzyska. Nieopodal nich sytuują się stałe osady, przenoszone na niewielkie

odległości w obrębie strefy eksploatacji, najprawdopodobniej w wyniku przejściowego wyjaławiania pól. Oprócz nich występują ślady krótkotrwałych pobytów (obozowiska). Uważa się, że użytkujące takie ekumeny populacje były niewielkie i stosunkowo stabilne (brak dowodów na luki w używaniu miejsc pochówku). Widoczne są znaczne różnice w ukształtowaniu sieci osadniczej, co świadczy o zdolnościach adaptacyjnych tych grup i różnicach w wykorzystywaniu terenu. O przyczynach tego zróżnicowania nic nie można powiedzieć — może ono wynikać z przyczyn społecznych, ekonomicznych lub środowiskowych, a najpewniej z wypadkowej tych trzech czynników.

7.5.6. Scharakteryzowane wyżej regiony są wyraźnie zróżnicowane tak wielkością, jak i gęstością zaludnienia (zest. 6). Regiony te tworzy kilka, a może kilkanaście ekumen, zaś przyczyn takiej właśnie lokalizacji tych jednostek nie można szukać w specyfice warunków środowiskowych. Należy przeto przyjąć, że dominują tu aspekty społeczne, na co słusznie zwrócił uwagę w swym hiperkrytycznym artykule A. Mierziński (1994a). Niestety, jego własną propozycję traktowania lokalnego ugrupowania osadniczego jako podstawowej jednostki kulturowej (A. Mierziński 1994a, 118n.), traktować trzeba jako przejaw częstego przy teoretycznym rozważaniu kultury „Prinzip-Hoffnung” (por. H.-P. Wotzka 1993, 39), czyli przyjmowania oczekiwań za rzeczywistość. Na omawianym terenie znać wyraźnie (7.4.10), widoczne także przecież i na innych obszarach, występowanie kilku regionów osadniczych w obrębie jednej grupy kulturowej i to bez dostrzegalnego zróżnicowania cech kultury materialnej. Traktuję więc te regiony jako odzwierciedlenie struktur społecznych i/lub gospodarczych. Problemem jest wskazanie ich odpowiedników na Podlasiu. Skupisko drohickie niezbyt odpowiada charakterystyce owych regionów, a innych wyraźnych zgrupowań punktów osadniczych rozpoznać na razie nie można. Istniejące zapewne wówczas lokalne różnice klimatyczne (7.1.5) na terenie Polski północno-wschodniej nie były tak wielkie, aby uzasadnić przypuszczenie o dominującej roli warunków środowiskowych w odrębnym ukształtowaniu sieci osadniczej, a podobnie rzecz ma się ze zróżnicowaniem gleb. Charakterystyka ekumeny w Kamionce Nadbużnej (7.4.6) wykazała jej specyfikę (dwa cmentarzyska, mały rozmiar, koncentracja punktów wzdłuż doliny Bugu). Słabe rozpoznanie ekumen oraz przytoczone przykłady sąsiedztwa cmentarzysk nie pozwalają jednak mówić, że jest to specyfika Podlasia. Występujący w Ołtarzach-Gołaczach wysoki, jak na te czasy, odsetek kości zwierząt łownych (8.1.10) jest raczej faktem jednostkowym, nie pozwalającym na generalizację. Jeśli jednak uwzględnić także i pewne podobieństwo łużyckiej i wcześniejszej sieci osadniczej to można uznać, iż sugeruje ono możliwość trwania wcześniejszych sposobów gospodarowania, być może przy znacznej roli łowiectwa. To z kolei narzuca myśl o konieczności znacznego rozciągnięcia strefy okupacji ekumen tego rodzaju. Problemy te czekają jeszcze na szczegółowe studia.

Rozdział ósmy

Ekonomika

8.1. Zajęcia podstawowe czyli zdobywanie pożywienia

8.1.1. Dane o rolnictwie i chowie zwierząt w epoce brązu na terenie Polski, a zwłaszcza w jej północno-wschodniej części, są bardzo skąpe. Wynika to tak z braku odpowiedniej ilości nowoczesnych publikacji osad, jak i z rodzaju gleb omawianego obszaru, znakomicie utrudniającego przetrwanie szczątków organicznych. Zresztą nawet przy znacznie bogatszych źródłach ciągle jeszcze występują podstawowe trudności z ustalaniem relacji rolnictwo-hodowla, czy też relacji rozmaitych systemów agrotechnicznych, a także struktury upraw i struktury stad. A przecież są to sprawy podstawowe dla problematyki gospodarczej.

8.1.2. Makroszczątki roślin uprawnych znane są na razie z sześciu stanowisk z badanego terenu (M. Klichowska 1984), z czego o Popowlanach wiadomo tylko, że znaleziono tam ziarna zbóż. Z wczesnej epoki brązu pochodzi jedynie odcisk pszenicy płaskurki z Torunia-Grębocina. W Szydłowie stwierdzono odcisk pszenicy (*Triticum* sp.) — pozostałe makroszczątki pochodzą z trzech osad łużyckich w Worytach. Są to wyłącznie odciski na ceramice i polepie; aż 85% pozostawił jęczmień, 11,25% pszenice (w tym płaskurka i zwyczajna), zaś niespełna 4% — proso (M. Klichowska 1981). Występują też oczywiście szczątki zbóż niezidentyfikowanych — *Cerealia indeterminatae*.

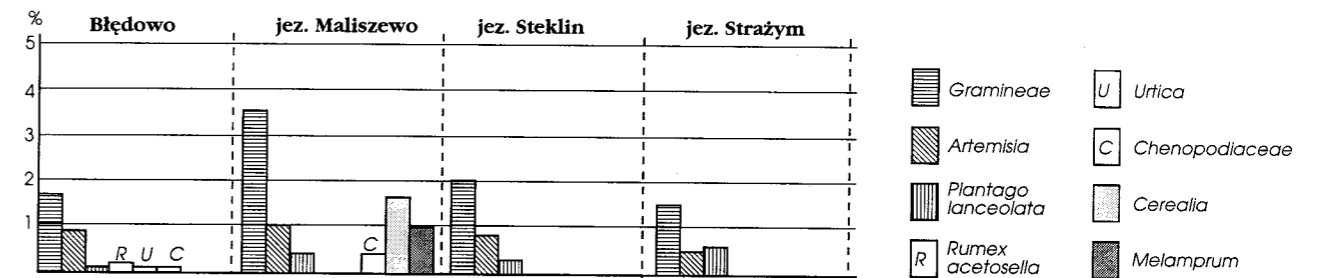
8.1.3. Więcej danych przynoszą profile palynologiczne, choć i one dają obraz niezupełnie adekwatny do stanu faktycznego (por. U. Willerding 1986, 143n.). Rycina 73 wykazuje dla wczesnych faz epoki brązu wyraźną obecność *Cereali* w profilach ze Steklina, Drużna, Kołozębia, Strachowa oraz Małych Radowisk (B. Mańkowska 1974), a sporadyczną z Worytów. O domniemanych zakłóceniach obrazu dla Maliszewa już mówiłem (7.1.13). Są to z reguły, oprócz Maliszewa właśnie, frekwencje niewielkie. Dokładniejsze określenia wskazują na pszenice (Drużno, Steklin) oraz żyto (Drużno, Maliszewo?). Wyraźny wzrost frekwencji zbóż występuje w późnej epoce brązu (ryc. 74). Oprócz *Cereali* wyróżniono pszenice (Drużno, Steklin, Woryty), jęczmień (Woryty) i zadziwiająco często żyto (Błędowo, Drużno, Steklin, Woryty). Znaczną rolę na badanym terenie odgrywała więc uprawa pszenicy, prosa i jęczmienia, co odpowiada danym z innych regionów Polski (M. Klichowska 1984, 71n.; K. Wasylkowa 1984, ryc.

2). Dyskusyjna jest natomiast sprawa upraw żyta, które występuje wówczas w niewielkich ilościach tak w profilach pyłkowych, jak i wśród makroszczątków zbóż (K. Wasylkowa 1984, ryc. 2). Przypuszcza się, iż żyto mogło być na naszych ziemiach uprawiane już nawet w neolicie (M. Klichowska 1975, 110n.). Pogląd ten nie zyskał sobie powszechnego uznania i często podtrzymuje się koncepcję, że było ono raczej nieświadomą domieszką do gatunków podstawowych (por. np. J. Kruk 1980, 207n.). Jednak ciągle wzrastająca liczba świadectw obecności pyłków żyta nie pozwala wykluczyć możliwości także i świadomego jego wysiewania, zwłaszcza u schyłku epoki brązu. Dla tych części północno-wschodniej Polski, które charakteryzowały się ostrzejszym klimatem (7.1.3 i 7.1.5), żyto było przecież jedną z najodpowiedniejszych upraw.

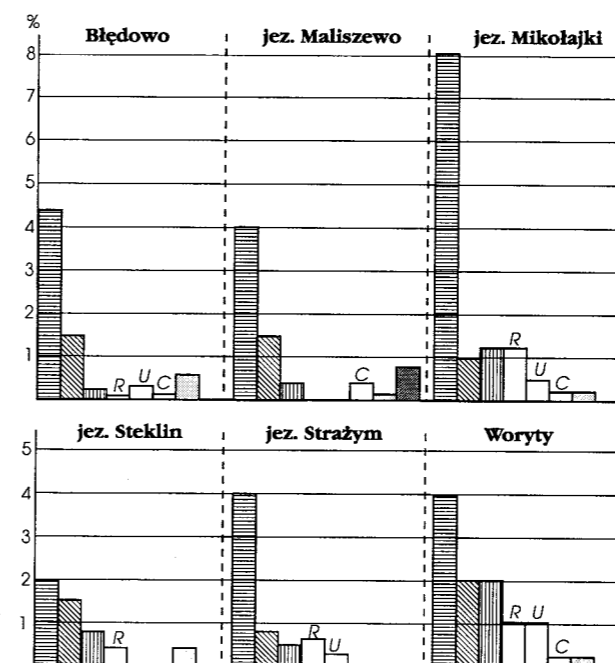
8.1.4. Debatowanie o strukturze upraw w Polsce północno-wschodniej na podstawie danych dotyczących *de facto* jednej niewielkiej populacji, nie byłoby rzeczą sensowną. Uważa się, że w tych czasach umiano już oceniać przydatność różnych rodzajów gleb dla poszczególnych upraw (K.-E. Behre, S. Jacomet 1991, 87). O ile pszenica ma spore wymagania glebowe i dobrze rozwija się na glebach żyznych o dużej zawartości wapnia i próchnicy, to pozostałe z wymienionych zbóż mają znacznie mniejsze wymagania, co na omawianym terenie jest rzeczą ważną i korzystną. Można sądzić, że uprawiano różne z nich na odmiennych glebach, gdyż o ukierunkowywaniu upraw na określone zboża mówić można dopiero dla czasów późniejszych (por. M. Klichowska 1984, 88). Trzeba tu podkreślić, iż wbrew pospolitym sądom, ówczesne drewniane radła mogły być używane także do uprawy gleb ciężkich (H. Thrane 1990, 485, ryc. 2). Prawdopodobne ślady orki z wczesnych faz epoki brązu odkryto w Garbinie, ale nie zostały one dokładnie opisane, dlatego też przywołać muszę na pomoc własną pamięć. Były to wydłużone, dość regularne, niekiedy krzyżujące się smugi o przekroju zbliżonym do trójkątnego, dość rzadko rozmieszczone. Być może więc nie są to ślady orki, ale rycia szeroko rozstawionych rowków do wkładania w nie nasion (por. H. Thrane 1990, 484). O wielkości uprawianego w Garbinie pola powiedzieć nic nie można, *per analogiam* wnioskować należy, że nie było ono duże. Nie są to jedyne ówczesne ślady tego rodzaju orki z Polski, a duże znaczenie ma też odkrycie takich śladów na

Lotwie, a więc na terenie o niewątpliwie dużo gorszych warunkach dla uprawy (informacja dr J. Graudonisa). 8.1.5. W materiałach woryckich występują odciski chwastów takich, jak dziki owies (?) oraz stokłosa żytnia. Profile palynologiczne wykazują ponadto szereg dalszych chwastów, tak jedno- jak i dwuletних, których obecność stwierdzono wśród makroszczątków ze stanowisk łużyckich (M. Klichowska 1984, 76n.). Można więc przyjmować, że stosowano już uprawy ozime, raczej pszenicy i/lub żyta, niżli innych zbóż. W tych czasach

się przeto należy z uprawianiem grochu, bobu, soczewicy, wyki, rzepy, a także lnu, jako roślin popularnych zwłaszcza w późniejszych fazach kultury łużyckiej. Niektóre z nich wymagają gleb żyznych, o tym jednak mówiłem uprzednio (7.4.9). Zarówno strączkowe, jak i bulwy, dawały z analogicznego areału plony dużo większe niż zboża. Niestety, uprawę tych roślin przyjąć trzeba dla omawianego obszaru jedynie *per analogiam*. Brak danych o drzewach owocowych — profile palynologiczne rejestrują ich uprawę dopiero od kiedy po-

Ryc. 73. Odsetki ważniejszych wskaźników antropogenicznych, widocznych w profilach palynologicznych w fazach synchronizowanych z wczesną epoką brązu. Oprac. K. Bińka

Ryc. 74. Odsetki ważniejszych wskaźników antropogenicznych w profilach palynologicznych w fazach synchronizowanych z późną epoką brązu. Legenda jak do ryc. 73. Oprac. K. Bińka

chyba nie stosowano jeszcze celowego nawożenia gleb (K.-E. Behre, S. Jacomet 1991, 94), to też plony były niskie. Dla Danii szacuje się je na 1:3, a maksymalnie 1:4 (J. Jensen 1982, 144). Wydaje się, że dla omawianych czasów bezpieczniej będzie przyjąć 1:3. 8.1.6. Tak małe plony zbóż przy dużych nakładach pracy wskazują na konieczność uzupełniania upraw roślinami strączkowymi i włóknisto-oleistymi, co potwierdzają liczne makroszczątki ze stanowisk łużyckich (M. Klichowska 1984, 81; K. Wasylkowa 1984). Liczyć

jawiają się sady, a wśród makroszczątków ze stanowisk łużyckich źródeł brak (U. Willerding 1986, 141; M. Klichowska 1984, 141). Znalezione w Garbinie skorupki orzechów laskowych sugerują konsumpcję i innych owoców dziko rosnących, czego zresztą specjalnie nie trzeba chyba udowadniać. Problemem jest tylko, czy w owych czasach nie pielęgnowano już tych drzew w jakikolwiek sposób (np. chroniąc przed wyrębem). Istnieje zresztą pewna liczba roślin, co do których nie ma pewności, czy były uprawiane, czy też nie (por. K. Wasylkowa, 1984, 261). Wspomniana już powyżej stokłosa żytnia mogła być również zbierana jako roślina mączna (J. Kruk 1980, 208). Tak więc granice między uprawą roślin a zbieractwem były niewątpliwie płynne. O skali produkcji rolnej świadczy profil palynologiczny z jeziora Strażym, który w ogóle nie wykazuje *Cereali* mimo obecności innych wskaźników antropogenicznych (ryc. 73 i 74). Małą frekwencją *Cereali* przy dużym udziale roślin synantropijnych widać także w Błędowie (ryc. 69). Przypomnę tu diagramy z Litwy nie wykazujące dla tego czasu w ogóle obecności zbóż (np. R. Kuskas 1985, ryc. 8; R. Kuskas, A. Butrinis 1985, ryc. 4). Wszystko to nie wskazuje na duże upowszechnienie upraw zbóż. Nie można jeszcze korelować różnic w częstotliwości występowania pyłków zbóż w poszczególnych profilach z domniemanymi, niedużymi przecież, różnicami klimatycznymi w poszczególnych częściach omawianego terenu.

8.1.7. Przyjmuje się występowanie wówczas takich podstawowych systemów agrotechnicznych jak ogrody i żarowy, a więc przerzutowo-wypaleniskowy i przemienno-odłogowy (J. Ostojka-Zagórski 1990, 163). *Per analogiam* do woryckich danych z całego terytorium łużyckiego, można założyć istnienie ich i na omawianym obszarze. Pod uprawy ogrodowe, a więc zapewne głównie strączkowe i rzepę, wykorzystywano

przede wszystkim żyzniejsze i wilgotniejsze spłachcie gleb w dolinach. Na pozostałych obszarach występowały uprawy zbożowe, zapewne różnicowane wedle gatunków gleb. Systemy żarowe poświadczą obecność węgielków drzewnych w profilach palynologicznych, zbyt częsta jak na przypadkowe pożary lasów. Po wypaleniu eksploatowano ziemię aż do znacznego spadku jej urodzajności. Analizy dokonane dla zespołu woryckiego sugerują właśnie większą rolę systemu przerzutowo-wypaleniskowego, za czym przemawia wyraźne odlesnienie i zniszczenie pierwotnej szaty roślinnej, która nie odtworzyła się już po ustaniu osadnictwa. System przemienno-odłogowy stosowano po częściowej regeneracji uprzednio wyjałowionych gleb, aby uniknąć odległego lokowania pól, co spowodowałoby całkowite ich spustoszenie przez zwierzyńę leśną. Po wyjałowieniu gruntów w pobliżu osady przenoszono siedziby nieco dalej.

8.1.8. Próby oszacowania wielkości uprawianych obszarów wprowadzają zbyt wiele niewiadomych, aby wyniki mogły w pełni budzić zaufanie. Obliczenia dla Worytów przeprowadzono wedle kalkulacji zapotrzebowania kalorycznego danej populacji (2991 Kcal na osobę — por. J. Strzałko e.a. 1981, 84), przy przyjęciu zmiennych danych o czasie uprawiania i ugorowania pól, a także zmiennej wielkości areału pod uprawę zbóż i innych roślin. Dały one skalę wahań od 180 do 640 ha dla szacowanej łącznej wielkości obszaru ugorowanego i odłogującego (J. Dąbrowski 1981a, 235n.). Jest to więc amplituda duża. Przeglądając dane o wartości kalorycznej przydziałów kartkowych w Niemczech i krajach okupowanych w czasie II Wojny Światowej (T. Szarota 1973, 189n.) stwierdziłem jednak, że w żadnym przypadku nie przekraczały one 2125 Kcal, zaś dane realne (przydziały i czarny rynek) dla Generalnej Gubernii też były znacznie niższe od przyjętych w woryckim szacunku 2991 Kcal. Pozwala to mniemać, że i te obliczenia trzeba przeprowadzać dla zmniejszonej wartości zapotrzebowania kalorycznego, a to oznacza niesety zakwestionowanie jedyne go stałego elementu szacunków. Słowem, stwierdzić można tylko, że tereny uprawne stanowiły jedynie drobną część ekumeny. Zrezygnować więc niestety trzeba z prób ustalania ich wielkości.

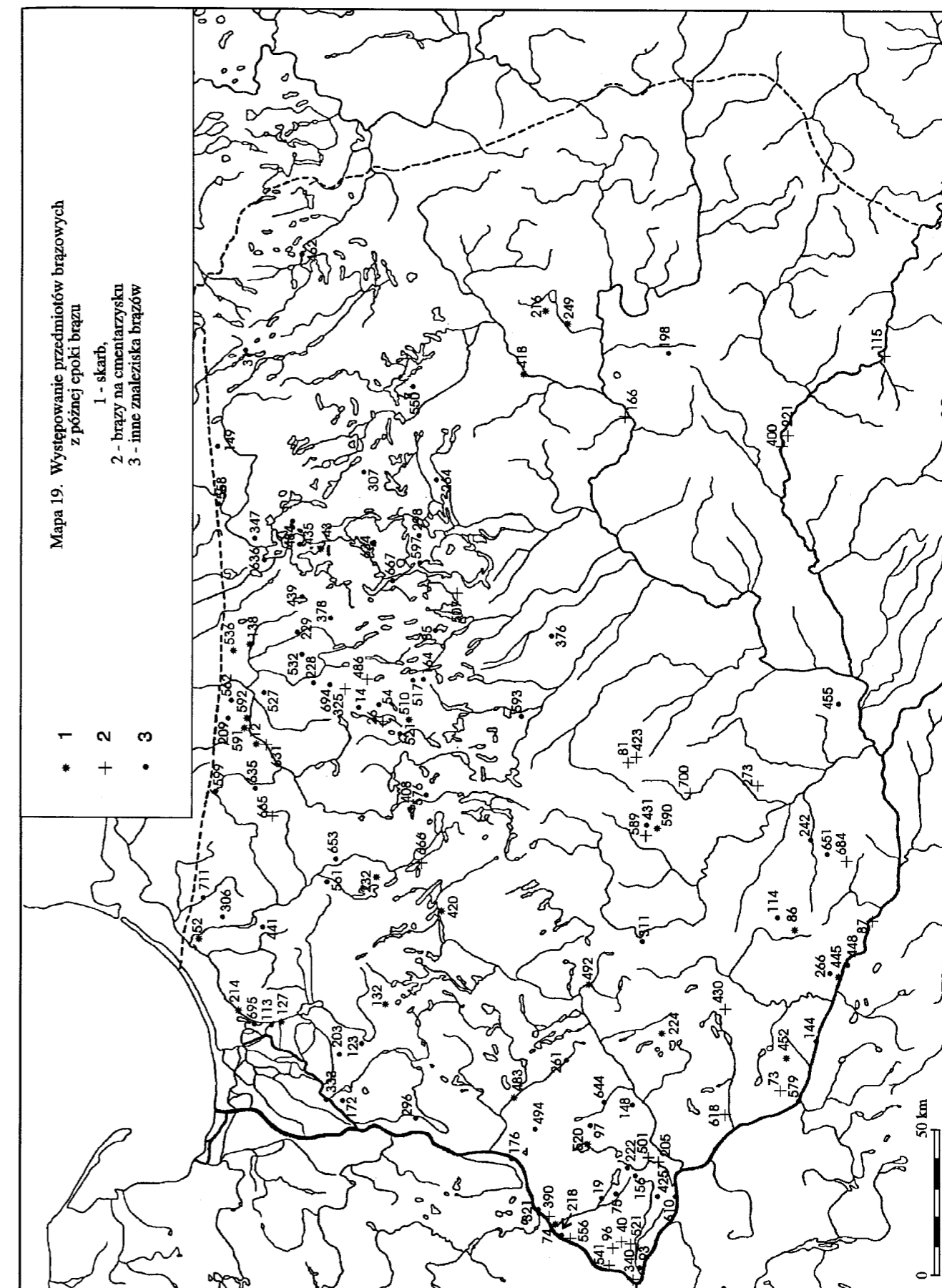
8.1.9. Obecność prosa w badanych materiałach wskazuje na spożywanie zbóż w postaci kaszy lub bryji, a więc ułatwiającej domieszanie roślin dziko rosnących. Zapewne w tenże sposób spożywano większość innych zbóż. Natomiast konsumpcja chleba (a właściwie podplomyków) była zapewne ograniczona, gdyż wymagała większej ilości ziarna, a tego z reguły brakowało. Łatwo to zrozumieć, pamiętając o szacunkach wysokości pól.

8.1.10. Także i informacje o chowie zwierząt nie prezentują się okazałe. Dane dla stanowiska 3 w Grudziądzu-Mniszku mogą tyczyć osady z wczesnej epoki brązu, ale i z neolitu. Odnotuję więc tylko, że kości ssaków udomowionych stanowiły w tym materiale za ledwie 36,9% (D. Makowiecki, S. Godynicki 1993, 113n.). Pozostałe dane dotyczą kultury lużyckiej. Są

to trzy niezbyt duże serie, a to z Kałdusa, Miszewka Strzałkowskiego i Ołtarzy-Gołaczy. Dla Miszewka zidentyfikowano tylko kości zwierząt domowych (krowa 69,3%, świnia 12%, owca/koza 11,4% i koń 1,1%), które w Kałdusie stanowiły 92% (krowa 33%, świnia 29%, owca 16%, koza 5%, koń 8%, pies 1%), przy zbliżonej strukturze stada. W Ołtarzach-Gołaczach zwierzęta udomowione dostarczyły 67,8% zidentyfikowanych kości, przy odmiennej strukturze stada (krowa 43,6%, koń 15,8%, świnia 4,4%, owca/koza 4%). Przy tak małych seriach różnice te mogą być dziełem przypadku, ale wyraźna odmienność struktury stad nawet na niewielkich obszarach jest już w kulturze lużyckiej rzeczą stwierdzoną (A. Lasota-Moskalewska 1991, 191n., ryc. 3). Z innych stanowisk pochodzą dane o chowie krów (Kamionka Nadbużna, Woryty), świni (oprócz tych dwóch jeszcze Cerkiewnik), konia (Kamionka Nadbużna, Cerkiewnik) i owcy/kozy (Kamionka Nadbużna). Na tym kończą się dane bezpośrednie, istnieją jednak jeszcze i dane pośrednie.

8.1.11. O widocznym w niektórych profilach braku lub bardzo ograniczonym występowaniu *Cereali* przy jednoczesnym znacznym udziale wskaźników antropogenicznych (ryc. 69) już mówiłem. Badania w Worytach wykazały znaczny wzrost eutrofizacji jeziora, wyprzedzający spowodowane przez osadnictwo zmiany szaty roślinnej, a również wyraźne zmiany chemiczne osadów jeziornych. Są to zapewne efekty nasilonego wpływu składników gleb oraz odchodów. Uważa się to za dowód rozwoju hodowli zwierząt, powodującej znaczne niszczenie lasów i szybką degradację gleb (E. Stupnicka 1981, 52n.). Nasilenie eutrofizacji występuje wówczas zresztą nie tylko w jeziorze woryckim. W sumie tedy można sądzić, że widoczne w profilach palynologicznych prześwietlanie lasów oraz wzrost przestrzeni łąkowych są głównie odzwierciedleniem wypasu zwierząt (M. Ralska-Jasiewiczowa 1991, 123). W Biskupinie zaznacza się to bardzo wyraźnie dla wczesnych faz epoki brązu (kultura iwieńska), co dobrze współgra z odkryciem tam „kraalu” (B. Noryskiewicz 1995, 165n.). Orientacyjne przeliczenia wskazują, że dla populacji o wielkości oszacowanej dla Worytów, minimalna wielkość terenów wypasowych wynosiła około 400 ha (por. S. Czopek 1996, 108). Coraz powszechniej uważa się, że gromadzono wówczas znaczne ilości liści i gałązek na karmę dla zwierząt podczas zimy (K.-E. Behre, S. Jacomet 1991, 84n.). Badanie zachowanych chwastów pozwoliło obalić przekonanie o żęciu sierpami wyłącznie wysoko (J. Kruk 1980, 241) — być może więc tak uzyskiwana słoma przeznaczana była na paszę. Na karmę dla świń gromadzono znane tylko z Podlasia (Kamionka Nadbużna, Grądy-Woniecko, Ołtarze-Gołacze) małże, zapewne jadane także przez ludzi (T. Węgrzynowicz 1973, 97). Znaczny udział dębu (mapa 18) każe mniemać o wykorzystywaniu żołądzi, łatwych do przechowywania.

8.1.12. Istniejące materiały nie pozwalają na określenie odmiany hodowanego bydła, ale zapewne dominowało bydło małe i smukłe, niewątpliwie zabiedzone, dające mało mleka (A. Lasota-Moskalewska 1991,

187n.). Sugeruje się, że bydło hodowano głównie na mięso (J. Ostoja-Zagórski 1990, 166). Należy jednak zwrócić uwagę na częste występowanie naczyń sitowatych na stanowiskach z terenu Warmii, co może sugerować większe znaczenie produkcji serów (T. Węgrzynowicz 1973, 97). Naczynia takie są jednak uważane także za służące do odsączania miodu (H. Lehman 1966, 92). O innych udomowionych ssakach nie wiadomo w zasadzie nic — można jedynie przypuszczać, iż świnie hodowano przede wszystkim dla mięsa (por. J. Kruk 1980, 295). Warunki środowiskowe na badanym terenie były dogodne dla wyżywienia wszystkich wymienionych gatunków. Kłopoty rozpoczynały się dopiero zimą, zwłaszcza w rejonach o ostrzejszym klimacie, zapewne więc maksymalnie wybijano stada późną jesienią. Wspomnieć też trzeba, że kości ssaków oraz ptaków występują niejednokrotnie w grobach jako domieszka do szczątków ludzkich (9.2.6), co wskazuje na ich obrzędowe znaczenie. Ostatecznie więc uznać trzeba, że na omawianym terenie chów zwierząt dostarczał zapewne większej, niż uprawy, części pożywienia.

8.1.13. Wspomniałem wyżej o domniemanym pszczerlarstwie. Stwierdzenie, że ludność kultury łużyckiej trzymała pszczoły w ulach drewnianych (H. Lehman 1966) każe uwzględnić w kalkulacjach także i tę dziedzinę produkcji żywności. W każdym razie nie ma powodu negowania jakiegokolwiek bartnictwa, zrozumiałego na tak gęsto zalesionym obszarze, zwłaszcza, że produkcja brązów wymagała dużych ilości wosku.

8.1.14. W Ołtarzach-Gołaczach kości zwierząt dzikich stanowiły aż jedną trzecią (32.2%) zidentyfikowanego materiału osteologicznego — jeleni przeważały w nich zdecydowanie nad sarną, bobrem, dzikiem i łośiem. Z ryb stwierdzono szczupaka i rodzinę karpio-watych. W Kałdusie sarna dostarczyła 6%, a bóbr 2% oznaczonych kości. Przedmioty z rogu łośia i jelenia znajdowano na różnych stanowiskach, podobnie jak amulety z szabli dzika. Nie ulega kwestii, że tak bogaty w wody teren musiał dostarczać wielu ryb, abstrahując od mało prawdopodobnych połowów pełnomorskich. Znaleździ kleszczki do wiązania sieci z Suraża (ryc. 65c) mówi o rybołówstwie śródlądowym. Można też snuć przypuszczenia o łowach na ptactwo wodne. W lasach żyła liczna zwierzyna; roślinożerne ciągnęły ku uprawnym polom, gdzie względnie łatwo mogły być ubite.

8.1.15. Wspomniałem już o zbieraniu mały, a także gromadzeniu orzechów, a dodać tu trzeba zapewne i gromadzenie rozmaitych owoców drzew i krzewów rosnących dziko, a także grzybów. Wykazy makroszczątków roślin dziko rosnących znanych ze stanowisk łużyckich są nader obfite (M. Klichowska 1984, 92n.) i obejmują gatunki zbierane tak w celach konsumpcyjnych, jak i innych. W omawianych tu profilach palynologicznych występują także i te rośliny; *per analogiam* sądzić więc można o ich wykorzystywaniu. Nieliczne dane z różnych stron Europy wskazują, że regułą było wówczas spożywanie roślin uprawnych z dużą domieszką zbieranych, a takie posiłki były wystarczająco kaloryczne (J. Dąbrowski 1981a, 236). Zasadę tę moż-

na więc przyjąć i dla badanego terenu. W grę wchodzi tu przede wszystkim komosa, rdesty, szczaw, ale i wiele innych roślin (K. Wasylińska 1984, 262n., tabl. 4). O konsumpcji stokłosa żytniej mówiłem już uprzednio (8.1.6).

8.2. Produkcja wyspecjalizowana

8.2.1. Pod nazwą „produkcja wyspecjalizowana” umieszczam te dziedziny wytwórczości, których wykonywanie wymaga specjalnych kwalifikacji producenta. Każda dziedzina produkcji wymaga odpowiednich kwalifikacji, tu jednak chodzi o konieczność dłuższej nauki i praktyki, do opanowania takiej dziedziny produkcji, która nie może być wykonywana w każdym gospodarstwie domowym już choćby dlatego, że nabyta umiejętność byłaby wykorzystywana niezmiernie rzadko. Do takich zajęć zaliczam metalurgię, górnictwo krzemienia, kołodziejstwo i korabnictwo, choć zapewne listę tę można by wzbogacić, lecz w materiale brak ku temu choćby pośrednich przesłanek. *De facto* jedyną z tych dziedzin produkcji, dobrze udokumentowaną miejscowymi źródłami, jest metalurgia brązu, pozostałe manifestują się słabo lub też wskazują je jedynie *per analogiam* do terenów sąsiednich. Zresztą i dane dotyczące metalurgii nie są przecież kompletne. Z prawie sześciuset rozpatrywanych przedmiotów mogłem zobaczyć mniej więcej co szósty. Co dwunasty z nich ma nowoczesną analizę stopu, przy czym większość ich wykonano na potrzeby tego opracowania w Centralnym Laboratorium IAE PAN.

8.2.2. O ile przyjąć jako poprawną informację o znalezieniu siekierki z Białego Dworu w glinianej formie odlewniczej, to miejscowa produkcja metalurgiczna ma metrykę sięgającą być może nawet i neolitu. Nie jest pewne, czy na tym terenie wyprodukowano w I lub II okresie epoki brązu siekierkę z Gołotów, natomiast przyjąć można, że od II okresu wytwarza się tu siekierki typu Tautuśiał (mapa 12). Tak więc ten okres uznać można za początkujący rodzimą wytwórczość brązowniczą. Lista typów lokalnych dla czasów późniejszych jest długa, a że siłą rzeczy nie obejmuje ona typów wiernie reprodukowanych na miejscu, to odzwierciedla tylko część istotnie wytworzonych tu przedmiotów. 27% zabytków na pewno lub zapewne pochodzących ze środkowej epoki brązu reprezentuje formy lokalne. Dla czasów kultury łużyckiej odsetek ten wynosi 43%, wliczając w to także drobne ozdoby z cmentarzysk (mapa 19). Doliczając przedmioty, których nie można zidentyfikować jako lokalne, trzeba ocenić, że znaczną część wyrobów brązowych wytwarzano wówczas na miejscu. Pewne wiadomości o formach odlewniczych wiążą się jednak dopiero z czasami kultury łużyckiej. Z omawianego terenu pochodzi część jednej formy kamiennej (ryc. 64a) oraz fragmenty glinianych form na wosk tracony (mapa 11), w tym egzemplarz z Suraża owinięty tkaniną i owiązany cienkim sznurkiem, co jest niewątpliwie śladem zabezpieczenia formy podczas poduszania. Formy te służyły do odlewania okrągłych w przekroju sztabek, a więc najprawdopodobniej na-

szajników lub bransolet. Mała ich liczba może być pośrednim potwierdzeniem przypuszczenia o używaniu wówczas także masy formierskiej, którą tworzył piasek z niewielką domieszką nawozu, gliny lub tłuszczu (K. Goldmann 1981; W. Fasnacht 1995, 24). W każdym razie zestaw przedmiotów produkowanych na miejscu, odtworzony na podstawie analizy typologicznej, różni się niepomernie od ustalonego wedle szczątków form. Brak dowodów, że omawiane siekierki z tulejką wytwarzano w masie formierskiej, ale przynajmniej jedna siekierka z Kalinówki Kościelnej została odlana w formie glinianej — myślę tu o okazie zdobionym odciskami sznura (ryc. 39d), które mogły być wykonane tylko na modelu woskowym. Zachowane szwy odlewnicze świadczą natomiast o tym, że model ten ukształtowano w formie trwałej. W tejże Kalinówce Kościelnej niektóre siekierki mają otwory w tulejce rozszerzające się ku dołowi (ryc. 39a, 40a, b, d, e), a więc rdzenie musiały być z gliny, aby można je było rozbić po zastygnięciu metalu (por. H.H. Coghlan 1951, 53n., ryc. 1). Dwie pary siekierki z Kalinówki Kościelnej odlano zapewne w tych samych formach, mają one jednak inne listwy wewnątrz (ryc. 40a, b), co wskazuje na używanie form trwałych, a rdzeni wymiennych. Wspomniane powyżej „kowadełko” z Witkowa (3.3.8), będące prawdopodobnie czopem formy odlewniczej, wskazuje na stosowanie także czopów (rdzeni) trwałych. Siekierki pochodzące z tej samej

8.2.3. Jakość wytworów nie była najlepsza, podobnie zresztą, jak i przedmiotów z innych obszarów łużyckich. W Skandawie zachował się naszyjnik z metalowym negatywem otworu wlewowego formy, a inne przedmioty mają jeszcze nierówności odlewu. Naszyjnik z Rumów (ryc. 75) ma część sztabki przesuniętą uskokiem, co świadczy o uszkodzeniu woskowego modelu przed wykonaniem naszyjnika (A. Bezenberger 1904, 44). Wady odlewu mają przedmioty z Gajdów, Kadyn, Szyliny Małej i Kalinówki Kościelnej. Pozostawianie szwów odlewniczych jest bardzo częste (ryc. 39e, 40d, f), podobnie jak i na innych terenach polskich. Rzadkie natomiast są ślady napraw (naszyjnik z Główny).

8.2.4. Dużo danych dostarczają analizy składu stopu (dr inż. Z. Henslowi dziękuję za pomoc w ich interpretowaniu). Niestety wszystkie znaleziska surowca z naszego terenu (mapa 11) nie są datowane i nie mają analiz. Są to sztabki i bryłka miedzi lub brązu. Prawdopodobnie łączą się one z kulturą łużycką, jest to jednak tylko domniemanie. Z wytworów miedzianych analizę spektralną posiada jedynie siekierka z Książek (zest. 8) należąca do IV grupy według H. Otto i W. Wittera (1952, 33n.), wykonana więc zapewne z miedzi ze złóż turyńskich. Wedle klasyfikacji S. Junghausa (S. Junghaus e.a. 1968,) stop aż 32 zabytków należy do grupy FB1. Charakteryzuje ją dość znaczna zawartość niklu, a mała — srebra i bizmutu. Grupę tę wiąże się z te-

Zestawienie 7. Wyniki analiz ilościowych przedmiotów miedzianych i brązowych

L.p.	Miejscowość	Przedmiot	Cu	Sn	Sb	Fe	Pb	Ni	Co	Ag	As	S	Bi	Zn
1.	Białydwór	siekierka płaska	98.60	-	śl	śl	śl	-			-		-	
2.	Małe Czyste	siekierka płaska	96.88		1.34	0.06						0.26		śl
3.	Gronowo	siekierka z brzegami	90.99	3.34	1.53	0.28	2.02	0.95	śl			0.89		
4.	Śpigłówka	siekierka z brzegami	88.1	11.2	śl.	0.2	0.1	0.1			śl			
5.	Drewnik	grot	80.59	13.38	2.79	2.21	2.26	0.41		0.15		0.21		
6.	Przesławice	naczynie	81.11	17.41	0.82	0.24		0.41						
7.	Rumy	naszyjnik	96.7	1.7			0.3							
8.	Elbląg	siekierka z tulejką	91.12	0.78	4.48	0.49	1.63	0.61		0.45	0.32	0.12		
9.	Braniewo	miecz	87.7		9.3	0.1	1.2	1.3			śl			
10.	Skandawa	siekierka z tulejką	93.9		3.3	śl	1.5	1.0			śl			
11.	Bartoszyce	bransoleta	96.5	1.2		0.3	1.1	0.8						
12.	Gronowo	wisiorek	96.62	3.46	0.83	0.35	1.59	0.65		0.15	śl	0.35		

Uwaga: dane dla naczynia z Przesławic przeliczone bez 0 (tlenu).

formy stwierdzono także w skarbach z Szyliny Małej i Skandawy (tam także dwie pobocznie). Na koniec dodam, że dwie siekierki z Kalinówki Kościelnej wykonano zapewne z jednego wsadu (zest. 8, pozycje 26 i 29); istotnym jest to, że różnią się one nieco typologicznie. Waga ich wynosi łącznie 619,5 g, co jak na owe czasy świadczy o stosunkowo dużej ilości jednorazowo przetopionego surowca (por. J. Dąbrowski 1981, 400). Z innych przyborów używanych przy odlewaniu wymienić mogę tylko fragment tygielka z Kałków 1, natomiast nieliczne odkryte na tym terenie łyżki gliniane raczej nie miały zastosowania przy produkcji metalurgicznej (2.3.33).

renem wschodniej Słowacji (S. Junghaus e.a. 1968, 65n.). Pojedynczo występują przedmioty z grupy FA (Zaborowo) oraz z grupy G. Do tej ostatniej zaliczono jedynie surowiec ucha naczynia ze Starogrodu (ryc. 60f); grupa ta określana jest jako śródziemnomorska (S. Junghaus e.a. 1968, 38n.), co w tym wypadku nie dziwi. Przeliczenie tabeli A. Merkevičiusa (1980, tab. I) wskazuje, że przedmioty z metalu tych grup występują także na Litwie, acz tam obraz jest bardziej zróżnicowany. Jedna z siekierki z Elbląga (zest 7) wykonana została z brązu antymonowo-olowiowego. Grot z Drewnika, miecz z Braniewa oraz kilka siekierki z Kalinówki Kościelnej wykonano bądź z miedzi o wysokiej zawartości

Zestawienie 8. Wyniki analiz spektrograficznych przedmiotów metalowych

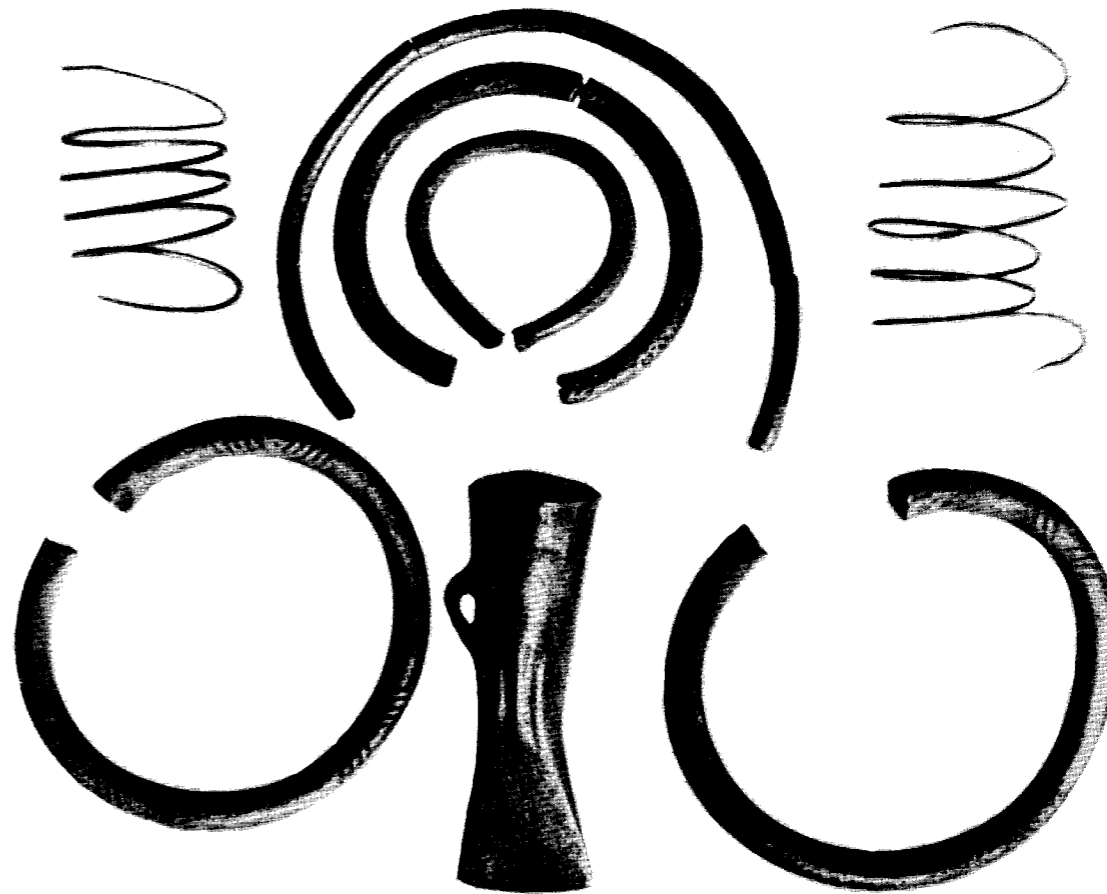
L.p.	Miejscowość	Przedmiot	Cu	Sn	Sb	As	Pb	Co	Bi	Ag	Au	Ni	Fe	Cr	Zn	Al
1.	Książki	siekierka płaska	98.80	0.00001	0.10000	0.20000	0.00000	0.00000	0.10000	0.12000	0.00030	0.00001	0.00001	0.00000	0.00000	0.00000
2.	Rusy	siekierka z brzegami	93.20	5.50000	0.30000	0.10000	0.00001	0.00001	0.00001	0.01000	0.00000	0.30000	0.20000	0.00000	0.00000	0.00000
3.	Kwietniewo	siekierka z brzegami	90.10	7.50000	0.05000	0.80000	0.15000	0.00001	0.00000	0.08000	0.00000	0.85000	0.25000	0.00000	0.00000	0.00000
4.	Goraj	bransoleta	95.70	3.50000	0.10000	0.10000	0.08000	0.00001	0.00000	0.02000	0.00050	0.30000	0.00000	0.00000	0.00000	0.00000
5.	Stolno	szylet	87.61	9.80000	0.18000	0.36000	0.15000	0.04400	0.00000	0.01000	0.00000	1.00000	0.60000	0.10000	0.10000	0.05000
6.	Pinno	siekierka z brzegami	93.34	4.88000	0.23000	0.52000	0.33000	0.05200	0.07200	0.04800	0.00000	0.30000	0.20000	0.02800	0.00001	0.00000
7.	Rogowo	siekierka z brzegami	90.55	7.60000	0.14500	0.44000	0.09000	0.04800	0.00001	0.01600	0.00000	0.98000	0.13200	0.00000	0.00000	0.00000
8.	Złotaria	siekierka z brzegami	93.19	1.50000	0.82000	2.10000	0.01500	0.02000	0.00001	0.34000	0.00000	2.60000	0.01350	0.00000	0.00000	0.00000
9.	Złotaria	siekierka z brzegami	86.38	8.80000	0.34000	0.40000	0.27000	0.02300	0.01800	0.03200	0.00000	0.50000	0.02800	0.00000	0.00000	0.52000
10.	Montowo	siekierka z brzegami	92.13	5.10000	0.30000	0.90000	0.24000	0.12500	0.00001	0.06500	0.00000	0.35000	0.33000	0.04000	0.00000	0.42000
11.	Karbowizna	bransoleta	93.24	5.06000	0.16200	0.55000	0.11200	0.11200	0.00001	0.03200	0.00000	0.23000	0.22000	0.02000	0.00000	0.32000
12.	Karbowizna	bransoleta	93.62	3.70000	0.32000	0.64000	0.37000	0.07400	0.00001	0.04800	0.00000	0.40000	0.32000	0.04600	0.00000	0.46000
13.	Karbowizna	bransoleta	89.90	7.20000	0.14000	0.28000	0.39000	0.03800	0.02200	0.01200	0.00000	0.40000	1.10000	0.00980	0.00000	0.51000
14.	Miejska Wiesz	czekan	90.99	4.00000	0.32000	1.40000	0.70000	0.01800	0.00000	0.05000	0.00000	2.40000	0.04000	0.00800	0.00001	0.06400
15.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	90.99	4.00000	0.32000	0.27000	0.60000	0.01600	0.00000	0.05000	0.00000	1.40000	0.08500	0.01600	0.00001	2.70000
16.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	89.34	5.00000	0.53000	0.47000	0.60000	0.01000	0.00000	0.05000	0.00000	0.50000	0.02000	0.00300	0.00001	0.08500
17.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	93.23	4.50000	0.20000	0.95000	0.31000	0.01000	0.00000	0.05000	0.00000	1.00000	0.10000	0.00400	0.00001	0.16000
18.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	91.70	4.00000	0.10000	0.95000	0.70000	0.01000	0.00000	0.05000	0.00000	0.32000	0.10000	0.03500	0.00001	0.45000
19.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	93.25	4.00000	0.31000	0.70000	1.00000	0.01000	0.00000	0.05000	0.00000	0.53000	0.10000	0.03500	0.00001	0.11000
20.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	91.96	6.00000	0.21000	0.54000	0.32000	0.01000	0.00000	0.05000	0.00000	0.32000	0.10000	0.03500	0.00001	0.45000
21.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	89.02	4.00000	1.30000	2.20000	1.30000	0.01800	0.00000	0.10000	0.00000	1.60000	0.16000	0.05700	0.00001	0.24000
22.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	92.51	4.00000	1.20000	0.64000	0.27000	0.01000	0.00000	0.10000	0.00000	0.95000	0.05600	0.07000	0.00001	0.20000
23.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	96.61	4.00000	1.60000	1.10000	1.00000	0.01400	0.00000	0.10000	0.00000	1.20000	0.14000	0.07000	0.00001	0.16000
24.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	96.61	4.00000	1.60000	1.10000	1.00000	0.01400	0.00000	0.10000	0.00000	1.20000	0.14000	0.07000	0.00001	0.16000
25.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	90.54	3.60000	2.00000	1.50000	0.50000	0.02500	0.00000	0.05000	0.00000	1.60000	0.05600	0.03500	0.00001	0.08800
26.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	92.94	3.50000	1.20000	0.95000	0.20000	0.01000	0.00000	0.10000	0.00000	0.92000	0.07000	0.04800	0.00001	0.06400
27.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	93.37	3.80000	0.56000	0.64000	0.85000	0.01200	0.00000	0.05000	0.00000	0.57000	0.04500	0.03500	0.00001	0.06400
28.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	93.47	3.50000	0.70000	0.95000	0.80000	0.01000	0.00000	0.10000	0.00000	0.40000	0.10000	0.02300	0.00001	0.32000
29.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	92.97	3.50000	1.00000	0.85000	0.50000	0.01500	0.00000	0.10000	0.00000	0.85000	0.04500	0.04200	0.00001	0.12000
30.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	97.19	1.20000	0.67000	0.16000	0.40000	0.01300	0.00000	0.05000	0.00000	1.00000	0.02000	0.00600	0.00001	0.00300
31.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	95.45	1.80000	0.70000	0.50000	0.45000	0.01000	0.00000	0.05000	0.00000	1.00000	0.04000	0.00500	0.00001	0.00300
32.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	96.30	1.30000	1.00000	0.32000	0.60000	0.00300	0.00000	0.05000	0.00000	0.37000	0.04500	0.00600	0.00001	0.00300
33.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	87.79	5.00000	1.00000	0.85000	4.50000	0.01000	0.00000	0.05000	0.00000	0.60000	0.03200	0.01000	0.00001	0.16000
34.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	97.30	1.00000	0.60000	0.24000	0.40000	0.00300	0.00000	0.05000	0.00000	0.37000	0.02600	0.00200	0.00001	0.00600
35.	Kalinówka Kościelna	siekierka z tulejka	96.15	2.20000	0.54000	0.16000	0.60000	0.00300	0.00000	0.05000	0.00000	0.24000	0.02200	0.00500	0.00001	0.03100
36.	Wilamowice	siekierka z tulejka	93.49	5.50000	0.02600	0.18000	0.53000	0.01000	0.00000	0.05000	0.00000	0.14000	0.05700	0.00600	0.00001	0.00700
37.	Zaborowo	naszynnik	93.25	6.00000	0.02000	0.32000	0.25000	0.00600	0.00000	0.01000	0.00000	0.06400	0.05700	0.00500	0.00001	0.01400
38.	Drobin	siekierka z piętką	98.04	1.30000	0.03300	0.16000	0.22000	0.02000	0.00000	0.01000	0.00000	0.19000	0.02600	0.00200	0.00001	0.00300
39.	Rynsk	sierp	88.97	9.00000	0.13000	0.40000	0.40000	0.01800	0.00000	0.05000	0.00000	0.50000	0.36000	0.01000	0.00001	0.16000
40.	Rynsk	bransoleta	89.33	9.00000	0.07000	0.20000	0.00001	0.00000	0.00000	0.01000	0.00000	0.20000	1.10000	0.05000	0.00001	0.02500
41.	Rynsk	wisiorek	84.86	8.60000	0.10000	1.20000	5.00000	0.00500	0.00000	0.05000	0.00000	0.05700	0.05000	0.05000	0.00001	0.02500
42.	Starogród	naczynto	90.93	8.00000	0.12000	0.35000	0.32000	0.02100	0.00000	0.05000	0.00000	0.01200	0.16000	0.01000	0.00001	0.02500
43.	Starogród	naczynto	89.18	9.00000	0.12000	0.45000	0.45000	0.03100	0.00000	0.05000	0.00000	0.04500	0.50000	0.01000	0.00001	0.16000
44.	Starogród	sierp	91.01	2.70000	1.60000	1.90000	0.40000	0.01000	0.00000	0.05000	0.00000	2.20000	0.05000	0.01000	0.00001	0.06400
45.	Starogród	sierp	90.20	5.00000	1.60000	2.20000	0.40000	0.01600	0.00000	0.05000	0.00000	0.45000	0.05000	0.01000	0.00001	0.06400
46.	Kaidus	sierp	95.52	2.50000	0.80000	0.25000	0.50000	0.00500	0.00000	0.05000	0.00000	0.31000	0.05000	0.01000	0.00001	0.00300
47.	Jedwabno	grot	89.54	8.30000	0.11000	0.30000	0.32000	0.03100	0.00000	0.05000	0.00000	1.20000	0.05000	0.01000	0.00001	0.08000
48.	Czarnowo	bransoleta	86.70	8.30000	0.10000	1.50000	0.20000	0.05000	0.00000	0.01000	0.00000	2.70000	0.03600	0.01000	0.00001	0.06400
49.	Leg	miecz	93.86	2.70000	0.67000	0.60000	1.80000	0.00500	0.00000	0.05000	0.00000	0.25000	0.05000	0.01000	0.00001	0.00100

1-4 — wg Otto, Witter 1952; 5-49 — wykonane w Centralnym Laboratorium IAE PAN przez mgr A. Girdwojny.

antymonu (por. H.H. Coghlan 1951, 45), bądź też ze zmieszanego złomu brązów antymonowych i cynowych (zest. 7 i 8). Ta druga możliwość jest chyba bardziej prawdopodobna dla grotu z Drewnika i przynajmniej jednej siekierki z Kalinówki Kościelnej.

Choć miejscowe skarby zawierają zadziwiająco mało złomu, to jednak wydaje się, że brąz docierał na nasz

się to tak do przedmiotów wytworzonych na miejscu, jak i przywiezionych. Znaczny udział ołowiu, bo sięgający 5% w wisiorku z Ryńska (ryc. 53c), wskazuje na używanie brązów zapewne powstałych w wyniku wykorzystywania złomu importowanych ozdób brązowych o wysokiej zawartości tego składnika (H.H. Coghlan 1951, 26n.). Nie wiadomo, w jaki sposób można

Ryc. 75. Rury, woj. Olsztyn, przedmioty ze skarbu, 1/2 w.n. (wg. C. Engla)

teren raczej w postaci wytworów niż brył surowca. Należy stwierdzić, że większość analizowanych przedmiotów wykazuje stop złej jakości, przeważnie zawierający zbyt mało cyny, choć np. w przypadku grotu z Drewnika i naczynia z Przesławic mamy do czynienia z sytuacją odwrotną (zest. 7). Niektóre, i to późne, wytwory zawierają tak mało cyny (siekierka z Kalinówki Kościelnej — 1%, inna oraz bransoleta z Bartoszczyk — 1.2%), że w zasadzie powinny być uznane za przedmioty z miedzi. Obniża to oczywiście znacznie użyteczność tych wytworów jako bardzo miękkich (por. H.H. Coghlan 1951, 44n.). Być może starano się temu zaradzić, stosując kucie na zimno (por. J. Piaskowski 1957, 35n.), na co brak dowodów bezpośrednich. Tak małe ilości cyny w stopie mogą być skutkiem utleniania się tego pierwiastka podczas kolejnych przetopień (por. R.F. Tylecote 1987, 143) lub dodawania miedzi do przetapianego złomu. Olbrzymia większość analizowanych przedmiotów wykazuje udział antymonu i arsenu znacznie przewyższający odsetek właściwy ze względu na wytrzymałość materiału (por. Z. Hensel 1982, 157). Odnosi

łączyć późniejsze przedmioty z dużym udziałem tego pierwiastka z domniemanym eksploatacją rud cynkowo-olowiowych na Śląsku (E. Szydłowska 1982, 8.2.5). O kuciu metali informacji jest nieporównanie mniej. Jedynym zapewne narzędziem łączącym się z tą techniką jest kamień kanelurowany z Ogródek (4.2.5). Dla północno-wschodniej Polski taką jego interpretację potwierdzają znaleziska z nieco późniejszej osady na jeziorze Arkłity, gdzie oprócz analogicznego kamienia znaleziono nadlew brązowy i fragmenty form odlewniczych (K.O. Rossius 1933, 93, ryc. 20a, b i 21b; J. Gackowski 1992, 59n.). Wyniki analiz stopów sugerują konieczność przekuwania zbyt miękkich przedmiotów. Bezpośrednie ślady kucia występują na niektórych lokalnych odmianach siekierki z brzegami (na ostrzu, a wyjątkowo na brzegach) oraz z tulejką. Ornament na zachowanych bransoletach z Karbowizny bywa dość nierówny, zwłaszcza w partii obramowującej. Jednak np. siekierka typu Ihlhnicken z Kalinówki Kościelnej dowodzi wysokiego kunsztu zdobniczego (ryc. 39g). Usuwanie szwów odlewniczych i drobnych nierówności od-

lewu kończy listę czynności związanych z obróbką metalu, widocznych w omawianym materiale.

8.2.6. Materiały porównawcze, tak polskie, jak i litewskie (A. Merkevičius 1980), wskazują, że omawiane zabytki lokalne nie odbiegają jakością od ogólnego poziomu wytwórczości metalurgicznej w tej części Europy. W żadnym razie nie są one gorsze od przedmiotów przywożonych na omawiany teren. Powiedzieć przeto w ogóle trzeba, iż rzadko były to przedmioty wykonane z punktu widzenia technicznego bez zarzutu. Przypomnę tu na marginesie, że „Iliada” podaje wielokrotnie informacje o łamaniu się mieczy brązowych podczas walki. Taka jakość większości wytworów, podatnych na złamanie i wyszczerbienia, zmusza do zapytania o ich przydatność i znaczenie. Jakość ozdób nie odgrywa aż tak dużej roli, jeśli powstaje błyszcząca i kształtny przedmiot. Jednak takie wady narzędzi każą zastanowić się nad znaczeniem przedmiotów z innych surowców. Zwrócę tu uwagę na kilka jedynie kwestii, a pierwszą z nich jest domniemana wysoka wartość metalu, sygnalizowana zapewne występowaniem na cmentarzyskach jedynie drobnych przedmiotów metalowych, bądź fragmentów większych. Z omawianego terenu pochodzi zaledwie 5 sierpów brązowych, co wyraźnie sugeruje popularność krzemiennych narzędzi żniwnych. Podobnie 4 znane brązowe noże przekonują dobitnie o powszechnym używaniu noży z innego surowca. Dobrym przykładem są też grociki — okazów z brązu znanych jest 5, zaś z krzemienia, kości i rogu 19 (ryc. 63a–c, 66b), co w przybliżeniu daje proporcję 1:4. Zarówno siekiery z brzegami, jak i z tulejką, mają niekiedy na ostrzach ślady używania. Proporcja ilości siekierok z tulejką do toporków kamiennych wynosi w przybliżeniu 4:1, ale przypomnieć należy, że liczba tych drugich jest wyraźnie zaniżona (mapa 13). Nawet jednak przy uwzględnieniu tej poprawki ilość znanych siekierok i mnogość ich odmian (3.3) wskazują na dość powszechne używanie ich na omawianym terenie — w zestawie późnych brązów stanowią one 29%, a w skarbach — 34%. Jednak w ogóle liczebność inwentarzy owych skarbków (zest. 10) jest niższa od obliczonej dla całego obszaru Polski, bo wynosi zaledwie 8,5 przedmiotu w skarbie przy przeciętnej 14,5 (por. J. Dąbrowski 1992, tab. 1). Silnie rozwinięta wytwórczość z kości i rogu w Suraziu (ryc. 65) oraz minimalna liczba przedmiotów metalowych z Suwalszczyzny (nawet przy uwzględnieniu opóźnień w badaniach) wskazują na duże znaczenie wytworów wykonanych nie z metalu.

8.2.7. W tym miejscu zajmę się tylko omawianiem skarbków uznawanych za skarby producentów. Zaliczam do nich Kalinówkę Kościelną, Skandawę i Szylinę Małą, a zapewne także Rummy i Ostródę (zest. 10). Niewielki zestaw rodzajów przedmiotów, występujących w tych zespołach, wskazuje na ograniczanie asortymentu wytworów jednego producenta. Jest to zresztą zjawisko znane z całego obszaru łużyckiego (por. J. Dąbrowski 1981, 391n.) i świadczące o racjonalnej organizacji pracy. Podobnie o racjonalnych działaniach świadczy używanie jednocześnie kilku form odlewniczych (Kalinówka Kościelna), co łatwo tłumaczy się wielkością

wsadu. Rozrzut skarbków uznanych za skarby producentów oraz form lokalnych (mapa 11) każe przypuszczać, iż centrum wytwórczości zwane sambijskim miało swe przedłużenie jeszcze na polskiej części Niziny Staropruskiej. Badając zasięgi różnych wytworów można podtrzymać wnioski mówiący, że rozchodzą się one w promieniu 150–200 km (J. Dąbrowski 1982, 238n.). Zwraca uwagę fakt, że gdy w ośrodku sambijskim produkowano już siekiery z tulejką, to siekiery z brzegami były nadal wytwarzane dalej na północny wschód, na terenach jeszcze bardziej odciętych od dopływu brązu. Mamy tu więc kolejne potwierdzenie tego, iż ośrodki o bardziej rozbudowanych kontaktach wymiennych przechwytywały nowości przede wszystkim na użytek własny (por. K. Kristiansen 1978, 162n.). Zapewne odbiciem analogicznych procesów jest stwierdzone zjawisko występowania jedynie małej liczby przedmiotów niektórych odmian tylko na niewielkim terenie. Tyczy to nawet bransolet i naramienników z Cieszewka i Karbowizny (ryc. 54 i 55), być może tu wytwarzanych.

Z przedmiotów raczej importowanych wymienię siekiery z piętką i typu Wałowice, grotty typu Valsömagle, Hulterstad i XVI E oraz szpile z tulejkową główką. Robi to wrażenie, jakby we wcześniejszych fazach stosunkowo nieliczne przybývające wytwory bardziej atrakcyjnych odmian były przejmowane przez niewielki lokalny krąg odbiorców. Przypomnę tu też zasięg późniejszych naczyń brązowych. Wszystkie wymienione zabytki skupiają się w okolicach Wisły. Różne listwy wewnątrz tulejek siekierok z Kalinówki Kościelnej (ryc. 39 i 40), a pewnie i innych, to nie tylko przejęte udoskonalenie techniczne, pozwalające na bardziej stabilne osadzenie siekiery na drzewcu. Jest to przede wszystkim dowód pozostawiania omawianej wytwórczości pod ciągłym wpływem metalurgii kręgu nordyjskiego. Okazuje się, że wpływy te nie ograniczają się jedynie do oddziaływania na kształty przedmiotów (J. Fogel 1988a, 118n.). Zresztą wspomniany niemal zupełny brak złomu w skarbach też jest jakimś sygnałem. Stwierdzić więc można, że oddziaływania nordyjskie na metalurgię badanego terenu były bardziej różnorodne i różnokierunkowe, niż to dotychczas przypuszczano. Potwierdza to wnioski o dużej zbieżności metalurgii terenów wokół Bałtyku, choć oczywiście nie neguje roli impulsów łużyckich.

8.2.8. Następna dziedzina wyspecjalizowanej wytwórczości wiąże się z tak przecież powszechnie używanym wówczas krzemieniem. Chodzi tu przede wszystkim o górnicze jego pozyskiwanie, trwające w środkowej Europie przez całą epokę brązu (por. J. Lech 1981, tabl. 1; H. a. J. Lech 1995). W pobliżu omawianego terenu funkcjonowały wówczas kopalnie krzemienia, lecz ślady górniczej jego eksploatacji w północno-wschodniej Polsce nie są jeszcze bezspornie datowane (por. W. Borkowski e.a. 1995). Niewątpliwie znaczne ilości surowca uzyskiwano dzięki wtórnemu używaniu dawnych narzędzi lub przerabianiu znajdujących na powierzchni krzemieni. Już dla kultury trzcinieckiej zwraca się uwagę na stosowanie surowca z najbliższych okolic bez względu na jego jakość tłumacząc to zanikiem

handlu krzemieniem (J. Kopacz 1987, 180). Ten niemal całkowity brak surowca importowanego potwierdzają materiały łużyckie. Choć rola górnictwa krzemienia niewątpliwie maleje z upływem czasu, to nie ma powodu negować eksploatacji i obrotu tym surowcem także podczas późnej epoki brązu. Surowiec krzemienisty był wstępnie obrabiany na terenie kopalń, lecz zasadnicza produkcja odbywała się już poza nimi, co stwierdzono jeszcze dla kultur epineolitycznych (S. Kadrow 1995, 78n.). Tym istotniejsze więc jest odkrycie wyspecjalizowanej pracowni sierpów krzemienistych kultury łużyckiej w rejonie wychodni surowca (B. Bargiel, J. Libera 1995). Produkcja takich sierpów, w opinii znawców technik krzemieniarskich, wymagała szczególnie wysokich umiejętności, niedostępnych przeciętnemu wytwórcy (S. Kadrow 1995, 89). Występowanie tych sierpów (ryc. 63d) implikuje więc istnienie wyspecjalizowanej produkcji. Wytwarzanie tego rodzaju przedmiotów było kontynuacją specjalizacji wcześniejszej, o czym świadczą daty radiowęglowe potwierdzające nieprzerwaną eksploatację tych samych złóż krzemienia (H. a. J. Lech 1995). Nie trudno wywnioskować, że kontynuowano nie tylko sposoby wydobywania, lecz i organizację produkcji. Zapewne więc neolityczne sposoby eksploatacji i organizacji wytwórczości trwały nadal w odniesieniu do niektórych tylko przedmiotów krzemienistych.

8.2.9. W zebranym materiale brak bezpośrednich przesłanek dla omawiania innych zajęć wymagających wysoko wyspecjalizowanych czynności. *Per analogiam* do innych obszarów europejskich przyjąć można istnienie kołodziejstwa. Produkcja piast i kół szprychowych jest właśnie taką działalnością, która wymaga specjalnych kwalifikacji (por. J. Dąbrowski 1977, 22n.). Dla obszarów nad Deltą Wisły i jej Zalewem pytanie o żeglugę morską jest w pełni uzasadnione. Żegluga po Bałtyku jest dla epoki brązu faktem bezspornym, choć udokumentowanym tylko dla Skandynawii (por. np. H. Thrane 1975, 93n.; J. Fogel 1988a, 83n.). Nie ma jednak powodu do przypuszczeń, że mieszkańcy południowych wybrzeży Bałtyku sztuki tej nie opanowali. Istnieją przecież pośrednie dowody na korabnictwo, czyli budowę łodzi innych niż dębanki. Do takich przesłanek należą np. znaleziska pomorskich garniturów grobowych na Gotlandii i Sambii, czy też odkrycie na Sambii skarbu pochodzącego ze środkowego Pomorza (J. Dąbrowski 1990a, 123; 1968, mapa 10). Sugerują one wyraźnie przewiezienie przez morze i to nie na małą odległość, a przeto i posiadanie odpowiedniego środka transportu.

8.3. Wytwórczość domowa

8.3.1. Ta nazwa obejmuje praktycznie większość dziedzin ówczesnej produkcji — są one różne, ale niestety przeważnie kiepsko udokumentowane. Stosunkowo najdokładniej omówić można wytwarzanie ceramiki, zwłaszcza, że dla kultury łużyckiej w północno-wschodniej Polsce jest ona najbardziej wszechstronnie zbadana (por. L. Kociszewski 1981; J. Lipińska 1981;

M. Mogielnicka-Urban 1984). Obróbka kości, rogu, krzemienia i kamienia musi być scharakteryzowana znacznie gorzej, zaś wytwórczość z drewna właściwie pozostaje w sferze domniemań. Tkactwo poświadczane jest jedynie małą ilością jednostronnych źródeł.

8.3.2. Dane o produkcji ceramiki bazują na bezpośrednich obserwacjach, zaś dla naczyń łużyckich także i na serii analiz (zest. 9). Tu niewspółmierność danych (2.1.1) zmusza do odrębnego traktowania ceramiki wcześniejszej. Jej cechy technologiczne zaznaczają się odmiennie przede wszystkim dla poszczególnych jednostek kulturowych (2.2.2). Grupa technologiczna I, a więc trzciniecka, wykazuje największe zbieżności z ceramiką łużycką, przez co zachowane fragmentarycznie naczynia bywają niekiedy błędnie określane (por. H. Taras 1995, 176n.). Na wielu stanowiskach ułamki naczyń wykonanych wedle reguł I grupy technologicznej współwystępują z niewiele się od nich różniącymi skorupami II grupy technologicznej, łączącej się z materiałem iwieńskim (ryc. 2). Różnice między wydzielonymi grupami technologicznymi zaznaczają się w doborze surowca oraz obróbce powierzchni, ale nie w technikach budowy naczyń. Mimo braku badań można przyjąć, że co do temperatury wypału nie występowały tu duże różnice. W materiałach wchodzących w grę kultur brak śladów pieców garncarskich, należy więc przypuszczać, że naczynia wypalano na ogniskach i/lub paleniskach zagłębionych w ziemi. Wśród oglądanych przeze mnie materiałów brak jest fragmentów o wyraźnie wcześniejszych cechach technologicznych (por. A. Gardawski 1959, 90n.), podkreślić natomiast należy zbieżności widoczne między ceramiką niemeńską a trzciniecką, istniejące nie tylko w dziedzinie technologii (por. H. Taras 1995, 66n.). Niestety niewielka ilość dostępnych na razie materiałów nie zachęca do wypowiedzi ogólniejszych. Byłyby one zwykłym powielaniem stwierdzeń sformułowanych dla innych źródeł.

8.3.3. Dla ceramiki łużyckiej można już prześledzić wszystkie fazy produkcji (M. Mogielnicka-Urban 1984). Obie współczesne jej grupy technologiczne (2.3.2) reprezentowane są przez tak nieliczne materiały, że dla nich wstrzymać się na razie wypada z uogólnieniami. Dla naczyń grupy II przyjąć można daleko posunięte zbieżności z ceramiką łużycką, choć nie wykazują one takiej perfekcji wykonania.

8.3.4. Przeprowadzone analizy (zest. 9) pozwalają scharakteryzować używany surowiec jako ility lub gliny niezmarglone, tłuste (o kilkuprocentowej zawartości własnego składnika nieplastycznego) oraz średnio-tłuste (o kilkunastu procentach tego składnika). Jedynie w Worytach udało się zidentyfikować część złóż, z których pobierano gliny dla produkcji ceramiki (L. Kociszewski 1981, zest. 25 i 26). Stwierdzono, że były one usytuowane przy cmentarzysku, dwóch osadach, a także w miejscu oddalonym od osad o ponad 0,5 km. Mieszkańcy wszystkich znanych osad woryckich wykorzystywali to ostatnie źródło, widocznie więc zaleganie surowca koło osady nie było warunkiem wystarczającym dla jego eksploatacji. Glinę pobierano też z przynajmniej dwóch innych nie zlokalizowanych miejsc. Nie

Nr próbki	Stanowisko i lokalizacja	Typ naczyń	Średnice ziarn (%)			Zawartość substancji szkodzącej (%)	Zawartość składników głównych (%)					Strata prażenia (%)			Nasiakliwość (%)		Porowatość całkowita (%)	Uwagi
			>0.5 mm	0.1-0.5 mm	<0.1 mm		ogólna	Al ₂ O ₃ + TiO ₂	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	Na ₂ O	K ₂ O	w 600°C	w 950°C	w stanie naturalnym		
WORZYTY																		
8	1 gr.823	doniczekowate				15	23.60	3.40	1.80	1.00	3.90	5.44	6.30	11.4	14.6	16.2	12.9	sl. MnO
9	1 gr.823	baniaście				20	23.60	3.40	1.80	1.00	3.90	5.44	6.30	11.4	14.6	16.2	12.9	sl. MnO
10	1 gr.823	baniaście				20	23.90	3.40	1.80	1.00	4.00	5.44	6.30	11.4	14.6	16.2	12.9	sl. MnO
11	1 gr.826 n.1	baniaście				20	23.00	2.10	2.20	1.00	4.00	5.44	6.30	11.4	14.6	16.2	12.9	sl. MnO
12	1 gr.826 n.2	amfora				20	24.00	1.00	2.20	1.20	3.50	5.44	6.30	11.4	14.6	16.2	12.9	sl. MnO
16	1 gr.851c	baniaście	30.0	34.0	57.0	30.0	11.13	0.48	0.56	1.28	4.00	5.44	6.30	11.4	14.6	16.2	12.9	sl. MnO
17	1 gr.830	misa	44.0	43.0	50.0	44.0	15.38	0.60	1.13	0.96	2.40	5.44	6.30	11.4	14.6	16.2	12.9	sl. MnO
46	1 gr.848	dwustozkowe	30.0	28.7	18.3	30.0	16.84	0.80	1.52	1.20	3.56	5.44	6.30	11.4	14.6	16.2	12.9	sl. MnO
6	2 ob.98	gruszkowate	30			30	24.10	1.00	3.10	1.00	4.30	5.44	6.30	11.4	14.6	16.2	12.9	sl. MnO
7	2 ar.111 w.v	czarika					25.00	0.80	2.70	0.90	3.90	5.44	6.30	11.4	14.6	16.2	12.9	sl. MnO
18	2 ob.108	kubek	44.0	36.5	52.5	44.0						5.98	6.87	17.6	18.0	20.0	19.7	sl. MnO
19	2 ob.110	misa	25.0	38.0	56.0	25.0						4.61	5.46	17.5	17.5	18.0	18.2	sl. MnO
20	2 ob.66	misa	40.0	31.3	62.5	40.0						4.32	5.88	13.7	16.0	16.0	16.0	sl. MnO
21	2 ar.67 warstwa	?	55.0	43.0	50.0	55.0	7.24	0.72	1.15	1.44	3.36	4.32	5.88	17.6	18.0	20.0	19.7	sl. MnO
22	2 ob.91	?	43.0	40.0	50.0	43.0	6.28	1.16	0.85	1.04	2.96	5.21	5.94	13.7	16.0	16.0	16.0	sl. MnO
23	2 ob.65	gruszkowate	40.0	52.7	36.3	40.0						5.98	6.87	14.8	17.2	19.0	7.1	
24	2 ar.66 warstwa	sitowate	45.0	27.5	59.0	45.0	5.62	1.52	-	0.96	2.72	5.98	6.87	14.8	17.2	19.0	7.1	
25	2 ar.65 warstwa	misa	30.0	41.5	54.0	30.0	30.56	1.72	1.80	1.12	3.40	4.61	5.46	17.6	18.0	20.0	19.7	sl. MnO
47	2 ob.157	baniaście	55.5	23.8	3.4	55.5	5.00	1.72	1.80	1.12	3.40	4.61	5.46	17.6	18.0	20.0	19.7	sl. MnO
48	2 ob.157	baniaście	10.0	12.5	18.0	10.0	12.61	2.72	1.74	0.92	3.68	5.00	5.90	17.5	17.5	18.0	18.2	sl. MnO
49	2 ob.157	baniaście	45.8	5.6	2.6	45.8	18.05	0.64	1.72	1.44	4.52	3.25	4.01	13.7	16.0	16.0	16.0	sl. MnO
50	2 ar.111/126 w.v	talercz	27.2	46.5	22.3	27.2	3.96	0.60	1.86	0.72	2.16	3.46	4.40	14.8	17.2	19.0	7.1	
51	2 ar.111/126 w.v	talercz	30.0	56.5	9.3	30.0	6.93	2.04	2.01	1.44	4.96	4.00	4.99	13.7	16.0	16.0	16.0	sl. MnO
52	2 ar.111/126 w.v	amfora	37.8	53.0	41.8	37.8	8.00	3.84	2.42	1.60	3.84	3.31	5.17	14.8	17.2	19.0	7.1	
53	2 ar.111/126 w.v	amfora	21.8	25.1	25.1	21.8	16.73	2.44	2.59	1.00	3.68	4.00	4.99	13.7	16.0	16.0	16.0	sl. MnO
54	2 ar.111/126 w.v	kubek	51.5	32.7	5.6	51.5	7.26	1.12	2.07	1.30	3.44	9.75	4.74	13.2	15.0	16.2	4.2	
1c	2 ob.174	?				48.5	16.8	1.19	1.53	1.00	3.70	5.47	5.85	13.2	15.0	16.2	4.2	
26	4 ob.10	ajowate	35.0	30.0	63.8	35.0						5.07	5.78	15.2	17.4	21.4	19.0	
27	4 ob.10	ajowate	30.0	40.0	56.0	30.0						4.20	4.85	15.2	17.4	21.4	19.0	
28	4 ob.13	misczka	25.0	38.2	54.5	25.0						4.17	4.74	10.9	13.3	17.0	15.2	
29	4 ob.2	esowate	35.0	34.7	57.6	35.0						3.35	4.38	10.9	13.3	17.0	15.2	
30	4 ob. zniszcz.	esowate	35.0	20.8	64.4	35.0						3.04	3.85	13.2	15.0	16.2	4.2	
36	5 ob.5	doniczekowate	40.0	12.0	77.0	40.0	6.86	0.44	-	1.04	3.56	5.07	5.78	13.2	15.0	16.2	4.2	
37	5 ob.5	ajowate	30.0	5.8	88.4	30.0	5.30	1.36	0.41	2.00	2.50	4.20	4.85	13.2	15.0	16.2	4.2	
38	5 ob.5	kubek	20.0	17.4	74.8	20.0	11.80	2.06	0.37	2.50	3.75	4.17	4.74	13.2	15.0	16.2	4.2	
39	5 ob.6	?	35.0	26.7	46.5	35.0	6.00	1.71	1.40	1.80	0.63	3.35	4.38	13.2	15.0	16.2	4.2	
40	5 ob.9	ajowate	25.0	8.4	87.3	25.0	16.92	1.68	0.86	2.80	3.00	3.04	3.85	13.2	15.0	16.2	4.2	
41	5 ob.9	wazowate	25.0	5.1	88.0	25.0	18.20	0.80	0.70	1.20	2.72	5.48	6.18	13.2	15.0	16.2	4.2	
42	5 w.orna	esowate	25.0	7.3	91.7	25.0	16.96	1.24	0.74	0.96	2.92	3.39	4.45	13.2	15.0	16.2	4.2	
43	5 ob.6	misa	30.0	10.0	73.2	30.0	17.02	0.94	0.73	0.96	2.92	3.39	4.45	13.2	15.0	16.2	4.2	
KAMIONKA NADBUŻNA																		
61	1 gr.67a	esowate	21.1	25.9	21.1	34.2	19.46	3.63	2.01	1.20	4.04	4.54	5.26	13.2	15.0	16.2	4.2	
62	1 gr.13	amfora	18.1	49.4	18.1	16.4	18.68	1.72	1.99	1.26	3.56	3.66	4.58	13.2	15.0	16.2	4.2	
63	1 gr.88	beczulkowate	2.5	24.4	2.5	57.1	21.06	1.72	2.01	1.04	3.68	7.02	8.65	13.2	15.0	16.2	4.2	
64	1 gr.110	kubek	14.7	55.1	14.7	26.2	17.35	1.68	1.26	1.00	3.00	3.17	3.97	13.2	15.0	16.2	4.2	
57	2 j.183	ajowate	42.0	48.8	24.7	36.0	19.56	1.68	1.53	0.92	3.68	4.34	4.93	13.2	15.0	16.2	4.2	
58	2 j.72	baniaście	31.2	43.5	31.2	24.5	6.33	1.92	2.06	1.40	4.52	3.61	4.67	13.2	15.0	16.2	4.2	
59	2 j.119	kubek	45.1	45.1	32.1	35.6	10.81	0.84	1.65	0.96	2.88	3.24	4.24	13.2	15.0	16.2	4.2	
60	2 j.119	esowate	39.1	16.2	39.1	23.5	11.52	1.64	0.88	1.30	4.24	5.35	6.33	13.2	15.0	16.2	4.2	
NUR-KOLONIA																		
65	1 gr.62	esowate	24.6	62.3	13.1	36.4	8.32	0.72	1.78	1.40	4.00	4.73	5.30	13.2	15.0	16.2	4.2	
66	1 gr.10	baniaście	67.3	11.1	21.6	44.5	16.36	1.40	1.58	0.84	3.00	4.17	5.04	13.2	15.0	16.2	4.2	

wiadomo, czy poszczególne złoża eksploatowano równocześnie. Pozyskiwanie tego surowca nie było trudne, gdyż pobierano go z małych głębokości. Na niektórych osadach stwierdza się celowe składowanie glin — być może są to ślady ich dołowania lub mrożenia (por. M. Mogielnicka-Urban 1984, 36n.). Masę ceramiczną tworzone przez dodanie domieszki powodującej łatwiejsze suszenie i wypalanie naczyń oraz zwiększanie ich odporności na zmiany temperatury (por. M. Mogielnicka-Urban 1984, 49n.). Dodawano rozkruszone, zwietrzałe lub przepalone, kamienie, przeważnie najczęściej tu występujące granity. Rzadkie są ślady domieszki organicznej lub szamotu. Domieszki dodawano w proporcji od kilku do 55% surowca (zest. 9), przeważnie jednak w granicach od kilkunastu do 40%. W Kamionce Nadbużnej i Nurze-Kolonii odsetek domieszki jest wyższy niż w Worytach, a masa ceramiczna nieco staranniej wyrobiona. Sygnalizuje to istnienie drobnych lokalnych różnic procesu produkcyjnego. W naczyniach chropowatych występuje nieco więcej domieszki. Różna wielkość jej ziarn powoduje odmienne konsekwencje dla wytrzymałości mechanicznej i porowatości naczyń. Widoczne zróżnicowanie granulacji ziarn domieszki (zest. 9) świadczy więc o celowym dobieraniu składników masy ceramicznej w zależności od przewidywanej funkcji naczyń.

8.3.5. Naczynia wytwarzano kilku sposobami (M. Mogielnicka-Urban 1984, 74n.). Najprostszym, stosowanym głównie przy małych przedmiotach i naczyniach a także plackach, było formowanie z kawałka gliny. W całości modelowano pełne nóżki (ryc. 28a). Jednak powszechnie stosowanym sposobem było lepienie naczyń z wałków pierścieniowatych. W zależności od zamierzonej wielkości i kształtu naczyń stosowano różne sposoby nakładania, różną grubość i różną liczbę owych wałków (ryc. 14a). Ucha naczyń mocowano bądź na dwa czopy wkładane w uprzednio przygotowane otworki, bądź na jeden czop, przylepiając drugi koniec ucha do krawędzi (ryc. 18g). Być może nieco wklęsły kształt niektórych den (ryc. 15e, g) jest śladem używania podstawek przy lepieniu. Występuje wiele sposobów obróbki powierzchni naczyń. Niekiedy ograniczano się jedynie do modelowania ścianki podczas lepienia, ale najczęściej dodatkowo gładzono już uformowane naczynia. Ślady wskazują na stosowanie twardych, często wąskich narzędzi. Długotrwałe gładzenie powoduje wyświecenie powierzchni, częste u naczyń mniejszych oraz form z cmentarzysk, zwłaszcza północnomazowieckich. Podobnie gładką i lśniąca powierzchnię można jednak osiągnąć polerując (np. futrem) wypalone naczynie. Ornamenty plastyczne nalepiano przed lub podczas gładzenia, pozostałe nanoszono po wygładzeniu, bądź też modelowano podczas tej czynności (ryc. 24). Otworki przebijano jedno- lub dwustronnie (ryc. 11g). Pozostałe motywy ryto, nacinano, odciskano paznokciem, palcem, stempelkiem, a rzadko stosowano i inne sposoby. Wyróżniono pięć podstawowych technik chropowacenia, a w II grupie technologicznej także i dalsze. Chropowaceno narzucając masę ceramiczną (tę samą lub nieco odmienną) na podsuszony naczynek.

Niekiedy technikę tą wyraźnie stosowano w celach dekoracyjnych (ryc. 31g, i), jakie jednak są inne uzasadnienia jej występowania, właściwie do dziś nie wiadomo. 8.3.6. Choć na osadach łuzycyckich odkrywa się nieoczekiwane mało skorup wtórnie przepalonych, mogących sygnalizować nieudany wypał, to jednak suszenie i wypalanie naczyń było niewątpliwie neuralgicznym punktem całego procesu ich wytwarzania. Wtedy właśnie naczynia łatwo ulegały deformacji (ryc. 23a, 28b) lub zniszczeniu. W badanym materiale stwierdzono piec na jednej tylko osadzie (7.2.9), wypalanie ceramiki musiało więc odbywać się głównie w otwartych lub wgłębionych w ziemię paleniskach. Temperatura wypału określana jest na 600–700°C, a różnice w stopniu wypalenia tych samych naczyń wskazują na wypalanie w ogniskach (M. Mogielnicka-Urban 1984, 116n.). W trakcie wypalania odbywało się też czernienie naczyń, polegające na odcięciu w końcowej fazie dopływu powietrza i dołożeniu na ogień mokrego drewna lub liści. Oprócz nadania czarnej barwy powodowało to uszczelnienie ścianek, zmniejszające ich nasiakliwość. Naczynia czernione są częste zwłaszcza na północnym Mazowszu. Najprostszą formą impregnacji jest powleczenie wypalonego naczynia tłuszczem lub długotrwałe przechowywanie w nim mleka. Większość próbek o zbadanej nasiakliwości (zest. 9) pochodzi z naczyń, w których bez uszczelnienia nie można było przechowywać płynów (M. Mogielnicka-Urban 1984, 122n.). Badania stopnia impregnacji ścianek substancjami organicznymi, czyli określenie straty prażenia, pozwoliły stwierdzić, iż wiele naczyń z cmentarzysk było wcześniej używanych gospodarczo. Okazało się, że naczynia o tym samym kształcie były użytkowane odmiennie, a więc o przeznaczeniu danego wytworu decydował w większym stopniu surowiec i sposób wykonania, niżli jego kształt (M. Mogielnicka-Urban 1984, 133n.). 8.3.7. Poziom techniczny omawianej ceramiki odpowiadał przeciętnemu poziomowi naczyń kultury łuzycyckiej, a jest on powszechnie uznawany za wysoki. Niewątpliwie świadczy to o dobrej znajomości tajników produkcji oraz świadomym doborze najodpowiedniejszych sposobów działania. Brak jednak jakichkolwiek śladów istnienia pracowni garncarskich lub innych przejawów wytwórczości wyspecjalizowanej. Przyjąć więc należy głoszonej popołicie pogląd, że ceramikę wytwarzano na potrzeby własne w każdym gospodarstwie. Dostrzeżone na niektórych stanowiskach wyraźne preferowanie niektórych wątków zdobniczych wskazuje na istnienie tradycji lokalnych (ryc. 16d, 31a, 31c), utrzymujących się na niewielkich terenach. Natomiast wielkie ujednoczenie tej ceramiki na dużych obszarach oraz brak widocznych ostrych cezur regionalnych (ryc. 9 i 10) wskazują, że z wielu możliwych sposobów transmisji wzorców ceramicznych w grę wchodzi przede wszystkim wymiana producentów. Genetyczna konieczność przepływu osobników między osadami (7.3.4), w połączeniu z patriarchalnym charakterem rodzin (10.2.1), powodowała przemieszczanie się wytwarzających tę ceramikę kobiet. Jest to uważane za najistotniejszy sposób rozchodzenia się wzorców ceramiki (por.

J. Dąbrowski 1988, 71n.). Ponadto, lecz w nieporównanie mniejszym stopniu, w grę może wchodzić przepływ niewielkich grup ludzkich (mapy 9 i 10), a także wymiana (ryc. 22). Ani względy technologiczne, ani estetyczne nie stanowiły bariery w rozchodzeniu się tej ceramiki. Tak szeroki jej zasięg świadczy zapewne o tym, że ówczesne populacje nie wyrażały swej odrębności przy pomocy symboliki zaznaczonej na ceramice (J. Dąbrowski 1988, 78). Dopiero na Suwalszczyźnie tej ceramiki brak (mapa 3), choć nie wiadomo, z jakich powodów.

8.3.8. Komplikacje z wyróżnianiem późnej fazy kultury rzucewskiej (6.1.2) tłumaczą wystarczająco brak danych o wytwórczości bursztyniarstwie we wczesnej epoce brązu. Ostatnio jednak pojawiły się słabe przesłanki, sugerujące trwanie takiej produkcji jeszcze w czasach współczesnych kulturze trzcinieckiej (R.F. Mazurowski 1985, 32). Przyjmuje się istnienie sezonowych osad rzucewskich zamieszkiwanych przez ludzi zdobywających bursztyn (m.in. metodą odkrywkową) i na miejscu wytwarzających zeń ozdoby lub gromadzących bryły surowca na handel (R.F. Mazurowski 1985, 37n.). Trudno raczej uznać tak proste działania za czynności wyspecjalizowane. W czasach lużyckich na badanym terenie znaleziono znikomą ilość przedmiotów bursztynowych (8.4.4).

8.3.9. Obróbka kości i rogu poświadczona jest dla całego omawianego terenu, ale wytwory takie odgrywały wyraźnie większą rolę w domniemanej grupie surażskiej (6.2.7), gdzie odkryto typy nie występujące gdzie indziej. Brak pewnych danych z wczesnej epoki brązu jest niewątpliwie skutkiem stanu badań, co sygnalizują inwentarze kultury rzucewskiej (J. Okulicz 1973, 131n.). Zestaw przedmiotów wytwarzanych na badanym terenie obejmuje broń, narzędzia i ozdoby (ryc. 65). W Surażu stwierdzono także półwytwory przedmiotów kościanych. Wydaje się, że przy produkcji wykorzystywano naturalny kształt kości — preferowano kości zwierząt dzikich jako bardziej wytrzymałe (A. Lasota-Moskalewska 1991, 190). Podkreślić należy, iż z kości i rogu wytwarzano broń łatwą do stracenia w czasie łowów (harpuny, grotty, grociki). Rozwój tej produkcji świadczy więc nie tyle o braku brązu, co o jego wartości (przypomnę tu formy odlewnicze znalezione w Surażu 3 i Małyszówce 4). Jest to tedy zapewne wytwórczość o charakterze alternatywnym, uzupełniająca, a nie zastępująca przedmioty metalowe (grotty, grociki, szpile, drobne ozdoby). Taki stan rzeczy sygnalizuje więc istotną zmianę roli tych przedmiotów w stosunku do wczesnej epoki brązu.

8.3.10. Niektóre z używanych wówczas przedmiotów krzemienianych musiały być produkowane przez wyspecjalizowanych wytwórców (8.2.8). Na wielu stanowiskach licznie występują jednak półwytwory oraz odpadki o charakterze produkcyjnym, potwierdzające wyrabianie wielu narzędzi krzemienianych w miarę potrzeb, w ramach zajęć domowych (H. Taras 1995, 84). W Garbinie stwierdzono kontynuowanie wcześniejszych tradycji (ryc. 62), zaś krzemieniarstwo lużyckie dziedziczy cechy trzcinieckiego. Przypomnę też wtórne używanie

wytworów neolitycznych lub nawet wcześniejszych (4.1.2). Krzemień niegdyś obrobiony mógł być wykorzystywany jako odpowiednie narzędzie, ale i jako surowiec A swego rodzaju wieloznaczność materiału utrudnia jego analizę, ale jednocześnie przekazuje o ściśle utylitarnym traktowaniu takich krzemieni. Rola krzemieniarstwa na pewno stopniowo maleje, lecz odbywa się to powoli (mapa 13). Wyraźny regres natomiast notuje się w znajomości technik produkcji. Zaznacza się to już w kulturze trzcinieckiej i tłumaczone jest wzrostem znaczenia uproszczonych narzędzi w oprawie organicznej. Dominują amorficzne krzemienie służące do cięcia i niewielkie ostrza do opraw. Może to wynikać ze znacznego spadku lub wręcz przerwania napływu większych konkrety krzemienianych (por. J. Kopacz 1987, 180; H. Taras 1995, 80n.). Podobne zjawiska zaznaczają się w materiale lużyckim. Brak podstaw do mówienia o kontynuowaniu form wytworów. Podobnie za wytwórczość domową uważać należy wyrób przedmiotów kamiennych. Wiele form to po prostu odpowiednio dobrane otoczaki lub kamienie o pożądanym kształcie, formowane przez używanie (np. rozcieracze). Większych umiejętności wymagało wytwarzanie toporków (mapa 13) — okazy niewykończone potwierdzają ich lokalną produkcję. Natomiast większość głowic buław (ryc. 64b) to przedmioty importowane. Forma odlewnicza z Drohiczyzna (ryc. 64a) jest zapewne niewykończona. Przyjmuje się, że formy takie produkowali metalurgowie dla własnych potrzeb (J. Dąbrowski 1981, 393); traktują przeto wytwarzanie form odlewniczych jako część specjalistycznej działalności metalurgów.

8.3.11. Nie podlega dyskusji fakt, iż wytwórczość przedmiotów drewnianych była bardzo rozwinięta, ale jedyne jej ślady w omawianym materiale to pozostałości różnego rodzaju budowli (7.2.6) oraz spostrzeżenia sugerujące używanie pokryw z drewna lub kory (9.1.4). Żadne inne ślady nie zachowały się, lecz badania późniejszych palafitów (K.O. Rossius 1933) dobrze potwierdzają oczywisty fakt mnogości takich przedmiotów. Podobnie zresztą brak danych dla szeregu innych zajęć, jak np. obróbki skóry. O tkactwie świadczą nieliczne przęśliki (ryc. 11b, 18i-l) i ciężarek pochodzące, jak dotychczas, tylko z późnej epoki brązu. Choć lista ta jest niewątpliwie niepełna, trzeba jednak zakończyć na tym omawianie wytwórczości domowej.

8.4. Handel

8.4.1. Podstawowym problemem w badaniach prądziejowego handlu jest relacja między wymianą a zasięgiem wytworów (A. Harding 1987, 308); przedmioty obcego pochodzenia mogły się bowiem dostawać na dany teren w najróżniejszy sposób. Niejednokrotnie też nie wiadomo czy zabytek uznać należy za import, czy za jego wierną miejscową kopię. Jeszcze trudniej uchwycić w źródłach obieg produktów lokalnych w pobliżu miejsca ich wytwarzania. Jest rzeczą oczywistą, że handel jest działaniem ekonomicznym, a zatem musi być rozpatrywany w ramach ówczesnych systemów gospo-

darczych i społecznych (K.C. Chang 1975, 215). Jednak całokształt wiadomości o gospodarce podczas epoki brązu bynajmniej nie wystarcza do przekonywającego odtworzenia jej funkcjonowania. Przyjmuje się, że wymiana produktów odbywała się w różny sposób, przy czym odnośnie do niektórych (zwłaszcza żywności), zachodziła jedynie w małej skali i raczej na niewielkie odległości (por. J. Bintliff 1981, 42; A. Harding 1987, 306n.). Dla archeologa jest więc ona wtedy nieuchwytna. Siłą rzeczy na pierwsze miejsce w rozważaniach wysuwa się wymiana dalekosieżna, to znaczy zachodząca między terenami o różnym obliczu kulturowym. Najlepiej udokumentowany jest obrót metalem, który staje się, na zasadzie *pars pro toto*, egemplifikacją całego handlu, choć trudno uważać takie wnioskowanie za poprawne. Nie ulega wątpliwości, że dla epoki brązu bardzo istotne jest, iż „...metallurgy was the first major economic process that involved a complex organization both in production and in distribution” (J. Coles 1981, 96). Konieczność importowania surowca powodowała konieczność stworzenia systemu, czy też systemów, dzięki którym potrzebny brąz mógł docierać na duże odległości i to w skali masowej. Terminu „handel” używam świadomie, traktując słowo „wymiana” jako jego synonim (J. Dąbrowski 1992, 92). Trudno bowiem zakładać istnienie wówczas w środkowej Europie ogólnie uznawanego metalowego miernika wartości, czyli jakiegoś rodzaju pieniądza (np. Ch. Sommerfeld 1994, 5n.). Przeczy takiej koncepcji już choćby to, iż wszelkie próby uchwycenia jakiejś ogólnie przyjętej jednostki wagowej kończą się fiaskiem. Są natomiast przesłanki do mniemania, iż takie jednostki istniały przynajmniej w niektórych niewielkich regionach (Ch. Sommerfeld 1994, 58n.).

8.4.2. Przedmioty pochodzące z odległych obszarów mogły napływać dwójako: bądź bezpośrednio, bądź też sukcesywnie poprzez lokalne systemy wymiany (por. J. Dąbrowski 1988, 69n., ryc. 1). Niewiele danych poświadcza drogi, którymi docierały na badany teren. Wiele przedmiotów metalowych, a także kilka naczyń glinianych (ryc. 22) pochodzi z Pomorza, ale ze względu na to, że często identyczne przedmioty były wytwarzane także w północno-wschodniej Polsce, nie można określić dokładnie skali tego importu (por. J. Fogel 1988a, 123n.). Ważną arterią komunikacyjną była niewątpliwie Wisła, lecz funkcjonowanie tego szlaku ulegało istotnym zmianom. Między późnym III a VI okresem epoki brązu zaznacza się jedynie rola szlaku biegnącego wzdłuż dolnej Wisły, natomiast wcześniej i później transport wytworów odbywa się na całej jej długości (J. Dąbrowski 1990, 67). Dominujący w analizach metal grupy FB1 (8.2.3) jest już od wczesnej epoki brązu tak bardzo rozpowszechniony (S. Junghaus e.a. 1968, 165n., mapa 62), iż nie można jego wędrówki łączyć z jednym konkretnym szlakiem. W rozdziale 3. znaleźć można jednak pewne informacje o kierunkach napływu wytworów metalowych. Porównanie danych o przedmiotach importowanych (lub ich naśladownictwach) z określonego choćby w przybliżeniu regionu, dla poszczególnych faz, wskazuje na zmienność kierunków, z których przybywały, a więc i na zmiany znaczenia owych regionów.

Najwcześniejsze przedmioty wiążą się, co oczywiste, z oddziaływaniami unietyckimi, a więc przybywają zapewne przez Wielkopolskę. Już jednak od początku II okresu wytwory pomorskie dominują wyraźnie nad śląsko-wielkopolskimi: stosunek ich przedstawia się jak 22 do 8. Ta dominanta napływu wytworów z lub poprzez Pomorze jest dobrze widoczna aż do schyłku V okresu. Jedna z odmian czekanów typu Nortycken sygnalizuje początek importu z Sambii, przypadający na III okres, jednak słaby napływ przedmiotów z tego kierunku zaznacza się właściwie dopiero od późnej epoki brązu. Uważane za importy lub ich naśladownictwa naczynia gliniane przybywają z Pomorza (Chełmno, Elbląg), zapewne Wielkopolski (Setropie) oraz z Polski południowej (Ostróda-Zajezerze). Nie można na razie zaobserwować, aby przedmioty o różnej proveniencji grupowały się w określonych regionach. Widać natomiast, że punkty docelowe wędrówki brązów były bardzo różne. Niektóre typy przedmiotów importowanych występują jedynie na niewielkich obszarach (8.2.7). Czyni to wrażenie przejęcia przez miejscowych użytkowników transportu (transportów?) tych wytworów. O przesłankach sugerujących przybywanie przedmiotów drogą morską już mówiłem (8.2.9). Brak natomiast śladów działania tu jakichkolwiek faktorii czy centrów wymiany, a importy z odległych stron nie skupiają się w rejonie nadmorskim. Nie wiadomo zupełnie jaką drogą dotarł tu jedyny skarb przedmiotów złotych (J. Dąbrowski 1992, ryc. 2).

8.4.3. Czytelne w źródłach przedmioty, objęte handlem dalekosieżnym, to oprócz wytworów metalowych nieliczne naczynia gliniane, jedyny paciorek szklany, sól, a zapewne także niektóre przedmioty krzemienne (sierp) i kamienne (kamień kanelurowany, głowice buław). Znalezisko szpuli z Kałdusa przypomina o płynności podziału na handel dalekosieżny i lokalny. Szpula ta przebyła zapewne bardzo krótką drogę z solwarskich pracowni na Kujawach (Z. Bukowski 1985, ryc. 6), ale sygnalizuje obrót z odrębną kulturowo jednostką. Naczynia gliniane mogły wędrować jako opakowanie właściwego towaru, lecz obserwowane niekiedy bogactwo ich ornamentyki (ryc. 22) każe dopuszczać i inne powody docierania ich na odległe tereny. Wymiana „lukusowych” naczyń zachodzi w małej skali i na innych terenach (J. Dąbrowski 1988, 85n.), a jej istnienie dodatkowo potwierdzone jest przez przetransportowanie kilku kruchych skamielin na odległość kilkuset kilometrów. Mała ilość znalezisk surowca (mapa 11) oraz wyniki analiz (zest. 8) sugerujące niedostatek cyny narzucają myśl, iż metal docierał w te strony przede wszystkim w postaci wytworów. Skala tego importu nie musiała być duża — już dla środkowej epoki brązu produkcję miejscową oszacować można na około 30% zestawu form, a dla czasów późniejszych na ponad 50% (8.2.2). Produkcja lokalna bazowała wyraźnie na wielokrotnym przetapianiu wcześniej używanych wytworów (zest. 7 i 8). Popularność narzędzi krzemienianych, a także wyposażanie grobów jedynie we fragmenty przedmiotów brązowych, mogą sugerować pewne ograniczenia w dostępie do brązu. Najbardziej zaznacza się to na Suwalszczyźnie i Podlasiu (mapa 19).

8.4.4. Odrębne uwagi należą się problematyce obrotu bursztynem, gdyż teza o wielkim jego znaczeniu stała się już niemal aksjomatem (por. np. J. Okulicz 1973, 168n.). Okazuje się jednak, że sprawa nie przedstawia się tak prosto (J. Dąbrowski 1993a). Dla wczesnych faz epoki brązu ślady handlu bursztynem są liczne i różnorakie. Zapewne bursztyn dobywano i obrabiano także w późnej kulturze rzucewskiej (8.3.8). Bogate skarby brązów, łączące się z kulturą iwieńską, słusznie wiąże A. Koško (1979, 166n.) z pośrednictwem w handlu jantarem, choć chyba przecenia jego znaczenie. Dla drugiego krańca Polski notujemy coraz liczniejsze stanowiska otomańskie, uważane za ślad zorganizowanego dążenia ku bursztynowi (por. J. Garncarski 1994, ryc. 1; J. Bouzek 1985, 55n.). Pojawienie się na terenie kultury mykeńskiej pierwszych grup ludzkich z ceramiką pól popielnicowych odbywało się zapewne przy wykorzystaniu szlaków przepływu metali i bursztynu, który ta kultura masowo sprowadzała (J. Bouzek 1985, 191). Po jej upadku załamuje się obrót bursztynem na naszym terenie. Minimalna ilość bursztynu w omawianym materiale jest po prostu odzwierciedleniem sytuacji stwierdzanej na całym obszarze łużyckim. Przyjmuje się, że przekazywany wówczas na południe jantar jest pochodzenia jutlandzkiego. Sytuacja zmienia się dopiero podczas okresu halsztackiego D, czyli od rozpoczęcia intensywnej działalności handlowej przez Greków i Etrusków. Sądzę więc, że handel bursztynem rozwijał się na badanym terenie wówczas, kiedy na południu pojawiał się masowy odbiorca, zdolny do zainicjowania takiego handlu.

8.4.5. Powstaje pytanie, czy i jak ten handel dalekosiężny był uprawiany przez kupców. Przy ówczesnym bardzo ograniczonym poziomie nadwyżek jest mało prawdopodobne, aby można było utrzymać się z samej wymiany, przeprowadzanej przecież na niewielką skalę. W dodatku przy małej ilości specjalizacji zawodowych mógł istnieć poważny opór społeczny przeciw pojawianiu się dodatkowych konsumentów (J. Dąbrowski 1979, 307). Oczywiście z dalszych terenów mogli przybywać kupcy z większymi partiami towaru, ci jednak raczej zbywali go producentom, przede wszystkim brązu. Oni z kolei, dystrybuując własne wytwory, mogli przy okazji rozprowadzać i inne produkty. Trudno uznać to za działalność kupiecką *sensu stricto*. Mały krąg odbiorców skutecznie ograniczał wytwórczość, co jest potwierdzone niewielką na ogół liczbą przedmiotów w skarbach producentów. Porównując czas trwania epoki brązu z liczebnością znalezisk otrzymuje się takie oto dane: we wczesnej epoce brązu jeden przedmiot metalowy trafiał do ziemi co dziesięć lat, natomiast w czasach kultury łużyckiej co rok. Wskazuje to na znaczny wzrost znaczenia tych przedmiotów, ale nie na wielką ich popularność.

8.4.6. Autarkiczny charakter omawianej gospodarki każe przyjąć słabe jedynie powiązanie wymiany dalekosiężnej z całością miejscowych struktur ekonomicznych (por. A.F. Harding 1987, 305). W istocie wszystkie podstawowe zajęcia można było wówczas wykonywać przy pomocy narzędzi z krzemienia, kamienia i drewna,

w przeważającej części wytwarzanych własnym staraniem. Był to więc kolejny czynnik ograniczający zapotrzebowanie, a zatem i skalę handlu. Produkty wymiany dalekosiężnej docierały do odbiorców w zasadzie przez struktury wymiany lokalnej, zgodnie z przyjętymi sposobami rozprowadzania miejscowych wytworów, głównie metalowych. Liczebność mieszkańców jednej osady raczej wykluczała działanie wielu różnych specjalistów, już choćby ze względu na skalę zapotrzebowania. Można więc sobie wyobrazić system wymiany jako wędrówki producentów lub ich potencjalnych klientów na niewielkie odległości. Rozpoznane regiony osadnicze (zest. 6 i mapa 16) pełniły zapewne także rolę rynków lokalnych. Należy jednak zwrócić uwagę, iż są one wielokrotnie mniejsze od obszarów rozrzutu lokalnych przedmiotów metalowych, których promień wynosi 150–200 km (8.2.7). Te obszary nie muszą być bynajmniej odzwierciedleniem działalności jednego producenta. Dane porównawcze wskazują na rozchodzenie się przedmiotów z tej samej formy odlewniczej na mniejsze terytoria (A. Jockenhövel 1991, 59n.), nie wiadomo jednak, w jakim stopniu są one miarodajne dla badanego terenu. Jeszcze inne wielkości wynikają z szacunków rozmiaru terenu, zapewniającego bezpieczną reprodukcję populacji woryckiej (7.3.4). Przyjmując, że w grę wchodzi minimum dziesięć populacji o zbliżonej wielkości, a więc i wykorzystujących podobne ekumeny, otrzymuje się obszar 2750 km², czyli prawie dwukrotnie większy od największego, a pięciokrotnie — od najmniejszego regionu osadniczego (zest. 6). Przy założeniu, iż za oddaną kobietę (10.2.2) otrzymywano jakieś dobra, a więc funkcjonowaniu jakiegoś systemu wymiany, otrzymuje się jeszcze inną wielkość rynków lokalnych. Można więc domniemywać, że te rynki lokalne przekraczały w wielu wypadkach granice regionów osadniczych. Trudno powiedzieć, czy taka sytuacja potwierdza także istnienie różnych sposobów lokalnej wymiany różnego rodzaju dóbr, wydaje się jednak, że należy się z taką ewentualnością poważnie liczyć (por. K.C. Chang 1975, 222).

8.4.7. Kontynuując rozważania nad systemami wymiany, trzeba zwrócić uwagę na modny ostatnimi czasy pogląd o jej symboliczno-prestiżowym charakterze. Wywodzi się on z neoewolucjonistycznej koncepcji rozwoju społecznego, budzącej zresztą wiele sprzeciwów (por. C. Slaughter 1984, 48n.; M. Mann 1986, 61n.; Ch.S. Spencer 1990, 2n.). Wymiana taka oraz system darów mają być typowe dla stadium „wodzowstwa”. Wypowiedzi J. Ostoji-Zagórskiego (1992) o konieczności uwzględniania tej koncepcji dla środkowej Europy przekonują raczej o tym, iż u ich podstaw leży głównie unilinearne ewolucjonizm (10.1.1). Dużo mniej kategorycznie stawia sprawę J. Bintliff (1984, 189n.), ale wskazywane przezeń zjawiska (bogate pochówki, grody) w północno-wschodniej Polsce podczas epoki brązu nie występują. Zresztą w ogóle za traktowaniem populacji kultur łużyckich jako silnie zhierarchizowanych nie przemawia wiele argumentów. Stąd i moja rezygnacja z przyjęcia takiej interpretacji. Oczywiście, że występujące w omawianym materiale przedmioty mogły mieć

znaczenie także prestiżowe, ale taki ich charakter nie wyklucza znaczenia ekonomicznego, ani też nie determinuje odrębnych sposobów dystrybucji. Łamliwe miecze czy siekiery (zest. 8) były niewątpliwie przede wszystkim oznaką bogactwa czy prestiżu, ale nie można uznać ich za praktycznie bezużyteczne. Ponadto zawsze stanowiły one zapas surowca. Brązowe naczynie (ryc. 60f, j) pełniło funkcję taką samą, jak popielnice gliniane. Skarb z Przesławic niewątpliwie zawierał przedmioty luksusowe o prestiżowym znaczeniu, ale trudno na jego podstawie wnioskować o odrębnych systemach obiegu przedmiotów metalowych. Można więc przyjąć, że to prestiżowe znaczenie przedmiotów wynikało przede wszystkim z tego, iż były to rzeczy rzadkie. Stanowiły one dowód, że ich posiadacz był zdolny je nabyć lub też złupić (por. M.J. Rowlands 1980, 26n.). Brak w omawianym materiale garniturów grobowych, poświadczających wymianę bogato przystrojonych kobiet (por. A. Jockenhövel 1991, 51n., ryc. 1). Jednak cytowany już pomorski garnitur z Sambii (8.2.9) pozwala przyjąć możliwość takiej (powszechnej wówczas) wymiany kobiet także na badanym terenie. Nie wydaje się więc, aby istniały argumenty za symboliczno-prestiżowym aspektem wymiany. Dostrzegam raczej potrzebę wzbogacania sposobów badania wymiany pradziejowej, niż niepowstrzymanego biegu interpretacji.

8.4.8. Pozostał jeszcze do omówienia problem podstawowy: skoro bursztyn mógł być ekwiwalentem napływających dóbr jedynie na początku omawianej epoki, to co było nim później? Spekulatywnie przyjmuje się rozmaite artykuły nie pozostawiające śladów w źródłach archeologicznych. Wśród najbardziej prawdopodobnych wymienić należy: sól, воск, miód, futra, skóry, filc, bydło i konie, a w obrocie lokalnym także zboże i ryby (por. J. Dąbrowski 1992, 94n.). Słabością jest tu oczywiście brak możliwości weryfikacji takich przypuszczeń (J. Bintliff 1984, 182), ale trudno wskazać na inne dobra, mogące być atrakcyjne dla dostarczających brąz. Dla omawianego terenu produkcja soli nie wchodzi w grę. Przyznać trzeba, iż bez wiedzy o owych ekwiwalentach, obraz wymiany będzie zawsze nakreślony jednostronnie i w sposób niepełny.

8.5. Ogólny zarys problematyki gospodarczej

8.5.1. Suma charakterystyk poszczególnych dziedzin działalności gospodarczej nie stworzy oczywiście obrazu funkcjonowania procesów ekonomicznych. Niestety, właśnie najistotniejsze dla zrozumienia tych procesów dziedziny dostarczają danych niezwykle wyrywkowych, zmuszających do niepewnych szacunków (8.1.8) i daleko posuniętych interpretacji. Na razie nieźle charakterystyki istnieją dla wytwórczości metalurgicznej, a więc dziedziny bardzo istotnej, oraz dla produkcji ceramiki, nie najważniejszej przecież w całości gospodarki. Wykorzystywanie bardzo ogólnych ustaleń dokonanych dla całej kultury łużyckiej niesie groźbę zatarcia różnic lokalnych (por. S. Kadrow 1995, 94),

co byłoby zaprzeczeniem celu tej pracy. Stąd też umiar w korzystaniu z metody porównawczej, zwłaszcza przy sprzeciwie wobec unilinearne pojmowania rozwoju ludności owego czasu (por. M. Mann 1986, 34). Ten umiar powoduje niestety znaczną wyrywkowość obrazu. Jest to jednak sprawa subiektywnego wyboru: co do mnie, to preferuję taki sposób podejścia nad budowę pięknych konstrukcji o nieznanym stopniu odniesienia do źródeł.

8.5.2. Podmiotem gospodarki jest oczywiście człowiek. Przyjmuje się powszechnie, że dla ówczesnych społeczeństw podstawową jednostką organizacji produkcji i konsumpcji było gospodarstwo rodzinne (10.2.1). Wydaje się to oczywiste. Pewna liczba takich gospodarstw (ryc. 87) tworzyła osadę, a łatwo wskazać szereg prac, których wykonywanie musiało jednoczyć ich mieszkańców (10.2.3). W obrębie takich osad mogło już zaznaczać się zróżnicowanie zawodowe, a to dzięki istnieniu wyspecjalizowanych producentów. Oznaczało to zarazem powstanie szczególnych więzi ekonomicznych w obrębie tych osad. Wspólne zaspokajanie wielu potrzeb implikowało również istnienie rozwiniętej samopomocy społecznej, co zresztą wynika z samego charakteru takich małych grup społecznych (10.2.3). Stąd i dwojaki charakter połączeń ekonomicznych między poszczególnymi członkami grup — obok współpracy w wielu dziedzinach, transakcje wymienne w innych. Następną domniemana jednostka organizacyjna to region osadniczy (mapa 16). Wyodrębnienie się takich regionów sugeruje jakieś zmiany w organizacji przestrzennej grup ludzkich, łączące się z nieco odrębnym modelem osadniczym (7.4.8; 7.4.11). Miały w tym także udział czynniki ekonomiczne. Niektóre wskaźniki (8.4.6) sugerują istnienie jeszcze innych struktur gospodarczych o znacznie szerszym zasięgu. Autarkiczny charakter gospodarki ograniczał wymianę w obrębie tych regionów głównie do wytworów nie pozostawiających śladów czytelnych dla archeologa. Uniemożliwia to niestety pełniejszą analizę tego zjawiska (7.5.6).

8.5.3. Dane o długości życia ówczesnych ludzi pozwalają przypuszczać, że okres 20 lat był czasem pełnej produkcyjnej działalności osobnika (7.3.2). Można więc oszacować liczbę generacji producentów, pracujących tu podczas około 1300 lat trwania epoki brązu, a zakładając 5 lat na naukę produkcji wyspecjalizowanej, także liczbę generacji „specjalistów”. Liczba tych generacji wynosi około 66, a dla wytwórczości wyspecjalizowanej około 88. Szacunki te pokazują dobitnie tradycjonalizm, wyrażający się wielopokoleniowym niezmiennym odtwarzaniem tych samych wzorców przedmiotów metalowych, krzemiennych czy ceramiki. Przypomnę, że niektóre lokalne typy brązów trwają nawet ponad pięćset lat. Pozwala to sądzić o bardzo wolnym tempie zmian wszelkich struktur gospodarczych, tłumacząc też płynność granic początku i końca epoki brązu. Niewielka liczebność całej populacji, a także mała liczba mieszkańców poszczególnych osad, limitują wyraźnie skalę i zakres wytwórczości oraz wymiany, co w efekcie ogranicza tempo wszelkich zmian produkcyjnych.

8.5.4. Pewna ilość obiektywnych wskaźników (8.1.11) sugeruje duże znaczenie chowu zwierząt na omawianym terenie w ciągu całej epoki brązu. Odpowiada to dobrze analizie warunków środowiskowych. Nieliczne materiały osteologiczne pozwalają jedynie przypuszczać, że dominowało bydło rogate, a struktura stad była zróżnicowana w poszczególnych ekumenach (i okresach?). Rolnictwo przybiera na znaczeniu podczas późnej epoki brązu, ale uprawa sprzężajna ma tu starą metrykę. O strukturze upraw i doborze technik rolniczych wiadomo zaiste mało. Wniosek o dominancie chowu zwierząt nad rolnictwem nie może więc być wystarczająco udokumentowany. W zasadzie wszelkie czynności związane z tymi dwoma podstawowymi zajęciami można było wykonywać przy pomocy narzędzi z drewna, krzemienia i kamienia. To uniezależniało je od wymiany, powodując pewną dwoistość struktur gospodarczych (J. Bintliff 1981, 42). Uzupełnianie bazy żywnościowej przy pomocy łowiectwa, rybołówstwa i zbieractwa jest oczywiste. Było ono po prostu niezbędne, zapewniając przetrwanie zwłaszcza w latach głodu, bynajmniej nie rzadkich. Ułatwiała to niewątpliwa świetna znajomość środowiska naturalnego. Uzyskiwane plony były z reguły niskie, co znacznie ograniczało wymianę żywności, a także hamowało wyodrębnianie się grup ludzi niezaangażowanych bezpośrednio w jej produkcję. Ta autarkia i tradycjonalizm mogą być wyjaśniane oportunistycznym doborem strategii działań przez grupy ludzkie (Ch. Spencer 1990, 3n.) czyli obroną *status quo*.

8.5.5. Procesem stymulującym rozwój gospodarki była niewątpliwie wymiana brązu. Nawet prowadzona w małej skali, uruchamiała szereg zjawisk gospodar-

czych i społecznych, kształtujących powoli odmienne struktury. Ta właśnie wymiana powodowała rozwój szlaków komunikacyjnych, którymi wędrowały nie tylko wytwory metalowe, ale i inne (a w ślad za nimi i nowe idee), zapewniała względne bezpieczeństwo i trwałość powiązań oraz stymulowała rozwój lokalnej wytwórczości i lokalnej wymiany (por. J. Coles 1981, 98n.; J. Jensen 1982, 139). Procesy te nie musiały przebiegać nieprzerwanie i wszędzie jednakowo. Przykładami mogą tu służyć: załamanie się handlu bursztynem na kilkaset lat, późne pojawienie się skarbów na Podlasiu czy też brak ich w IV okresie. Mimo wszelakich zahamowań procesy takie zaznaczają się w źródłach coraz to wyraźniej wzrostem produkcji metalurgicznej, dalekosiężnymi kontaktami a także w inny sposób. (J. Dąbrowski 1973). Akumulacja dóbr postępowała niewątpliwie powoli (zest. 10) — jedyny większy skarb przypada na schyłek omawianej epoki (ryc. 39 i 40). Jednak już dla wczesnych faz epoki brązu istnieją przesłanki do mniemania o zatrzymywaniu atrakcyjniejszych wytworów przez lokalny krąg odbiorców, co zresztą nie byłoby niczym nadzwyczajnym (8.2.7). Większość skarbów czyni wrażenie zespołów stanowiących własność osobistą, a ich ubogie zestawy bywają skromniejsze od wyposażenia grobów ze Starogrodu (ryc. 60) czy Zaborowa. Nawet przyjęcie tezy, że bogactwo inwentarzy grobowych odzwierciedla głównie stan posiadania potomków zmarłego (R. Bradley 1990, 39n.), nie zmienia tej interpretacji — przecież i tak oznaczają one stan posiadania danej rodziny. Niektóre konsekwencje wynikające z rozpoznanych tu stosunków gospodarczych zostaną omówione w rozdziale 10.

Rozdział dziewiąty

Obrządek pogrzebowy i wierzenia

9.1. Formy grobów

9.1.1. Wszystkie informacje o grobach szkieletowych z omawianego czasu w północno-wschodniej Polsce dotyczą pochówków z wczesnej epoki brązu. Są one nieliczne i wyrywkowe (6.1.3 i 6.1.8). Wiadomo o dwóch zaledwie grobach w obstawach kamiennych, zawierających typową ceramikę iwieńską. Bardzo niepewne są dane o znaleziskach z Gościszewa i Malborka, podobnie jak z Rusów. Mogą one sygnalizować rozpoczęcie wkładania pojedynczych przedmiotów metalowych (szpile, siekierka) do grobów o tradycyjnej formie już u schyłku I okresu. O najprawdopodobniej pochówku kurhanowym ze Sterławek Wielkich powiedzieć można jedynie, że zawierał typowy dla II okresu zestaw broni (J. Dąbrowski 1985, 115, zest. 3). Pozostałe groby nie są dokładnie datowane — w Pożegach groby szkieletowe w obstawach kamiennych pod kurhanami były wyposażone w ozdoby brązowe, zaś w Rybitwach groby były zapewne płaskie, a odkryto w nich szkielety skurczone. Niejasna jest też sprawa grobów szkieletowych w Biskupcu I. W sumie stwierdzić jedynie można, że w północnej części omawianego terenu przed pojawieniem się cmentarzysk łużyckich występują niebogatą wyposażone groby szkieletowe, często zabezpieczone kamieniami. O cmentarzyskach trzcienieckich brak na razie danych — *per analogiam* do pozostałych obszarów grupy mazowiecko-podlaskiej sądzić można, że dominowały tu pochówki ciałopalne (por. H. Taras 1995, 53n.).

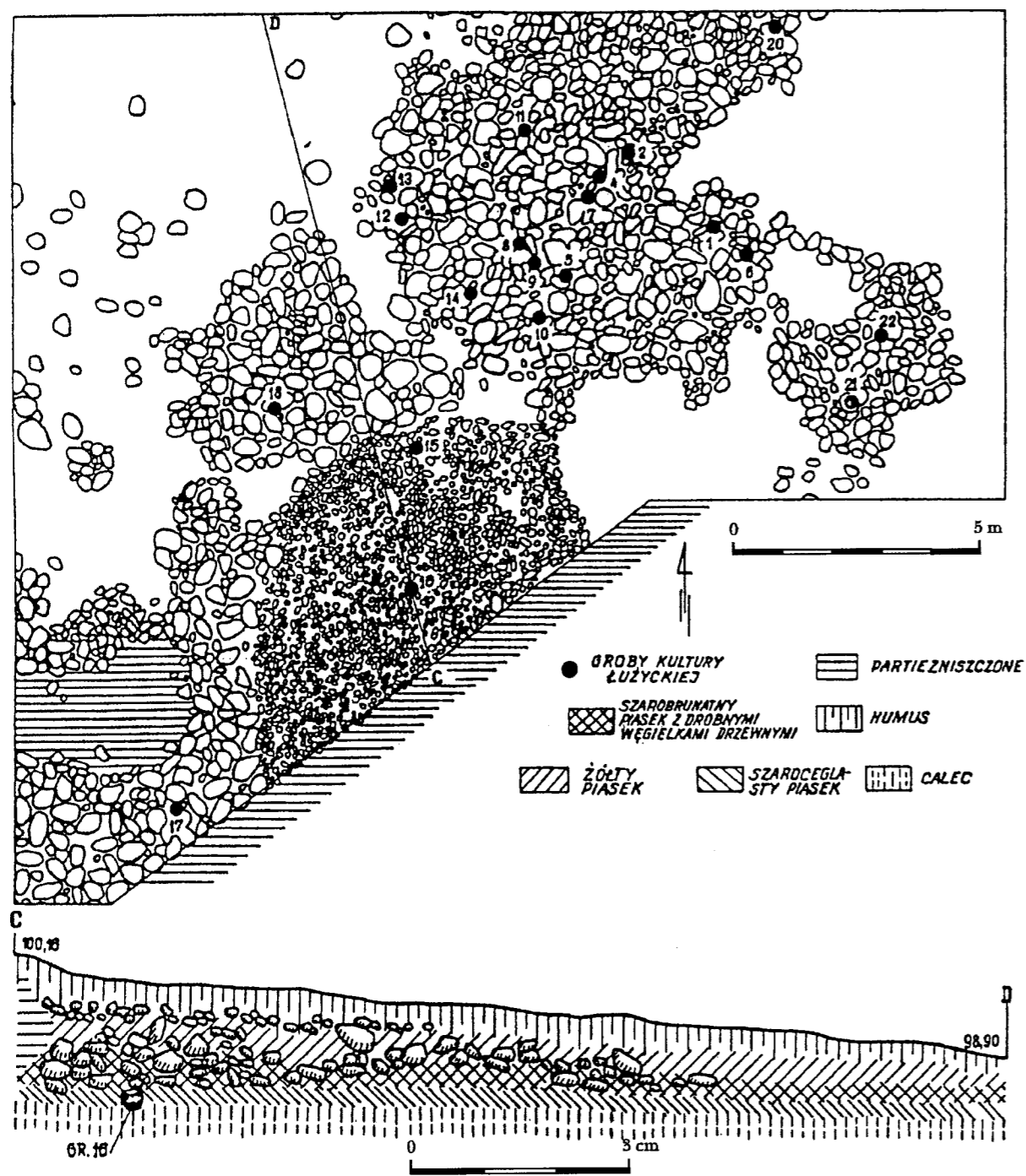
9.1.2. Dla czasów kultury łużyckiej z badanego terenu pochodzą informacje jedynie o obrządku ciałopalnym. Takie pochówki występują zarówno na cmentarzyskach zwanych płaskimi, jak i na kurhanowych. Łącznie stwierdzono dotychczas 121 nekropolii ze 119 miejscowości (mapa 4), co jest liczbą zaskakująco małą (7.3.4). Podział na cmentarzyska płaskie i kurhanowe jest zresztą w znacznej mierze fikcją; badania w Kraszewie pozwoliły ustalić, że kurhan wzniesiono nad grupą kilkudziesięciu grobów płaskich, przykrytych brukiem kamiennym (ryc. 76), a także groby płaskie występowały i poza obrębem kurhanu. Współwystępowanie na cmentarzyskach kurhanów i grobów „płaskich” jest na obszarze łużyckim dość częste (por. np. L. Veliačik 1983, 156n.; J. Dąbrowski 1990, 76n.). Stwierdzono to nie tylko w Kraszewie, lecz i w Bogdanach i Jełguniu, a więc na cmentarzyskach, bada-

nych dokładniejszymi metodami. W Piórkowie groby łużyckie wkopywano w nasyp kurhanu. Być może więc niewielkie kurhany występowały także nad pochówkami zbiorowymi np. w Ożumiechu. Formy grobów z cmentarzysk płaskich i kurhanowych nie różnią się niczym — występują groby zbiorowe i pojedyncze, popielnicowe i bezpopielnicowe, zabezpieczone i wyposażone w analogiczny sposób. Niestety dane pozwalające na ich omawianie dotyczą zaledwie 61% znanych cmentarzysk; wiadomości o pozostałych są wyrywkowe, a często mówią jedynie o odkryciu grobów. Wyrywkowe, a niekiedy wręcz bałamutne dane dotyczą zwłaszcza cmentarzysk badanych dawno — przykładem służyć tu niektóre nekropole z Warmii i Mazur, na których nie umiano wyróżnić grobów łączących się brukami (ryc. 81) i nie wydobywano całych inwentarzy pochówków (por. J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981b, 202n.). Jednak wielka liczba znanych pochówków (zest. 3) pozwala wykrywać z dużym prawdopodobieństwem błędy rzemiosła archeologicznego przez śledzenie różnic między ustaleniami dawnych a nowych badań. Dopiero antropologiczne badania pochówków pozwoliły należyście ocenić wyposażenie ich w drobne przedmioty brązowe i kościane, ulegające niemal całkowitemu zniszczeniu przy kremacji. Należy więc przyjąć, że obecne dane są już wystarczająco wiarogodne.

9.1.3. Kurhany stwierdzono w 18 miejscowościach (mapa 4), są one wyraźnie zróżnicowane rozmiarami i konstrukcją. Wszystkie, o których budowie coś wiadomo, zawierały elementy kamienne. Najokazalszy to kurhan II z Workiejmów (ryc. 82 i 83), a być może podobny pochodzi z Retowów. Mogiła workiejmska miała podczas wykopalisk jeszcze około 2 m wysokości i 13 m średnicy, jednak średnica kurhanu łużyckiego wynosiła około 8 m. Na tych rozmiarów kamiennym bruku usytuowano warstwami kilkaset pochówków popielnicowych i bezpopielnicowych. Następnie kurhan rozbudowano: pochówki z wczesnej epoki żelaza nawarstwiają się na łużyckie (ryc. 82) tak, że kurhan zawierał około 600 grobów. Podobnych mogił nie stwierdzono na innych obszarach łużyckich. Również odrębny typ przedstawia kurhan VIII z Piórkowa, także wysokości około 2 m, a otoczony wieńcem kamiennym o średnicy 12,5 m. W środkowej jego części znajdowała się owalna kamienna obstawa trzymetrowej długości, wysoka na 0,8 m. Na poziomie obu krańców obstawy zalegały dwa bruki kamienne, a jama ze spalonymi

kości dojrzałego osobnika i resztkami stosu znajdowała się pod obstawą. Od obstawy do wieńca biegnęło siedem linii kamiennych, a większość z nich zbudowana była z około dziesięciu warstw kamieni, lekko przesuniętych w stosunku do siebie. W kamienno-ziemnym nasyp wkopano kilka późno-łużyckich grobów w obstawach kamiennych. Jedyną znaną mi, nieco zbliżoną, konstrukcję kurhanu odkryto w Grabonogu, woj. leszczyńskie (M. Kowiańska 1951), a datowany jest on, niestety bardzo niepewnie, na II okres epoki brązu. Analogia ta nie wystarczy, aby zaliczyć omawiany kurhan do wczesnobrązowych, jest więc prawdopodobne, że wiązać go można z kulturą łużycką.

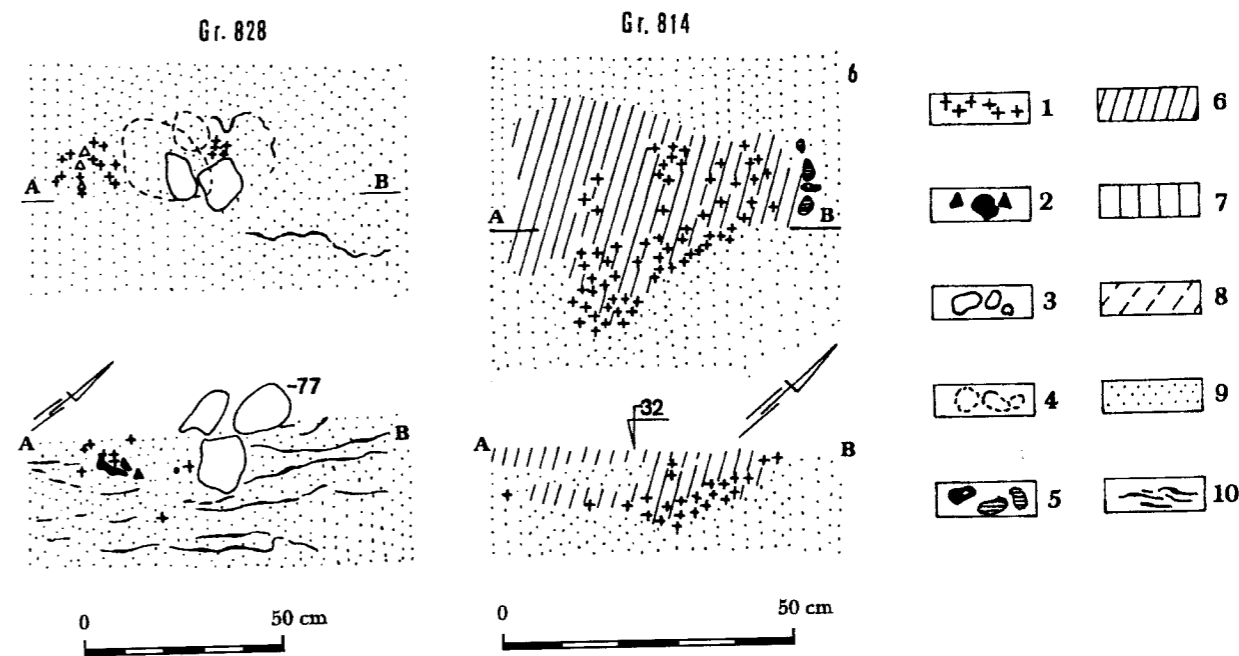
O kurhanie z Tylic wiadomo jedynie, że miał nasyp kamienno-ziemny nad grobem popielnicowym. Pozostałe kurhany, a więc z Jelgunia (ryc. 84), Judytów, Kraszewa (ryc. 76), Piórkowa, Płocka-Borowiczek, Reszła, Stolna, Surajnow i Zeńboka zaliczyć należy, mimo pewnych między nimi różnic, do tego samego typu, to jest do kurhanów otoczonych wieńcem i przykrytych brukiem kamiennym, często wielowarstwowym. Chroniły one od kilku do kilkudziesięciu pochówków, zawierając tak groby pojedyncze, jak i zgrupowane na bruku centralnym (ryc. 84), a także w obstawach kamiennych (Judyty, kh III i IV). Fazy budowy kurhanu w Kraszewie odtwarza J. Miśkiewicz (1968) jako uk-

Ryc. 76. Kraszewo, woj. Ciechanów, plan i przekrój części cmentarzyska przykrytej kurhanem (wg J. Miśkiewicza)

ładanie łączących się bruków kamiennych nad każdym wkopywanym grobem, które następnie otaczano wieńcem kamiennym i przykryto nasypem ziemnym pokrytym następnym brukiem (ryc. 76). Zapewne podobnie wznoszono kurhany w Płocku-Borowiczkach, Zeńboku, a być może i Surajnach. Różne kurhany pod brukiem i z grobami w różnego rodzaju konstrukcjach kamiennych nie są rzadkie w kulturze łużyckiej, a zwłaszcza w jej północnej części (T. Malinowski 1962, 11n.; J. Dąbrowski 1990, 76n.). Na badanym terenie kurhany skupiają się wyraźnie na północnym Mazowszu oraz Warmii i Mazurach (mapa 4).

pielnicę ustawiano na misie (Jedwabno, Rogowo), czerpaku (Rogowo) lub skorupach (Toruń-Kaszczonek), co jest chyba lokalnym obyczajem panującym na Ziemi Chełmińskiej. Wyjątkiem jest gr. 131 z Kamionki Nadbużnej, w którym popielnicę wstawiono w większe naczynie, a całość nakryto misą. Do popielnic rzadko wkładano przystawki (Kamionka Nadbużna, Pustniki, Toruń-Kaszczonek), natomiast inne dary grobowe znajduje się przeważnie wśród lub na kościach. Przystawki występują rzadko i w małej ilości. Najwięcej, bo po trzy, stwierdzono w grobach z Bolumina, Cichowa, Gutowa i Kłokocka (ryc. 56).

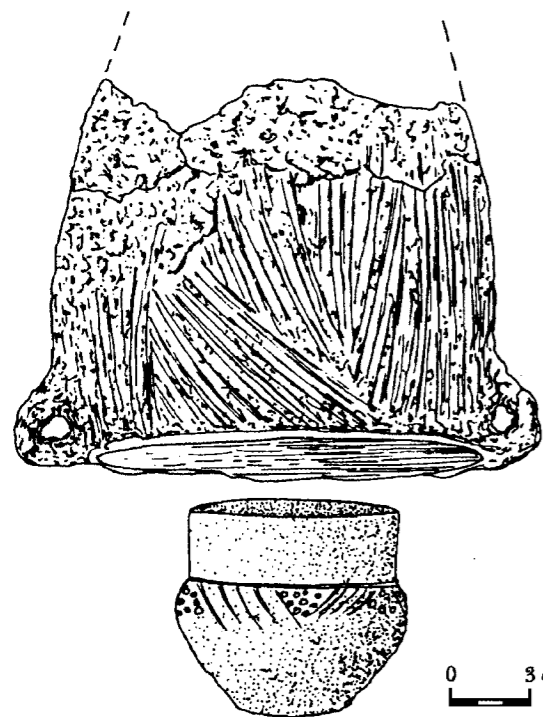

Ryc. 77. Woryty, woj. Olsztyn, st. 1, plany i profile grobów

1 — przepalone kości, 2 — ceramika, 3 — kamienie, 4 — kamienie z niższych warstw, 5 — fragmenty gąbek, 6 — piasek brunatnoszary, 7 — piasek szarawy, 8 — przemieszana ziemia, 9 — piasek żółty, 10 — poziom orsztynu (wg J. Dąbrowskiego i M. Mogielnickiej-Urban)

9.1.4. Najczęstszą formą pochówku są oczywiście groby popielnicowe, tak jednostkowe, jak i zbiorowe (ryc. 77 i 79). Kości nie muszą występować tylko w popielnicy, stosunkowo często leżą także koło niej. Rzadko funkcję popielnicy pełnią kubki lub misy, a raz — naczynie brązowe. Można przyjąć, że regułą było przykrywanie popielnicy. Oprócz specjalnych pokryw (ryc. 85) przykrywano popielnice misami lub plackami, a niekiedy innym odwróconym naczyniem. Uwagę zwraca grób z Sorkwitów, w którym na popielnicy stała misa zawierająca kości innego osobnika. W kurhanie IV w Judytach jedną z urn przykrywał fragment żarna, a w Kotnowie użyto do tego płyty czerwonego piaskowca. Obserwacje podczas wykopalisk w Kłokocku pozwoliły stwierdzić, że kości nie wysypywały się z przechylonych naczyń, lecz zatrzymywały się na poziomie otworu; musiał on być przeto zabezpieczony jakąś materią organiczną (drewno, kora, płótno, skóra). Brak przykrywającego naczynia nie świadczy więc o wstawieniu do grobu nie zakrytej popielnicy. Niekiedy po-

9.1.5. Także i groby bezpopielnicowe są zróżnicowane. Część z nich należałoby właściwie zaliczyć do kategorii poprzedniej; dotyczy to pochówków, w których przepalone kości złożono do ziemi wyraźnie w jakimś pojemniku z materii organicznej, przez co występują one w zbitej masie, niekiedy zachowując nawet kształt workowaty (ryc. 80a). Składanie kości w tego rodzaju pojemnikach zauważono w Jelguniu, Kamionce Nadbużnej i Nurze-Kolonii, a można przyjąć, że tak mała ilość takich obserwacji nie jest odbiciem stanu faktycznego, lecz braku odpowiednio dokładnych spostrzeżeń podczas dawniejszych badań. W innych wypadkach wsypywano kości wprost do jamy grobowej (ryc. 80). Tylko w grobie z Kamionki Nadbużnej wyodrębniono szczątki czaszki (ryc. 80c). Dwa inne groby z tego stanowiska zawierały głównie szczątki czaszki. Niekiedy skupiska kości nakrywano naczyniem (Kamionka Nadbużna, Nowy Targ, Nur-Kolonia). Groby bezpopielnicowe wyposażano analogicznie jak popielnicowe; w niektórych przypadkach sądzić można nawet, że

Ryc. 78. Rogowo, woj. Toruń, grób 28
(wg J. Kostrzewskiego)

przystawki wkładano do pojemników z kośćmi (T. Węgrzynowicz 1973, 109). Największa liczba przystawek w takim grobie wynosi 5. W Jełguniu do grobu bezpopielnicowego ze szczątkami kobiety (?) wstawiono popielnicę z kośćmi mężczyzny. Współwystępowanie obu rodzajów pochówków w grobach zbiorowych nie jest zjawiskiem rzadkim.

9.1.6. Mapa 4 obrazuje zasięg cmentarzysk, na których występują groby z różnymi konstrukcjami kamiennymi. Rzadkie są one na Podlasiu, Ziemi Chełmińskiej i u ujścia Wisły, a częste na pozostałym obszarze. Dla Warmii i Mazur można chyba mówić o kontynuowaniu wcześniejszego sposobu zabezpieczania pochówków. Najpospolitszym rodzajem tych konstrukcji są bruki przykrywające. Występują one nad dużymi partiami cmentarzysk (ryc. 76 i 81), będąc bądź rezultatem łączenia się bruków poszczególnych grobów, bądź też ich celowym wspólnym zabezpieczeniem. Za tą drugą ewentualnością przemawia nie tylko sytuacja w Kraszewie, lecz także zbiorowy grób z Sarnowej Góry, gdzie przykrywający pochówki prostokątny bruk był obwarowany mniejszymi kamieniami. Występują też odrębne bruki nad grobami, niekiedy wielowarstwowe, o różnym kształcie (ryc. 77 i 81). Bywa, że zamiast bruku nad grobem leży jeden lub dwa kamienie. Częste są też bruki pod grobami, niekiedy również zastępowane pojedynczym kamieniem. Wokół grobów wznoszono nieraz obstawy kamienne (Biskupiec I i II, Cichowo, Kalisty, Kolno, Mojtyny, Nowa Wieś, Potryty, Pustniki, Skatniki, Szydłowo, Wopławki, Woryty i być może Osnowo). Rzadko występują one wraz z dolnym i górnym brukiem, tworząc wówczas pełne zabezpieczenie grobu. Pokrewną im formą są skrzynie kamienne (Potryty), która to kon-

Ryc. 79. Woryty, woj. Olsztyn, st. 1, przekrój grobu 848
(wg J. Dąbrowskiego i M. Mogielnickiej-Urban)

strukcja występuje nierzadko w nadmorskiej kulturze łużyckiej (T. Malinowski 1962, 13n., mapy IV-VI). Niekiedy konstrukcje kamienne nie zawierają pochówku. 9.1.7. Jedynym pewnym grobem kloszowym przypadającym na epokę brązu jest na omawianym terenie pochówek z Rogowa (ryc. 78). Niewielką popielnicę przykrywało dwuucze naczynie jajowate. Tak wczesne groby kloszowe znane są na terenach sąsiednich przede wszystkim z Pomorza (J. Kostrzewski 1958, 105n.). Kilka innych grobów tego rodzaju (W. Heym 1938, 145n.; J. Chudziakowa 1974, 77n.) może przypadać na sam schyłek epoki brązu, ale raczej na czasy późniejsze.

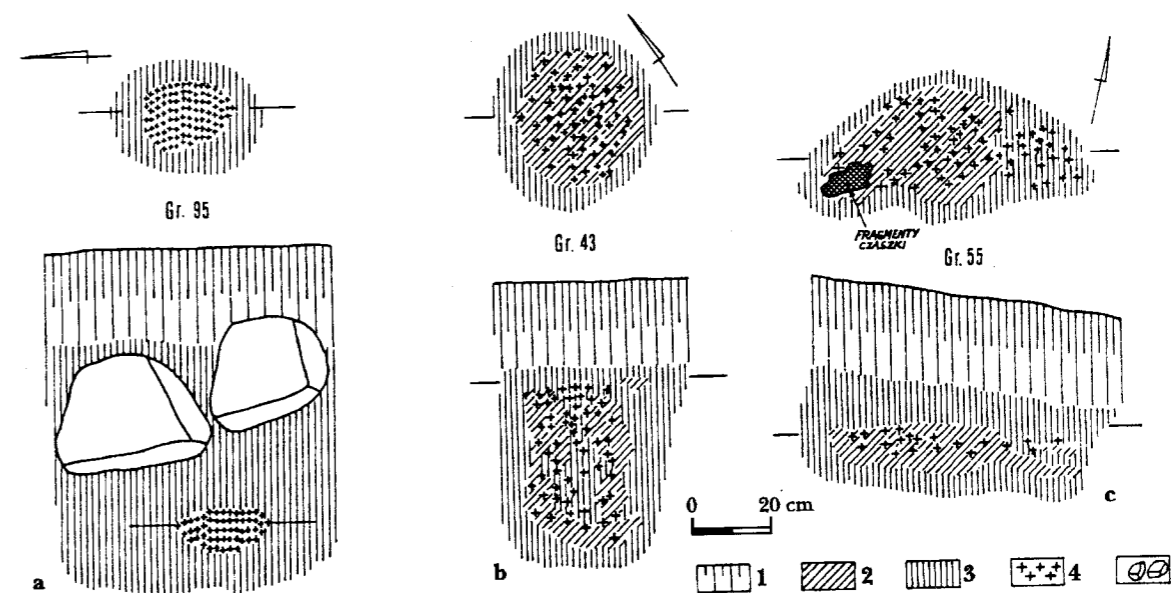
9.2. Obrządek pogrzebowy

9.2.1. Przez obrządek pogrzebowy rozumiem całość ludzkich zachowań wynikających ze społecznie przyjętego obyczaju traktowania zmarłego od chwili zgonu aż po zakończenie wszelkich obrzędów ku jego czci. Jest to „...jedynie wycinek wszystkich zabiegów kultowych, podporządkowanych panującej ... ideologii” (T. Węgrzynowicz 1973, 101). Zabiegi kultowe związane z innymi czynnościami są obecnie w przeważającej mierze nieuchwytnie. Ostatnio silnie pokreślany w literaturze brak różnic między *sacrum* a *profanum* we wszystkich dziedzinach życia społeczeństw pierwotnych (T. Węgrzynowicz 1982, 237n.; M. Rowlands 1984, 150n.) czyni tę lukę jeszcze bardziej bolesną. Stąd też konieczność śledzenia wszelkich przejawów czynności odzwierciedlających wyraźnie strefę ideologii ówczesnych grup ludzkich.

9.2.2. O sytuowaniu cmentarzysk już mówiłem (7.2.14) wskazując, że zakładano je na stokach w suchych miejscach. Brak przesłanek świadczących o ograniczaniu cmentarzysk jakimś sakralnym kręgiem — tylko w Kamionce Nadbużnej stwierdzono słabe ślady

ewentualnego ogrodzenia nekropoli z jednej strony (ryc. 70). Mała ilość nawarstwiających się na siebie grobów wskazuje na swobodne rozszerzanie cmentarzyska. Natomiast ograniczanie kurhanów, zawierających liczne pochówki, kamiennymi wieńcami (ryc. 84) świadczy chyba o wyznaczaniu jakiejś przestrzeni sakralnej (por. L. Veliacik 1983, 157). Wieńce te nie mają przecież istotnego znaczenia konstrukcyjnego, gdyż jako stosunkowo niskie nie zabezpieczały nasypu przed denudacją. Niewiele można na razie powiedzieć o rozbudowywaniu cmentarzysk — w Kamionce Nadbużnej groby reprezentujące fazę wczesną występują głównie w północnej części nekropoli, zaś te z naczyniami z ornamentem paznokciowym w południowo-zachodniej (T. Węgrzynowicz 1973, ryc. 18). Ważnym problemem

założono je już podczas fazy przechodzenia do kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Jednak dla Nowej Wsi, Surajnow i Workiejmów takie tłumaczenie nie wchodzi w grę, a ciągłość jest niewątpliwa. Cmentarze były z reguły duże (zest. 3). Niekiedy zachowały się też całe grupy kurhanów (największe to Piórkowo — 26, Zeńbok — około 20 i Workiejmy — 15), a przecież znaczna ich część została przed odkryciem zniszczona. O wielkości pozostałych cmentarzysk była już mowa (7.2.14). Najmniejsze z oszacowanych miały około 200 grobów, a największe około 1500. Były one z reguły długotrwałe (zest. 3). Usytuowanie ich w stosunku do osad jest bardzo zróżnicowane (7.2.12): z jednym cmentarzyskiem wiąże się po kilka osad, ale niekiedy przyjmuje się związek dwóch cmentarzysk z jedną osadą (ryc.

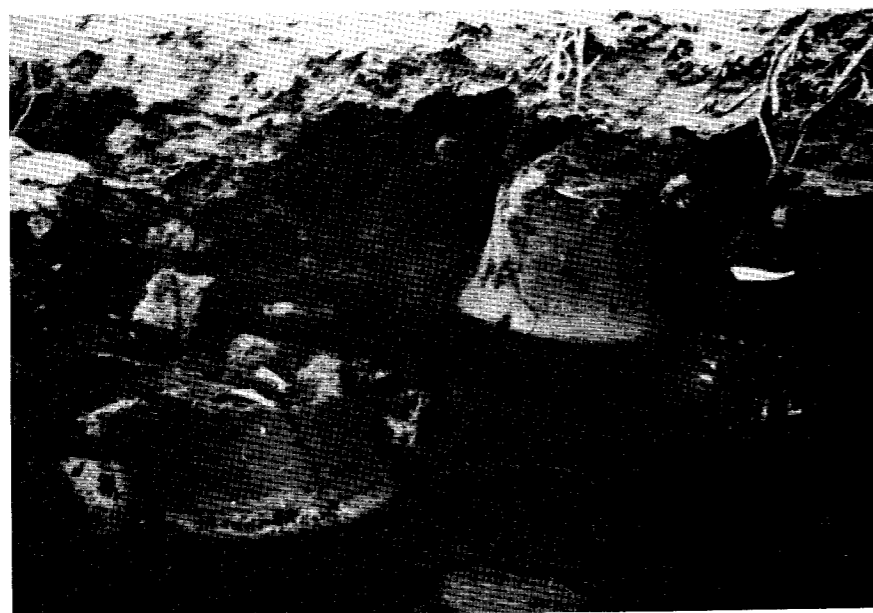

Ryc. 80. Kamionka Nadbużna, woj. Łomża, st. 1, plany i profile grobów jamowych
1 — ziemia orna, 2 — szara ziemia, 3 — piasek, 4 — przepalone kości, 5 — kamienie
(wg T. Węgrzynowicz)

jest ewentualne kontynuowanie miejsc grzebania zmarłych. Na obszarze zwartego zasięgu kultury trzcinieckiej brak na to jakichkolwiek dowodów. Nieco inaczej rzecz przedstawia się na Warmii i Mazurach. Przypomnę tu groby szkieletowe z Biskupca (9.1.1), a obecność takichże pochówków może ewentualnie sygnalizować i sztylet z Pustników (ryc. 45). W Stolnie i Piórkowie znaleziono na obszarze występowania grobów łużyckich brązową szpilę i sztylet, wyraźnie wcześniejsze. Przy niepewnym datowaniu kurhanu VIII z Piórkowa pozwala to jedynie na sugestię odnośnie ciągłości niektórych cmentarzysk od czasów wcześniejszych. Mogą to wszakże być zbieżności przypadkowe. Natomiast z pewnością nie jest przypadkiem kontynuacja części cmentarzysk po epoce brązu (zest. 3). Dla łużyckich cmentarzysk Ziemi Chełmińskiej jest to w pełni zrozumiałe, ale dla nekropoli z Warmii i Mazur oznacza trwanie tradycji miejsca grzebania zmarłych po zmianie kultury. Niektóre z tych cmentarzy powstają u schyłku epoki brązu, istnieje więc (choć słaba) możliwość, że

86). Czasem cmentarzyska zakładano tuż koło osad (ryc. 70), lecz chyba częściej w pewnej od nich odległości. Bywa też, że rozległe cmentarzyska sytuowane są zastanawiająco blisko siebie (7.4.7). Tę różnorodność wyjaśniać można chyba przyczynami ideologicznymi. 9.2.3. Nieliczne są ślady miejsc kremacji. Zapewne kurhan z Piórkowa wzniesiono w miejscu spalania zwłok, co niejednokrotnie zdarza się w kulturze łużyckiej (por. np. O. Kleemann 1977, 283n.). Na cmentarzysku w Ożumiechu odkryto duży bruk kamienny z polepą i węglem drzewnym. Rozległe skupisko spalenizny stwierdzono w Pustnikach, a chyba i w Worytach. Natomiast tak w kurhanach, jak i na cmentarzyskach „płaskich”, nierzadkie są ślady palenisk i jamy ze spalenizną, niekiedy pochopnie interpretowane jako miejsca kremacji, co budzi poważne zastrzeżenia (por. T. Malinowski 1962, 57n.). Być może są to ślady rytualnego zsypywania szczątków stosu (S. Czopek 1996, 56). Węgle drzewne występują niejednokrotnie także w grobach, niekiedy w wielkiej ilości (Kalisty). Ślady

węgla i popiołu występują tak w jamach grobowych, jak i w popielnicach. W Kamionce Nadbużnej i Nurze-Kolonii szczątki stosu są co najmniej dwukrotnie częstsze w grobach jamowych (T. Węgrzynowicz 1973, tabela 3).

Ryc. 81. Pustniki, woj. Olsztyn

a — bruki nad grobami, b — przekrój grobów popielnicowych 2 i 10 oraz jamowego 9 w obstawach kamiennych (wg C. Engla)

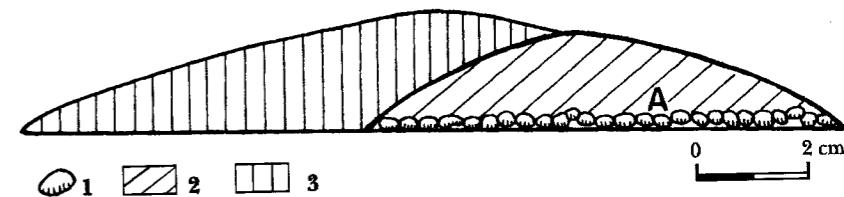
Zsypywanie kości wraz z resztkami stosu świadczy o trudności ich rozdzielania i dążeniu do uniknięcia straty szczątków zmarłego. Że jednak nie była to trudność nie do przezwyciężenia, świadczą występujące w wielu grobach kości „czyste”. Przemawia też za tym stwierdzany niekiedy ich anatomiczny układ (Kamionka Nadbużna, Mała Kępa, Nur-Kolonia, Toruń-Kaszczorek) oraz odrębne traktowanie kości czaszki (ryc. 80). Tak więc owo wsypywanie do grobu szczątków stosu miało

chyba jakieś uzasadnienie przede wszystkim w sferze wierzeń. W grę mogło wchodzić zaznaczenie kultowej roli ognia, który strawił zwłoki, tak więc szczątki stosu stały się w jakiejś mierze i szczątkami nieboszczyka.

Można tu jednak zaproponować i inne wyjaśnienie. Na badanych antropologicznie cmentarzyskach coraz częściej odkrywa się na kościach ślady brązów. Rzadko są nadpalone większe przedmioty metalowe (Mała Kępa, Pawłowo), a na krzemieniach z wielu grobów stwierdza się patynę ogniową. Tak więc niektóre przedmioty składano na stos wraz z nieboszczykiem. Wśród kości ludzkich w kilkunastu grobach (Jełguń, Kamionka Nadbużna, Nowy Targ, Sorkwity, Szabda-Cegielnia, Szyd-

łówek, Woryty) stwierdzono niewielkie ilości przepalonych kości zwierzęcych, świadczące zapewne o paleniu wraz z nieboszczykiem także ofiar dla niego. Nie można więc wykluczyć także składania na stos jakichś przedmiotów z surowców organicznych. Zbieranie resztek stosu byłoby w takim przypadku przejawem troski o wyposażenie zmarłego. Do kwestii tej jeszcze powrócę. 9.2.4. Następną po kremacji uchwytą fazą obrzędów było złożenie do ziemi szczątków zmarłego. W źródłach dobrze widać troskę o ich chronienie. Popielnice w przeważającej części przykrywano. Stwierdzono stosowanie jakiegoś rodzaju pokryw z surowców organicznych; przypomnę też, że cylindryczne pokrywy obejmujące (ryc. 85) uważa się za naśladownictwo form z kory (J. Dąbrowski 1958, 104). W tak zwanych grobach bezpopielnicowych niejednokrotnie funkcję popielnicy pełnił jakiś worek, koszyk, czy króbką. Przeglądając ceramikę z cmentarzysk stwierdziłem kilkakrotnie ślady starcia den naczyń, co oznacza, że naczyń tych uprzednio jakiś czas używano. Obserwuje się to i na innych terenach (W.D. Buck 1980, 172). Do analogicznych wniosków prowadzi badanie strat prażenia (8.3.6). Potwierdza to więc sugestię o braku ceramiki sepulkralnej, co jawnie odróżnia omawianą kulturę od

Ryc. 82. Workiejmy, woj. Olsztyn, st. 1, rekonstrukcyjny przekrój kurhanu z południowego zachodu na północny wschód
A — miejsce znalezienia grobu
z zapinką płytową, 1 — bruk kamienny,
2 — pierwotny zarys kurhanu,
3 — wtórny zarys kurhanu
(wg H. Urbanka)

późniejszych: pomorskiej i kurhanów zachodniobałtyjskich. Właściwie jedynymi naczyniami, które na badanym terenie można określić jako ceramikę sepulkralną, są wspomniane pokrywy (mapa 8) mające parę lub trzy otworki w ściankach. Takie pary otworków występują i na innych naczyniach (Biskupiec, Kraszewo, Miszewko Strzałkowskie, Pustniki, Wępiły). Owe pokrywy i naczynia „oczkwate” interpretowane są jako ślady początkowej fazy antropomorfizacji pojemnika na kości, choć w formie bardzo uproszczonej (J. Kostrzewski 1958, 67n.; T. Malinowski 1979, 98n.). Ryciny 9 i 10 pokazują selekcyjonowanie ceramiki używanej dla celów rytualnych. W Worytach trzy typy naczyń, stanowiące na cmentarzysku 72% rozpoznanych, na osadzie sięgają 7,1%, a więc dziesięciokrotnie mniej (por. J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981b, zest. 27). Z innych sposobów zabezpieczania pochówków najpopularniejsze są rozmaite konstrukcje kamienne. Niekiedy są to istotnie osłaniające ze wszystkich stron obwarowania, lecz miewają też one charakter wyraźnie symboliczny, składając się z jednego lub kilku zaledwie kamieni. Podobnie chyba rozumieć trzeba gr. 814 z Worytów (ryc. 77), w którym fragmenty gąbek otaczały pochówek z jednej strony. Obstawy kamienne, nawet symboliczne, chroniły grób przed zniszczeniem, zaznaczając jego miejsce. W Szydłowie nad jednym z bruków przykrywających zaobserwowano wyniesiony kamień

(swego rodzaju stele), a podobną rolę zapewne pełniły paliki, których ślady zachowały się przy kilku grobach w Nowym Targu. Oprócz tej „praktycznej” funkcji, rolą tych wszystkich osłon, i to zapewne główną, było wyodrębnienie grobu jako obszaru sakralnego, podobnie, jak to przyjmuje się dla kurhanów. Chyba także funkcje pełniły naczynia przykrywające kości, klosze, czy też naczynia, w które wstawiano popielnice (9.1.4). Czy celem wyodrębnienia owej domniemanej przestrzeni sakralnej była ochrona spoczynku zmarłego, czy też zabezpieczenie żywych przed jego powrotem, powiedzieć nie sposób. Liczne wypadki rabowania grobów łużyckich świadczą, iż owo *sacrum* było często naruszane — zapewne więc nie łączyło się ono z jakimś groźnym tabu. Jest to swoiste poparcie interpretacji mówiącej, że przedmiot może być ofiarowany, lecz nie sakryfikowany (por. R. Bradley 1990, 37). Na badanym terenie głównym czynnikiem chroniącym groby przed wyrobowaniem mogło być ubogie ich wyposażenie.

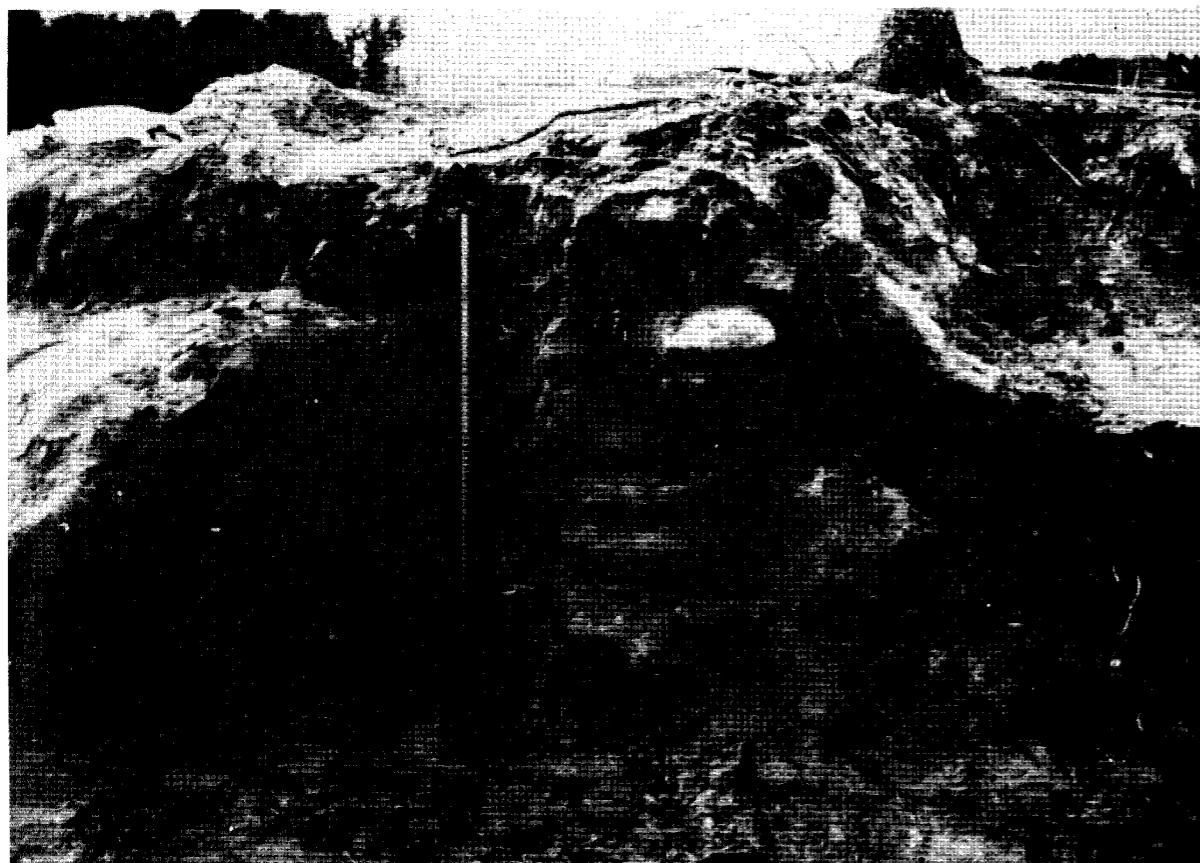
9.2.5. Perturbacje z rozróżnianiem grobów na cmentarzyskach „płaskich” (9.1.2) utrudniają też określenie liczby pochówków w grobach zbiorowych. Odsetek tych grobów jest wyraźnie wyższy na cmentarzyskach tych grup, w których występują kurhany. Dość częste są

grobów o dwóch popielnicach bądź z pochówkiem i popielnicowym i bezpopielnicowym. Trudno jednak wskazać górną liczbę pochówków złożonych w jednym grobie. W kurhanie IV z Judytów w jednej obstawie odkryto pięć popielnic, tyle samo zawierał jeden z grobów z Torunia-Kaszczorka. W kurhanie X z Jełgunia na bruku centralnym stało 19 popielnic (ryc. 84). O ile można sobie wyobrazić jednoczesne złożenie i zabezpieczenie nawet pięciu popielnic, to dla 19 jest to już trudniejsze, a co dopiero mówić o sytuacji w Workiejmach (ryc. 83). Dla Jełgunia najbardziej prawdopodobne wydaje się stopniowe dobudowywanie płaszcza kurhanu (M. Hoffmann 1992a, 24) w miarę zapełniania centralnego bruku. Byłaby to więc wersja odmienna od przyjmowanej dla Kraszewa i wyjaśniającej tworzenie różnych kurhanów i grobów zbiorowych. Dla Workiejmów trudno zakładać jednorazowe ustawienie na bruku kilkuset pochówków popielnicowych i bezpopielnicowych. Przyjął przeto należy, że do czasu wzniesienia kurhanu tak poszczególne groby, jak i całe ich warstwy musiały być czymś zabezpieczone przed zniszczeniem (daszki, plecionki). Zabezpieczenia takie usuwano częściowo na czas dostawienia kolejnego grobu (kolejnych grobów?), a można sobie wyobrazić, że odbywało się to ceremonialnie. Nierzadko w grobie pozornie jednostkowym występują kości więcej niż jednego osobnika (7.2.14). Maksymalna stwierdzona liczba to szczątki

trzech osobników z gr. 833 w Worytach (mężczyzna *adultus*, kobieta *maturus* i *infans* I) oraz z gr. 3 bruku XIV z Jełgunia (dorosła kobieta i dwóch osobników: *adultus* i *maturus*). Ten drugi grób miał też domieszkę kości zwierzęcych. Najczęstsze są zestawienia kobieta i dziecko bądź osobnik dorosły i dziecko — stanowią one prawie 75% pochówków zbiorowych. Jest to wskaźnik bardzo wysoki, tłumaczony znaczną śmiertelnością okołoporodową i przenoszeniem infekcji z matki na dziecko (por. Z. Kapica e.a. 1989, 477n.). Rzadkie są pochówki męzczyzny i dziecka (Kraszewo gr. 22 i 23, Nur-Kolonia gr. 11), a jeszcze rzadsze — dwojga dzieci lub dwojga dorosłych, co odpowiada układom na innych cmenta-

(J. Dąbrowski 1973, 338), zapewne więc nie dotyczyło to wszystkich dzieci (10.2.2).

9.2.6. Zestawienia zbiorcze, obejmujące liczbę i rodzaj wyposażenia z większości opublikowanych cmentarzysk zostały już opracowane (J. Dąbrowski 1972, zest. 6; T. Węgrzynowicz 1973, tabela 3). O niewielkiej liczbie przystawek w grobach już mówiłem, występują one zresztą rzadko. Wyjątkiem są tu późne cmentarzyska Ziemi Chełmińskiej (ryc. 56); podobnie niewielka jest też ilość innych darów. Odkrywanie śladów brązów na kościach pozwoliło znacznie powiększyć wskaźnik grobów wyposażonych w metale, ale *de facto* są to ślady drobnych ozdób, typu kółko czy spiralka

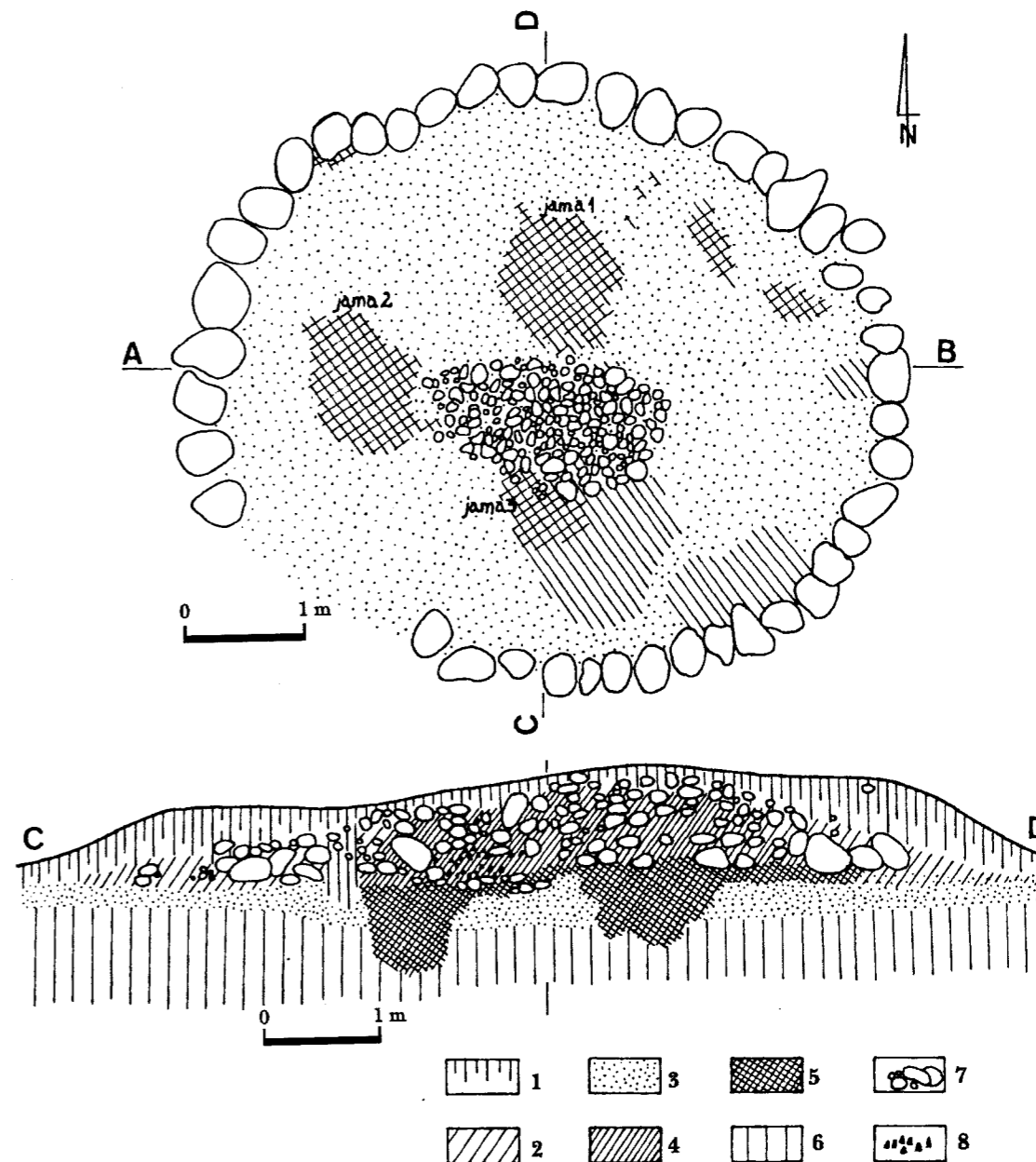
Ryc. 83. Workiejmy, woj. Olsztyn, st. 1, przekrój kurhanu (wg C. Engla)

rzyskach łużyckich (Z. Kapica e.a. 1989, 478n.). Te zbiorowe pochówki sugerują raczej wspólne zgony, niż dosypywanie szczątków do innego grobu, czy ofiary z ludzi (Z. Kapica e.a. 1989, 479n.). Wyjaśnienie to zakłada oczywiście, że nie zmieszano kości przy zbieraniu ich na stałym miejscu kremacji. W takiej sytuacji należałoby przecież oczekiwać nierównie większego odsetku grobów zbiorowych na badanych cmentarzyskach. Można więc przypuszczać, że wspólnota grobu oznacza wspólnotę rodzinną. Na koniec dodać trzeba, że groby zawierające tylko szczątki dziecka nie wyróżniają się ani formą, ani wyposażeniem — tak więc dzieci były równoprawnymi członkami wspólnoty obrzędowej. Jednak odsetek pochowanych dzieci jest wyraźnie niższy od oczekiwanego, to jest od około 50%

z drutu, bo po większych zostałby ślad wyraźniejszy. Tylko dwa groby są wyposażone w większą liczbę metali: w Starogrodzie oprócz brązowego naczynia odkryto nóż, sierp i fragment szpili (ryc. 60), a w Pawłowie wiele ozdób, z których zachowały się dwie bransolety i szpila. Niezwykle rzadko wyposażano groby w broń; oprócz sztyletu z Pustników, o niepewnym jednak datowaniu, wymienić można 2 grociki krzemienne (Kamionka Nadbużna, Zeńbok) oraz główkę kamiennej buławy z Chełmicy Dolnej. Wspomniane nóż i sierp ze Starogrodu, ułamek formy odlewniczej z Jełgunia, kilka przేశlików oraz przedmiotów krzemiennych wyczerpują listę narzędzi ofiarowanych zmarłym. Zdecydowana większość darów metalowych w grobach to ozdoby, przeważnie drobne. Z większych wymienić mogą zapinkę (ryc. 49),

bransolety (ryc. 56a), naszyjniki i szpile. Występują też kolie: z paciorków metalowych i bursztynowych (Wawrzyny) i tylko z bursztynowych (Bartoszyce). Spotyka się również ozdoby z kości lub rogu (szpile, paciorki). Zwraca uwagę występowanie paciorków z różnych surowców pojedynczo lub po kilka w grobie. Należy to przypuszczenie, że w skład kolii wchodziły

Może to być wyjaśniane przyczynami ekonomicznymi, to znaczy wielką wartością metalu, tym bardziej że wkładanie do grobów fragmentów naczyń jest dość rzadkie (T. Węgrzynowicz 1973, 109; J. Dąbrowski 1992, 91), może jednak być odzwierciedleniem symbolicznego jedynie charakteru tych darów. Tak samo traktować można omawianą już domieszkę przepalonych kości

Ryc. 84. Jełguń, woj. Olsztyn, plan i profil kurhanu X

1 — próchnica, 2 — żółty piasek, 3 — pomarańczowożółty piasek, 4 — czerwona glina z domieszką piasku, 5 — spalenizna, 6 — calec, 7 — kamień, 8 — ceramika (wg M. Hoffmanna)

także ozdoby z surowców organicznych — pośrednio potwierdza to sugestię o wyposażaniu zmarłych i w inne przedmioty z takich surowców. Możliwe jest jednak i inne tłumaczenie, zresztą nie wykluczające pierwszego. Otóż w grobach łużyckich często znajduje się nie całe przedmioty brązowe, lecz jedynie ich fragmenty (Pustniki gr. 209, Starogród, Szabda-Cegielnia gr. 1).

zwierzęcych w grobach ludzkich, czy też wkładanie do nich muszli małży (Kamionka Nadbużna). W grobach łużyckich z nie spalonymi kośćmi zwierzęcymi najczęściej spotyka się kości czaszek i kończyn, to jest części najmniej atrakcyjnych dla konsumpcji, a wiadomo, że właśnie te części często bywały ofiarowywane bóstwu jako substytuty całego zwierzęcia (T. Węgrzynowicz

1982, 126n.; D.-W. Buck 1980, 173n.). Można też przypomnieć wkładanie do grobów rzeczy absolutnie do niczego nie przydatnych, czyli skamielin gąbek z Worytów. Nie można połączyć darów określonego rodzaju z płcią lub wiekiem zmarłego. Tak więc reguły wyposażania mieszczą się w ramach ogólnych ówczesnych zasad obdarowywania zmarłych, widocznych na cmentarzyskach lużyckiego odłamu pół popielnicowych (por. T. Malinowski 1962, 58n.).

9.2.7. Na cmentarzyskach występują liczne znaleziska, mające bezsprzecznie symboliczny charakter. Uwagę zwracają tak zwane kenotafy czyli groby symboliczne. Zalicza się tu zarówno zespoły naczyń o charakterze inwentarzy grobowych, lecz bez śladów szczątków ludzkich, jak i obstawy oraz bruki kamienne kryjące przestrzeń pustą lub w ogóle nie naruszoną ziemię. Ta pierwsza kategoria wzbudza wiele wątpliwości, gdyż wyróżnianie jej często może być rezultatem niedokładnej obserwacji terenowej. Puste, przykryte naczynie, stojące wraz z przystawkami w jamie ze spalenizną w gr. 63 z Kamionki Nadbużnej, a wyeksplorowane w specjalny sposób (T. Węgrzynowicz 1973, 109), udowadnia jednak, że groby symboliczne występują także w Polsce północno-wschodniej. Obecność tego rodzaju grobów sygnalizowana jest jeszcze dla Chełmicy Dużej i Nowego Targu. Powstaje wobec tego pytanie, czy i ile wspomnianych jam ze spalenizną z terenu cmentarzysk uważać można za symboliczne groby jamowe. Należy też wskazać na szereg przypadków występowania obstaw kamiennych, pustych lub zawierających jedynie spaleniznę, które również, i to z wielkim prawdopodobieństwem, uznać można za groby symboliczne. Niekiedy są one bardzo rozbudowane (Biskupiec I, Piórkowo, Szydłowo, Wopławki i Woryty). Często jednak jest to tylko bruk nad jamą czy też tylko niewielki bruk. Istnienie pochówków symbolicznych poświadcza przekonanie ówczesnych ludzi o konieczności odprawienia jakichś obrzędów pogrzebowych umożliwiających pobyt w zaświatach, nawet jeżeli pochowanie zwłok było niewykonalne. Świadczy to o dużym znaczeniu kultu zmarłych w ideologii ówczesnych populacji.

9.2.8. Następną kategorią znalezisk o wybitnie symbolicznym charakterze są te, które mówią o różnych czynnościach obrzędowych dokonywanych na terenie cmentarzy. W Kamionce Nadbużnej stwierdzono, że przystawki ustawiano niekiedy tuż nad stropem jamy grobowej lub też koło niej, a więc już po zasypaniu grobu (T. Węgrzynowicz 1973, 103, ryc. 31). Tego rodzaju zwyczaj sygnalizowany jest z innych terenów lużyckich (D.-W. Buck 1980, 174n., ryc. 2). Również w Kamionce Nadbużnej znajdowano naczynia nazwane „obrzędowymi”. Są to przeważnie niewielkie naczynia stojące luźno w piasku poza grobem pojedynczo lub w grupach, nierzadko odwrócone lub leżące na boku. Analogicznie sytuowane są małe naczynia na cmentarzysku w Maciejowicach, woj. siedleckie, których wypełniska zawierały produkty mięsne (M. Mogielnicka-Urban 1992). Naczynia te są więc świadectwem jakichś obrzędów, odbywanych oprócz samej ceremonii złożenia szczątków zmarłego do grobu. Istnieją i inne ślady ta-

kich obrzędów, jak paleniska na cmentarzyskach i w nasypach kurhanów oraz liczne fragmenty ceramiki, znajdowane między grobami bądź w nasypach kurhanów (por. B. Gediga 1976, 166). Do tej listy obecnie dodać można wytwory krzemienne, a także metalowe, jak np. znaleziony między grobami nóż z Nura-Kolonii. Zapewne więc składano w ofierze różnego rodzaju przedmioty, zgodnie zresztą z regułami wyposażania grobów. Całość tych znalezisk znowu wskazuje na rozbudowany kult zmarłych, którego przejawy nie kończyły się z momentem pogrzebu. Składanie dodat-

Ryc. 85. Zeńbok, woj. Ciechanów, pokrywa obejmująca z kurhanu I, ok. 2/5 w.n.

kowych ofiar świadczy o potrzebie dbania o duchy przodków przez jakiś (być może określony) czas po pogrzebaniu zmarłego lub też po ostatecznym zamknięciu i zasypaniu grobu zbiorowego. Można sobie wyobrazić, że zwłaszcza nadawanie ostatecznego kształtu kryjącym wiele pochówków kurhanom wymagało rozmaitych obrzędów. O ile trafne jest rozumienie obstaw i wieńców kamiennych jako śladów oznaczania przestrzeni sakralnej, to logicznie wynika z tego, iż musiano dokonać jakichś czynności ową przestrzeń sakryfikujących. W połączeniu z małą ilością darów grobowych te ślady obrzędów, darów „pozagrobowych”, a także groby zastępcze, mogą sygnalizować pewne zjawisko ogólniejsze. Zapewne podstawowe znaczenie dla zapewnienia zmarłemu pobytu w zaświatach miała strona ideologiczna (obrzędowa), a to pozwalało na składanie wyposażenia w formie symbolicznej (por. J.C. Barrett a. S.P. Needham 1988, 130).

9.3. Inne przejawy wierzeń

9.3.1. Do znalezisk, którym przypisuje się znaczenie kultowe, należą także skarby. Problem tak zwanych skarbow wotywnych omawiany jest w literaturze od dawna, a niekiedy przyjmuje się też, że w miarę ograniczania zwyczaju wyposażania grobów w metale, funkcję darów pośmiertnych przejmowały skarby (por. J. Fogel 1988a, 113n.). Ta teza jest ostatnio bardzo popularna, ale kwestionuje się jej przydatność właśnie dla stosunków środkowoeuropejskich (R. Bradley 1990, 96); zresztą w ogóle trudno uznać ją za przekonującą (8.4.7). Kryteria wyróżniania owych depozytów kultowych są bardzo zróżnicowane (por. J.E. Levy 1982, 24n.), a często właściwie ogarniające wszystkie znane cechy skarbow. Jednym z najczęściej wskazywanych jest zdeponowanie zespołu w wodzie lub bagnie. W północno-wschodniej Polsce przeważająca większość skarbow skupiona jest w pasie Pojezierzy (mapa 19), dla którego odsetek powierzchni zajętej przez wody waha się od 5 do 10%. W wodzie, torfie lub bagnie odkryto na pewno 5 skarbow i 7 luźnych znalezisk metali z późnej epoki brązu. Procent skarbow przewyższa więc podaną wielkość powierzchni wód, ale obliczony dla wszystkich znalezisk brązów z tego czasu wynosi 9,2%, a więc mieści się w granicach owego wskaźnika. Stąd i wątpliwości co do takiej interpretacji (por. J. Fogel 1988a, 115).

Wydaje się jednak, że w omawianym materiale znajdują się niektóre zespoły mogące mieć charakter kultowy. Przede wszystkim wymienić trzeba znaleziony w torfie koło Bartoszyca „łańcuch” z sześciu założonych na siebie bransolet. Z bagna pochodzą dwa miecze tworzące skarb z Braniewa. Nie wydaje się jednak, aby pozostałe skarby znalezione w takich warunkach (Rumy, Skandawa i ewentualnie Winduga) miały znamiona depozytów kultowych. Skarb z Przesławic znaleziono na wysokim brzegu Osy, ale jego niezwykle inwentarz, który stanowiło duże brązowe naczynie (ryc. 50) i trzy także unikatowe rogi, nasuwa myśl o równie niezwykle powodach jego ukrycia. Wśród znalezisk luźnych są zapewne i takie, którym również można przypisać charakter kultowy, brak jednak kryteriów ich wyróżnienia. Intuicyjnie wymienię tu, oprócz noża z cmentarzyska w Nurze-Kolonii, znalezione w torfie miecze z Chełmży i Kepy Tolnickiej. Czy znaleziska tej kategorii interpretować jako ofiary ekspiacyjne, dziękczynne czy błagalne, powiedzieć oczywiście nie można (por. R. Bradley 1990, 37).

9.3.2. Lista rozmaitych przedmiotów z badanego terenu, którym przypisać można znaczenie kultowe (por. B. Gediga 1976, 98n.), jest krótka. Części jakichś glinianych figurek znane są z dwóch stanowisk: z Kamionki Nadbużnej pochodzi fragment w kształcie ludzkiej stopy, a być może na późną epokę brązu przypada główka ptaszka ze Słończa. Fragmenty grzechotek są także bardzo nieliczne — odkryto je w Kątkach 1 oraz Worytach 1 i 2. Z osady w Kamionce Nadbużnej pochodzi niewielka owalna płytką glinianą z rytym, nieregularnym ornamentem (ryc. 11e) dziewięciu promie-

niście rozchodzących się kresek, a więc być może motywem solarnym. Z kultem solarnym mogą się też łączyć niewielkie gliniane krążki wycięte ze skorup (Mąkolin-Kolonia, Woryty 2). Podkreślić trzeba, iż tego rodzaju wytworów o zapewne kultowym charakterze jest tu zastanawiająco mało. Podobne zjawisko obserwuje się na Pomorzu — czyżby był to rezultat oddziaływań z północy, gdzie takich zabytków w ogóle brak? Niektóre przedmioty mogą być uważane za amulety, jak np. zęby zwierzęce znajdowane niekiedy w grobach, czy też wisioriki binokularowate lub w kształcie koła czterosprychowego (ryc. 58c). Te pierwsze łączone bywają z kultem płodności, a te drugie z solarnym (por. J. Dąbrowski 1968, 83n.). Wspomnę jeszcze tylko o glinianym modelu toporka z Miszewka Strzałkowskiego, który jednak może być także zabawką dziecięcą.

9.3.3. W omawianym materiale trudno byłoby wskazać motywy zdobnicze, które mogłyby być przydatne dla tych rozważań. Na ceramice brak przedstawień figuralnych i motywów uznawanych za symbole kultowe. Jest ona zresztą dość ubogo zdobiona, oprócz późnych naczyń z Ziemi Chełmińskiej (ryc. 56d, e), na których spotyka się motywy zygzaka i jodełki. Czy miały one jakieś znaczenie symboliczne, czy też były jedynie przejawem sztuki zdobniczej, powiedzieć trudno (por. B. Gediga 1976, 106). Najobficiej zdobione są importowane przedmioty brązowe, ale trudno sobie wyobrazić, aby kultowa symbolika ornamentyki naczyńia z Przesławic była w pełni czytelna dla ludzi z nad Wisły. Z toporków kamiennych zdobiony jest tylko okaz z Ogórków. Słowem, ta kategoria źródeł jest w omawianym materiale *de facto* nieuchwytna.

9.4. Próba odtworzenia wierzeń

9.4.1. Taka próba musi być ograniczona do czasów kultury lużyckiej. Dane z omawianego terenu są skromne i pozwalają jedynie na pewne spostrzeżenia, łączące się z wierzeniami dotyczącymi świata zmarłych. Zresztą ta właśnie część kultu znana jest najlepiej dla wszystkich kultur pół popielnicowych. Pozostałe dziedziny wyobrażeń religijnych i obrzędów, choć zapewne również rozbudowane, są dziś w większości nieuchwytny. Wykorzystując jednak dane pochodzące z szerszych terenów, można już poczynić próby naszkicowania niektórych przynajmniej aspektów problematyki ówczesnych wierzeń. Taki sposób postępowania zacięra niewątpliwie istniejące w tym zakresie regionalne różnice. Dla omawianego terenu przesłanką sugerującą ich istnienie jest to, iż ujednolicenie reguł chowania i wyposażania zmarłych podczas późnej epoki brązu na niemal wszystkich pobrzeżach Bałtyku nie spowodowało unifikacji i innych przejawów kultu, jak np. figurki gliniane czy rytym naskalne (por. J. Dąbrowski 1989, 68n.). Można więc przyjąć, że szerzący się nowy obrządek pogrzebowy i związany z nim zespół wierzeń nie niszczył wcześniejszych form kultu, lecz je tylko zmieniał (por. B. Gediga 1976, 113n.), choć różnie i w różnym stopniu. Znaleziska z lużyckiego grodziska w Gzinie, datowa-

nego już na wczesną epokę żelaza (J. Chudziakowa 1992, 18n.), świadczą dobitnie o tym, jak na badanym terenie mogły być rozwinięte formy kultu.

9.4.2. Data początków upowszechnienia się obrządku ciałopalnego w północno-wschodniej Polsce nie jest znana, ale najprawdopodobniej nastąpiło to w ciągu II okresu epoki brązu. Jednak wyłączną formą pochówku staje się ciałopalenie dopiero od późnej fazy III okresu. Przyczyn i sposobów jego rozpowszechniania się wyjaśnić dziś nie można; nie zostało to przecież odtworzone dla całego olbrzymiego obszaru pól popielnicowych (por. E. Plesl 1990). Niewątpliwie wskazać tu należy na przemiany w strefie ideologii (B. Gediga 1976, 88n.), pozostaje jednak ciągle pytanie, co w tym wypadku było przyczyną, a co skutkiem. Niejasny jest więc i sam charakter owych przemian. Przyjęcie nowego obrządku było wyrazem utrwalenia się obrazu duszy nieśmiertelnej oczyszczonej przez ogień i kontynuującej swe istnienie po śmierci ciała w świecie jakoś podobnym do ziemskiego (por. B. Gediga 1976, 115). Rozbudowa symbolicznej strony obrządku pogrzebowego wyraża się darami zastępczymi lub cząstkowymi, zabezpieczaniem sakralnej przestrzeni grobowej, małą liczbą pochówków wyposażanych w narzędzia lub broń, a także zanikaniem samodzielnych grobów zwierzęcych (por. T. Węgrzynowicz 1982, 236n.). Wszystko to wskazuje na rosnące znaczenie symboli i czynności obrzędowych, a więc na bardziej wysublimowane, abstrakcyjne pojmowanie zjawisk świata nadprzyrodzonego. Jak dalece abstrakcyjne, oczywiście nie wiadomo, tym bardziej, że nawet w omawianym materiale znać słabe tendencje do antropomorfizacji bóstw, nierównie wyraźniejsze na innych obszarach łużyckich (B. Gediga 1976, 135n.). Przyjmuje się także istnienie kultu zwierząt (B. Gediga 1976, 125n.; T. Węgrzynowicz 1982, 239n.), jeszcze słabiej zaznaczającego się na badanym terenie. Trudno natomiast powiedzieć czy składanie wotywnych darów z brązów świadczy o kulcie chtonicznym, czy raczej o kulcie wód (por. T. Węgrzynowicz 1982, 37n.; L. Veliačik 1983, 162).

9.4.3. Kanibalizm sygnalizowany jest niejednokrotnie dla różnych terenów łużyckich, podobnie jak i składanie ofiar z ludzi (B. Gediga 1976, 175n.; D.-W. Buck 1980, 174); zapewne więc i te zjawiska miały miejsce wśród obrzędów badanej populacji. Dane o składaniu ofiar zwierzęcych odznaczają się zdumiewająco dużymi zbieżnościami na wielkim terenie (D.-W. Buck 1980, 173n.), co pozwala sądzić, że analogicznie składały je i badane populacje. Istnieją przesłanki dla poglądu, że dopiero w późnych fazach łużyckiego odłamu pól popielnicowych rozpoczęto wznosić odrębne obiekty dla odprawiania obrzędów kultowych (por. T. Węgrzynowicz 1982, 237n.; J. Chudziakowa 1992). Byłoby to wy tłumaczeniem braku śladów takich obiektów w badanym materiale.

9.4.4. Ostatnią sprawą jest kwestia organizacyjnej strony kultu. Istnienie grobów zbiorowych oraz określenia antropologiczne materiału kostnego z pochówków obejmujących kilku osobników (9.2.5), sugerują wspólnotę obrzędową rodzin. Kurhany takiego rodzaju, jak stwierdzony w Kraszewie (ryc. 76), wskazują na obejmowanie przez taką wspólnotę obrzędową także większych grup ludzkich (10.2.2). W całej kulturze łużyckiej stwierdzono bardzo mało budowli kultowych, a także rzadkie występowanie grobów, których wyposażenie sugeruje kapłańskie funkcje zmarłego. Świadczy to o małym stopniu zinstytucjonalizowania kultu, zapewne więc o powstawaniu dopiero form ściśle zrytualizowanych obrzędów (por. T. Węgrzynowicz 1982, 237n.). Budowa dużych kurhanów wymagała znacznego nakładu pracy, a najprawdopodobniej także obrzędów dokonywanych przez sporą grupę ludzi — ktoś musiał tu odgrywać rolę wiodącą. Można sądzić, iż była to osoba, pełniąca także inne istotne role społeczne (por. J. Dąbrowski 1979, 297n.). Prawdopodobne jest zatem, że praktyki kultowe odbywano zgodnie z ogólnie przyjętym rytuałem w grupach krewniaczych, których pewni członkowie wykonywali stale lub okazjonalnie funkcje kapłana czy też czarownika.

Rozdział dziesiąty

Struktury społeczne

10.1. Możliwości poznawcze

10.1.1. Rozdział ten nie daje niestety całościowego obrazu struktur społecznych, choć bardzo chciałbym go przedstawić. Zgodnie jednak z podstawowym założeniem opracowania, nie zamierzam referować pięknej i zwartej koncepcji, wynikającej z teoretycznych rozważań, ewentualnie wskazując przy tym na niektóre zgodne z nią fakty. Ograniczam się przeto do omówienia zaobserwowanych zjawisk, mogących dziś mieć znaczenie dla tej tematyki i stanowiących punkt wyjścia dla interpretacji. Dopiero po ich wyróżnieniu staje się przydatne wykorzystywanie materiałów porównawczych z większych terenów oraz uogólnień teoretycznych. Wtedy bowiem uogólnienia takie stają się wyjaśnieniem faktów, a nie kryteriami ich doboru. Ten sposób działania, acz niewątpliwie mało efektywny, pozwala jednak rozróżnić stopień prawdopodobieństwa poszczególnych interpretacji, niestety z reguły niewysoki. Obecnie popularna staje się znowu wersja przeciwna. Sądzę jednak, że najwyższy czas zauważyć niektóre immanentne cechy dotychczas tworzonej ogólnych systemów rozwoju społecznego, takie jak: unilinearne ewolucjonizm, arbitralne selekcjonowanie faktów, ignorowanie specyfiki lokalnej oraz dowolny dobór danych etnologicznych. Zgrozę budzi to, że kolejny taki wszechogarniający system i u nas bywa usilnie lansowany (8.4.7), bez wyciągnięcia jakichkolwiek wniosków ze smętnych doświadczeń polskiej humanistyki kilku ostatnich dziesięcioleci. Te doświadczenia nie muszą oczywiście skłaniać do rezygnacji z całościowych koncepcji, ale powinny jednak stanowić przestrożę przed wprowadzaniem kolejnych „słusznych” schematów rozwoju, mających natychmiast dostarczyć ogólnych informacji o przebiegu procesów społecznych. Z tego głównie względu zrezygnowałem w rozdziale 7. ze stosowania terminów: mikro-, makro- i mezoregion, którym dowolnie przypisuje się ostatnio konotacje społeczne (por. S. Kadrow 1995, 105n.; S. Czopek 1996, 103n.). Dowolność panuje zresztą przy omawianiu wszelkich aspektów pradziejowych stosunków społecznych. Interpretacje „zdroworozsądkowe” grzeszą ahistorycznym traktowaniem problematyki (J. Ostoja-Zagórski 1989, 170). Choć trudno je odrzucać *a limine*, stwarzają one jednak znaczne możliwości swobodnego dywagowania, podobnie zresztą, jak i rozmaite modele tworzone niemal z reguły zbyt pochopnie i bez konfrontacji ze źród-

łami (7.3.3). Na szczęście istnieje już pewna ilość ustaleń teoretycznych o mniejszym stopniu ogólności, pozwalających otwierać niektóre aspekty życia społecznego populacji pradziejowych z mniejszym ryzykiem błędu. Są to wedle terminologii binfordowskiej teorie średniego zasięgu, a zgodzić się należy z poglądem, że nie są one w literaturze dostatecznie dyskutowane (por. H.-P. Wotzka 1993, 26). W tego rodzaju teoriach kryją się chyba najwiarygodniejsze możliwości badawcze.

10.1.2. Jak wynika choćby z poprzednich uwag, metodyka odtwarzania pradziejowych struktur społecznych jest jeszcze ciągle niezwykle słabo opracowana, zaś obsesyjne poszukiwania metodologiczne bynajmniej nie owocują przydatnymi rozwiązaniami (F. Cancian 1976, 246). Mnogość teorii socjologicznych skutecznie utrudnia badanie tej problematyki (J. Ostoja-Zagórski 1989, 172). W efekcie większość wypowiedzi na temat stosunków społecznych w mniej lub bardziej uświadomiony sposób opiera się na sądach niesprawdzalnych, nieprecyzyjnych i wykorzystujących przypadkowe zbieżności. Równie selektywny jest dobór teorii z zakresu socjologii i antropologii kulturowej, dzięki czemu wyniki rozważań bywają określone już w fazie formułowania założeń (por. C. Slaughter 1984), zaś dane archeologiczne służą w najlepszym wypadku jako ich ilustracja. Dla łużyckiego odłamu pól popielnicowych dominuje problematyka związana z osadnictwem grodowym (por. np. J. Bintliff 1984, 188n.), stanowiąca jednak w istocie tylko drobną część podstawy wnioskowania o ówczesnych stosunkach społecznych. Dla północno-wschodniej Polski źródła narzucają omawianie przede wszystkim struktur z późnej epoki brązu, nie znaczy to jednak, że uwagi te będą tylko do niej ograniczone. Świadomość istniejących pułapek i zagrożeń metodycznych nie daje niestety gwarancji ich uniknięcia, ale może zmniejszyć ilość potknięć. Jedną z dróg do tego celu jest ograniczanie korzystania z przykładów etnograficznych do sytuacji, w których jest to zasadne (por. C. Slaughter 1984, 44n.). Choć brzmi to bardzo banalnie, to rzeczą niezbędną jest definiowanie używanych terminów. Przypomnienie tego wydaje się niezbędne, gdyż podawanie definicji nie jest zjawiskiem częstym w polskiej literaturze archeologicznej, w której dominuje intuicyjne rozumienie używanych pojęć. Powoduje to oczywiście dodatkowy zamęt terminologiczny.

10.1.3. Podstawowym problemem przy takich rozwa-

zaniach jest ustalenie w jakim stopniu dawne układy społeczne są odzwierciedlane poprzez kulturę materialną. Jest to ciągle jeszcze problem nierozwiązany, a nie wiadomo, czy możliwy do rozwiązania (1.1.3). Przypomnieć tu należy, iż do pojęcia kultury archeologicznej „...sind Kategorien gegeben die nicht nur eine räumlich-zeitliche Ordnung der Grabungsfunde, sondern zudem eine „kultur-historische“ Erklärung der so geschaffenen Strukturen ermöglichen” (H.-P. Wotzka 1993, 27–28). Stąd i sprzeciw wobec apriorycznego łączenia tych dwóch odrębnych elementów (7.5.6). Grupy społeczne wyróżniają się własną symboliką i wzorcami postępowania, zaznaczającymi ich odrębność od innych grup (R. Girtler 1982, 54). Śledzenie odbicia tego w źródłach archeologicznych następuje wielkie trudności, zwłaszcza przy bardzo fragmentarycznych danych. Skłania to do rozpatrywania problemu przy wykorzystaniu materiałów z szerszych terenów, co znów grozi zatarciem lokalnej specyfiki. Te podstawowe kłopoty ograniczają w jakiejś mierze stopień prawdopodobieństwa dalszych sformułowań, które w dodatku są ograniczane wątpliwościami powstającymi przy rozpatrywaniu zagadnień szczegółowych. Niestety nie wydaje się, aby aktualny stan i sposoby pracy nad tymi zagadnieniami stwarzały lepsze możliwości poznawcze.

10.2. Próba charakterystyki badanych społeczeństw

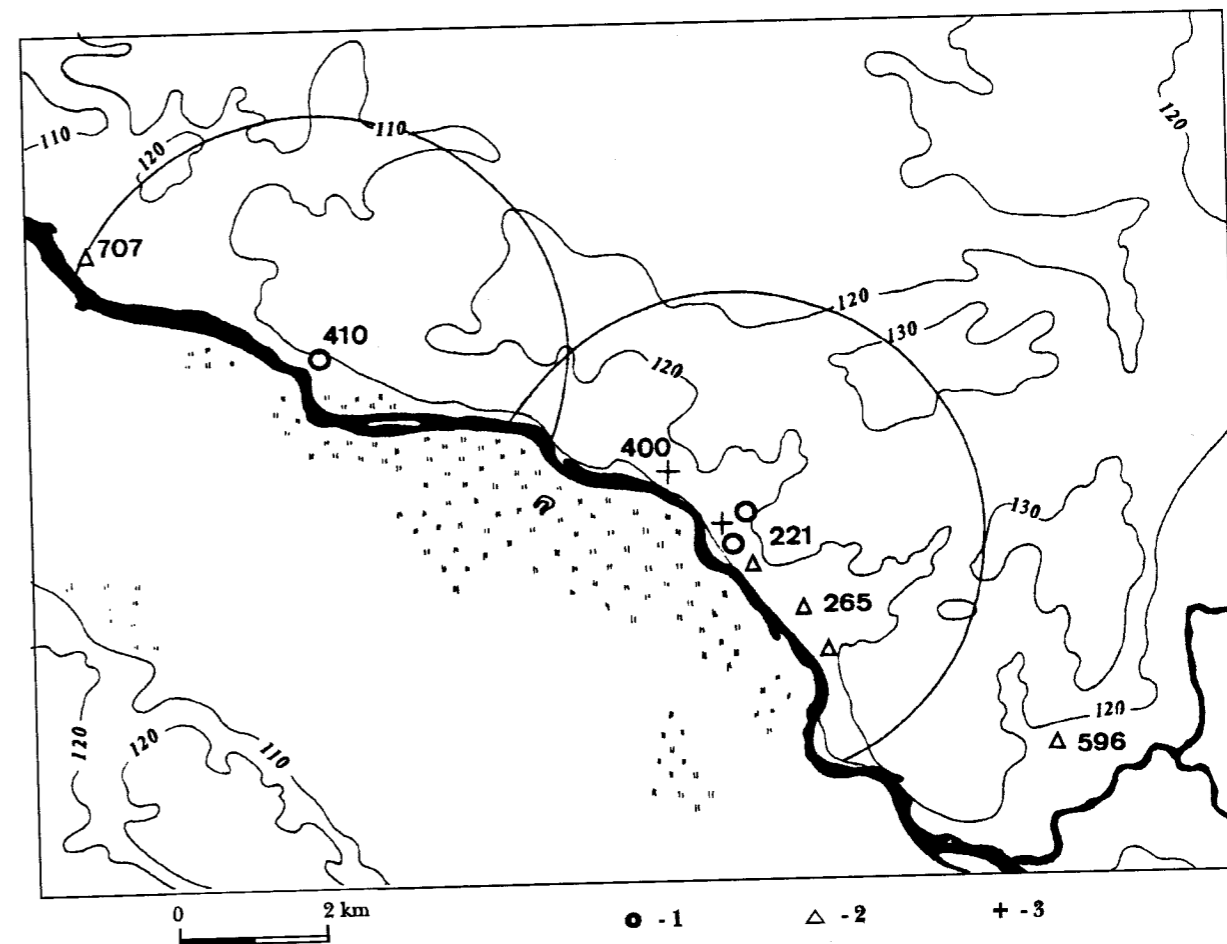
10.2.1. Człowiek jest istotą społeczną, żyjącą w grupie społecznej i nie mającą szansy przeżycia poza nią. Istnieje jednak tak wiele definicji pojęcia grupy społecznej (por. np. J. Szczepański 1965, 136n.), że umożliwia to dobieranie ich wedle założeń, które pragnie się udowodnić. Dlatego też podtrzymuję swój dotychczasowy wybór sformułowania stosunkowo ogólnikowego, mówiącego, iż grupę tworzy dwie lub więcej jednostek, między którymi zachodzi stosunek społeczny (J. Dąbrowski 1979, 291). Istotne jest, że w zakresie pojmowania niektórych rodzajów grup społecznych należy włączać kulturę jako zasadę odrębności (A. Kłoskowska 1983, 99n.). Podstawową grupą społeczną była niewątpliwie w owych czasach rodzina zjednoczona we wspólnym gospodarstwie (por. np. M.J. Rowlands 1980, 19n.; J. Strzałko e.a. 1981, 83). W omawianym materiale pośrednim tego potwierdzeniem jest najprawdopodobniej wyodrębniona w Worytach zagroda (ryc. 87). Funkcje takich rodzinnych grup są trojaki: stanowią one podstawową jednostkę społecznej organizacji i zróżnicowania, podstawową jednostkę produkcji i konsumpcji oraz zaczątek wielu instytucji społecznych, politycznych i gospodarczych (M.E. Smith 1987, 297n.). W badanych populacjach rodziny nie były liczne, a niska średnia długość życia (zest. 4) wskazuje na istnienie małej jedynie ilości rodzin większych, niż dwupokoleniowe. Badania języków indoeuropejskich pozwoliły stwierdzić, iż posługujące się nimi ludy były patriarchalne, patrylokalne i patrylinearne (M.J. Rowlands 1980, 16n.). Jest to w pełni zrozumiałe dla grup, któ-

rych ekonomiczną podstawę bytu stanowiły rolnictwo i chów zwierząt, a więc i dla omawianych populacji. Nie jest oczywiście znana ówczesna forma małżeństwa, co istotnie utrudnia dalsze rozważania o takich rodzinach. Stwierdzić jedynie można, że podobnie jak i na innych obszarach łużyckich, rytuał pogrzebowy nie odzwierciedla jakiegoś upośledzenia kobiet. Grób z Jełgunia może natomiast sugerować pełnienie przez nie ważnych społecznie funkcji (10.3.2).

10.2.2. Stymulująca rola wymiany metalu (8.5.5) zaznacza się podczas epoki brązu między innymi zmniejszeniem ekskluzywności grup społecznych już od poziomu rodziny. Obserwacje procentowego udziału pochówków dziecięcych na cmentarzyskach oraz upowszechniania się traktowania tych właśnie pochówków analogicznie jak grobów osób dorosłych, pozwoliły stwierdzić pojawienie się istotnych zmian zwłaszcza podczas epoki brązu. Wzrasta wtedy znacznie procent grobów dziecięcych (acz ciągle pozostaje poniżej oczekiwanego), a w czasach kultury łużyckiej dzieci wyraźnie uzyskują prawa do pochówków samodzielnych i „standardowego” wyposażenia. Tłumaczyć to można właśnie tym zmniejszeniem ekskluzywności ówczesnych populacji, które zaczynają w obcym widzieć nie tylko zagrożenie, ale także i ewentualnego partnera wymiany. Skoro obcy mógł otrzymać jakieś prawa członka grupy (choćby tylko prawo przejścia i pobytu), to łatwiej musieli je uzyskiwać także i nowonarodzeni w danej grupie. Wyrażało się to między innymi dopuszczaniem ich, a raczej jakiejś ich części, na wspólne cmentarze (por. J. Dąbrowski 1973). Informuje to więc o pewnych procesach świadomościowych, niezwykle istotnych z punktu widzenia społecznego. Włączaniem obcych w skład grupy było oczywiście zawieranie małżeństw, a to ze względu na genetyczną konieczność poszukiwania partnera przede wszystkim wśród mieszkańców innych osad (7.3.4). Nie ma jednak podstaw do przyjmowania, że przyznawanie praw grupy z innej okazji zachodziło często i w sposób unormowany. To zaś pozwala zakwestionować przydatność rozważań o rodzinach biologicznych i funkcjonalnych (por. A. Mierzwiński 1994a, 180n.).

Niektóre pochówki zbiorowe sugerują istnienie wspólnoty obrzędowej rodzin (9.4.4). W połączeniu z brakiem wyraźnie wydzielonych miejsc kultowych oraz pochówków kapłanów, może to być symptomatyczne. Powstaje więc pytanie czy kult przodków był jedynym rodzajem kultu wyróżniającego poszczególne rodziny, czy też i inne obrzędy były praktykowane przede wszystkim w ich obrębie. Przeprowadzane dla Worytów szacunki wskazują na liczebność przeciętnej rodziny wynoszącą nieco ponad 4 osoby (J. Strzałko e.a. 1981, 83). Pozwala to przyjąć, przy średniej długości życia ludzkiego oszacowanej na 25,7 lat (zest. 4), zgon jednego członka takiej rodziny przeciętnie co 6,2 roku. Liczba osobników pochowanych w kurhanach V i X z Jełgunia oraz w Kraszewie została określona badaniami antropologicznymi. Mnożąc te liczby przez 6,2 otrzymuje się określenie czasu, potrzebnego jednej rodzinie na pochowanie w jednej mogile swych zmarłych. Dla wy-

mienionych wyżej kurhanów wynosi on 56, 217 i 105 lat. Są to wielkości zupełnie niewiarygodne, nawet jeżeli można je zredukować doszacowując liczbę zgonów dziecięcych do wartości oczekiwanej, co skróciłoby oczywiście wyliczony czas używania kurhanów. Nawet jednak po tym zabiegu i tak nie można byłoby uznać rodzinnego charakteru grup ludzi pochowanych w owych kurhanach (ryc. 76 i 84). Mogiły te muszą więc kryć szczątki członków innych niż rodziny grup społecznych, zapewne krewniaczych. Związki krewniacze uważane są przecież za dominujące i kształtujące pozostałe struktury niewielkich ówczesnych populacji (M.J. Rowlands 1980, 16). Zresztą wielka rola rzeczywistych i/lub mitycznych związków krwi wydaje się dla tego rodzaju grup oczywista.

Ryc. 86. Próba rekonstrukcji ekumen osadnictwa łużyckiego w okolicy Kamionki Nadbużnej, woj. Łomża
1 — osada, 2 — luźne znalezisko ceramiki, 3 — cmentarzysko. Numeracja wg numeracji katalogu

10.2.3. Wspomnianych grup społecznych jednoczących rodziny upatrywać trzeba w mieszkańcach jednej osady, manifestujących łączącą ich więź przede wszystkim używaniem tego samego miejsca pochówku (7.4.5), lecz także pewnym izolowaniem swych ekumen. Budowa dużych kurhanów (wymagająca zgromadzenia znacznej ilości kamieni) czy też cykliczne przenoszenie osad (wymagające wyřębu lasu na dużą skalę), to czynności wymuszające współpracę większych grup ludzkich. Sądzić można, że jednoczyły się one i dla innych

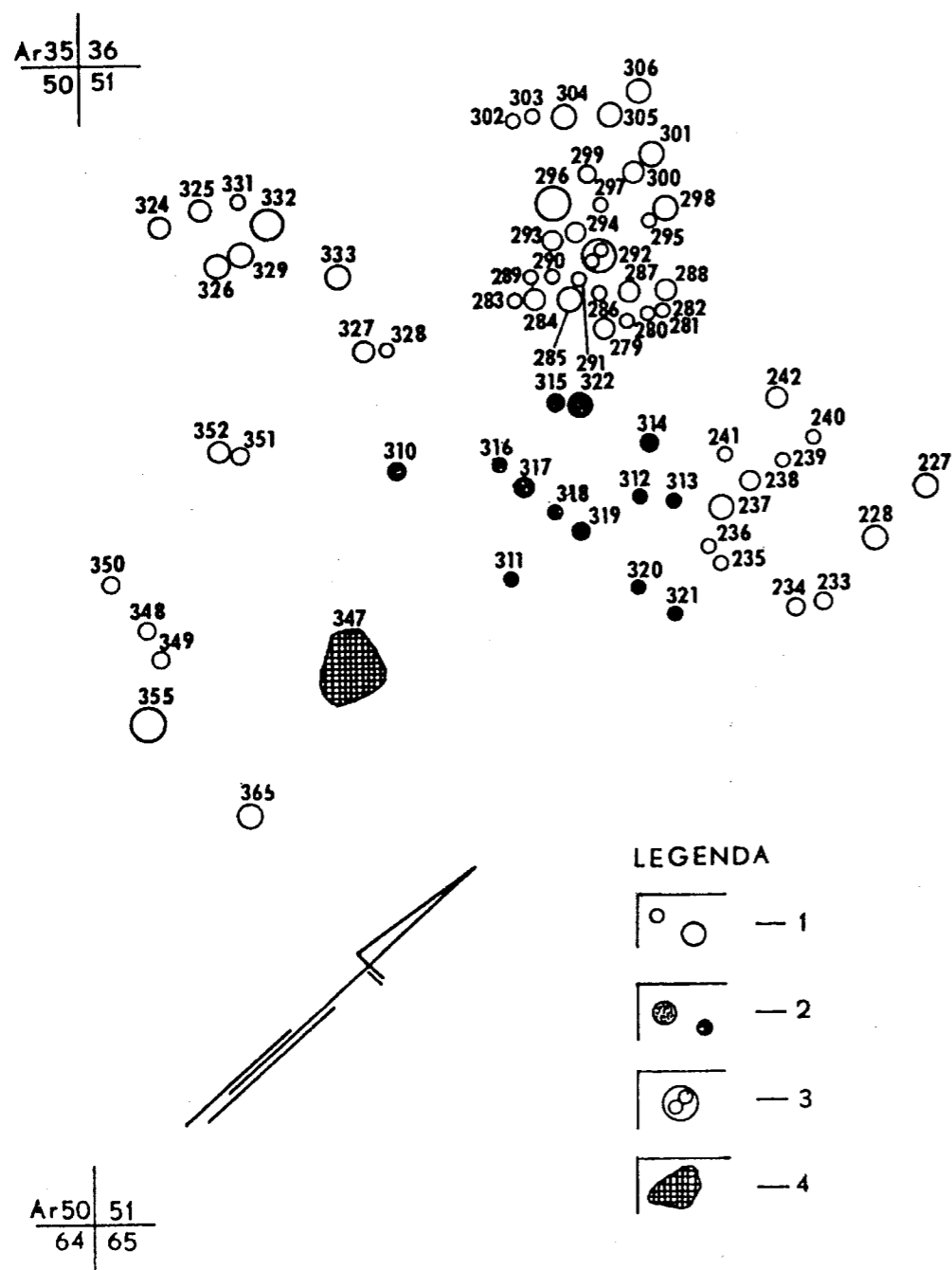
działani, nawet pomijając obronne. Szacunki pozwalają przyjąć, że grupy takie liczyły maksymalnie sto osób dorosłych, a najprawdopodobniej były znacznie mniej liczne. Przy omawianiu takich populacji pomocna jest teoria małych grup społecznych. Zastrzeżenia przeciw jej stosowaniu jako zbyt ogólnej i nie określającej różnic w poszczególnych społeczeństwach przedklasowych (J. Ostojka-Zagórski 1991, 44n.) byłyby słuszne dopiero po wykazaniu, że podstawowe zasady organizowania się niewielkich grup ludzkich ulegały wówczas istotnym zmianom. Nie wydaje się, aby było to możliwe do udowodnienia. Powtórzę więc już zastosowaną do populacji z epoki brązu charakterystykę owych małych grup społecznych (por. J. Dąbrowski 1979, 296n.; Z. Bukowski u. J. Dąbrowski 1982, 271n.). W takich grupach ludzie

utrzymują codzienne i bezpośrednie kontakty osobiste, przeważnie pozostając między sobą w stosunku pokrewieństwa lub powinowactwa. Ich członkowie znajdują się więc pod ciągłą kontrolą otoczenia, wymuszającą przestrzeganie określonych wzorców i norm zachowania. Płyne stąd znaczna internalizacja zachowań, wielki tradycjonalizm, a także mała instytucjonalizacja takich grup. Są to grupy homogeniczne, a więc i trwałe: wszystkich ich uczestników obowiązują te same normy. Wszyscy też realizują w obrębie grupy swe podstawowe

potrzeby, uzyskując pomoc w razie niemożności ich samodzielnego zaspokojenia. To implikuje niski stopień dyferencjacji. Więź społeczna jest uświadamiana, co powoduje niechęć do obcych, dobrze określaną terminem socjologicznym „grupa-my”. W omawianym ma-

to jednak znaczna ich rola w kształtowaniu oblicza struktur społecznych omawianej ludności nie może być kwestionowana.

10.2.4. Wydzielone tu regiony osadnicze różnią się znacznie wielkością (zest. 6, mapa 16) i chyba tylko

Ryc. 87. Woryty, woj. Olsztyn, st. 2, pozostałości domniemanej zagrody

1 — słupy stwierdzone na głębokości 25-41 cm, 2 — słupy stwierdzone na innych głębokościach, 3 — dwa słupy, 4 — palenisko (wg J. Dąbrowskiego i M. Mogielnickiej-Urban)

teriale można dostrzec odbicie takich właśnie cech: przypomnę tu długotrwałość cmentarzysk (zest. 3), niewielkie liczebności populacji, autarkiczny charakter gospodarki oraz wyraźny tradycjonalizm miejscowej wytwórczości. Choć nie wiadomo, w jakich konkretnie formach wyrażały się wówczas wymienione cechy ogólne,

do najmniejszych z nich można bez zastrzeżeń odnosić cechy małych grup społecznych. Regiony te są dość trwałe (7.4.8) i zaznaczają swoją odrębność nie zasiedlonymi rubieżami, których istnienia nie da się wytłumaczyć właściwościami terenu (mapy 3 i 16). Sugestie A. Mierzwińskiego (1994a, 118n.) odnośnie cech takich

regionów budzą wiele wątpliwości (7.5.6), podobnie jak wyjątkowo nieprecyzyjny termin „społeczność lokalna”. Ci mieszkańcy regionu osadniczego reprezentowali na pewno jakąś wyodrębnioną grupę świadomościową, broniącą swego terytorium i łączącą się działalnością gospodarczą, a także wspólnotą językową i religijną (por. J. Ostoję-Zagórski 1991, 184). Natomiast występowanie różnych form pochówku sugeruje odrębność niektórych przynajmniej przejawów kultu. To, że na części omawianego terenu regiony osadnicze najwyraźniej nie występują (mapa 16) przeczy przypuszczeniu, że stanowiły one jedyną formę organizowania się grup ludzkich. Wobec powszechności takich regionów także na innych terenach łżyckich (por. A. Mierzwiński 1994, 20n.; J. Michalski 1992, 92n.) powstaje pytanie, czy i w jakiej mierze ich brak odzwierciedla zróżnicowanie struktur społecznych? To samo pytanie wyłania się dla wczesnych faz epoki brązu na badanym terenie. Jest ono zresztą w tym wypadku bardziej zasadne, bo przecież pojawienie się pól popielnicowych stanowi istotną cezurę w kształtowaniu się rozmaitych struktur społecznych (por. E. Plesl 1990). O tych, które na badanym terenie poprzedzały łżyckie, powiedzieć na razie można głównie to, że na pewno nie były jednolite. Obok trwających grup o wybitnie neolitycznym piętnie, istnieją tu przecież i populacje powiązane z kulturami o rozbudowanym systemie produkcji i wymiany metalu. Zresztą właśnie na obszarze łżyckiego odłamu pól popielnicowych zaznacza się podczas środkowej epoki brązu pewne załamanie dotychczasowych struktur społecznych, choć niewątpliwie zachodzące na niewielką skalę. Podobnie dostrzeżone powolne wyodrębnianie się regionów osadniczych (7.4.13) nie oznacza chyba zmiany o charakterze zasadniczym. Jest to raczej nasilenie się procesów wcześniejszych, nieuniknione przy postępującym wzroście ludności (7.2.1). Zachodzi to zresztą z pewnym opóźnieniem w stosunku do obszarów Polski południowej. Niewątpliwie miał wówczas miejsce proces rozbudowywania się organizacji społecznej, ale należy przypuszczać, że nie przekroczył on szczybla organizacyjnego, potocznie zwanego „plemieniem”. Zresztą struktur takich nie można dla omawianych czasów uważać za stabilne (por. J. Bintliff 1984, 159). Do spraw tych jeszcze powrócę. Na razie stwierdzić wypada, że wnioskowanie o jakichś większych jednostkach społecznych odbywać się obecnie może tylko przy wykorzystaniu danych porównawczych z bardzo rozległych terenów. Omówiony przykład braku regionów osadniczych wskazuje, jak bardzo byłoby to w tym przypadku lekkomyślne.

10.3. Zróżnicowanie społeczne

10.3.1. Jako dwa podstawowe czynniki sprawcze zróżnicowania społecznego wymienia się istnienie nadwyżek produkcyjnych oraz presję demograficzną (F. Cancian 1976). Lektura rozdziałów 7 i 8, przekonuje jednak, że w północno-wschodniej Polsce oddziaływanie tych czynników musiało być słabe. Wśród uchwy-

tych archeologicznie wskaźników dyferencjacji społecznej za najpewniejsze uchodzą: zróżnicowanie budynków mieszkalnych i/lub ich wyposażenia oraz „egzotyczne” pochodzenie przedmiotów (M.E. Smith 1987, 30ln.). Podkreśla się też występowanie insygniów statusu i prestiżu, choć należy zapytać, czy różnice statusu w ówczesnych społeczeństwach miały to samo znaczenie, jakie można odczytać w źródłach pisanych (por. M.J. Rowlands 1980, 25n.; C. Slaughter 1984, 46n.). Należy bowiem przypomnieć, iż dla omawianego czasu przydatny jest jedynie schemat gradacji społecznej syntetycznej, a więc taki, który uwzględnia jednocześnie większą ilość elementów zarówno wymiernych, jak i niemierzalnych, a silnie eksponuje systemy pokrewieństwa (por. J. Dąbrowski 1979, 297). Przypomnę już sformułowane tu zastrzeżenia co do przypisywania wielkiego znaczenia hierarchii prestiżu (8.4.7). Omawiane cmentarzyska prezentują obraz społeczeństwa egalitarnego, nie wiadomo jednak, w jakim stopniu obraz ten wynika z wymogów rytuału pogrzebowego. Jest to zresztą problem ogólny, odnoszący się do całego zespołu pól popielnicowych (por. A. Harding 1984, 138n.).

10.3.2. Właściwie tylko grób ze Starogrodu (ryc. 60) w pełni odpowiada kryteriom pochówku osoby wysoko sytuowanej w hierarchii społecznej. Ze skarbów (zest. 10), uważanych za stanowiące własność osobistą, jedynie zespół z Giżycka (ryc. 52a-k) przewyższa go bogactwem; pozostałe bardziej okazałe znajdują się wśród określonych jako wotywnie (9.3.1) lub należące do wytwórców (8.2.7). Inne groby bądź odpowiadają liczbą przedmiotów metalowych zawartości przeciętnego skarbu tej pierwszej kategorii (zest. 10), bądź zawierają ich bardzo mało. Przeważnie zresztą nie posiadają one wyposażenia pozaceramicznego. W niewielkim tylko stopniu da się to wyjaśnić małą ilością krążącego na omawianym terenie metalu; zwłaszcza nie może to być wytłumaczeniem dla V i VI okresu (5.1.12; 5.1.16). Pochówek z Jelgunia, zawierający drobny fragment glinianej formy odlewniczej, sygnalizuje nierzadki w tym czasie obyczaj zaznaczania wyposażeniem grobowym wykonywanego zawodu metalurga (T. Malinowski 1982). Zwraca uwagę to, iż kości z tego grobu określono jako szczątki dorosłej kobiety, co zdarza się rzadko (T. Malinowski 1982, 250). Być może więc czynności takie nie były wyłączną domeną mężczyzn. Oznaczałoby to zarazem dość wysoką pozycję (niektórych?) kobiet w hierarchii społecznej. Oba groby z Worytów, które zawierały fragmenty gąbek (ryc. 77), są pochówkami zbiorowymi. Trudno więc uznać je za groby jednostek o zaznaczonym w ten sposób statusie. Natomiast zwłaszcza gr. 819 (mężczyzna *adultus*, kobieta *adultus* i *infans Ia*) może być uważany za bardzo niestety słabą, przesłankę do rozważania kwestii, czy wszyscy członkowie rodziny nie posiadali prawa do statusu jednego z nich, zaznaczanego właśnie wyposażeniem grobowym. W tym konkretnym przypadku mogłoby chodzić o jakieś funkcje kultowe. Do czasu rozpatrzenia tego zjawiska przy wykorzystaniu szerokiej bazy źródłowej wstrzymać trzeba galop interpretacji. Niska jakość

Miejscowość	Liczba przedmiotów																	
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Złotora	3			1														
Bloto	2		2															
Wopławki (?)	2	?	1															
Rostkowo	2		2															
Malbork-Wielbark	3		1															
Goniądz	1	kilka																
Malowo	27							27										5.7
Goraj	7				7													
Wąbrzeźno (?)	2				2													
Gronowo (?)	2								2									
Cieszewko	6	9			6					2								
Szydłówek-Zgrzebsk	3				6													
Karbowizna	6				6													
Ryńsk	3				1				1		1							
Radoszki	9				2													
Płock (?)	7		1		6													
Ruciane-Nida	3				1			1										
Rumy	8				6									1				
Szylina Mała	11				4									5				
Przesławice	4																	
Chełmno	13				10													
Elbląg (?)	2																	
Gajdy	2																	
Kadyny (?)	2																	
Kiewry (?)	2																	
Braniewo	2															2		
Bartoszyce	6																	
Ostróda	9				15													
Gęsie Góry	2				2													
Kalinówka Kościelna	51				2													
Giżycko	11				5													
Skandawa	13																	
Szylina Wielka	7																	
Płoczynek (?)	3				1				5									
Knyszyn (?)	2																	
Razem	240	>18	7	1	87	3	3	28	8	2	2	9	66	16	4	3	8	7

(?) — zapewne skarb

pominąć: Winduga, Osowice i Gile

2 — znanych, 3 — zaginionych, 4 —

siekierka z brzegami, 5 — szylet, 6 —

siekierka z tutejką, 15 — naszyjnik, 16 —

naczytnie, 17 — miecz, 18 — inne, 19 —

średnia.

10 — wisiołek, 11 — siekierka z piętką lub skrzydełkami.

12 — sierp, 13 — szpila, 14 — siekierka z tutejką, 15 — naszyjnik, 16 — naczytnie, 17 — miecz, 18 — inne, 19 — średnia.

przedmiotów brązowych (zest. 8) wskazuje na ich nie tylko użytkowe, ale i prestiżowe znaczenie. Jednak brak w grobach takich właśnie przedmiotów (miecze, siekierki) sugeruje, że nie były one wykorzystywane dla zaznaczania statusu zmarłego. Stąd i konieczna wydaje się duża wstrzeźliwość przy dalszym interpretowaniu tej ich funkcji. Ostatnią przesłanką dla rozważań o zróżnicowaniu społecznym są ślady wytwórczości wyspecjalizowanej, dostatecznie wyraźne tylko dla działalności metalurgów. Można jednak na problematykę dyferencjacji spojrzeć nieco szerzej.

10.3.3. Pozyccje społeczne jednostek zależą od wielu różnych kryteriów obiektywnych i subiektywnych, a traktować je należy jako części niedostatecznie jeszcze rozpoznanej struktury. Hierarchia prestiżu związana z podziałem pracy była na pewno czynnikiem ważnym, ale nie ona powodowała dyferencjację społeczną (M.G. Smith 1977, 29n.). Małe rozmiary populacji, ich izolacjonizm, a przede wszystkim tradycjonalizm, stwarzały ich członkom nikłe perspektywy mobilności pionowej, czyli podwyższania swego miejsca w układzie hierarchii grupy. Zapewne najważniejszymi umożliwiającymi to czynnikami były: wiek jednostki oraz jej cechy osobiste (biegłość produkcyjna, sprawność wojenna). Wspomniane zjawisko zmniejszania się ekskluzywności grup (10.2.2) musiało ułatwiać także i zmianę statusu jednostki, ale trudno przypuszczać, aby był to proces zachodzący często, a więc mający duże znaczenie. Patriarchalna rodzina jako podstawowa grupa społeczna była *ipso facto* także komórką odzwierciedlającą zróżnicowanie społeczne (*casus* gr. 819 z Worytów?) i to dwojako. Po pierwsze wewnątrz rodziny musiał istnieć podział ról z wyodrębnieniem jakiejś osoby przewodzącej, kierującej codzienną działalnością, a zapewne i czynnościami kultowymi (9.4.4). Drugi aspekt problemu to zróżnicowanie grup rodzinnych — większe mogły akumulować nieco więcej dóbr (M.J. Rowlands 1980, 19n.), a wyspecjalizowani producenci podnosili i prestiż i dostatek swojej rodziny. Sądzić można, że znajomość takiego rzemiosła była dziedziczna, już choćby ze względu na konieczność wykształcenia następcy, co trwale wyodrębniało daną rodzinę.

Nie wiadomo oczywiście, jak kształtowała się hierarchia prestiżu zajęć, często jednak podnosi się wielkie znaczenie zawodu metalurga, a także łączenie go z innymi wysoko sytuowanymi rolami społecznymi (por. np. J. Dąbrowski 1977, 26). Należy pamiętać, że wszelkie procesy różnicowania tych grup odbywały się bardzo powoli. Ich przebieg był hamowany i łagodzony przez ich homogeniczność oraz znaczenie stosunków pokrewieństwa. W grupie zamieszkującej jedną osadę mogło uczestniczyć maksymalnie kilka osób, wyróżniających

się wykonywaniem jakiejś czynności wyspecjalizowanej. Fachowcy ci musieli jednak niewątpliwie pracować także przy produkcji żywności, co znacznie ograniczało wyodrębnianie się ich od innych członków grupy. Średnia liczba przedmiotów w skarbach (zest. 10) jest bardzo niska, choć uwzględniono przy jej obliczaniu także (zaśobniejsze przecież) skarby producentów, a jej wzrost w późnej epoce brązu nie jest wcale duży. Pośrednio wskazuje to na słabe zróżnicowanie, podobnie jak i brak wyróżniających się domostw. Jak już mówiłem, wspólne wykonywanie czynności obrzędowych lub kultowych wymagało jakiegoś kierownictwa, zapewne zawsze przez tę samą osobę (osoby?). Sygnałem o ich wyodrębnianiu się może być grób ze Starogrodu (ryc. 60), a także mało przydatne w boju miecze brązowe (ryc. 43), stanowiące wyraźne symbole prestiżu i/lub zamożności. Znaleźisko z Przesławic ma charakter wyjątkowy i jest na omawianym terenie jedynym dowodem zgromadzenia większej ilości przedmiotów „luksusowych”. Oprócz tego, iż stanowi ono dowód handlu dalekosiężnego, wskazuje też na przechwytywanie dóbr przez grupy bliższe szlakom ich napływu (8.2.7). Jednak przy autarkicznym charakterze ówczesnej gospodarki niewielki napływ tak okazałych przedmiotów (ryc. 50) nie mógł silnie wpływać na dyferencjację miejscowych grup. Dodatkowo istnieje jeszcze możliwość, że skarb ten miał charakter kultowy (9.3.1). Przyjmując, że bogactwo to całość istniejących, a pożądaných dóbr (por. M.E. Smith 1987, 298), trzeba powiedzieć, że owa całość musiała się dla omawianych populacji prezentować dość skromnie, a większość tych dóbr mogła być osiągnięta bez potrzeby sięgania po wytwory „egzotyczne”. Oddziaływanie żądzy bogactwa było więc dość słabe i chyba raczej wyrażało się rabunkiem bydła, niż tezauryzacją brązów. Mała skala napływu i obrotu metalem pozwala powtórzyć sprzeciw wobec koncepcji stadium „wodzostwa” na omawianym terenie (J. Bintliff 1984, 158n.), gdyż jednym z głównych jego przejawów ma być właśnie redystrybuowanie dóbr przez grupę rządzącą. Niestety, w omawianym materiale nie widać większej ilości dóbr do redystrybucji, a brak również śladów wyodrębnienia się osób, mogących takową przeprowadzać. Nie można więc wnioskować o istnieniu tu systemu opartego na występowaniu grup ludzi o wysokim statusie społecznym, zawłaszczających dobra innych. Wyodrębnianie się tego rodzaju grup na ziemiach polskich przypada raczej na czasy nieco późniejsze (J. Dąbrowski 1979, 299), a i wtedy trudno byłoby przypisać im tak wielkie znaczenie dla rozdziału dóbr. Pominę więc omawianie tego procesu. Siłą rzeczy na tym zakończyć muszę zbiór uwag o stosunkach społecznych w badanych populacjach.

Rozdział jedenasty

Zakończenie

11.1. Omówienie wyników

11.1.1. Najkrótszą charakterystykę aktualnego stanu poznania epoki brązu w północno-wschodniej Polsce stanowi to, że w tej pracy nie mogłem przedstawić mapy zasięgów kultur i grup dla pierwszych trzech okresów. Co więcej, w tekście zostały wysunięte przypuszczenia, że niektóre ze skąpych materiałów (ryc. 2 i 8) sygnalizują istnienie grup jeszcze niewyodrębnionych. Ich datowanie jest przeto bardzo niepewne, a zasięg po prostu nieznan. Każde więc kartograficzne ujęcie sytuacji kulturowej sprowadziłoby się do pokazania obszaru objętego zwartym zasięgiem kultury trzcinieckiej, widocznego przecież i tak na mapie 2. Wszelkie inne próby wyznaczenia zasięgów byłyby jedynie swobodnymi impresjami. Przypomnę zresztą, że nawet dla czasów późniejszych część omawianego terenu *de facto* pozostaje jeszcze białą plamą (mapy 3 i 19), zaś sformułowanie „domniemana grupa surażska” (mapa 15) jest świadectwem dopiero postępujących prób likwidowania części tej plamy. Jest to na pewno fakt optymistyczny, ale nie wystarczający. Wyrównanie dysproporcji wynikających z historii badań (ryc. 1) musi potrwać jeszcze długo, mimo iż już tak wiele zrobiono w tej sprawie. Na razie nie można jeszcze uzyskać pełnego obrazu współzależności zjawisk występujących w różnych regionach północno-wschodniej Polski. Przykład dopiero ostatnio dostrzeżonej enklawy grupy wschodniowielkopolskiej na Ziemi Dobrzyńskiej (mapa 14) wskazuje, że nawet na całym omawianym terenie mogą jeszcze istnieć nie stwierdzone dotychczas jednostki kulturowe. A przecież problem nie ogranicza się jedynie do kultur z terenu Polski. Powiązania z terenami położonymi dalej na wschód i północny wschód są właściwie zupełnie nie rozpoznane, oprócz danych odnośnie zabytków metalowych z Sambii i Litwy. Brak wiedzy o takich powiązaniach jest jedną z głównych przyczyn niemal całkowitego pominięcia tu kultury ceramiki kreskowej (sztrychowanej). Uzyskany obraz jest więc nie tylko niepełny, ale i jednostronny, nie dający możliwości wyważenia roli oddziaływań i powiązań z częścią terenów sąsiednich. Rozpoznać można oddziaływania kultury unietyckiej, trzcinieckiej i wreszcie łużyckich. Na szczęście ilość elementów, których nie można wywodzić z żadnej z tych kultur, jest mała. Pośrednio potwierdza to wiarygodność przedstawionego ujęcia jako nie zdeformowanego (a raczej mało zdeformowanego) brakiem

równorzędnych materiałów porównawczych innych kultur. Inną słabością wyraźnie charakteryzującą stan badań, a znacznie ograniczającą wnioski, jest to, że większości materiałów omawianych tu kultur nie można jeszcze zróżnicować chronologicznie. Dotyczy to nie tylko materiałów z badań powierzchniowych, ale i innych, zwłaszcza z czasów poprzedzających kulturę łużycką. Wynika z tego brak możliwości pełnego przedstawienia dynamiki omawianych zjawisk. Obie te podstawowe słabości nie są na szczęście immanentnymi cechami materiału archeologicznego i traktować je trzeba jako dolegliwości przejściowe.

11.1.2. Od początku II okresu widać na omawianym terenie dwoistość oddziałujących prądów kulturowych. Ceramika coraz silniej, a od schyłku środkowej epoki brązu wyłącznie (oczywiście oprócz Suwalszczyzny), kształtowana jest przez wpływy, które w największym skrócie nazwać można południowymi, natomiast styl przedmiotów brązowych — głównie przez napływające z/lub poprzez Pomorze elementy północne, czyli nordyjskie. Taka różnorodność kierunków oddziaływań jest dobrze widoczna na prawie całych pobrzeżach Bałtyku (J. Dąbrowski 1989, 66n.). Jej występowanie uznać przeto trzeba za zjawisko typowe, wyróżniające procesy kształtowania oblicza nadmorskiej kultury łużyckiej od innych ugrupowań tego odłamu pól popielnicowych. Skarb z Kalinówki Kościelnej (ryc. 39 i 40) wskazuje dobitnie na udział elementów o zupełnie różnym pochodzeniu w powstawaniu form miejscowych. Niemal zupełny brak plastyki figuralnej w nadmorskiej kulturze łużyckiej sugeruje pewną jej odrębność także w sferze symboliki i obrzędowości, którą może potwierdzać również obecność kurhanów o znacznej liczbie pochówków, nie mających odpowiedników na sąsiednich terenach. Słowem, podziały istniejące realnie w północno-wschodniej Polsce podczas późnej epoki brązu przebiegały niewątpliwie w sposób bardziej skomplikowany, niżby to wynikało z dzisiejszego przedstawiania zasięgów jednostek kulturowych (mapa 15). Ujęcia te prezentują bowiem część różnic i to głównie odzwierciedlających się w ceramice, a więc zapewne nie najważniejszych z punktu widzenia ówczesnych ludzi. Ponadto różnice w ceramice są głównie różnicami w stopniu nasilenia obecności jakiejś cechy na jakimś obszarze (ryc. 9 i 10), a w dodatku form *stricte* lokalnych występuje zaiste mało (mapa 8). Przypomnę tu też o kłopotach z powiązaniem ceramiki z fazami wy-

znaczanymi przez zabytki metalowe, a przez to i z synchronizowaniem naczyń z różnych terenów. Można więc przypuszczać, o czym już kilkakrotnie wspominałem, że najistotniejsze z punktu widzenia analizy zjawisk społecznych podziały grup ludzkich przebiegały w znacznym stopniu niezależnie od tak eksponowanych przez archeologów różnic niektórych dziedzin kultury materialnej. Omawiane materiały potwierdzają, moim zdaniem, taką właśnie wersję, co zresztą dotyczy całego łużyckiego odłamu pól popielnicowych. Niestety, zarówno słabość metodyki archeologicznej, jak i wrywkowy jeszcze charakter źródeł, bardzo utrudniają poszukiwanie wyjaśnień tej kwestii. W każdym razie niejednorodność i niejednorodność zjawisk kulturowych obserwuje się przez całą epokę brązu. Widać to przecież w dłuższym trwaniu kultur epineolitycznych, w istnieniu amalgamatu iwieńsko-trzcinieckiego, w powstawaniu grup łużyckich w różnym czasie i w różny sposób, a także w różnym tych grup wygasaniu. Dodając tu wspomnianą dwoistość oddziaływań na składniki kultury materialnej otrzymuje się obraz stosunków bynajmniej nie prostych. Tworzenie się cech swoistych na określonych terytoriach musiało więc być dużo bardziej złożone, niż to wynika z dotychczasowych ujęć, wliczających raczej elementy wyjściowe, niż omawiających działające mechanizmy. Ten stan rzeczy powoli dopiero zaczyna być przezwyciężany.

11.1.3. Wytwory kultury materialnej, ich wzajemne powiązania i zmiany, badane są na omawianym terenie, choć w bardzo różnym natężeniu (ryc. 1), już ponad 150 lat. Natomiast inne aspekty problematyki dotyczącej epoki brązu (oprócz kwestii etnicznych) zaczęto *de facto* śledzić dopiero w ostatnich czasach. W znacznej mierze umożliwił to przyrost źródeł archeologicznych, a także rozwój metod przyrodniczych — nie można jednak negować znaczenia wzbogacenia metodyki archeologicznej. Te wszystkie czynniki nie spowodowały jeszcze takich postępów, aby zatrzeć wyraźną dysproporcję między źródłoznawczymi aspektami tej problematyki, a jej historycznym pojmowaniem. Mimo wszystko nastąpiła już widoczna zmiana w samym obserwowaniu oraz wyjaśnianiu dostępnych źródeł. Pod tym kątem widzenia badany region nie prezentuje się gorzej od innych części Polski, co jest wyraźnym świadectwem osiągniętego ostatnio postępu. Przekonuje o tym choćby liczba dostępnych nowoczesnych analiz (ryc. 73 i 74, zest. 8 i 9). Część ich wykonano podczas badań zespołu osadniczego w Worytach, drugim po Biskupinie zespole łużyckim opublikowanym z pełną dokumentacją licznych badań przyrodniczych. Przyrost danych i wzbogacenie sposobów działania archeologów umożliwiają już sformułowanie szeregu spostrzeżeń nie tylko o sposobach produkowania różnych wytworów, ale i o uwarunkowaniach przyrodniczych bytu ówczesnych ludzi, a także o różnych aspektach procesów ekonomicznych. Pozwala to wyrazić nadzieję, że rozwój badania dziedzin ujętych w rozdziałach 7–10 będzie postępował nadal. Wbrew pozorom nie zachodzi on powoli, choć na pewno dążyć trzeba do szybszego likwidowania wspomnianej dysproporcji. Fundamentalną sprawą jest

tu przede wszystkim możliwość rekonstrukcji podstawowych dziedzin gospodarki, a to wymaga nie tylko uzyskania nowych źródeł, lecz i stosowania nowych sposobów ich badania. W pewnym zakresie liczyć tu trzeba i na łut szczęścia, jakim bywa np. odkrycie śladów orki. Obawiam się, że sporo jeszcze czasu upłynie zanim dostrzeżemy problematykę gospodarczą w całym jej bogactwie, ze zróżnicowaniem czasowym i regionalnym oraz powiązaniem z procesami zachodzącymi na terenach odległych. Konstruowanie ogólnych schematów może być użyteczne do wskazania dróg poszukiwań; praktyka wykazuje jednak niestety, że często przynosi ono o wiele więcej szkody, kierując badania w fałszywą stronę lub zastępując je narzucaniem rzekomych praw.

11.2. Uwagi o kontynuacji omawianych zjawisk

11.2.1. Dla części omawianego terenu problem kontynuacji jest prosty i nieskomplikowany: grupa chełmińska trwa i rozwija się nadal na całym swym terytorium (J. Chudziakowa 1974, 18n., mapa V), a mazowiecko-podlaska przynajmniej na części swojego obszaru (T. Węgrzynowicz 1973, 19n., ryc. 28). W rozdziałach 2., 3. i 4. wielokrotnie sygnalizowałem przetrwanie rozmaitych typów i odmian zabytków w głąb epoki żelaza, zaznaczyło się także długie użytkowanie cmentarzysk na Ziemi Chełmińskiej (zest. 3). O ile w grupie chełmińskiej pojawienie się grodów oznacza jakąś zmianę modelu osadnictwa, to w grupie mazowiecko-podlaskiej żadnych zmian systemu osadniczego nie widać. W obu wypadkach jest to po prostu trwanie tych samych grup kulturowych, nie odbiegające niczym od takiejże kontynuacji wielu innych grup łużyckich. Występujące w późnej epoce brązu zjawiska trwają nadal niezmiennie, bądź też powoli ewoluują. Upowszechnianie się żelaza nie odgrywało początkowo roli aż tak istotnej, aby mogło spowodować zasadnicze zmiany gospodarcze. Trafnie ujął to W. Hensel (1973, 198) pisząc, że „...kończy się rola dziejowa tego stopu (brązu — J.D.), lecz nie użytkowa.”. Przyjęta granica czasowa tego opracowania jest dla tych akurat materiałów granicą sztuczną (1.1.5), nie mającą merytorycznego uzasadnienia.

11.2.2. Granica ta ma natomiast takie uzasadnienie dla obszarów Warmii i Mazur, gdzie owa kontynuacja nie zachodzi tak prosto, choć i tu również trwa nadal wiele form zabytków, a zaznacza się też dalsze użytkowanie cmentarzysk (zest. 3). W pewnych przypadkach nie ma cienia wątpliwości, iż nie istniała żadna przerwa w grzebaniu zmarłych (ryc. 82 i 83). Niektóre materiały, określone w tym opracowaniu jako najpóźniejsze łużyckie (np. Jelguń, Sorkwity, Piorkowo), były publikowane jako należące do kultury kurhanów zachodniobałtyjskich lub też fazy przejściowej do tej kultury. Wielki wkład ceramiki łużyckiej w ukształtowanie się inwentarza kultury kurhanów zachodniobałtyjskich jest rzeczą niewątpliwą (Ł. Okuliczowa 1970, 80n.). Wpływy tej ceramiki bynajmniej nie ogra-

niczają się jedynie do najwcześniejszej fazy nowej kultury: długie trwanie elementów łużyckich jest szczególnie dobrze widoczne w ceramice z osad (J. Antoniewicz 1964). Można przypuszczać, że o wiele wyraźniejsze zmiany w ceramice sepulkralnej są prostą konsekwencją faktu, iż wcześniej na tych terenach właściwie nie było naczyń produkowanych wyłącznie dla celów funeralnych. Oznacza to zmianę wierzeń, a przynajmniej obrzędowości. Oznacza to jednak także, co jest chyba istotniejsze, przetrwanie ceramiki używanej w życiu codziennym przy zmianach równie niewielkich jak te, które zachodzą między kolejnymi fazami rozwoju ceramiki, określanej jako łużycka. Również przy zmianach takiego jedynie rzędu trwają wytwory brązowe. Pojawienie się osadnictwa grodowego nie jest elementem różnicującym w stosunku do grup łużyckich z późnego okresu halsztackiego, w tym i chełmińskiej. Słowem, zmiany kultury materialnej na Warmii i Mazurach wydają się zmianami tego rodzaju, jakie zachodziły między poszczególnymi fazami rozwoju grup łużyckich. Na pewno nie są one tak silne, jak kojarzące się zwykle z pojawieniem się nowego zjawiska zwanego kulturą. Świadczy to o utrzymaniu się dawnej tradycji i znacznym udziale elementów poprzedzających w kształtowaniu się oblicza nowej kultury. Na razie nie można jeszcze dokładniej scharakteryzować ani najwcześniejszej fazy kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, ani tym bardziej jej fazy przejściowej. Tę ostatnią widać na razie na kilku zaledwie nekropolach, tak „płaskich” (np. Bartoły Wielkie), jak i kurhanowych (np. Jelguń), co może, aczkolwiek nie musi, oznaczać krótkie jej trwanie. Można więc stwierdzić, że także na Warmii i Mazurach powtarza się typowy dla innych obszarów Polski schemat kształtowania przez substrat łużycki cech kultury nowo powstającej. Taka kultura nie tylko wyrasta z łużyckiej, ale i pozostaje pod wpływem współcześnie z nią jeszcze trwających grup łużyckich. Stąd i wielkie zbieżności. Takie pojawienie się kultury kurhanów zachodniobałtyjskich widoczne jest na obszarze grupy mazursko-warmińskiej, z wyjątkiem pasa nad dolną Wisłą (Ł. Okuliczowa 1970, 91n., mapa; J.T. Podgórski 1992, 208) zajętego przez kulturę pomorską, chyba zresztą częściowo w przemieszaniu z tu omawianą. Nie wiadomo, czy już w swej wczesnej fazie kultura kurhanów zachodniobałtyjskich przekracza linię południowego zasięgu grupy mazursko-warmińskiej. Zachodzi to raczej później i nie na tak wielką skalę.

11.2.3. Jeszcze inaczej dzieje się na północnym Mazowszu, części Podlasia i wspomnianym terenie nad dolną Wisłą. Ostatnie opracowanie zjawisk postłużyckich z Mazowsza jest niestety już przestarzałe (B. Chomentowska 1970). Nie wiadomo, kiedy dokładniej na całym tym terenie pojawiają się cmentarzyska kloszowe (por. T. Węgrzynowicz 1973, 82n.), ani też, w jakim czasie docierają tu elementy kultury pomorskiej. Materiałów łużyckich, które mogą być określone na okres halsztacki D, jest niezwykle mało na Podlasiu, a na północnym Mazowszu słabe przesłanki pozwalają przyjmować takie datowanie tylko dla jednego nie opubli-

kowanego stanowiska. Uznać więc trzeba, że po VI okresie rozwijają się tu kultury postłużyckie, charakteryzujące się odrębnością obrządku pogrzebowego, a być może i systemu osadniczego, co jednak jest znacznie mniej pewne. Różnice w zakresie kultury materialnej są tego samego rodzaju, co omówione powyżej, a więc pozostają na poziomie różnic między poszczególnymi łużyckimi grupami i/lub fazami. Pytanie czy jest to zmiana kultury, czy też tylko istotna przemiana obrządku pogrzebowego, jest więc pytaniem nie tylko zasadnym, lecz także zasadniczym, bo dotyczącym samej istoty zmian. Niestety, pozostaje ono ciągle bez odpowiedzi. Bezustanne kłopoty z wyróżnianiem osad łączących się z nowymi nekropolami są dość symptomatyczne. Wśród znanych (choć nie z omawianego terenu) osiedli powtarza się zjawisko dużo mniejszych, niż w inwentarzach z cmentarzysk, różnic w materiale ceramicznym. A więc i tu pojawia się jakaś prawidłowość. Na terenach nad dolną Wisłą obserwuje się także kontynuowanie użytkowanych cmentarzysk (zest. 3). Tam też zaznacza się znacznie wyraźniej ciągłość wytworów metalowych, co jednak daje się zapewne wytłumaczyć historią badań. Termin „kultury postłużyckie” jest więc adekwatny tak dla materiałów określanych jako należące do kultury pomorskiej, jak i kultury grobów kloszowych, oddając zarówno ich związki genetyczne jak i istotne cechy. Skłonny jestem tak dla regionu na dolną Wisłą, jak i dla północnego Mazowsza przyjmować nieprzerwane trwanie populacji wcześniejszych, niemal nie zmieniających zestawu produkowanych przedmiotów, a grzebiących zmarłych wedle nowego obyczaju, rzadko przedtem występującego (ryc. 78). Zapewne ten schemat obowiązuje także dla Podlasia, tu jednak występują kłopoty, zwłaszcza odnośnie do rozpoznania daty końcowej domniemanej grupy surażskiej.

11.2.4. Nie wiadomo więc czy używany dość pospolicie, a niekiedy także i w tej pracy, termin „zanik kultury łużyckiej” ma w odniesieniu do zjawisk z omawianego terenu i czasu jakikolwiek sens. Być może bardziej właściwe jest mówienie jedynie o zasadniczych zmianach obrządku pogrzebowego, bądź też, co wydaje się jeszcze słuszniejsze, o jednostkach kulturowych, powstałych w wyniku częściowego przeobrażenia kultury łużyckiej. Zwraca uwagę powtarzalność dostrzeganych procesów (kontynuacja wytworów, w ceramice widoczna głównie w materiale z osad) oraz to, że skala zmian nie odbiega we wszystkich przypadkach od zakresu przemian wcześniejszych. Przecież nawet skala zmian w obrządku pogrzebowym ma swój odpowiednik w przeobrażeniach zachodzących na terenie innych grup łużyckich (pojawienie się cmentarzysk brytualnych). Upowszechnienie się żelaza na terenach południowych, które nastąpiło znacznie wcześniej niż w północno-wschodniej Polsce, ograniczyło napływ brązu z tamtych regionów, i przedtem już nie taki wielki. Oddziaływania halsztackie nie odgrywają na dawnym obszarze nadmorskiej kultury łużyckiej wielkiej roli (M. Gedl 1991, 118n.), zapewne z wyjątkiem obszarów nad dolną Odrą. Jednocześnie ustaje też nordyjska

inspiracja metalurgiczna. Można przeto mówić o pewnej kulturowej „samodzielności” tych terenów, odciętych teraz na krótko od dominanty wpływów zewnętrznych. Zapewne w związku z tym w ciągu krótkiego czasu zaznacza się przesuwanie kultur wyrosłych głównie z elementów łużyckich (pomorskiej, kurhanów zachodniobałtyjskich, a w pewnej mierze i jastorfskiej) ku południowi. Jest to wyraźnie jakiś proces ogólny, zachodzący stopniowo i nierównomiernie na dużych terenach.

11.2.5. Jak więc widać, zjawiska dostrzegane podczas okresu halsztackiego D w północno-wschodniej Polsce, są na pewno częścią ogólnych procesów całego regionu nadbałtyckiego. Tak było zresztą i wcześniej. Tylko więc w kontekście zjawisk ogólniejszych pojmować można procesy lokalne. Mechanizmy zmian i rozchodzenia się kultur są, jak mówiłem, ciągle jeszcze bardzo słabo poznane, dlatego też wyjaśnienie obserwowanych procesów nie jest w pełni możliwe. Ograniczyć się przeto wypada do stwierdzenia, że na omawianym terenie kultura łużycka w formie niemal nie zmienionej, lub też w postaci elementów dominujących w zestawach nowych jednostek kulturowych, trwa aż po czasy młodszego okresu przedrzymskiego, a na obszarze kultury kurhanów zachodniobałtyjskich nawet i dłużej. Skoro w grę wchodzi procesy akulturacji, to trwanie wcześniejszych populacji, zachowujących choćby częściowo dawne obyczaje i sposoby działania, jest rzeczą oczywistą. Obserwowane prawidłowości wymagają jeszcze prześledzenia takich zjawisk na większych terytoriach,

ale ich istnienie uważam za bezsporne. Te właśnie prawidłowości, chyba łatwiej dostrzegalne na przełomie epoki brązu i żelaza, a odzwierciedlające procesy zachodzące od środkowej epoki brązu, sygnalizują zjawisko typowe. Jest nim powolne przekształcanie się kultury, odbywające się przez cały czas w różnym tempie w różnych jej przejawach, przy kumulacji i przyspieszeniu zmian w pewnych tylko okresach. To przyspieszenie bynajmniej jednak nie musi występować w odniesieniu do wszystkich dziedzin kultury. Na omawianym terenie, takimi właśnie okresami kumulacji zmian oprócz halsztatu D są jeszcze: środkowa epoka brązu oraz czasy pojawienia się materiałów trzcinieckich. Zbadanie zmian zachodzących we wczesnej epoce żelaza wymaga, jak to już uzasadniałem, łącznej i przeprowadzonej w ten sam sposób analizy wszystkich wchodzących w grę kultur. Byłoby to obecnie mało realne tak ze względu na luki w źródłach, jak i kłopoty klasyfikacyjne. Mogę tylko optymistycznie przypuszczać, że postęp badań umożliwi takie obserwacje już w niedługim czasie. A przecież dopiero zgromadzenie odpowiedniej ilości odpowiednio sklasyfikowanych źródeł wszelkich kategorii umożliwi weryfikację ogólniejszych koncepcji. Dopiero wtedy można będzie w pełni ocenić historyczne znaczenie omawianych tu zjawisk zarówno w zakresie przetrwania populacji łużyckich, jak i, ogólnie rzecz ujmując, roli dziejowej, jaką odegrały grupy ludzkie o powyżej charakteryzowanych kulturach.

Katalog źródeł

Katalog ten przynosi dane o materiałach z 727 miejscowości, uszeregowanych w porządku alfabetycznym. Numeracja katalogu odpowiada numeracji punktów na wszystkich mapach. Po nazwie miejscowości wymieniona jest gmina i województwo, a pominięcie któregoś z tych członów oznacza, że dana miejscowość jest siedzibą gminy lub województwa.

Stanowiska lub znaleziska oznaczane są w obrębie miejscowości kolejnymi małymi literami; początkowo te, które posiadają numerację według literatury czy karty Archeologicznego Zdjęcia Polski, dalej o nieznanym numerach, a często i lokalizacji. Niekiedy zamiast lub obok numeru podawana jest utrwalona w literaturze nazwa stanowiska. Bywa, że jedno stanowisko oznaczane jest dwoma numerami, co zaznaczam podając oba numery ze znakiem +. Natomiast gdy zachodzi przypuszczenie, że kilka wyróżnionych podczas badań AZP stanowisk tworzy w istocie jedność, to oznaczam to jako ? + nr, rozpoczynając od stanowiska z największą ilością materiału. Po zlokalizowaniu stanowiska lub znaleziska podawana jest skrótowo jego charakterystyka, a następnie podstawowe źródło. Przy cytowaniu literatury stosowałem daleko posuniętą selekcję, celem uniknięcia tasiemcowych list publikacji, powtarzających jedynie podstawową informację; tak np. dla skarbu z Giżycka zebrał J. Fogel (1988, 32) siedem pozycji, a nie jest to lista kompletna. Tam więc, gdzie istnieje wiele wzmianek w literaturze, podaję publikację pierwszą lub najpełniejszą, preferując najnowsze opracowania zbiorcze (np. tomy PBF). Przy stanowiskach nie publikowanych podawany jest numer obszaru AZP lub nazwa chroniącej zbiory instytucji.

Dla uproszczenia stosuję skróty:

IAE — Instytut Archeologii i Etnologii PAN,
IA UW — Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego,
M — Muzeum,
MOk — Muzeum Okręgowe,
PMA — Państwowe Muzeum Archeologiczne,
PSOZ — Państwowa Służba Ochrony Zabytków,
RGZM — Römisch-Deutsches Zentralmuseum.

O ile stanowisko było publikowane pod inną polską nazwą, to jest to ona podana w odpowiednim miejscu z odesłaniem do nazwy właściwej, natomiast nie uwzględniam byłych nazw niemieckich.

Kierownikami grup badających poszczególne obszary AZP byli zasługujący na moją wdzięczność Koledzy: M. Balcerzak, K. Bieńkowska, A. Boguszewski, R. Boguwolski, J. Brzozowski, K. Burek, W. Chmielewski, W. Cieślak, J. Dąbrowska, M. Dułnicz, R. Franczuk, L. Gajewski, J. Grześkowiak, A. Grzymkowski, J. Gula, M. Haftka, M. Hoffmann, T. Horbacz, A. Horonziak, A. Jaskanis, J. Jaskanis, J. Kalaga, H. Karwowska, R. Kirkowski, U. i Z. Kobylińscy, T. Kordala, J. Korsak, E. Kowalczyk, J. Kowalski, A. Kruk, O. Krut, M. Krygier, S. Kukawka, E. Lanckowska, Z. Lechowicz, J. Maciejczuk, M. Marciniak, S. Marcysiak, R. Mazurowski, W. Nowakowski, L. Pawlata, A. Pawłowski, U. Perlikowska, L. Pluta, M. Rubinkowicz, K. Rusin, L. Sawicki, S. Sałaciński, J. Siemaszko, W. Skrobot, J. Skrok, P. Sobczyk, I. i A. Szuldrzyńscy, A. Waluś, B. Wawrzykowska, M. Wielgus, E. Wójcicka, J. Wysocki, M. Zalewski, S. Żółkowski.

Spis miejscowości

- Antoniewo patrz DZIKOWO-ANTONIEWO
- ARBASY, gm. Drohiczyń, woj. Białystok St. 14, osada trzcinińska, IA...1989, 23.
  - BAGIENICE WŁOŚCIĄŃSKIE, gm. Krasnosielc, woj. Ostrołęka St. 1, ceramika łużycka, AZP 39–68.
  - BAGNY, gm. Dąbrowa Białostocka, woj. Białystok St. ?, toporek kamienny, J. Głosik 1976, 226.
  - BAJERZE, gm. Kijewo Królewskie, woj. Toruń St. 7, ceramika łużycka, AZP 35–42.
  - BALDRAM, gm. Kwidziń, woj. Elbląg a) St. 1, osada łużycka, IA...1970, 141n, b) St. 3, ceramika łużycka, AZP 24–46, c) St. ?, cmentarzysko łużyckie, W. Heym 1939, 302.
  - BARANIEC, gm. Karniewo, woj. Ciechanów St. 2, ceramika łużycka, AZP 45–66.
  - BARANY, gm. Lipno, woj. Włocławek St. 4, ceramika łużycka, AZP 44–48.
Barbarka patrz TORUŃ-BARBARKA
  - BARCZEWO, woj. Olsztyn St. ?, kamienna główka buławy, E. Šturms 1936, 37n.
  - BARKWEDA, gm. Dywity, woj. Olsztyn St. 4, ceramika łużycka, kartoteka H. Schleifa.
  - BARTLEWO, gm. Lisewo, woj. Toruń a) St. 21, ceramika łużycka, AZP 34–43, b) St. 27, ceramika łużycka, AZP 34–43.

- BARTOŁTY WIELKIE, gm. Barczewo, woj. Olsztyn St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 22n.
- BARTOSZYCE, woj. Olsztyn a) St. ?, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 26n, b) St. ?, skarb brązowy, A. Bezenberger 1904, 63.
- BEGNO, gm. Gzy, woj. Ciechanów a) St. 2, cmentarzysko łużyckie, AZP 46–65, b) St. 3, ceramika łużycka, AZP 46–65.
- BĘSIA, gm. Kolno, woj. Olsztyn St. ?, brązowa siekierka z tulejką, E. Sprockhoff 1950, 131.
- BIAŁASY, gm. Szczutowo, woj. Płock St. 1, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 42–53.
- BIAŁY DWÓR, gm. Grudziądz, woj. Toruń St. ?, miedziana płaska siekierka, A. Szpunar 1987, 15n.; archiwum K. Kerstena.
- BIEDASZKI, gm. Kętrzyn, woj. Olsztyn St. ?, cmentarzysko łużyckie, M. Hoffmann 1992, 21.
- BIEDOWO, gm. Barczewo, woj. Olsztyn St. 3, ceramika łużycka, AZP 22–63.
- BIELCZYNY, gm. Lubianka, woj. Toruń St. ?, sztylet brązowy, J. Fogel 1988, 12.
- BIELEWICZE, gm. Gródek, woj. Białystok St. 3, ceramika trzcinińska, AZP 38–91.
- BIENKI-KARKUTY, gm. Sońsk, woj. Ciechanów a) St. 2, ceramika łużycka, I. Górka e.a. 1976, 19n., b) St. 4, ceramika trzcinińska, AZP 44–63.

Katalog źródeł

- BIERZGŁOWY, gm. Lubianka, woj. Toruń St. Zamek, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 142.
- BIESAL, gm. Gietrzwałd, woj. Olsztyn St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 71n.
- BIESÓWKO, gm. Biskupiec, woj. Olsztyn St. ?, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 41.
- BISKUPICE, gm. Drobin, woj. Płock St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1959, 252.
- BISKUPIEC, woj. Olsztyn a) St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 6n., b) St. 2, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 6n., c) St. ?, brązowy grot, E. Šturms 1936, 28n.
- BISKUPIN, gm. Lipno, woj. Włocławek St. 3, ceramika łużycka, AZP 44–48.
- BISZYNEK, woj. Olsztyn St. ?, sztylet brązowy, M. Gedl 1980, 58.
- BLINNO, gm. Szczutowo, woj. Płock St. 5, ceramika łużycka, AZP 42–52.
- BLIZNO, gm. Jabłonowo Pomorskie, woj. Toruń St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 58.
- BŁASKOWIZNA, gm. Jeleniewo, woj. Suwałki St. 3, brązowa siekierka z tulejką, D. Jaskanis 1976.
- BŁOMINO GUMOWSKIE, gm. Dzierżążnia, woj. Ciechanów St. ?, toporek kamienny, J. Głosik 1975, 425.
- BŁOTO, gm. Unisław, woj. Toruń St. ?, skarb brązowy, W. Blajer 1990, 103.
- BOBROWNIKI, gm. Fabianki, woj. Włocławek St. 2, ceramika trzcinińska, AZP 45–47.
- BOGDANY, gm. Barczewo, woj. Olsztyn St. 1, cmentarzysko łużyckie, MOk Olsztyn.
- BOGUCIN-KRZYŻÓWKI, gm. Fabianki, woj. Włocławek St. 1, ceramika łużycka, AZP 47–48.
- BOGUCIN NOWY, gm. Fabianki, woj. Włocławek St. 1, ceramika łużycka, AZP 46–48.
- BOLINO, gm. Wyszogród, woj. Płock St. 1, ceramika trzcinińska, AZP 53–59.
- BOLKI, gm. Czerwonka, woj. Ostrołęka St. 1, ceramika łużycka, AZP 43–67.
- BOLUMIN, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. Bydgoszcz St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Janikowski 1968.
- BORKI, gm. Gródek, woj. Białystok St. 1, ceramika trzcinińska, M. Zalewski 1991.
- BORKI WIELBARSZKIE, gm. Wielbark, woj. Olsztyn St. ?, toporek kamienny, M. Szczytno.
- BORKOWO, gm. Nasielsk, woj. Ciechanów St. 4, ceramika trzcinińska, AZP 50–63.
- BOROWE, gm. Małkinia Górna, woj. Ostrołęka St. ?, toporek kamienny, J. Fogel 1988, 16.
Borowiczki patrz PŁOCK-BOROWICZKI
- BOROWICZKI-PARCELE, gm. Słupno, woj. Płock St. 1, ceramika łużycka, krzemień, AZP 50–55.
- BOROWICZKI-PIENKI, gm. Słupno, woj. Płock St. 7, ceramika iwieńsko-trzcinińska, AZP 51–55.
- BOROWSKIE GZIKI, gm. Turośń Kościelna, woj. Białystok St. 3, ceramika łużycka, AZP 40–85.
- BORSUKÓWKA, gm. Dobrzyniewo Kościelne, woj. Białystok St. 2, ceramika trzcinińska, krzemienie, AZP 35–84.
- BORZA MARCISZE, gm. Gzy, woj. Ciechanów St. 2, ceramika trzcinińska i łużycka, AZP 45–65.
- BOTOWO, gm. Biskupiec, woj. Olsztyn St. 1, brązowy grot, C. Engel 1935, 209.
- BÓGPOMÓŻ STARY, gm. Fabianki, woj. Włocławek a) St. 1, ceramika trzcinińska, AZP 45–47, b) St. 3 (? + 2), ceramika łużycka, AZP 45–47.
- BRANIEWO, woj. Elbląg St. ?, skarb brązowy, J. Fogel 1988, 17.
- BRAŃSK, woj. Białystok a) St. 22, osada łużycka, IA...1990, 10, b) St. 34, osada łużycka, MOk Białystok.
- BREDYŃKI, gm. Biskupiec, woj. Olsztyn St. ?, brązowa siekierka z tulejką, E. Sprockhoff 1950, 131.
- BRODNICA, woj. Toruń St. 8, ceramika trzcinińska, A. Bokinić 1987, 211.
- BRONNO, gm. Gardeja, woj. Elbląg St. 3, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 25–48.
- BRWILNO, gm. Stara Biała, woj. Płock St. 1, ceramika łużycka, krzemienie, G. Proniewski 1921, 83n.
- BRZEZI OSTRÓW, gm. Sztum, woj. Elbląg St. ?, cmentarzysko łużyckie, C. Engel 1935, 110n.
- BRZEZINY, gm. Trzcianne, woj. Łomża a) St. 8, ceramika trzcinińska, AZP 35–80, b) St. 24, ceramika trzcinińska, AZP 36–80.
- BRZEŻNO, gm. Goworowo, woj. Ostrołęka St. ?, ceramika łużycka, T. Węgrzynowicz 1969, 390.
- BRZOSTOWO-BROK, gm. Brok, woj. Ostrołęka St. 1, ceramika łużycka, J. Miśkiewicz 1962, 275.
- BRZOZIE LUBAWSKIE, gm. Kurzętnik, woj. Toruń St. 2, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 33–52.
- BRZOZOWO, gm. Kijewo Królewskie, woj. Toruń St. 3, ceramika łużycka, AZP 33–42.
- BUCZEK, gm. Bobrowo, woj. Toruń St. 1, ceramika łużycka, W. Łęga 1925, 238n.
- BUDY BOROWICKIE, gm. Bodzanów, woj. Płock St. 1, ceramika trzcinińska i łużycka, AZP 51–55.
- BUDY KOWNACKIE, gm. Ojrzeń, woj. Ciechanów St. 1, ceramika trzcinińska, AZP 44–62.
- BUŻYSKI, gm. Drohiczyń, woj. Białystok a) St. 4, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1961, 24, b) St. 8, ceramika trzcinińska, AZP 51–80, c) St. 9, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1961, 24, d) St. 10, ceramika trzcinińska, AZP 50–80, e) St. 27, ceramika trzcinińska, łużycka, krzemienie, AZP 51–81, f) St. 33 (? + 32), ceramika łużycka, krzemienie, AZP 51–81, g) St. ? (wydma południowa), ceramika trzcinińska, łużycka, krzemienie, A. Gardawski 1959, 48n.; J. Dąbrowski 1961, 24n.
- BYSTRZEC, gm. Kwidziń, woj. Elbląg St. ?, dłuto brązowe (?), E. Šturms 1936, 34.
- CAŁOWNIA, gm. Szczutowo, woj. Płock St. 1, ceramika łużycka, AZP 43–52.
- CEKANOWO, gm. Stupno, woj. Płock a) St. 1, ceramika łużycka, W. Szymański 1963, 78, b) St. ?, ceramika łużycka, MOk Płock.
- CERKIEWNIK, gm. Dobrze Miasto, woj. Olsztyn a) St. 5, osada łużycka, IA...1989, 23n, b) St. 10, ceramika łużycka, AZP 21–60, c) St. 14, ceramika łużycka, AZP 21–60, d) St. 15, ceramika łużycka, AZP 21–60, e) St. 42, ceramika łużycka, AZP 21–60.
- CHAMSK, gm. Żuromin, woj. Ciechanów St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1959a, 167.
- CHELMICA DUŻA, gm. Fabianki, woj. Włocławek St. 1, cmentarzysko łużyckie, IA...1968, 64n.
- CHELMNO, woj. Toruń a) St. ?, skarb brązowy, A. Lissauer 1891, 18, b) St. ?, ceramika łużycka, W. Łęga 1925, 219n.; M. Gedl 1971, 157, c) St. ?, naczynie łużyckie, M.f.Vor- u.Frugeschichte Berlin.
- CHELMŹA, woj. Toruń a) St. 2, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 142, b) St. ?, popielnica łużycka, A. Essenwein u. J. Mestorf 1887, 62, c) St. ?, miecz brązowy, J. Fogel 1988, 21.
- CHLEBOWO-PIĘKNY LAS, gm. Świdziebnia, woj. Toruń St. 1, ceramika łużycka, S. Jasnusz 1952, 82.
- CHOCHOŁ, gm. Świętajno, woj. Olsztyn St. ?, brązowa siekierka z brzegami, C. Engel 1935, 329.

78. CHOJNOWO, gm. Kuczbork-Osada, woj. Ciechanów St. 1, ceramika łużycka, AZP 38-57.
79. CHROSTKOWO, woj. Włocławek
a) St. 15 (? + 16), ceramika łużycka, AZP 41-49,
b) St. 19, ceramika łużycka, AZP 41-49.
80. CHUDZYNEK, gm. Drobin, woj. Płock St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 233.
81. CICHOWO, gm. Krzynowłoga Mała, woj. Ostrołęka St. 1, cmentarzysko łużyckie, IA...1988, 35.
82. CIELUCHOWO, gm. Chrostkowo, woj. Włocławek St. ?, cmentarzysko łużyckie, R. Jakimowicz 1929, 275.
83. CIEMNIEWKO, woj. Ciechanów St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Ostaszewski 1934, 55n.
84. CIEŃSZA, gm. Zatory, woj. Ostrołęka
a) St. 1, cmentarzysko łużyckie, AZP 46-68,
b) St. 4, ceramika łużycka, AZP 46-68.
85. CIERZPIĘTY, gm. Piecki, woj. Olsztyn St. ?, brązowa siekierka z tulejką, E. Šturms 1938, 55.
86. CIESZEWO, gm. Drobin, woj. Płock
a) St. 5, ceramika łużycka, AZP 47-56,
b) St. ?, skarb brązowy, W. Blajer 1984, 49n.
87. CIEŚLE, gm. Bodzanów, woj. Płock St. ?, cmentarzysko łużyckie, archiwum J. Kostrzewskiego; R. Essen 1985, 16n.
88. CIEŚLIN, gm. Mochowo, woj. Płock St. 10, ceramika łużycka, AZP 46-52.
89. CYPRIANKA, gm. Fabianki, woj. Włocławek St. 2, ceramika łużycka, AZP 46-48.
90. CZAPLICE-BAKI, gm. Krzynowłoga Mała, woj. Ostrołęka St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 233.
91. CZARNE, gm. Wielgie, woj. Włocławek St. ?, bransoleta brązowa, J. Kostrzewski 1964, 28.
92. CZARNOSTÓW, gm. Karniewo, woj. Ciechanów St. 2, ceramika łużycka, AZP 44-66.
93. CZARNOWO, gm. Zławieś Wielka, woj. Toruń
a) St. 18 (? + 17 + 16), ceramika łużycka, krzemienie, AZP 38-40,
b) St. ?, naczynie łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 145,
c) St. ?, szpila brązowa, M. Gedl 1983, 85n.,
d) St. ?, bransoleta brązowa, J. Chudziakowa 1974, 144.
94. CZARZE, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. Bydgoszcz
a) St. 25, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 110n.,
b) St. 37, ceramika łużycka, AZP 35-40,
c) St. 56, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 35-40.
95. CZECZEWO, gm. Radzyń Chełmiński, woj. Toruń
a) St. ?, ceramika łużycka, W. Łęga 1925, 226n.,
b) St. ?, ceramika łużycka, M. Grudziadz.
96. CZEMLEWO, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. Bydgoszcz St. 1, cmentarzysko łużyckie, M. Gedl 1971, 18n.; J. Chudziakowa 1974, 110.
97. CZYSTOCHLEB, gm. Wąbrzeźno, woj. Toruń
a) St. 35, cmentarzysko łużyckie, AZP 35-47,
b) St. ?, brązowa szpila i guzki, J. Chudziakowa 1974, 168,
c) St. ?, ceramika łużycka, J. Kostrzewski 1958, 260.
98. CZYZE, woj. Białystok St. 22, ceramika trzciniecka, AZP 44-89.
99. ĆWIERSK, gm. Raciąż, woj. Ciechanów St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 260.
100. DANIŁOWO MAŁE, gm. Łapy, woj. Białystok St. 6, ceramika łużycka, krzemienie, J. Maciejczuk 1995, 21.
101. DĄBEK, gm. Stupsk, woj. Ciechanów St. 3, ceramika łużycka, AZP 40-60.
102. DĄBROWA, gm. Strzegowo-Osada, woj. Ciechanów St. 3, ceramika łużycka, AZP 41-59.
103. DĄBRÓWKA, gm. Świątki, woj. Olsztyn St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 25n.
104. DĄBRÓWKA, gm. Płużnica, woj. Toruń St. ?, brzytwa brązowa, M. Gedl 1981, 65n.
105. DĘBOWIEC, gm. Jedwabno, woj. Olsztyn St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 71n.
106. DŁUGI KĄT, gm. Lelis, woj. Ostrołęka St. 1, ceramika trzciniecka, AZP 36-71.
107. DLUŻNIEWO, gm. Baboszewo, woj. Ciechanów St. ?, kamienna główka buławy, E. Šturms 1936, 37.
108. DOBACZEWO, gm. Mochowo, woj. Płock St. 6, ceramika łużycka, AZP 44-52.
109. DOLNE WYMIARY, gm. Chełmno, woj. Toruń St. 1, ceramika iwieńsko-trzciniecka, osada łużycka, IA...1968, 123n.
110. DOŁKI, gm. Turośń Kościelna, woj. Białystok St. 4, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 41-85.
111. DÓŁ, gm. Iława, woj. Olsztyn St. 5, ceramika łużycka, AZP 28-53.
112. DRAŻDŻEWO, gm. Krasnosielc, woj. Ostrołęka
a) St. 1, ceramika łużycka, krzemienie, I. Górka 1964, 355,
b) St. ?, sztylet brązowy, M. Gedl 1980, 65n.
113. DREWNIK, gm. Elbląg, woj. Elbląg St. ?, brązowy grot, O. Helm 1897, 125; R. Dorr 1902, 30.
114. DROBIN, woj. Płock St. ?, brązowa siekierka z piętką, J. Kostrzewski 1964, 32.
115. DROHICZYN, woj. Białystok
a) St. 8 (Zdunka), zabytki trzcinieckie i łużyckie, A. Gardawski 1959, 51n.; J. Dąbrowski 1961, 25n.; J. Kostrzewski 1964, 25n.,
b) St. 9 (Kozie Rowy), cmentarzysko i osada (?) łużyckie, IA...1987, 80,
c) St. 12 (Sowa), osada łużycka, R. Mikłaszewska 1959,
d) St. 13 (Kozarówka), ceramika trzciniecka, osada łużycka, T. Węgrzynowicz 1978,
e) St. 15 (Szubienica), ceramika trzciniecka i łużycka, krzemienie, J. Dąbrowski 1961, 25; IA...1983, 10,
f) St. 16 (przy cmentarzu parafialnym), osada łużycka, IA...1982, 30,
g) St. 24 (Góra Zamkowa), fragment kamiennego toporka, J. Dąbrowski 1961, 26,
h) St. 25, naczynie łużyckie, J. Dąbrowski 1961, 25,
i) St. 27 (Siwka), ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1961, 26,
j) St. 35, ceramika łużycka, AZP 53-81,
k) St. 55, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 52-82,
l) St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1961, 26,
m) St. ?, ceramika trzciniecka, A. Gardawski 1959, 21,
n) St. ?, ceramika trzciniecka, A. Gardawski 1959, 21.
116. DRWAŁY, gm. Zatory, woj. Ostrołęka St. 2, ceramika łużycka, AZP 46-68.
117. DUŻE SZTUKI, gm. Łyse, woj. Ostrołęka St. 1, ceramika trzciniecka i łużycka, krzemienie, AZP 34-71.
118. DYBLINEK, gm. Dobrzyń n.Wisłą, woj. Włocławek St. 1, ceramika łużycka, AZP 47-50.
119. DYBOWO, gm. Pasym, woj. Olsztyn St. ?, cmentarzysko łużyckie, C. Engel 1935, 219n.
120. DYLEWO, gm. Grunwald, woj. Olsztyn St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 49n.
121. DYLEWO, gm. Sypniewo, woj. Ostrołęka St. 1, ceramika łużycka, AZP 40-69.
122. DZIADYK, gm. Ostróda, woj. Olsztyn St. ?, cmentarzysko łużyckie, C. Engel 1935, 104n.
123. DZIERZGOŃ, woj. Elbląg St. ?, brązowa siekierka z tulejką, C. Engel 1935, 309.
124. DZIEGIELEWO, gm. Gozdowo, woj. Płock St. 1, ceramika łużycka, AZP 47-53.
125. DZIKOWO-ANTONIEWO, gm. Obrowo, woj. Toruń St. ?, naczynie łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 141.
126. EJDELE, gm. Górowo Hławieckie, woj. Olsztyn St. ?, cmentarzysko łużyckie, W. Gaerte 1933, 12.
127. ELBLĄG
a) St. 3 (Modrzewina), osada łużycka, W. Neugebauer 1936; kartoteka H. Schleifa, MOK Elbląg,

- b) St. 9, osada łużycka, J. Dąbrowski 1967, 329n.,
c) St. Bażantarnia, skarb brązowy, O. Helm 1897, 124; E. Sprockhoff 1950, 131,
d) St. ?, brązowa siekierka z tulejką, A. Lissauer 1887, 83.
128. FABIANKI, woj. Włocławek
a) St. 2, ceramika łużycka, AZP 46-48,
b) St. 3, ceramika łużycka, krzemień, AZP 46-48.
129. FIRLUS, gm. Papowo Biskupie, woj. Toruń St. 6, osada łużycka, IA...1983, 26.
130. FRANKOWO, gm. Radomin, woj. Toruń
a) St. ?, naczynie iwieńskie, W. Sarnowska 1969, 132,
b) St. ?, cmentarzysko łużyckie, B. Zielonka 1963, 30.
131. FREDNOWY, gm. Iława, woj. Olsztyn St. 17, ceramika łużycka, AZP 26-54.
132. GAJDY, gm. Zalewo, woj. Olsztyn St. ?, skarb brązowy, C. Engel 1935, 309n.; kopia w RGZM Moguncja.
133. GARBINA, gm. Frombork, woj. Elbląg
a) St. 1, osada późnej fazy kultury rzucewskiej oraz łużycka, M. Mączkowska, I. Kupczyk 1972; M. Mączkowska 1973,
b) St. ?, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 46.
134. GARBNIKI, gm. Górowo Hławieckie, woj. Olsztyn St. ?, cmentarzysko łużyckie, C. Engel 1935, 334.
135. GAĞŁAWKI, gm. Stawiguda, woj. Olsztyn St. ?, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 46.
136. GAŚIOROWO NIEMIECKIE, gm. Świercze-Koty, woj. Ciechanów St. 1, ceramika trzciniecka, PMA.
137. GAŚKI, gm. Ciechanów, woj. Ciechanów St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 233.
138. GĘSIE GÓRY, gm. Barciany, woj. Olsztyn St. ?, skarb brązowy, E. Šturms 1938, 56; C. Engel 1935, 255; archiwum M. Kętrzyn.
139. GIERŁOŻ, gm. Ostróda, woj. Olsztyn St. 13, ceramika łużycka, AZP 27-54.
140. GIERŁOŻ-PARCZ, gm. Kętrzyn, woj. Olsztyn St. 2, ceramika łużycka, MOK Olsztyn.
141. GILE, gm. Bartoszyce, woj. Olsztyn St. ?, skarb brązowy, C. Engel 1935, 252.
142. GILINO, gm. Bielsk, woj. Płock St. ?, cmentarzysko łużyckie, R. Jakimowicz 1923, 224.
143. GIŻYCKO, woj. Suwałki
a) St. ?, skarb brązowy, E. Sprockhoff 1934, 117n.,
b) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 70n.
Głina patrz KLUKOWO-MORGI
144. GŁÓWINA, gm. Brudzeń Duży, woj. Płock St. ?, naszyjnik i szpila z brązu, archiwum J. Kostrzewskiego; J. Dąbrowski 1982, 239.
145. GNOJNO, gm. Bobrowniki, woj. Włocławek St. 4, ceramika łużycka, AZP 44-48.
146. GNOJNO, gm. Pułtusk, woj. Ciechanów St. ?, ceramika łużycka, J. Głosik 1975, 435.
147. GOGOLIN, gm. Grudziadz, woj. Toruń St. 7, ceramika iwieńsko-trzciniecka, A. Bokinić 1987, 211.
148. GOLUB-DOBRYŃ, woj. Toruń St. ?, grot brązowy, J. Fogel 1988, 28.
149. GOŁDAP, woj. Suwałki
a) St. 1c, ceramika z wczesnej epoki brązu, IA...1971, 48n.,
b) St. 12, brązowy grot, J. Dąbrowski 1968, 59n.
150. GOŁĘBIE, gm. Świercze-Koty, woj. Ciechanów St. 3, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 48-64.
151. GOŁOTY, gm. Unisław, woj. Toruń
a) St. 8, ceramika łużycka, AZP 35-41,
b) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 58,
c) St. ?, rogowy grocik, J. Fogel 1988, 34.
152. GONIAŁDZ, woj. Łomża St. ?, skarb brązowy, MOK Białystok.
153. GONTY, gm. Prabuty, woj. Elbląg St. ?, cmentarzysko łużyckie, W. Heym 1938, 157; J. Dąbrowski 1967, 333n.
154. GORAJ, gm. Sztum, woj. Elbląg St. ?, skarb brązowy, H. Otto, W. Witter 1952, 184; W. Blajer 1990, 110n.; archiwum J. Kostrzewskiego.
155. GORCZENICA, gm. Brodnica, woj. Toruń St. ?, kamienna główka buławy, M. Brodnica.
156. GOSTKOWO-FOLSUNG, gm. Łysomice, woj. Toruń St. 1, osada łużycka, J. Chudziakowa 1974, 145n.
157. GOŚCISZEWO, gm. Sztum, woj. Elbląg
a) St. 58, ceramika łużycka, M. Haftka 1987, 33,
b) St. ?, szpila brązowa, M. Gedl 1983, 31n.
Gościszewo-Goraj patrz GORAJ
158. GÓRA STREKOWA, gm. Zawady, woj. Łomża St. 1, osada trzciniecka, IA...1977, 56n.
159. GÓRSK, gm. Zławieś Wielka, woj. Toruń
a) St. 1, osada łużycka, Katalog 1989, 43n.,
b) St. ?, naczynie łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 146.
160. GRABINEK, gm. Ostróda, woj. Olsztyn St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 70n.
161. GRABOWIEC, gm. Lubicz, woj. Toruń St. 5, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 41-44. Grabówka patrz PŁOCK-GRABÓWKA
162. GRAJEWO, woj. Łomża St. ?, ceramika trzciniecka, E. Kempisty, H. Więckowska 1983, 79.
163. GRANNE, gm. Perlejewo, woj. Łomża
a) St. 1, ceramika łużycka, J. Miśkiewicz 1962, 270,
b) St. ? (Binduga), ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1961, 26n.,
c) St. ?, ceramika łużycka, krzemień, J. Dąbrowski 1961, 26n.
164. GRADY, gm. Dźwierzuty, woj. Olsztyn St. ?, grot brązowy, J. Dąbrowski 1968, 197.
165. GRADY, gm. Rzańnik, woj. Ostrołęka St. ?, ceramika trzciniecka, krzemienie, A. Gardawski 1959, 55.
166. GRADY-WONIECKO, gm. Rutki, woj. Łomża
a) St. 1, ceramika trzciniecka i łużycka, E. Kempisty, H. Więckowska 1983, 79; MOK Łomża,
b) St. 2, osada łużycka, IA...1976, 82,
c) St. 4, ceramika trzciniecka, AZP 36-80,
d) St. 28, ceramika trzciniecka, krzemień, AZP 36-80.
167. GRĘBOCIN, gm. Lubicz, woj. Toruń
a) St. 36, ceramika łużycka, AZP 39-44,
b) St. ?, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 147.
168. GRĘDZICE, gm. Ciechanów, woj. Ciechanów St. 1, ceramika trzciniecka, AZP 44-63.
169. GRODNIA, gm. Mochowo, woj. Płock St. 2, osada łużycka, W. Szymański 1969, 323.
170. GRODNO, gm. Chełmża, woj. Toruń St. 6, ceramika łużycka, AZP 37-44.
171. GRODZISK DUŻY, gm. Goworowo, woj. Ostrołęka St. ?, cmentarzysko łużyckie, ZOW 1973, 225.
172. GRONAJNY, gm. Sztum, woj. Elbląg St. ?, brązowa siekierka z tulejką, E. Sprockhoff 1950, 131.
173. GRONOWO, gm. Elbląg, woj. Elbląg
a) St. ?, skarb (?) brązowy, R. Dorr 1902, 22n.,
b) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, O. Helm 1897, 22n.; A. Szpunar 1987, 74.
174. GRÓDEK, woj. Białystok St. 11, ceramika trzciniecka, AZP 38-91.
175. GRUDUNKI, gm. Rzewnie, woj. Ostrołęka
a) St. 1, ceramika trzciniecka, A. Gardawski 1959, 56,
b) St. 4, ceramika trzciniecka, A. Gardawski 1959, 56,
c) St. 6, ceramika trzciniecka, krzemienie, AZP 44-70,
d) St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 233.
176. GRUDZIADZ, woj. Toruń
a) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 67n.,

- b) St. ?, brązowa szpila, J. Chudziakowa 1974, 136.
177. GRUDZIĄDZ-MNISZEK, woj. Toruń
St. 3, osada iwieńsko-trzcieniecka, A.Z. Bokiniec, M. Marciniak 1987.
178. GRUDZIĄDZ-PASTWISKO, woj. Toruń
St. 4, ceramika iwieńsko-trzcieniecka, krzemienie, AZP 31-45.
179. GRUDZIĄDZ-RYBAKI, woj. Toruń
St. ?, szpila (?) brązowa, J. Chudziakowa 1974, 136n.
180. GRUNAJKI, gm. Banie Mazurskie, woj. Suwałki
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 67n.
181. GRUTA, woj. Toruń
St. 33 (? + 34), ceramika łużycka, AZP 31-47.
182. GRYCEWO, gm. Korsze, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 72n.
183. GRZEBSK, gm. Wieczfnia Kościelna, woj. Ciechanów
St. 4, osada łużycka, PMA.
184. GRZYWNA, gm. Chełmża, woj. Toruń
a) St. 2 (? + 1), ceramika łużycka, AZP 37-44,
b) St. 18 (? + 17), ceramika łużycka, AZP 37-43,
c) St. ?, ceramika łużycka, A. Essenwein u. J. Mestorf 1887, 62.
185. GULCZEWO, gm. Wyszaków, woj. Ostrołęka
St. 4, ceramika trzcieniecka, AZP 50-70.
Gutkajmy patrz GONTY
186. GUTOWO, gm. Grażawy, woj. Toruń
St. ?, groby łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 109.
187. GZIN, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. Bydgoszcz
St. 2, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 114.
188. GZIN DOLNY, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. Bydgoszcz
St. 2, cmentarzysko łużyckie, AZP 35-40.
189. GZY, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika łużycka, AZP 46-66.
190. HODYSZEWO, gm. Nowe Piekuty, woj. Łomża
St. 2, ceramika trzcieniecka, AZP 43-83.
191. HOŁÓWKI MAŁE, gm. Juchnowiec Dolny, woj. Białystok
St. 1, ceramika trzcieniecka, krzemienie, A. Gardawski 1959, 59.
192. HORNÓWEK, gm. Kikół, woj. Włocławek
St. 6, ceramika łużycka, AZP 41-47.
193. HRYNIEWICZE DUŻE, gm. Bielsk Podlaski, woj. Białystok
a) St. 1, ceramika trzcieniecka, A. Gardawski 1959, 58,
b) St. 2, osada łużycka, J. Dąbrowski 1961, 26n.,
c) St. 34, ceramika trzcieniecka, AZP 43-87,
d) St. ? (zapewne 1 lub 2), materiały fazy łódzkiej, A. Gardawski 1959, 136.
194. HRYNIEWICZE MAŁE, gm. Bielsk Podlaski, woj. Białystok
St. 1, ceramika łużycka i sztrychowana, AZP 43-87.
195. HUTA GŁODOWSKA, gm. Lipno, woj. Włocławek
St. 2, ceramika łużycka, AZP 44-49.
196. IGNALIN, gm. Lidzbark Warmiński, woj. Olsztyn
St. 12, ceramika łużycka, AZP 15-61.
197. IZBISZCZE, gm. Choroszcz, woj. Białystok
St. 63 (? + 64), ceramika trzcieniecka, krzemienie, AZP 38-84.
198. JABŁONOWO-KĄTY, gm. Sokoły, woj. Łomża
St. ?, bransoleta brązowa, K. Chilmon 1970.
199. JANKOWO, gm. Lipno, woj. Włocławek
St. 2, ceramika trzcieniecka, AZP 43-48.
200. JANÓWEK, gm. Drohiczyn, woj. Białystok
St. 1, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 52-81.
201. JARZYŁY, gm. Sypniewo, woj. Ostrołęka
St. 2, ceramika trzcieniecka, AZP 40-69.
202. JASIENIEC, gm. Somianka, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika łużycka, AZP 50-69.
203. JASNA, gm. Stary Targ, woj. Elbląg
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, C. Engel 1935, 309.
204. JAWORÓWKA, gm. Dobrzyniewo Kościelne, woj. Białystok
St. 1, ceramika trzcieniecka, A. Gardawski 1959, 58n.
205. JEDWABNO, gm. Lubicz, woj. Toruń
a) St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Kostrzewski 1933, 78; J. Chudziakowa 1974, 148n.,
b) St. ?, naczynie łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 148,
c) St. ?, szpila brązowa, M. Gedl 1983, 79n; kartoteka K. Kerstena,
d) St. ?, brązowy grot, J. Chudziakowa 1974, 148,
e) St. ?, brązowy grot, J. Chudziakowa 1974, 56,
f) St. ?, zapinka brązowa, J. Chudziakowa 1974, 147; kartoteka K. Kerstena.
206. JELONKI-KOLONIA, gm. Ostrów Mazowiecka, woj. Ostrołęka
St. 4, ceramika łużycka, AZP 43-74.
207. JEŁGUŃ, gm. Stawiguda, woj. Olsztyn
St. 1, cmentarzysko łużyckie, M. Hoffmann 1992a.
208. JÓZEFIN, gm. Poświętne, woj. Białystok
St. 1, ceramika trzcieniecka, krzemień, AZP 42-84.
209. JUDYTY, gm. Sepopol, woj. Olsztyn
a) St. 1, cmentarzysko łużyckie, G. Bujack 1886, 108n.,
b) St. ?, brązowa siekierka z tulejką, E. Šturms 1930, 125.
210. JURKOWICE, gm. Stary Targ, woj. Elbląg
St. ?, cmentarzysko łużyckie, C. Engel 1935, 100n.
211. KABAT, gm. Długosiodło, woj. Ostrołęka
St. ?, toporek kamienny, PMA.
212. KABIKIEJMY DOLNE, gm. Dobrze Miasto, woj. Olsztyn
a) St. 6, ceramika łużycka, AZP 21-60,
b) St. 7, ceramika łużycka, krzemień, AZP 21-60.
213. KACZYŃSKO, gm. Stare Pole, woj. Elbląg
St. 1, osada (?) z wczesnej epoki brązu, ceramika łużycka, grób łużycki, M. Haftka 1983.
214. KADYNY, gm. Tolkmicko, woj. Elbląg
St. ?, skarb brązowy, W. La Baume 1931, 142; E. Sprockhoff 1950, 131.
215. KADZIELNICA-ŚWINIOCHA, gm. Rzewnie, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika łużycka, AZP 44-70.
216. KALINÓWKA KOŚCIELNA, gm. Knyszyn, woj. Białystok
St. ?, skarb brązowy, J. Kostrzewski 1929.
217. KALISTY, gm. Świątki, woj. Olsztyn
St. 1, cmentarzysko łużyckie, M. Hoffmann 1992b, 332.
218. KAŁDUS, gm. Chełmno, woj. Toruń
a) St. 3 i 6, osada łużycka, Z. Kaszewski 1979,
b) St. ?, naczynie iwieńskie, W. Sarnowska 1969, 135,
c) St. ?, miecz brązowy, J. Fogel 1988, 46,
d) St. ?, sierp brązowy, J. Chudziakowa 1974, 114.
219. KAŁĘCZYN, gm. Pisz, woj. Suwałki
St. ?, grot brązowy, J. Dąbrowski 1968, 56n.
220. KAMIENICA, gm. Dobrzyń n.Wisłą, woj. Włocławek
a) St. 1, ceramika łużycka, AZP 48-50,
b) St. 3, ceramika łużycka, AZP 48-51.
221. KAMIONKA NADBUŻNA, gm. Nur, woj. Łomża
a) St. 1, cmentarzysko łużyckie, T. Węgrzynowicz 1968,
b) St. 2, osada łużycka, ceramika trzcieniecka, T. Węgrzynowicz 1961,
c) St. 4, osada łużycka, R. Mikłaszewska-Balcer, T. Węgrzynowicz 1966, 176.
222. KAMIONKI, gm. Lubicz, woj. Toruń
St. ?, naszyjnik brązowy, J. Chudziakowa 1974, 150.
223. KARAKULE, gm. Supraśl, woj. Białystok
St. 1, ceramika domniemanej grupy surażskiej, krzemienie, AZP 36-87.
224. KARBOWIZNA, gm. Rogowo, woj. Włocławek
St. ?, skarb brązowy, W. Blajer 1984, 50n.
225. KARNIEWO, woj. Ciechanów
St. 2, ceramika łużycka, AZP 44-66.
Kaszczorek patrz TORUŃ-KASZCZOREK
226. KASZEWIEC, gm. Różan, woj. Ostrołęka
a) St. 1, ceramika trzcieniecka, Ł. Okuliczowa 1962, 82n.,
b) St. 2, ceramika łużycka, Ł. Okuliczowa 1962, 83n.,
c) St. 3, ceramika trzcieniecka, Ł. Okuliczowa 1962, 83n.

227. KĄTKI, gm. Stary Targ, woj. Elbląg
a) St. 1, osada łużycka, IA...1987, 100,
b) St. 3, ceramika łużycka, AZP 21-48.
228. KĘPA TOLNICKA, gm. Reszel, woj. Olsztyn
St. 1, miecz brązowy, J. Fogel 1988, 47.
229. KĘTRZYN, woj. Olsztyn
a) St. ?, naszyjnik brązowy, E. Šturms 1936, 82,
b) St. ?, brązowa siekierka z tulejką, E. Šturms 1930, 136.
230. KICINA, gm. Susz, woj. Elbląg
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, J. Dąbrowski 1968, 186.
231. KIERWINY, gm. Kiwity, woj. Olsztyn
St. ?, cmentarzysko łużyckie, W. Gaerte 1931, 112.
232. KIEWRY, gm. Świątki, woj. Olsztyn
St. ?, skarb (?) brązowy, C. Engel 1935, 256n.
233. KIJEWO, gm. Kijewo Królewskie, woj. Toruń
St. ?, naczynie łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 116.
234. KIKÓŁ-WIEŚ, gm. Kikół, woj. Włocławek
St. 3, ceramika łużycka, AZP 42-49.
235. KISIELEWO, gm. Dobrzyń n.Wisłą, woj. Włocławek
St. 5 (? + 6), ceramika łużycka, AZP 46-49.
236. KISIELICE, woj. Elbląg
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 80.
237. KITKI, gm. Dzierzgowo, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 235.
238. KLECEWKO, gm. Ryjewo, woj. Elbląg
St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 234.
239. KLESZEWO, gm. Pułtusk, woj. Ciechanów
St. 1, osady: trzcieniecka i łużycka, IA...1972, 147.
240. KLEWKI, gm. Purda, woj. Olsztyn
St. ?, ceramika łużycka, H. Urbanek 1941, 60; kartoteka H. Schleifa.
241. KLECZKOWO, gm. Stolno, woj. Toruń
St. ?, szpila brązowa, M. Gedl 1983, 78n.
242. KLUCZEWO, gm. Płońsk, woj. Ciechanów
St. ?, bransoleta brązowa, J. Kostrzewski 1964, 40.
243. KLUKOWO-MORGI, gm. Małkinia Górna, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika łużycka, J. Miśkiewicz 1962, 270.
244. KLUSAJNY, gm. Orneta, woj. Elbląg
St. 1, ceramika łużycka, AZP 17-57.
245. KLUSEK, gm. Pokrzywnica, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika trzcieniecka i łużycka, AZP 50-67.
246. KŁĘBOWO, gm. Lidzbark Warmiński, woj. Olsztyn
St. 5, ceramika łużycka, AZP 17-62.
247. KŁOKOCK, gm. Lipno, woj. Włocławek
St. 1, cmentarzysko łużyckie, R. Jakimowicz 1923, 223n.
248. KŁYŻÓWKA, gm. Drohiczyn, woj. Białystok
a) St. 12, cmentarzysko łużyckie, IA...1984, 129,
b) St. ?, groby łużyckie, T. Węgrzynowicz 1969, 395n.
249. KNYSZYN, woj. Białystok
St. ?, skarb (?) brązowy, E. Šturms 1930, 135.
250. KOBYLANKA-LINARCZYK, gm. Grudziądz, woj. Toruń
St. 5, ceramika iwieńsko-trzcieniecka, AZP 31-45.
251. KOBYLIN, gm. Goworowo, woj. Ostrołęka
a) St. 2, ceramika trzcieniecka, AZP 44-71,
b) St. 3, ceramika łużycka, AZP 44-71,
c) St. 6, ceramika trzcieniecka, AZP 44-71.
252. KOBYLIN, gm. Kobylin-Borzymy, woj. Łomża
St. ?, zabytki trzcienieckie, A. Gardawski 1959, 61.
253. KOBYLIN-POGORZAŁKI, gm. Kobylin-Borzymy, woj. Łomża
St. 1, ceramika trzcieniecka, krzemień, AZP 37-82.
254. KOKOCKO, gm. Unisław, woj. Toruń
a) St. 6 (? + 7), ceramika łużycka, AZP 34-41,
b) St. ?, ceramika łużycka, M. Gedl 1971, 160n.
Kolkiejmy patrz GĘSIE GÓRY
255. KOLNO, woj. Olsztyn
St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 42.
Kolonja Szabda patrz SZABDA-CEGIELNIA
256. KOŁAKI-STRUMIENIE, gm. Mały Płock, woj. Łomża
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 69n.
257. KOŁAT-RYBNIKI, gm. Kikół, woj. Włocławek
St. 2, cmentarzysko łużyckie, AZP 41-49.
258. KOŁODZIEJE, gm. Trzcianne, woj. Łomża
a) St. 2, ceramika trzcieniecka, krzemienie, AZP 35-80,
b) St. 9, ceramika trzcieniecka, AZP 35-80,
c) St. 10, ceramika trzcieniecka, AZP 35-80.
259. KOŁOZĄB, gm. Sochocin, woj. Ciechanów
St. 2, osada łużycka, IA...1975, 108.
260. KONIECWAŁD, gm. Sztum, woj. Elbląg
St. 10, ceramika łużycka, AZP 20-47.
261. KONOJADY, gm. Jabłonowo Pomorskie, woj. Toruń
St. ?, miecz brązowy, J. Fogel 1988, 50.
262. KONOWAŁY, gm. Choroszcz, woj. Białystok
St. ?, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 38-48.
263. KOSEWO KOLONIA, gm. Stary Lubotyń, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika łużycka, krzemień, AZP 43-74.
264. KOSINOWO, gm. Prostki, woj. Suwałki
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, C. Engel 1935, 306.
265. KOSSAKI, gm. Nur, woj. Łomża
a) St. 2, ceramika łużycka, J. Miśkiewicz 1962, 270,
b) St. 3, ceramika łużycka, J. Miśkiewicz 1962, 270,
c) St. 4, ceramika łużycka, T. Węgrzynowicz 1972, 117.
266. KOSTROGAJ, gm. Radzanowo, woj. Płock
St. ?, grot brązowy, T. Kowalewski 1909, 5.
267. KOSTUSZYN-KOLONIA, gm. Ciechanowiec, woj. Łomża
St. 5, ceramika trzcieniecka i łużycka, AZP 18-81.
268. KOTNOWO, gm. Płużnica, woj. Toruń
St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 168.
269. KOWNATY ŻĘDOWE, gm. Ciechanów, woj. Ciechanów
St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Głosik 1961.
270. KOZIELSK, gm. Kuczbork-Osada, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, PMA.
271. KRAJEWO WIELKIE, gm. Krzynowłoga Mała, woj. Ostrołęka
a) St. 1, ceramika łużycka, A. Niewęglowski 1958,
b) St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 234.
272. KRASNOSIELC, woj. Ostrołęka
St. ?, toporek kamienny, I. Górka 1964, 357.
273. KRASZEWO, gm. Ojrzeń, woj. Ciechanów
St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Miśkiewicz 1968.
274. KRAWCZYKI, gm. Bartoszyce, woj. Olsztyn
St. ?, sztylet brązowy, M. Gedl 1980, 62n.
275. KRERY, gm. Dzierzgowo, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 234.
276. KROBIA, gm. Lubicz, woj. Toruń
St. 3, ceramika łużycka, AZP 39-45.
277. KRUKI, gm. Olszewo-Borki, woj. Ostrołęka
a) St. 7, ceramika trzcieniecka, krzemienie, AZP 38-71,
b) St. 8, ceramika trzcieniecka, AZP 39-71.
278. KRUPICE, gm. Siemiatycze, woj. Białystok
a) St. 8, ceramika trzcieniecka, AZP 52-83,
b) St. ?, ceramika łużycka, krzemienie, PMA.
279. KRUPOLINY, gm. Barczewo, woj. Olsztyn
St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 215.
280. KRUSZEWO, gm. Choroszcz, woj. Białystok
St. 5, ceramika trzcieniecka, AZP 38-83.
281. KRZEMIENNE, gm. Supraśl, woj. Białystok
a) St. 2, ceramika trzcieniecka, IA...1979, 36,
b) St. 3, ceramika trzcieniecka, AZP 30-89.
282. KRZYWIEC, gm. Frombork, woj. Elbląg
St. 2, ceramika łużycka, J. Okulicz, M. Jagodziński 1987, 82.
283. KRZYWONOŚ, gm. Szydłowo, woj. Ciechanów
St. ?, toporek kamienny, T. Dowgird 1889, 31.
284. KRZYŻANOWO, gm. Brudzeń Duży, woj. Płock
St. 1, ceramika łużycka, MOK Płock.
285. KRZYŻEWO NADRZECZNE, gm. Płoniawy-Bramura, woj. Ostrołęka
St. 3, ceramika trzcieniecka, AZP 42-67.

286. KSIĄŻKI, woj. Toruń
St. ?, miedziana siekierka płaska, H. Otto, W. Witter 1952, 130; A. Szpunar 1987, 13.
287. KUCBOREK, gm. Papowo Biskupie, woj. Toruń
St. 4 (? + 6 + 7 + 21), ceramika łużycka, AZP 35-43.
288. KUCHARY-JEŻEWO, gm. Bielsk, woj. Płock
St. 1, ceramika łużycka, AZP 48-55.
289. KUCZBORK, gm. Kuczborok-Osada, woj. Ciechanów
St. ?, osada łużycka, J. Dąbrowski 1972, 234.
290. KUCZWAŁY, gm. Chełmża, woj. Toruń
a) St. 2 (? + 3 + 4), ceramika łużycka, AZP 37-44,
b) St. 6, ceramika łużycka, AZP 37-44,
c) St. 12, ceramika łużycka, AZP 37-44.
291. KULANY, gm. Wieczfnia Kościelna, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 234.
Kulasy patrz KULANY
292. KUNIN, gm. Goworowo, woj. Ostrołęka
St. 4, cmentarzysko łużyckie, T. Węgrzynowicz 1969, 397n.
293. KURKI, gm. Olsztynek, woj. Olsztyn
St. ?, czekan brązowy, E. Šturms 1936, 90.
294. KURŻĘTNIK, woj. Toruń
a) St. 24 (? + 25), ceramika łużycka, AZP 32-52,
b) St. ?, cmentarzysko łużyckie, W. Łęga 1925, 250n.
295. KURZYSKA, gm. Lelis, woj. Ostrołęka
St. 3, ceramika łużycka, AZP 37-70.
296. KWIDZYŃ, woj. Elbląg
a) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 49n.,
b) St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Dąbrowski 1968, 40n.
297. KWIETNIEWO, gm. Rychliki, woj. Elbląg
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 16.
298. KWIK, gm. Pisz, woj. Suwałki
St. ?, brązowy grot, C. Engel 1935, 253.
299. LENIE WIELKIE, gm. Dobrzyń n. Wisłą, woj. Włocławek
St. 5, ceramika łużycka, AZP 47-51.
300. LEŚNA, gm. Suraż, woj. Białystok
St. 4, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 42-86.
301. LIPIENEK, gm. Lisewo, woj. Toruń
St. 5, ceramika łużycka, AZP 34-44.
302. LIPIŃSKIE, gm. Miłki, woj. Suwałki
St. ?, brązowy grot, E. Šturms 1936, 105; archiwum MOK Suwałki.
303. LIPNIKI, gm. Łyse, woj. Ostrołęka
St. 1, zabytki łużyckie, AZP 33-71.
304. LIPNO, woj. Włocławek
St. 1-2, ceramika łużycka, A. Witkowska 1952, 294.
305. LIPNO-WIEŚ II, gm. Lipno, woj. Włocławek
St. 1, ceramika łużycka, AZP 44-49.
306. LIPOWINA, gm. Braniewo, woj. Elbląg
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Dąbrowski 1968, 188.
Lisi Las patrz CHOCHÓŁ
307. LISKI, gm. Stare Juchy, woj. Suwałki
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, C. Engel 1935, 307.
308. LISÓW, gm. Pastęk, woj. Elbląg
St. 3, ceramika łużycka, M. Jagodziński 1989, 42.
Liszyno patrz ŚLUPNO
309. LUBERADZ, gm. Ojrzeń, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 234.
310. LUBICZ DOLNY, gm. Lubicz, woj. Toruń
St. 1 (? + 2), ceramika łużycka, AZP 39-45.
311. LUBOWIDZ, woj. Ciechanów
St. ?, brązowy grot, J. Fogel 1988, 61.
312. LUDWIKOWO, gm. Stara Biała, woj. Płock
St. 1, ceramika trzcinińska, AZP 49-53.
313. ŁACHA, gm. Turośl, woj. Łomża
St. 21, ceramika łużycka, AZP 31-73.
314. ŁACHY, gm. Rzewnie, woj. Ostrołęka
St. 2, ceramika łużycka, AZP 45-70.
315. ŁAPINÓŻ, gm. Osiek, woj. Toruń
St. ?, ceramika iwieńsko-trzcinińska, A. Gardawski 1959, 22.
316. ŁASIN, woj. Toruń
a) St. 1, osada łużycka, IA...1979, 109,
b) St. 2, osada łużycka, R. Kirkowski 1984, 57,
c) St. ?, naczynie łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 139.
317. ŁAWY, gm. Rzekuń, woj. Ostrołęka
St. 3, ceramika łużycka, AZP 39-72.
318. ŁAZIUKI, gm. Tykocin, woj. Białystok
St. 2, osada trzcinińska, AZP 35-82.
319. ŁAZY MAŁE, gm. Tykocin, woj. Białystok
St. 4, ceramika domniemanej grupy surażskiej, krzemienie, AZP 35-82.
320. ŁĄŻYNEK, gm. Obrowo, woj. Toruń
St. ?, ceramika łużycka, archiwum J. Kostrzewskiego; J. Chudziakowa 1974, 156.
321. ŁĘG, gm. Chełmno, woj. Toruń
St. ?, miecz brązowy, J. Fogel 1988, 63.
322. ŁĘG PRZEDMIEJSKI-KOŻLIĆHA, gm. Lelis, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika trzcinińska, krzemienie, AZP 38-72.
323. ŁĘG WITOSZYN, gm. Fabianki, woj. Włocławek
St. 3, ceramika łużycka, AZP 47-47.
324. ŁĘTOWO, gm. Bodzanów, woj. Płock
St. ?, bransoleta brązowa, J. Kostrzewski 1964, 46.
325. ŁĘŻANY, gm. Reszel, woj. Olsztyn
St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 43n.
326. ŁODZISKA, gm. Lelis, woj. Ostrołęka
a) St. 1, ceramika łużycka, AZP 37-70,
b) St. 2, ceramika trzcinińska i łużycka, krzemienie, AZP 37-70.
327. ŁOPACIN, gm. Sońsk, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, s. 235.
328. ŁUNOWO, gm. Braniewo, woj. Elbląg
St. ?, ceramika łużycka, H. Urbanek 1941, 28.
329. ŁYSOMICIE, woj. Toruń
St. ?, ceramika łużycka, J. Kostrzewski 1958, 221; J. Chudziakowa 1974, 156.
330. MACIKOWO, gm. Golub-Dobrzyń, woj. Toruń
a) St. 3, ceramika trzcinińska, krzemienie, A.Z. Bokiniec 1993, 63,
b) St. 9, osada iwieńsko-trzcinińska, A.Z. Bokiniec 1993, 63n.
331. MAGNUSZEW MAŁY, gm. Szelków, woj. Ostrołęka
St. ? (Borków), ceramika trzcinińska, PMA.
332. MAJKI, gm. Zawidz, woj. Płock
St. ?, skarb (?) brązowy, J. Kostrzewski 1964, 48.
333. MALBORK, woj. Elbląg
a) St. ?, szpila brązowa, M. Gedl 1983, 31n.,
b) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 30n.,
c) St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Dąbrowski 1968, 188.
334. MALBORK-WIELBARK, woj. Elbląg
a) St. ?, skarb brązowy, E. Šturms 1936, 30n.,
b) St. ?, cmentarzysko łużyckie, W. Gaerte 1931, 112.
335. MALEWO, gm. Stary Targ, woj. Elbląg
St. ?, skarb brązowy, E. Šturms 1936, 73n.
336. MALINKA, gm. Wydminy, woj. Suwałki
St. ?, brązowy grot, C. Engel 1935, 253.
337. MALISZEWO, gm. Lipno, woj. Włocławek
a) St. 1, ceramika łużycka, AZP 43-48,
b) St. 13, ceramika łużycka, AZP 43-48.
338. MALUSZYN, gm. Szczutowo, woj. Płock
St. 1, ceramika trzcinińska, krzemienie, AZP 43-52.
339. MAŁACHOWO, gm. Lelis, woj. Ostrołęka
St. 5, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 37-70.
340. MAŁA KĘPA, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. Bydgoszcz
St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1968.
341. MAŁE CZYSTE, gm. Stolno, woj. Toruń
a) St. 53, ceramika łużycka, AZP 34-42,
b) St. 64, ceramika łużycka, AZP 34-42,

- c) St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 122.
- d) St. ?, płaska siekierka miedziana, A. Szpunar 1987, 19.
Małe Lipieńskie patrz LIPIEŃSKIE
342. MAŁE RADOWISKA, gm. Wąbrzeźno, woj. Toruń
a) St. 59, osada iwieńsko-trzcinińska, ceramika łużycka, Katalog 1989, 47,
b) St. 60, osada iwieńsko-trzcinińska, Katalog 1989, 47,
c) St. 93, kurhany (?) łużyckie, IA...1974, 283.
343. MAŁYSZÓWKA, gm. Dąbrowa Białostocka, woj. Białystok
St. 4, osada domniemanej grupy surażskiej, IA...1989, 26n.
344. MARCINKOWO, gm. Purda, woj. Olsztyn
St. 7, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 26-63.
345. MASZEWO, gm. Stara Biała, woj. Płock
St. 2, ceramika łużycka, PMA.
346. MATEUSZEK, gm. Mikołajki, woj. Suwałki
St. ?, ceramika łużycka, K.O. Rossius 1933, 26; kartoteka H. Schleifa.
347. MATYSKI, gm. Węgorzewo, woj. Suwałki
St. ?, grot brązowy, C. Engel 1935, 255.
348. MAŻANY, gm. Kętrzyn, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 80.
349. MAKOLIN-KOLONIA, gm. Bodzanów, woj. Płock
St. 2, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 235.
350. MAŹYKI, gm. Iława, woj. Olsztyn
St. 5, ceramika łużycka, AZP 27-54.
351. MEŁNO, gm. Gruta, woj. Toruń
St. 7, ceramika łużycka, AZP 31-47.
352. MICHALIN, gm. Somianka, woj. Ostrołęka
a) St. 1, ceramika trzcinińska, AZP 50-69,
b) St. 2, ceramika trzcinińska, AZP 50-69.
353. MIEJSKA WIEŚ, gm. Jeziorany, woj. Olsztyn
St. ?, czekan brązowy, M. Mączkowska 1973a.
354. MIELNIK, woj. Białystok
St. 8, ceramika łużycka, AZP 54-85.
355. MIERZENIEC, gm. Gzy, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika łużycka, AZP 45-65.
356. MILEWKO, gm. Zawidz, woj. Płock
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 67.
357. MILEWO, gm. Trzcianne, woj. Łomża
St. 1, ceramika trzcinińska, PMA.
358. MIŃCZEWO, gm. Drohiczyn, woj. Białystok
a) St. 1, ceramika trzcinińska i łużycka, A. Gardawski 1959, 68; J. Dąbrowski 1961, 27,
b) St. 2, ceramika łużycka, K. Burek 1991,
c) St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1961, 27.
359. MISZEWO STRZAŁKOWSKIE, gm. Słupno, woj. Płock
a) St. 1, osada łużycka, J. Miśkiewicz 1964,
b) St. 4, osada łużycka IA...1967, 243.
360. MISZEWO MUROWANE, gm. Bodzanów, woj. Płock
St. 5, grób łużycki, J. Dąbrowski 1972, 235.
361. MLEWO, gm. Kowalewo Pomorskie, woj. Toruń
St. 4, ceramika łużycka, AZP 36-45.
362. MŁAWA, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Głosik 1975, 443n.
363. MŁODYNIN, gm. Szydłowo, woj. Ciechanów
St. 3, ceramika trzcinińska, AZP 39-61.
364. MŁYNIĘC GÓRNY, gm. Lubicz, woj. Toruń
St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 156n.
365. MOCHTY, gm. Zakroczym, woj. Warszawa
St. ?, ceramika trzcinińska, PMA.
366. MODRZEWIE, gm. Szczutowo, woj. Płock
St. 3, ceramika trzcinińska, krzemienie, AZP 43-52.
367. MOGOWO, gm. Nasielsk, woj. Ciechanów
St. 2, ceramika łużycka, AZP 50-64.
368. MOJTNYNY, gm. Piecki, woj. Olsztyn
St. ?, cmentarzysko łużyckie, M. Hoffmann 1992b, 329n.
369. MOKÓWKO, gm. Dobrzyń n. Wisłą, woj. Włocławek
St. 1 (? + 2), ceramika łużycka, AZP 47-51.
370. MOKRSK, gm. Bielsk, woj. Płock
St. ?, grot rogowy, J. Fogel 1988, 69.
371. MONTOWO, gm. Grodziczno, woj. Toruń
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 92.
372. MORUSY, gm. Krypno, woj. Białystok
St. 1, ceramika trzcinińska, AZP 35-83.
373. MOSZYN, gm. Pułtusk, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika trzcinińska, AZP 46-66.
374. MOTULE STARE, gm. Filipów, woj. Suwałki
St. 10, ceramika trzcinińska (?), AZP 15-82.
375. MSZANO, gm. Brodnica, woj. Toruń
a) St. 7, ceramika iwieńsko-trzcinińska, A.Z. Bokiniec 1987, 211,
b) St. 14, ceramika iwieńsko-trzcinińska, IA...1990, 2,
c) St. 15, ceramika iwieńsko-trzcinińska, M. Brodnica.
376. MYSZYNIĘC, woj. Ostrołęka
St. ?, fragment naszyjnika brązowego, PMA.
377. MYŚLIWIEC, gm. Wąbrzeźno, woj. Toruń
St. 19 (? + 20), ceramika łużycka, AZP 34-47.
378. NAKOMIADY, gm. Kętrzyn, woj. Olsztyn
St. ?, brązowy grot, C. Engel 1935, 253.
379. NASIEROWO GÓRNE, gm. Gołymín-Ośrodek, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika łużycka, AZP 44-36.
380. NAWRA, gm. Łubianka, woj. Toruń
St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 157.
381. NIEDANOWO, gm. Kozłowo, woj. Olsztyn
St. 2, grób łużycki, W. Ziemińska-Odojowa 1973, 330.
382. NIEMIRÓW, gm. Mielnik, woj. Białystok
a) St. 4, ceramika trzcinińska, AZP 55-86,
b) St. ? (Kapliczysko), ceramika trzcinińska i sztrychowana, PMA.
383. NITKI, gm. Biała Piska, woj. Suwałki
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 72n.
384. NOWA RUDA, gm. Turośl, woj. Łomża
St. 7, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 31-73.
385. NOWA TURZA, gm. Tuchowo, woj. Włocławek
a) St. 3, ceramika łużycka, AZP 46-51,
b) St. 5, ceramika łużycka, AZP 46-51.
386. NOWA WIEŚ, gm. Lubicz, woj. Toruń
St. ?, naczynie iwieńskie, W. Sarnowska 1969, 137.
387. NOWA WIEŚ, gm. Rogowo, woj. Włocławek
St. 4, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 41-49.
388. NOWA WIEŚ, gm. Sztum, woj. Elbląg
St. ?, cmentarzysko łużyckie, W. Heym 1938, 147n.
389. NOWA WIEŚ, gm. Wielgie, woj. Włocławek
St. 2, ceramika trzcinińska, AZP 46-49.
390. NOWE DOBRA, gm. Chełmno, woj. Toruń
St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 37n.; J. Chudziakowa 1974, 122n.; archiwum M.f.Vor- u. Frühgeschichte Berlin.
391. NOWE PRZEWODOWO, gm. Gzy, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika łużycka, AZP 46-66.
392. NOWOGRÓD, woj. Łomża
a) St. 1, osada trzcinińska, IA...1974, 189,
b) St. ?, ceramika łużycka, T. Węgrzynowicz 1969, 401,
c) St. ?, toporek kamienny, MOK Łomża.
393. NOWOGRÓD, gm. Golub-Dobrzyń, woj. Toruń
St. 1, ceramika łużycka, R. Jakimowicz 1925, 307.
394. NOWOGRÓDEK, gm. Czernikowo, woj. Włocławek
a) St. 5, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 43-46,
b) St. 23, ceramika łużycka, AZP 43-46.
395. NOWY DWÓR, gm. Orneta, woj. Elbląg
St. 4, ceramika łużycka, J. Okulicz, M. Jagodziński 1987, 18.
396. NOWY DWÓR, gm. Radzyń Chełmiński, woj. Toruń
St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 169.

- Nowy Dwór patrz NOWE DOBRA
397. NOWY SIELC, gm. Rzewnie, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika trzciniecka, AZP 44-69.
398. NOWY TARG, gm. Stary Targ, woj. Elbląg
St. 6, cmentarzysko łużyckie, W. Heym 1938, 144n.;
E. Kazimierczak, E. Wichrowska 1987, 289n.; kartoteka
H. Schleifa.
399. NOWY ZAMOŚĆ, gm. Rościszewo, woj. Płock
a) St. 3, ceramika łużycka, AZP 42-54,
b) St. 6, ceramika łużycka, AZP 42-54.
400. NUR-KOLONIA, gm. Nur, woj. Łomża
St. 1, cmentarzysko łużyckie, T. Węgrzynowicz 1970.
401. OBLUDZIN, gm. Płoniawy-Bramura, woj. Ostrołęka
St. 2, ceramika łużycka, AZP 42-67.
402. OBRZYNOWO, gm. Prabuty, woj. Elbląg
St. 3, ceramika łużycka, AZP 24-49.
403. OGRODNIKI, gm. Siemiatycze, woj. Białystok
a) St. 1, ceramika łużycka, R. Mikłaszewska 1961,
b) St. 17, ceramika trzciniecka, AZP 53-83,
c) St. ?, ceramika trzciniecka, A. Gardawski 1959, 71.
404. OGRÓDKI, gm. Miłki, woj. Suwałki
a) St. ?, toporek kamienny, C. Engel 1935, 208n.,
b) St. ?, kamień kanelurowany, C. Engel 1935, 255.
405. OLESZNO, gm. Wielgie, woj. Włocławek
St. ?, fragment toporka kamiennego, MOK Płock (J. Fogel
1988, 76 cytuje omyłkowo inny toporek).
406. OLSZEWSKA, gm. Lelis, woj. Ostrołęka
St. 14, ceramika trzciniecka, AZP 37-70.
407. OLSZEWSKA-KĄTY, gm. Lelis, woj. Ostrołęka
St. 3, ceramika trzciniecka, AZP 37-70.
408. OLSZTYN
a) St. 1 (Hermanowo), osada łużycka, J. Antoniewicz
1964,
b) St. ?, brązowa siekierka z tulejką, E. Šturms 1938, 55.
409. OŁDAKI, gm. Gzy, woj. Ciechanów
a) St. 1, ceramika łużycka, AZP 46-65,
b) St. 5, ceramika trzciniecka, AZP 45-66.
410. OŁTARZE-GOŁACZE, gm. Nur, woj. Łomża
St. 1, osada łużycka, T. Węgrzynowicz 1972.
411. OSETNIK, gm. Ornetka, woj. Elbląg
St. 34, ceramika łużycka, AZP 16-56.
412. OSIEK, gm. Mochowo, woj. Płock
St. 1, ceramika trzciniecka, A. Gardawski 1959, 23.
413. OSIEK GÓRNY, gm. Gołymín-Ośrodek, woj. Ciechanów
St. 3, ceramika łużycka, AZP 45-65.
414. OSŁOWO, gm. Mielnik, woj. Białystok
St. 1 + 2, ceramika trzciniecka, PMA.
415. OSŁOWO-KOLONIA, gm. Mielnik, woj. Białystok
St. 7, ceramika łużycka, IA...1980, 163.
416. OSNOWO, gm. Chełmno, woj. Toruń
a) St. 5, ceramika łużycka, AZP 33-42,
b) St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1974,
123.
417. OSÓWKA, gm. Perlejewo, woj. Łomża
St. 8, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 50-81.
418. OSOWIEC, gm. Goniądz, woj. Białystok
a) St. ?, ceramika trzciniecka, A. Gardawski 1959, 71,
b) St. ?, skarb złoty, J. Kostrzewski 1964, 53n.
419. OSTROŁĘKA
a) St. 10, ceramika trzciniecka, AZP 38-71,
b) St. ?, toporek kamienny, MOK Ostrołęka.
420. OSTRÓDA, woj. Olsztyn
St. ?, skarb brązowy, O. Kleemann 1942.
421. OSTRÓDA-ZAJEZIERZE, woj. Olsztyn
St. 11, ceramika późnej epoki brązu, H. Urbanek 1941,
192; J. Kostrzewski 1956, 41.
422. OŚMIAŁOWO, gm. Lipno, woj. Włocławek
St. 5, ceramika trzciniecka, AZP 44-48.
Ośnica patrz PŁOCK-OŚNICA
423. OŻUMIECH, gm. Krzynowłoga Mała, woj. Ostrołęka
St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Miśkiewicz 1973;
IA...1984, 54.

424. PAPARZYN, gm. Stolno, woj. Toruń
St. ?, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 124.
425. PAPOWO TORUŃSKIE, gm. Łysomice, woj. Toruń
a) St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Chudziakowa
1974, 158,
b) St. ?, grot brązowy, J. Chudziakowa 1974, 158n.,
c) St. ?, szpila brązowa, J. Chudziakowa 1974, 159.
426. PARSKI, gm. Grudziądz, woj. Toruń
a) St. 2, osada łużycka, R. Boguwolski 1972, 5,
b) St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1974,
138.
427. PARZEŃ, gm. Brudzeń Duży, woj. Płock
St. ?, ceramika łużycka, J. Głosik 1961a, 340.
428. PASŁĘK, woj. Elbląg
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987,
50.
429. PASYM, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987,
48.
430. PAWŁOWO, gm. Sierpc, woj. Płock
St. ?, grób (?) łużycki, F. Tarczyński 1879, archiwum
J. Kostrzewskiego.
431. PAWŁOWO, gm. Szydłowo, woj. Ciechanów
St. ?, grot brązowy, J. Fogel 1988, 79.
432. PĘDZEWO, gm. Zawiesz Wielka, woj. Toruń
St. 11, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 39-41.
433. PIASKI, gm. Grudziądz, woj. Toruń
St. 1, ceramika łużycka, AZP 31-45.
434. PIĄTKI, gm. Lipno, woj. Włocławek
a) St. 3, ceramika łużycka, AZP 44-50,
b) St. 6, ceramika łużycka, AZP 44-50.
435. PIECZARKI, gm. Pozezdrze, woj. Suwałki
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Dąbrowski 1968,
188.
436. PIEGŁOWO, gm. Szydłowo, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika łużycka, AZP 39-62.
437. PIERZCHAŁY, gm. Czernice Borowe, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Ostaszewski 1934, 55;
archiwum J. Kostrzewskiego.
438. PIETRAKI, gm. Olszewo-Borki, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika trzciniecka, AZP 38-71.
Piękny Las patrz CHLEBOWO-PIĘKNY LAS
439. PILWA, gm. Węgorzewo, woj. Suwałki
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Dąbrowski 1968,
34n.
440. PININO, gm. Rogowo, woj. Włocławek
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987,
67n.
441. PIÓRKOWO, gm. Płoskinia, woj. Elbląg
a) St. 1, cmentarzysko łużyckie, A. Waluś 1990; 1992,
b) St. ?, brązowa siekierka z tulejką, C. Engel 1935,
309.
442. PIWNICE, gm. Łysomice, woj. Toruń
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987,
48.
443. PIWNICE-STRUGAJ, gm. Łysomice, woj. Toruń
St. 4, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 166n.
444. PLUSKOWESY, gm. Chełmża, woj. Toruń
St. 6 (? + 8), ceramika łużycka, AZP 36-44.
445. PŁOCK
a) St. 61 (? + 62), ceramika łużycka, krzemień,
AZP 50-54,
b) St. pod wieżą katedralną, skarb (?) brązowy, brązowa
siekierka z brzegami, G. Proniewski 1921, 94;
A. Szpunar 1987, 47,
c) St. ?, brązowy miecz, W. Szafranski 1978.
446. PŁOCK-BOROWICZKI
St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Przyborowski 1873, 94;
archiwum J. Kostrzewskiego.
447. PŁOCK-GRABÓWKA
St. 4 i 7 wg AZP, groby łużyckie, J. Dąbrowski 1959,
259.

448. PŁOCK-OŚNICA
Wg AZP St. 6; 7; 78; 81 i 83 — materiały z wydm nie
do zlokalizowania, zapewne to więcej niż jedno stanowisko:
cmentarzysko łużyckie, zabytki brązowe i ceramika trzci-
niecka i łużycka, J. Przyborowski 1873, 43n.; A. Bryk-
czyński 1880, 3n.; A. Gardawski 1959, 72; J. Dąbrowski
1959, 259; M. Gedl 1983, 81n.; archiwum J. Kostrzew-
skiego; archiwum M.f. Vor- u. Frühgeschichte Berlin.
449. PŁOCK-TRZEPOWO
St. 2, ceramika łużycka, AZP 49-54.
450. PŁOCK-WINIARY
St. ?, ceramika łużycka, J. Głosik 1961a, 340.
451. PŁONCZYN, gm. Wielgie, woj. Włocławek
St. 1, ceramika trzciniecka, AZP 46-50.
452. PŁONCZYNEK, gm. Wielgie, woj. Włocławek
St. ?, skarb brązowy, J. Kostrzewski 1964, 54.
453. PŁONKA-MATYSKI, gm. Łapy, woj. Białystok
St. 1, ceramika łużycka, AZP 40-83.
454. PŁUTOWO, gm. Kijewo Królewskie, woj. Toruń
St. 3, ceramika łużycka, AZP 34-41.
455. POBYŁKOWO, gm. Pokrzywnica, woj. Ciechanów
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Kostrzewski 1964,
54.
456. PODBIELE, gm. Stary Lubotyń, woj. Ostrołęka
St. ?, cmentarzysko łużyckie, ZOW 1973, 225.
457. PODGÓRZE, gm. Mała Wieś, woj. Płock
St. 1, osada łużycka, J. Dąbrowski 1959c.
458. PODGÓRZE, gm. Młynary, woj. Elbląg
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 47n.
459. PODGRODZIE, gm. Lelis, woj. Ostrołęka
St. 2, ceramika trzciniecka, AZP 37-72.
460. PODLESIE, gm. Szczutowo, woj. Płock
St. 4, ceramika trzciniecka, AZP 42-52.
461. PODNIETRZEBA, gm. Chrostkowo, woj. Włocławek
St. ?, naramiennik brązowy, Z. Podkowińska 1949, 151.
Podwiesiek patrz DOLNE WYMIARY
462. POGORZELEC, gm. Giby, woj. Suwałki
St. ?, brązowy grot, J. Głosik 1968, 426n.
463. POKRZYWNICA, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 236.
464. POLIKSY, gm. Dzierżgoń, woj. Elbląg
St. 3, ceramika łużycka, krzemienie, M. Jagodziński
1989, 42.
465. POŁAPIN, gm. Kiwity, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987,
48.
466. POMOROWO, gm. Lidzbark Warmiński, woj. Olsztyn
St. 5, ceramika łużycka, krzemień, AZP 17-61.
467. PONIKIEW DUŻA, gm. Goworowo, woj. Ostrołęka
a) St. 5, ceramika trzciniecka, AZP 43-71,
b) St. 8, zabytki łużyckie, AZP 43-71.
468. POPIELNE, gm. Ruciane-Nida, woj. Suwałki
St. ?, fragment grotu brązowego, E. Šturms 1930, 136n.;
archiwum M.f. Vor- u. Frühgeschichte Berlin.
469. POPIOŁKI, gm. Turośl, woj. Łomża
a) St. 9, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 31-73,
b) St. 14, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 31-73.
470. POPOWLANY, gm. Tykocin, woj. Białystok
St. 2, osada łużycka, IA...1988, 55.
471. POPOWO-PARCELE, gm. Somianka, woj. Ostrołęka
St. 2, ceramika łużycka, J. Głosik 1991-1992, 224.
472. POPOWO-PIASKI, gm. Somianka, woj. Ostrołęka
St. 3, ceramika łużycka, PMA.
473. POREDY, gm. Zbójna, woj. Łomża
St. 2, ceramika trzciniecka, AZP 34-74.
474. POŚWIĘTNE, gm. Płońsk, woj. Ciechanów
a) St. ?, ceramika łużycka, J. Głosik 1975, 450,
b) St. ?, ceramika trzciniecka, J. Głosik 1975, 450.
475. POTRYTY, gm. Jeziorany, woj. Olsztyn
St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 42n.
476. POŻEGI, gm. Pisz, woj. Suwałki
St. 1, grób ze starszej epoki brązu, W. Gaerte 1926.

477. PRUSZCZYN, gm. Wyszogród, woj. Płock
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, J. Kostrzewski 1964,
59 (rysunek przedstawia inną siekierkę).
Pruszyńno patrz PRUSZCZYN
478. PRZASNYSZ-SWIERCZEWO, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika łużycka, M. Przasnysz.
479. PRZAŻEWO, gm. Ciechanów, woj. Ciechanów
St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Dąbrowski 1956.
480. PRZECHODY, gm. Gródek, woj. Białystok
St. 1, ceramika trzciniecka, AZP 37-89.
481. PRZECISZEWO, gm. Starożreby, woj. Płock
St. 4, ceramika łużycka, AZP 47-56.
482. PRZECZNO, gm. Lubianka, woj. Toruń
St. 20, ceramika łużycka, AZP 37-42.
483. PRZESŁAWICE, gm. Łasin, woj. Toruń
St. ?, skarb brązowy, E. Sprockhoff 1956, 52n.
484. PRZERWANKI, gm. Pozezdrze, woj. Suwałki
a) St. ?, cmentarzysko łużyckie, W. Gaerte 1931, 112,
b) St. ?, grot brązowy, E. Šturms 1936, 108.
485. PSARY, gm. Drobin, woj. Płock
St. 2, ceramika łużycka, AZP 47-56.
486. PUSTNIKI, gm. Sorkwity, woj. Olsztyn
St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 7n.;
kartoteka H. Schleifa.
487. PUTKOWICE NADOLNE, gm. Drohiczyn, woj. Białystok
St. ?, ceramika trzciniecka, krzemienie, PMA.
488. PUTKOWICE NAGÓRNE, gm. Drohiczyn, woj. Białystok
St. 3, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 51-81.
489. RACINIEWO, gm. Unisław, woj. Toruń
a) St. 11, ceramika łużycka, AZP 36-41,
b) St. 24, ceramika łużycka, krzemień, AZP 36-41.
490. RADOMEK, gm. Ćwawa, woj. Olsztyn
St. 5, toporek kamienny, AZP 28-52.
491. RADOMICE, gm. Lipno, woj. Włocławek
St. 2, ceramika łużycka, AZP 44-48.
492. RADOSZKI, gm. Grażawy, woj. Toruń
St. ?, skarb brązowy, K. Langenheim 1934.
493. RADOTKI, gm. Brudzeń Duży, woj. Płock
St. 2, ceramika łużycka, MOK Płock.
Radowska patrz WIELKIE RADOWISKA
494. RADZYŃ CHELMIŃSKI, woj. Toruń
a) St. ?, fragment siekierki z brzegami, A. Szpunar 1987,
45n.,
b) St. ?, brązowa siekierka z tulejką, L.J. Łuka 1985,
28.
495. RAŃSK, gm. Dźwierzuty, woj. Olsztyn
St. ?, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 46.
496. REGIMIN, woj. Ciechanów
St. ?, cmentarzysko łużyckie, R. Jakimowicz 1935, 224.
497. REMBIELIN, gm. Brudzeń Duży, woj. Płock
St. ?, cmentarzysko łużyckie, T. Malinowski 1961, 99.
498. RESZEL, woj. Olsztyn
a) St. 1, kurhan łużycki, C. Engel 1935, 334,
b) St. 16, czekan brązowy, E. Šturms 1936, 113.
499. RETOWY, gm. Sępólno, woj. Olsztyn
St. ?, kurhan łużycki, C. Engel 1935, 334.
500. ROJE, gm. Miłakowo, woj. Olsztyn
a) St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Kostrzewski 1956,
14n.,
b) St. 7, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 20-57,
c) St. 24, ceramika łużycka, AZP 20-57.
501. ROGOWO, gm. Lubicz, woj. Toruń
a) St. 1 (?), cmentarzysko łużyckie, J. Kostrzewski 1933,
78.; J. Chudziakowa 1974, 160,
b) St. 1, ceramika łużycka, AZP 39-45,
c) St. 23, ceramika łużycka, AZP 38-45,
d) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987,
71.
502. ROGÓŻNO, woj. Toruń
a) St. 1, ceramika łużycka, AZP 29-46,
b) St. 19 (? + 21), ceramika łużycka, AZP 29-46,
c) St. 26 (? + 27), ceramika łużycka, AZP 29-46.

503. ROSTKI, gm. Troszyn, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika łużycka, mat. J. Okulicza.
504. ROSTKOWO, gm. Czernice-Borowe, woj. Ciechanów
St. ?, skarb brązowy, A. Szpunar 1987, 65n.
505. ROZPĘDZINY, gm. Kwidzyń, woj. Elbląg
St. ?, miedziana siekierka płaska, A. Szpunar 1987, 16.
506. RÓŻAN, woj. Ostrołęka
a) St. ?, ceramika trzcinięcka, A. Gardawski 1959, 74,
b) St. ?, ceramika łużycka, J. Głosik 1975, 453.
507. RUCIANE-NIDA, woj. Suwałki
St. ?, skarb brązowy, J. Dąbrowski 1968, 35.
508. RUDA, gm. Grudziądz, woj. Toruń
St. 3 (? + 4), ceramika łużycka, AZP 32-44.
509. RUDNIK, gm. Grudziądz, woj. Toruń
a) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987,
60,
b) St. ?, fragment sztabki brązowej, J. Kostrzewski 1953,
210.
510. RUMY, gm. Dźwierzuty, woj. Olsztyn
St. ?, skarb brązowy, A. Bezenberger 1904, 44n.
511. RUNICE, gm. Drohiczyń, woj. Białystok
a) St. 1, ceramika łużycka, AZP 52-81,
b) St. 4, ceramika trzcinięcka, AZP 52-81,
c) St. 6, ceramika trzcinięcka, AZP 52-81,
d) St. ?, ceramika trzcinięcka, A. Gardawski 1959, 74,
e) St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1961, 32.
512. RUSY, gm. Braniewo, woj. Elbląg
St. 1, brązowa siekierka z brzegami, C. Engel 1935, 207n.
513. RUSZKOWO, gm. Dobrzyń n. Wisłą, woj. Włocławek
St. 4, ceramika łużycka, AZP 47-51.
514. RUTKI, gm. Karniewo, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika łużycka, AZP 44-65.
515. RYBAKI, gm. Miastkowo, woj. Łomża
St. 1, osada łużycka, IA...1978, 68n.
516. RYBITWY, gm. Pisz, woj. Suwałki
St. 1, groby z wczesnej epoki brązu, E. Šturms 1936,
183n.; M. Gedl 1984, 14.
517. RYBNO, gm. Sorkwity, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, C. Engel 1935, 309.
518. RYCHNOWO WIELKIE, gm. Kowalewo Pomorskie,
woj. Toruń
St. 3, ceramika łużycka, AZP 37-45.
519. RYDZEWÓ, gm. Sierpc, woj. Płock
a) St. 1, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 43-53,
b) St. 2, ceramika trzcinięcka, AZP 43-53.
520. RYŃSK, gm. Wąbrzeźno, woj. Toruń
a) St. 92, osada łużycka, M Grudziądz,
b) St. 106, ceramika łużycka, AZP 35-45,
c) St. 107 (? + 109), ceramika łużycka, AZP 35-45,
d) St. ?, skarb brązowy, J. Chudziakowa 1974, 169n.
521. RZECK, gm. Biskupiec, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Dąbrowski 1968,
188.
522. RZĘCZKOWO, gm. Zławieś Wielka, woj. Toruń
a) St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1974,
161n.,
b) St. 4, ceramika iwieńsko-trzcinięcka, A.Z. Bokinieć
1987, 211,
c) St. 8, ceramika łużycka, AZP 37-41,
d) St. 11, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 37-41.
523. SAMPLAWA-RODZONE, gm. Lubawa, woj. Olsztyn
St. 7, ceramika łużycka, AZP 29-53.
524. SAMUŁKI DUŻE, gm. Wyszki, woj. Białystok
St. 12, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 42-85.
525. SARNOWA GÓRA, gm. Sońsk, woj. Ciechanów
St. 2, cmentarzysko łużyckie, J. Dąbrowski 1959b.
526. SARNOWO, gm. Kuczborc-Osada, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika łużycka, AZP 38-57.
527. SAŃCZNO, gm. Korsze, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Dąbrowski 1955.
528. SAŃOPY, gm. Bisztynek, woj. Olsztyn
St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 44n.
529. SETROPIE, gm. Drobin, woj. Płock
St. ?, ceramika łużycka, archiwum J. Kostrzewskiego;
J. Dąbrowski 1972, 236.
530. SEK, gm. Ciechocin, woj. Toruń
St. ?, toporek kamienny, MOk Toruń.
531. SIELUŃ, gm. Różan, woj. Ostrołęka
St. ?, ceramika łużycka, Ł. Okuliczowa 1962, 86.
532. SIEMKI, gm. Reszel, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, E. Sprockhoff 1950,
131.
533. SIERAKOWO, gm. Kowalewo Pomorskie, woj. Toruń
St. ?, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 170.
534. SITNO, gm. Wąbrzeźno, woj. Toruń
St. ?, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 170.
535. SKAJE-BALCER, gm. Szczuczyn, woj. Łomża
St. 5, ceramika trzcinięcka, krzemienie, AZP 28-78.
536. SKANDAWA, gm. Barciany, woj. Olsztyn
St. ?, skarb brązowy, A. Bezenberger 1904, 40n.; kopie
w RGZM Moguncja.
537. SKATNIKI, gm. Reszel, woj. Olsztyn
St. ?, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 40.
538. SKŁUDZEWÓ, gm. Zławieś Wielka, woj. Toruń
St. ?, cmentarzysko łużyckie, W. Łęga 1925, 225n.
539. SKÓRZNO, gm. Fabianki, woj. Włocławek
a) St. 2, ceramika łużycka, AZP 47-48,
b) St. 3, ceramika łużycka, krzemień, AZP 47-48,
c) St. 6, osada łużycka, MOk Włocławek,
d) St. 7, ceramika łużycka, AZP 47-48.
540. SŁOCHY ANNOPOLSKIE, gm. Siemiatycze, woj. Białystok
St. 2, zabytki trzcinięckie i łużyckie, A. Gardawski 1959,
75n.; J. Dąbrowski 1961, 32n.
541. SŁOŃCZ, gm. Dąbrowa Chełmińska, woj. Bydgoszcz
St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1974,
132.
542. SŁUP, gm. Gruta, woj. Toruń
St. 25, ceramika iwieńsko-trzcinięcka, AZP 30-47.
543. SŁUP-MŁYN, gm. Gruta, woj. Toruń
St. 3, ceramika łużycka, W. Łęga 1925, 231.
544. SŁUPNO, woj. Płock
a) St. 1 i 2, osada łużycka, W. Szymański 1971, 231;
J. Głosik 1961a, 340,
b) St. 5, ceramika łużycka, IA...1975, 209,
c) St. 9, ceramika łużycka, materiał w IAE Warszawa,
d) St. 17, ceramika łużycka, AZP 51-55.
Słupski Młyn patrz SŁUP-MŁYN, SŁUP
545. SMOLNO, gm. Zławieś Wielka, woj. Toruń
St. ?, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 164.
Sobowice patrz SOBOWO
546. SOBOWO, gm. Brudzeń Duży, woj. Płock
St. ?, szpila brązowa, M. Gedl 1983, 98n.
547. SORKWITY, woj. Olsztyn
St. 3, cmentarzysko łużyckie, M. Hoffmann 1992b, 327n.
548. SOŚNIA, gm. Radziłów, woj. Łomża
St. 1, ceramika trzcinięcka, E. Kempisty, H. Więckowska
1983, 46.
549. SÓJKI, gm. Strzegowo-Osada, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1959, 253.
550. STACZE, gm. Kalinowo, woj. Suwałki
St. 6, brązowa siekierka z tulejką, J. Brzozowski
(w druku).
551. STALMIERZ, gm. Kikół, woj. Włocławek
a) St. 2, ceramika łużycka, AZP 41-49,
b) St. 6, ceramika łużycka, AZP 41-49.
552. STARA WOLA, gm. Szczutowo, woj. Płock
St. 1, ceramika trzcinięcka, AZP 42-53.
553. STARE GROCHY, gm. Poświętne, woj. Białystok
St. 1, zabytki trzcinięckie, J. Maciejczuk 1995, 14.
554. STARE KIEJKUTY, gm. Szczytno, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, M Szczytno.
555. STARE MIASTO, gm. Dzierzgoń, woj. Elbląg
a) St. ?, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 30,
b) St. ?, osada łużycka, „Altpreußen” 1938, 60.

556. STAROGRÓD, gm. Chełmno, woj. Toruń
St. 1, grób łużycki, J. Janikowski 1966; M. Gedl 1984,
22.
557. STARY TARG, woj. Elbląg
St. 6, ceramika łużycka, krzemień, AZP 21-49.
558. STARY ŻABIN, gm. Banie Mazurskie, woj. Suwałki
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Dąbrowski 1968,
188.
559. STERŁAWKI WIELKIE, gm. Giżycko, woj. Suwałki
St. ?, grób z wczesnej epoki brązu, W. Blajer 1990, 138.
560. STĘPOWÓ, gm. Rypin, woj. Włocławek
St. ?, ceramika łużycka, archiwum J. Kostrzewskiego.
561. STOLNO, gm. Miłakowo, woj. Olsztyn
St. 1, fragment sztyletu brązowego, groby łużyckie, zbiory
IA UW.
562. STOPKI, gm. Sępólno, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Dąbrowski 1968,
188.
563. STREGIEŁ, gm. Węgorzewo, woj. Suwałki
St. ?, brązowy grot, J. Dąbrowski 1968, 196.
564. STRUPCZEWÓ, gm. Brudzeń Duży, woj. Płock
St. 3, ceramika łużycka, AZP 48-51.
565. STRZESZEWÓ-KULISKI, gm. Starożreby, woj. Płock
St. ?, brązowy grot, J. Fogel 1988, 105.
566. STUDZIANKI, gm. Nasielsk, woj. Ciechanów
St. 7, ceramika trzcinięcka, krzemień, AZP 50-64.
567. STUPSK, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1959, 253.
568. SUCHACZ, gm. Tolkmicko, woj. Elbląg
St. 1, ceramika późnej fazy kultury rzucewskiej,
J. Dąbrowski 1963, 174n.
569. SUCHCICE, gm. Czerwin, woj. Ostrołęka
St. 2, ceramika trzcinięcka i łużycka, AZP 42-72.
570. SULKOWO-BARIANY, gm. Mochowo, woj. Płock
St. 1, ceramika łużycka, AZP 45-52.
571. SULNIKOWO, gm. Gzy, woj. Ciechanów
St. 2, ceramika łużycka, AZP 46-65.
572. SURAJNY, gm. Morąg, woj. Olsztyn
St. 1, cmentarzysko łużyckie, M. Hoffmann 1992, 25n.
573. SURAŻ, woj. Białystok
a) St. 3, osada domniemanej grupy surażskiej, J. Głosik
1969; IA...1990, 30. (St.3 publikowano jako st. 1 —
przyjęto numerację AZP),
b) St. 4, ceramika trzcinięcka, J. Maciejczuk 1995, 8n.,
c) St. 68, fragmenty toporków kamiennych, M Archo-
logiczne Poznań,
d) St. 73, ceramika trzcinięcka, IA...1967, 88,
e) St. 78, ceramika trzcinięcka, krzemienie, AZP 41-84.
574. SURAŻKOWO, gm. Supraśl, woj. Białystok
a) St. 2, ceramika trzcinięcka, AZP 36-89,
b) St. 4, ceramika trzcinięcka, krzemienie, AZP 35-89.
575. SZABDA-CEGIELNIA, gm. Brodnica, woj. Toruń
a) St. 2, ceramika iwieńsko-trzcinięcka, S. Jasnosz
1952, 82; M. Marciniak 1988,
b) St. 3, cmentarzysko łużyckie, M Brodnica.
576. SZCZĘSNE, gm. Purda, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Dąbrowski 1968,
40n.
577. SZCZYTNO, gm. Radzanowo, woj. Płock
St. 12, osada łużycka, materiał w IAE Warszawa.
578. SZELIGI, gm. Słupno, woj. Płock
St. 3, ceramika trzcinięcka, W. Szymański 1963, 79n.
579. SZPETAL DOLNY, gm. Fabianki, woj. Włocławek
St. ?, brązowa siekierka z piętką, J. Kostrzewski 1964,
73.
580. SZPETAL GÓRNY, gm. Fabianki, woj. Włocławek
a) St. 5, ceramika łużycka, krzemień, AZP 47-48,
b) St. 10, ceramika łużycka, AZP 47-48.
581. SZRAMOWO, gm. Prabuty, woj. Elbląg
St. ?, cmentarzysko łużyckie, C. Engel 1935, 110n.
582. SZRAMOWO, gm. Zbiczo, woj. Toruń
St. 29 (? + 28), ceramika łużycka, AZP 33-52.
583. SZTUM, woj. Elbląg
St. ?, cmentarzysko łużyckie, C. Engel 1935, 333.
584. SZTUMSKA WIEŚ, gm. Sztum, woj. Elbląg
a) St. 5, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 21-47,
b) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar
1987, 80.
Sztumskie Pole patrz SZTUMSKA WIEŚ (b).
585. SZUMANIE KĘPSKIE, gm. Zawidz, woj. Płock
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987,
68.
586. SZUMIŁOWO, gm. Radzyń Chełmiński, woj. Toruń
St. 11, ceramika łużycka, AZP 32-47.
587. SZUMSK, gm. Dzierzgowo, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 237.
588. SZYDŁOWO, woj. Ciechanów
St. 1, cmentarzysko łużyckie, ceramika trzcinięcka,
J. Dąbrowski 1959.
589. SZYDŁÓWEK, gm. Szydłowo, woj. Ciechanów
St. 7, cmentarzysko łużyckie, M Mława.
590. SZYDŁÓWEK-ZGRZEBSK, gm. Szydłowo, woj. Ciechanów
St. ?, skarb brązowy, J. Kostrzewski 1964, 73.
591. SZYLINA MAŁA, gm. Bartoszyce, woj. Olsztyn
St. ?, skarb brązowy, O. Tischler 1888, 10n.
592. SZYLINA WIELKA, gm. Bartoszyce, woj. Olsztyn
St. ?, skarb brązowy, C. Engel 1935, 256.
593. SZYMANY, gm. Szczytno, woj. Olsztyn
St. ?, brązowy grot, M Szczytno.
594. SZYNWAŁD, gm. Łasin, woj. Toruń
St. ?, ceramika trzcinięcka, M Grudziądz.
595. SZYNYCH, gm. Grudziądz, woj. Toruń
St. 14, ceramika łużycka, AZP 31-44.
596. ŚLEPOWRONY-CEMBOR, gm. Nur, woj. Łomża
St. 1, ceramika łużycka, J. Miśkiewicz 1962, 271.
597. Jezioro ŚNIARDWY, woj. Suwałki
a) brązowy czekan, A. Bezenberger 1904, 15,
b) brązowy naszyjnik, C. Engel 1935, 258,
c) bransoleta brązowa, J. Fogel 1988a, 194.
598. ŚPIGLÓWKA, gm. Reszel, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987,
72n.
599. ŚWIADKI, gm. Górowo Iławieckie, woj. Olsztyn
St. ?, skarb brązowy, E. Sprockhoff 1950, 118n.
600. ŚWIEDZIEBŃIA, woj. Toruń
St. 11, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 37-52.
Świercze patrz SZCZĘSNE
601. TARGONIE, gm. Regimin, woj. Ciechanów
St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Kostrzewski 1933, 65n.;
archiwum J. Kostrzewskiego.
602. TARGONIE, gm. Rutki, woj. Łomża
St. 1, ceramika trzcinięcka, MOk Łomża.
603. TCHÓRZANKA, gm. Iława, woj. Olsztyn
St. 1, ceramika łużycka, AZP 28-53.
604. TŁUCHOWO, woj. Włocławek
St. 1, ceramika łużycka, krzemień, AZP 45-51.
605. TOLKMICKO, woj. Elbląg
St. ?, ceramika późnej fazy kultury rzucewskiej, J. Dą-
browski 1963, 174n.
606. TOMASZE, gm. Czerwin, woj. Ostrołęka
St. 2, ceramika trzcinięcka i łużycka, ZOW 1973, 225;
AZP 41-72.
607. TONKIELE, gm. Drohiczyń, woj. Białystok
a) St. 2, ceramika łużycka, krzemienie, K. Burek 1991a,
b) St. ?, ceramika trzcinięcka, A. Gardawski 1959, 79.
608. TOPILEC, gm. Turośń Kościelna, woj. Białystok
St. 8, ceramika domniemanej grupy surażskiej, AZP 38-
84.
609. TOPORZYSKO, gm. Zławieś Wielka, woj. Toruń
St. 15 (? + 16 + 17), ceramika łużycka, AZP 38-40.
610. TORUŃ
a) St. 1 (Zamek), osada łużycka, J. Chudziakowa,
A. Kola 1974,
b) St. 1b, ceramika trzcinięcka, Z.A. Rajewski 1936, 211,

- c) St. 2, naczynie łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 166.
d) St. 186, osada łużycka, MOK Toruń,
e) St. 240, ceramika iwieńsko-trzcinińska, krzemienie, AZP 39-44,
f) St. 273, ceramika łużycka, AZP 40-44,
g) St. ?, naczynie łużyckie, bransoleta brązowa, M. Gedl 1971, 71.
h) St. ?, ceramika łużycka, toporek kamienny, J. Chudziakowa 1974, 112,
i) St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Kostrzewski 1958, 331,
j) St. Jakubskie Przedmieście, grot brązowy, J. Fogel 1988, 112.
611. TORUŃ-BARBARKA
a) St. 3, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 141,
b) St. ?, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 165.
612. TORUŃ-GREBOCIN
St. b.n., osada iwieńsko-trzcinińska, A.Z. Bokiniec 1993a.
613. TORUŃ-KASZCZOREK
St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Delekta 1935; J. Chudziakowa 1974, 150n.
Toruń-Strugaj patrz PIWNICE-STRUGAJ
614. TROJANY, gm. Grudusk, woj. Ciechanów
St. ?, cmentarzysko łużyckie, ZOW 1982, 113.
615. TRUSZKI-ZALESIE, gm. Kolno, woj. Łomża
St. 2, ceramika łużycka, AZP 30-76.
616. TRZCIANEK, gm. Wąbrzeźno, woj. Toruń
St. 15, ceramika łużycka, AZP 34-46.
617. TRZCIANKA, gm. Tuchowo, woj. Włocławek
St. 1, ceramika trzcinińska, AZP 47-51.
618. TRZEBIEGOSZCZ, gm. Lipno, woj. Włocławek
St. 1, cmentarzysko łużyckie, K. Jażdżewski 1936.
619. TURZNICA, gm. Ostróda, woj. Olsztyn
a) St. 7, ceramika łużycka, krzemień, AZP 27-55,
b) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 72n.
620. TURZNICE, gm. Grudziądz, woj. Toruń
St. ?, cmentarzysko łużyckie, W. Łęga 1925, 218n.
621. TYLICE, gm. Nowe Miasto Lubawskie, woj. Toruń
St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Kostrzewski 1936, ryc. 16.7.
622. ULATOWO-DABRÓWKA, gm. Jednorozec, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika łużycka, PSOZ Ostrołęka.
623. ULASZEWO, gm. Stara Biała, woj. Płock
a) St. 1, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 237,
b) St. 7, ceramika trzcinińska, AZP 49-52.
624. UNIEJEWO, gm. Brudzeń Duży, woj. Płock
St. ?, ceramika łużycka, brązowy grocik, T. Kowalewski 1909, 6; archiwum J. Kostrzewskiego.
625. UNISŁAW, woj. Toruń
a) St. 3, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 36-42,
b) St. ?, naczynie łużyckie, W. Łęga 1925, 252.
626. UNISZKI GUMOWSKIE, gm. Wieczfnia Kościelna, woj. Ciechanów
St. 4, ceramika łużycka, AZP 36-60.
627. WAŁYCZYK, gm. Wąbrzeźno, woj. Toruń
St. 4, ceramika iwieńsko-trzcinińska, AZP 35-47.
628. WARSZEWICE, gm. Lubianka, woj. Toruń
St. 2, (? + 3 + 4), ceramika łużycka, AZP 37-43.
629. WASILKÓW, woj. Białystok
St. 4, ceramika domniemanej grupy surażskiej, krzemienie, AZP 35-87.
630. WAWROCHY, gm. Szczytno, woj. Olsztyn
St. ?, czekan brązowy, H. Agde 1936, 9.
631. WAWRZYNY, gm. Bartoszyce, woj. Olsztyn
St. ?, cmentarzysko łużyckie, „Altpreußen” 1938, 57.
632. WĄBRZEŹNO, woj. Toruń
a) St. 5, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 171,
b) St. ?, skarb (?) brązowy, W. Blajer 1990, 142.
Wąbrzeźno (?) patrz WIELKIE RADOWISKA
633. WĄPIELSK, woj. Toruń
St. 15, ceramika trzcinińska, krzemień, AZP 37-50.
634. Jezioro WAŻ, gm. Orzysz, woj. Suwałki
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, E. Sprockhoff 1950, 130.
635. WESKAJMY, gm. Górowo Iławieckie, woj. Olsztyn
St. ?, grot brązowy, W. Gaerte 1929, 95.
636. WĘGORZEWO, woj. Suwałki
St. ?, brązowy grot, C. Engel 1935, 252n.
637. WĘGRY, gm. Sztum, woj. Elbląg
a) St. 1, ceramika łużycka, M. Haftka 1987,
b) St. 6, ceramika łużycka, krzemień, AZP 19-47.
638. WĘPIŁY, gm. Raciąż, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1959a, 167.
639. WICHOWO, gm. Lipno, woj. Włocławek
St. 5, ceramika łużycka, AZP 45-48.
640. WIECZFNIA KOLONIA, gm. Wieczfnia Kościelna, woj. Ciechanów
St. 3, ceramika trzcinińska, AZP 36-61.
641. WIECZFNIA KOŚCIELNA, woj. Ciechanów
St. 4, ceramika łużycka, AZP 36-61.
642. WIELBARK, woj. Olsztyn
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 70n.
Wielbark patrz MALBORK-WIELBARK
643. WIELGIE, woj. Włocławek
St. 5, ceramika łużycka, AZP 46-50.
644. WIELKIE RADOWISKA, gm. Dębowa Łąka, woj. Toruń
a) St. 34, ceramika iwieńska, krzemienie, AZP 35-47,
b) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 51,
c) St. ?, brązowa szpila, MOK Toruń.
645. WIELKIE SZCZEPANKI, gm. Łasin, woj. Toruń
St. 8, ceramika łużycka, AZP 30-47.
646. WIEPRZ, gm. Zalewo, woj. Olsztyn
St. ?, brązowy sztylet, M. Gedl 1980, 68.
647. WIERZBICA, gm. Serock, woj. Warszawa
a) St. 1, ceramika trzcinińska, AZP 50-67,
b) St. 3, ceramika trzcinińska, AZP 50-67.
648. WIERZCHUCA NADBUŻNA, gm. Drohiczyn, woj. Białystok
a) St. 6, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 51-81,
b) St. 7, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 51-81.
649. WIERZCHUCA NAGÓRNA, gm. Drohiczyn, woj. Białystok
St. 3, ceramika łużycka, AZP 51-81.
650. WIKROWO, gm. Gronowo Elbląskie, woj. Elbląg
St. 6, ceramika łużycka, M. Jagodziński 1989, 42.
651. WILAMOWICE, gm. Dzierżążnia, woj. Ciechanów
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, J. Głosik (w druku).
652. WILANOWO, gm. Mielnik, woj. Białystok
St. 5, brązowa siekierka z brzegami, MOK Białystok.
653. WILCZKOWO, gm. Lubomino, woj. Olsztyn
St. ?, brązowy grot, E. Śturms 1936, 114.
654. WILDNO, gm. Chrostkowo, woj. Włocławek
a) St. 3, ceramika łużycka, AZP 41-49,
b) St. 6, ceramika łużycka, AZP 41-49
c) St. ?, ceramika łużycka, A. Brykczynski 1880, 16.
655. WILKI, gm. Pisz, woj. Suwałki
St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 81.
656. WINCENTA, gm. Kolno, woj. Łomża
St. 3, ceramika łużycka, AZP 31-73.
657. WINDUGA, gm. Fabianki, woj. Włocławek
a) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 33,
b) St. ?, skarb (?) brązowy, dane niepewne — por. „Got-hiscandza” 1940, 3; J. Kostrzewski 1964, 76.
Winiary patrz PŁOCK-WINIARY
658. WINNA-WILKI, gm. Ciechanowiec, woj. Łomża
St. 3, ceramika łużycka, AZP 47-81.
659. WINNICA, gm. Brudzeń Duży, woj. Płock
St. 2, cmentarzysko łużyckie, MOK Płock.
660. WIŚNIEWO, woj. Ciechanów
St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1972, 238.

661. WIZNA, woj. Łomża
St. ?, ceramika trzcinińska, PMA.
662. WODZYMIN, gm. Radzanowo, woj. Płock
a) St. 1, ceramika łużycka, AZP 49-55,
b) St. 4, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 49-55.
663. WOJSZE, gm. Czerwin, woj. Ostrołęka
St. 1, osada łużycka, IA...1982, 233.
664. WOPLAWKI, gm. Kętrzyn, woj. Olsztyn
a) St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 41n.,
b) St. ?, skarb brązowy, W. Blajer 1990, 145n.
665. WOKIEJMY, gm. Lidzbark Warmiński, woj. Olsztyn
St. 1, cmentarzysko łużyckie, W. Gaerte 1927; C. Engel 1935, 214n.
666. WORZYTY, gm. Gietrzwałd, woj. Olsztyn
a) St. 1, cmentarzysko łużyckie, H. Urbanek 1941, 5n.; J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981,
b) St. 2, ceramika trzcinińska, osada łużycka, J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981a.,
c) St. 3, ceramika łużycka, J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981a,
d) St. 4, osada łużycka, J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981a,
e) St. 5, osada łużycka, J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981a.
667. WOŹNICE, gm. Mikołajki, woj. Suwałki
St. ?, brązowa siekierka z tulejką, E. Śturms 1938, 55n.
668. WÓLKA, gm. Orla, woj. Białystok
St. ? (Brestownik), ceramika trzcinińska i łużycka, A. Gardawski 1959, 81; J. Dąbrowski 1961, 33.
669. WÓLKA KLECZEWSKA, gm. Żuromin, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika łużycka, AZP 40-57.
670. WÓLKA KUNIŃSKA, gm. Goworowo, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika łużycka, krzemienie, T. Węgrzynowicz 1969, 410n.
671. WÓLKA ŁUKOWSKA, gm. Karniewo, woj. Ciechanów
St. 3, ceramika łużycka, AZP 43-65.
672. WÓLKA NADBUŻNA, gm. Siemiatycze, woj. Białystok
a) St. 2, ceramika trzcinińska, krzemienie, AZP 53-83,
b) St. 3, ceramika łużycka, AZP 53-83.
673. WÓLKA WOJCIECHÓWEK, gm. Rząśnik, woj. Ostrołęka
a) St. 2, ceramika trzcinińska, AZP 45-70,
b) St. 5, ceramika łużycka, AZP 45-70.
674. WÓLKA ZABUDOWSKA, gm. Somianka, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika łużycka, AZP 50-69.
675. WÓLKA ZAMKOWA, gm. Drohiczyn, woj. Białystok
a) St. ?, ceramika trzcinińska, A. Gardawski 1959, 81n.,
b) St. ?, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1961, 33.
676. WROGOCIN, gm. Drobín, woj. Płock
St. 3, ceramika łużycka, AZP 47-57.
677. WYCHÓDŹC, gm. Czerwińsk n.Wisłą, woj. Płock
a) St. 1, ceramika łużycka, J. Miśkiewicz 1963, 222,
b) St. 7, ceramika łużycka, AZP 53-60.
678. WYDRZNO, gm. Łasin, woj. Toruń
St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Chudziakowa 1974, 141.
679. WYKOWO, gm. Szupno, woj. Płock
a) St. 8, ceramika łużycka, AZP 51-55,
b) St. 9, ceramika trzcinińska, AZP 51-55.
680. WYLAZŁOWO, gm. Dobrzyń n.Wisłą, woj. Włocławek
St. 1, ceramika łużycka, AZP 47-50.
681. WYRĘBA, gm. Rypin, woj. Włocławek
St. ?, toporek kamienny, T. Kowalewski 1909, 20.
682. WYSZEMBORK, gm. Mrągowo, woj. Olsztyn
St. 4a, cmentarzysko łużyckie, IA...1988, 58.
683. WYSZOGRÓD, woj. Płock
St. ?, szpila brązowa, M. Gedl 1983, 99.
684. ZABOROWO, gm. Naruszewo, woj. Ciechanów
St. ?, cmentarzysko łużyckie, J. Dąbrowski 1957.
685. ZAJEZIERZE, gm. Sztum, woj. Elbląg
St. 1, cmentarzysko łużyckie, C. Engel 1935, 110n.
Zajezerze patrz OSTRÓDA-ZAJEZIERZE
686. ZAJĄCZNIKI, gm. Drohiczyn, woj. Białystok
St. ?, ceramika trzcinińska, PMA.
687. ZAJKI, gm. Trzcianna, woj. Łomża
St. 1, ceramika trzcinińska, MOK Białystok.
688. ZAKRZEWO, gm. Wielgie, woj. Włocławek
St. 2, ceramika łużycka, AZP 46-50.
689. ZALESIE, gm. Chełmża, woj. Toruń
a) St. 1, ceramika łużycka, AZP 37-44,
b) St. ?, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 167.
690. ZALESIE, gm. Myszyniec, woj. Ostrołęka
St. 4, ceramika trzcinińska, AZP 34-70.
691. ZAMOŚĆ, gm. Rościszewo, woj. Płock
St. 1, ceramika trzcinińska, AZP 42-54.
692. ZAWADY DWORSKIE, gm. Gołmin-Ośrodek, woj. Ciechanów
a) St. 2, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 44-65,
b) St. 3, ceramika łużycka, AZP 44-65.
693. ZAWADY-HUTA, gm. Płoniawy-Bramura, woj. Ostrołęka
St. 1, ceramika łużycka, AZP 41-67.
694. ZAWIDY, gm. Reszel, woj. Olsztyn
St. ?, szpila brązowa, C. Engel 1935, 305.
695. ZAWISZYN, gm. Elbląg, woj. Elbląg
St. ?, fragment bransolety brązowej, J. Fogel 1988a, 197.
696. ZAWYKI, gm. Suraż, woj. Białystok
St. ?, toporek kamienny, MOK Białystok.
697. ZBYTKOWO, gm. Lipno, woj. Włocławek
a) St. 2, ceramika łużycka, AZP 46-49,
b) St. 8, ceramika łużycka, AZP 46-49.
698. ZDORY, gm. Pisz, woj. Suwałki
St. ?, sztabka surowca brązowego, W. Gaerte 1929, 132.
699. ZEGRZE, gm. Serock, woj. Warszawa
a) St. ?, ceramika trzcinińska, A. Gardawski 1959, 82,
b) St. ?, brązowa siekierka z brzegami, PMA.
700. ZEŃBOK, gm. Regimin, woj. Ciechanów
a) St. 1, cmentarzysko łużyckie, J. Dąbrowski 1958,
b) St. 2, cmentarzysko łużyckie, J. Dąbrowski 1958,
c) St. 3, ceramika łużycka, J. Dąbrowski 1958, 86.
701. ZIELEŃ, gm. Wąbrzeźno, woj. Toruń
St. 38, ceramika trzcinińska, krzemienie, A.Z. Bokiniec 1993, 65n.
702. ZIELNOWO, gm. Radzyń Chełmiński, woj. Toruń
St. 8, ceramika łużycka, AZP 32-46.
703. ZŁAWIEŚ MAŁA, gm. Zławieś Wielka, woj. Toruń
St. 2, ceramika łużycka, AZP 38-41.
704. ZŁOTORIA, gm. Choroszcz, woj. Białystok
St. 6, ceramika trzcinińska, A. Gardawski 1959, 82.
705. ZŁOTORIA, gm. Lubicz, woj. Toruń
a) St. 34, ceramika iwieńsko-trzcinińska, krzemienie, AZP 40-44,
b) St. ?, skarb brązowy, W. Blajer 1990, 147n.,
c) St. ?, ceramika łużycka, J. Chudziakowa 1974, 167.
706. ZŁOWODY, gm. Wielgie, woj. Włocławek
St. 3 (? + 4), ceramika łużycka, AZP 46-49.
707. ZUZELA, gm. Nur, woj. Łomża
St. 3, ceramika trzcinińska i łużycka, R. Mikłaszewska-Balcer, T. Węgrzynowicz 1966, 179.
708. ŻABI RÓG, gm. Morąg, woj. Olsztyn
St. 3, cmentarzysko łużyckie, C. Engel 1935, 335.
709. ŻBIKI, gm. Krasne, woj. Ciechanów
St. 3, ceramika łużycka, AZP 42-65.
710. ŻEBRY, gm. Wąsosz, woj. Łomża
St. 1, ceramika trzcinińska, krzemienie, AZP 30-79.
711. ŻELAZNA GÓRA, gm. Braniewo, woj. Elbląg
St. ?, dłuto brązowe, A. Bezenberger 1904, 32.
712. ŻOCHOWO, gm. Sierpc, woj. Płock
a) St. 4, ceramika łużycka, AZP 44-52,
b) St. 6, ceramika łużycka, krzemienie, AZP 44-53.
713. ŻYCHOWO, gm. Raciąż, woj. Ciechanów
St. 1, ceramika łużycka, MOK Płock.
Żyda patrz JEDWABNO
714. ŻYGLAD, gm. Papowo Biskupie, woj. Toruń
a) St. 2, ceramika łużycka, AZP 35-43,

- b) St. 11 (? + 12 + 13), ceramika łużycka, AZP 35-43,
c) St. ?, bryłka miedzi, J. Kostrzewski 1953, 211.
715. ŻYŻNIEWO-KOLONIA, gm. Troszyn, woj. Ostrołęka
St. 2, ceramika łużycka, AZP 39-74.

MIEJSCOWOŚCI NIEZNANE

- woj. Toruń
naszyjnik brązowy, J. Chudziakowa 1974, 62.
— okolica Torunia
brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 72.
— dawny pow. Mława, woj. Ciechanów
przedmioty brązowe, J. Kostrzewski 1964, 51; J. Fogel
1988, 134.
— dawny pow. Pułtusk, woj. Ciechanów
przedmioty brązowe, J. Kostrzewski 1964, 57.

- okolica Lipna, woj. Włocławek
brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 72.
— Ziemia Dobrzyńska, woj. Włocławek
miecz brązowy, J. Fogel 1988, 28.
— dawny pow. Rypin, woj. Włocławek
siekierka brązowa z brzegami, A. Szpunar 1987, 79.
— Podlasie ceramika łużycka, M. Historyczne Lwów.
— dawny pow. Pasłęk, woj. Elbląg
brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 47n.
— dawny pow. Pasłęk, woj. Elbląg
brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 50n.
— okolica Kwidzyna, woj. Elbląg
naczynie łużyckie, M. Malbork.
— Mazury
brązowa siekierka z brzegami, A. Szpunar 1987, 71.

Bibliografia

Wykaz skrótów

AP	— Archeologia Polski	PAnt	— Pomorania Antiqua
APal	— Acta Palaeobotanica	PBF	— Prähistorische Bronzefunde
APol	— Archaeologia Polona	PPM	— Pamiętnik Muzeum Miedzi, I, Legnica
Badania Elbląg	— Badania archeologiczne w województwie elbląskim w latach 1980-1983, Malbork	Problemy	— Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu, Słupsk
Badania Toruń	— J. Chudziakowa (red.), Badania archeologiczne ośrodka toruńskiego w latach 1989-1992, Toruń	PZ	— Praehistorische Zeitschrift
BAR	— British Archaeological Reports	RB	— Rocznik Białostocki
FG	— Folia Quaternaria	SprArch	— Sprawozdania Archeologiczne Muzeum Archeologicznego
IA...(rok)	— Informator Archeologiczny. Badania...r., Warszawa	Sprawozdania PMA	— Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego
Kwartalnik HKM	— Kwartalnik Historii Kultury Materialnej	WA	— Wiadomości Archeologiczne
KMW	— Komunikaty Mazursko-Warmińskie	Woryty	— J. Dąbrowski (red.), Woryty. Studium archeologiczno-przyrodnicze zespołu osadniczego kultury łużyckiej, Wrocław-Warszawa
LA	— Lietuvos Archeologija	Ziemia	— S. Czopek (red.), Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami, Rzeszów
MS	— Materiały Starożytne	ZOW	— Z Otchłani Wieków
MSiW	— Materiały Starożytne i Wczesnośrednio- wieczne		
NfdV	— Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit		
PA	— Przegląd Archeologiczny		

Spis literatury

- Abramowicz A.
1983 *Dzieje zainteresowań starożytnych w Polsce*, cz. 1, Warszawa-Kraków.
1987 *Dzieje zainteresowań starożytnych w Polsce*, cz. 2, Warszawa-Kraków.
1991 *Historia archeologii polskiej XIX i XX wieku*, Warszawa-Łódź.
- Agde H.
1936 *Ostpreußische Vorgeschichtsforschung*, NfdV XII, s. 7-9.
- Andrałojć M., Woźniak M.
1988 *Osadnictwo neolityczne i wczesnobrązowe w Opokach, woj. wrocławskie, stanowisko 7*, Inowrocław.
- Aner E.
1979 *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen*, Bd. 5, København-Neumünster.
- Antoniewicz J.
1964 *Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach, „Światowit”, XXV, s. 5-211.*
- Artemenko I.I.
1987 [w:] *Epoka brązy lesnoj polosy SSR*, Moskwa, s. 106-119.
- Bader O.N.
1970 *Bassejn Oki v epochu brązy*, Moskwa.
- Balwierz Z., Żurek S.
1987 *The Late-glacial and Holocene vegetational history and palaeohydrological changes of the Wizna site (Podlasie Lowland)*, APal, 27, s. 121-136.
- Barford P.M.
1994 *Germans, Slavs and Balts in Neolithic Central Europe?*
- East European Challenges to New Indo-European Theories*, „Barbaricum”, t. 3, s. 63-71.
- Bargieł B., Libera J.
1995 *Drugi sezon badań pracowni przykopalnianych kultury łużyckiej w Kopcu*, [w:] *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1994 r.*, Lublin, s. 13-16.
- Barret J.C., Needham S.P.
1988 *Production, Circulation and Exchange: Problems in the Interpretation of Bronze Age Bronzework*, [w:] J.C. Barret, I.A. Kinnes (eds), *The Archaeology of Context in the Neolithic and Bronze Age. Recent trends*, Sheffield, s. 127-140.
- Baudou E.
1960 *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*, Stockholm.
- Bazielich M.
1982 *Zagadnienie występowania elementów kultury Gava w okolicach Krakowa oraz jej oddziaływań na grupę tarnobrzeską kultury łużyckiej*, [w:] *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków-Przemyśl, s. 287-297.
- Behre K.-E., Jacomet S.
1991 *The ecological interpretation of archaeobotanical data*, [w:] W. van Zeist, K. Wasylikowa, K.-E. Behre (eds), *Progress in Old World Palaeoethnobotany*, Rotterdam, s. 81-108.
- Behrens G., Sprockhoff E.
1935 *VII Jahresbericht des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz*, „Mainzer Zeitschrift”, XXX, s. 66-77.

- Bergmann J.
1970 *Die ältere Bronzezeit Nordwestdeutschlands. Neue Methoden zur ethnischen und historischen Interpretation urgeschichtlicher Quellen*, „Kasseler Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte”, 2, Marburg.
- Beug H.-J.
1982 *Vegetation history and climatic changes in central and southern Europe*, [w:] A.F. Harding (ed.), *Climatic Change in later Prehistory*, Edinburgh, s. 85–101.
- Bezenberger A.
1904 *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreußens*, Königsberg.
1909 *Hügelgräber im dem Födersdorfer Forst, Kr. Braunschweig*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia”, XXII, s. 1–27.
- Bielefeld P.
1938 *Ein frühgermanisches Wohnhaus in Lärchwalde, Kr. Elbing*, „Elbinger Jahrbuch”, XV, s. 68–71.
- Bintliff J.
1981 *Theory and reality in palaeoeconomy: some words of encouragement to the archaeologist*, BAR IS 96, s. 35–50.
1984 *Iron Age Europe, in the context of social evolution from the Bronze Age through to historic times*, [w:] J. Bintliff (ed.), *Social Evolution: Archaeological Perspectives*, Bradford, s. 157–225.
- Bińska K.
1991 *Pollen analysis and history of vegetation*, „Studia Geologica Polonica”, 100, s. 17–31.
- Blajer W.
1984 *Die Arm- und Beinbergen in Polen*, PBF X,2, München.
1987 *Skarby brązowe ze Stefkowej i Maćkówki*, „Materiały i Studia Muzealne”, VI, s. 91–146.
1990 *Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich*, Wrocław-Warszawa.
1995 *Zagadnienie kontaktów dorzecza górnej Wisły z Kotliną Karpacką w epoce brązu w świetle znalezisk przedmiotów brązowych*, [w:] *Problemy archeologii Świdnickich Karpat, Užgorod*, s. 67–77.
- Blajer W., Szpunar A.
1981 *O możliwościach wydzielenia horyzontów skarbów brązowych na obszarze Polski*, AP, XXVI, s. 295–320.
- Boguwolski R.
1972 *Sprawozdanie z badań ratowniczych w Parskach, pow. Grudziądz na stanowisku 1 w 1968 r.*, „Komunikaty Archeologiczne”, s. 3–5.
- Bokinić A.Z.
1987 *Schyłkowy neolit i wczesny okres epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, [w:] T. Wiślański (red.) *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, Toruń, s. 207–221.
1993 *Badania na stanowiskach z wczesnego okresu epoki brązu w Macikowie, gm. Golub-Dobrzyń i Zieleniu, gm. Wąbrzeźno (1989 r.)*, Badania Toruń, s. 63–66.
1993a *Wstępne wyniki badań stanowiska z wczesnego okresu brązu w Toruniu-Grębocinie*, Badania Toruń, s. 57–61.
- Bokinić A.Z., Marciniak M.
1987 *Wstępne wyniki badań na wielokulturowym stanowisku Grudziądz-Mniszek 3, woj. toruńskie*, [w:] T. Wiślański (red.), *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej*, Toruń, s. 223–247.
- Borkowski W., Migal W., Sałaciński S., Zalewski M.
1995 *Prehistoric flint mining complex at Rybniki-Krzemianka (Białystok Province) — present state of research and prospects*, APol, XXXIII, s. 524–531.
- Bouzek J.
1982 *Climatic change and central European prehistory*, [w:] A.F. Harding (ed.), *Climatic Change in later Prehistory*, Edinburgh, s. 179–191.
1985 *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C.*, Praha.
- Bradley R.
1990 *The passage of arms*, Cambridge.
- Breymeyer A.
1991 *Ekosystemy*, [w:] L. Starkel (red.), *Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze*, Warszawa, s. 537–547.
- Brykczynski A.
1880 *Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w 1878 r. przez...*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, IV, s. 3–17.
- Buck D.-W.
1979 *Die Billendorfer Gruppe, Teil II — Text*, Berlin.
1980 *Probleme des Kultes und der sozialökonomischen Entwicklung bei den Stämmen des westlichen Lausitzer Kultur*, [w:] *Rola oddziaływań kręgu halszackiego w rozwoju społeczeństw epoki żelaza w Polsce zachodniej na tle środkowoeuropejskim*, Wrocław, s. 169–182.
- Bujack G.
1886 *Untersuchungen von Hügelgräbern vorchristlichen Zeit*, „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia”, XII, s. 108–111.
- Bukowski Z.
1981 *Najstarsze znaleziska przedmiotów żelaznych w środkowej Europie a początki metalurgii żelaza w kulturze łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, AP, XXVI, s. 321–401.
1982 *Fazy procesu rozpowszechniania się znajomości żelaza na obszarze kultury łużyckiej*, „Kwartalnik HKM”, XXX, s. 313–322.
1985 *Salt production in Poland in prehistoric times*, APol, XXIV, s. 27–71.
1988 *Die Lausitzer Kultur, Einleitung zur Problematik*, [w:] Z. Bukowski (Hrsg), *Forschungen zur Problematik der Lausitzer Kultur*, Wrocław-Warszawa, s. 15–40.
- Bukowski Z., Dąbrowski J.
1982 *Eine demographische Analyse der Ansiedlungen der Lausitzer Kultur und ihre soziologische Auswertung*, [w:] J. Herrman, I. Sellnow (eds), *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*, Berlin, s. 263–275.
- Burek K.
1991 *Nowe materiały kultury łużyckiej z Mińczewa, woj. Białystok, RB, XVI, s. 467–469.*
1991a *Osada kultury łużyckiej w Tonkielach, woj. białostockie, RB, XVI, s. 465–467.*
- Butrimas A.
1985 *Duonkalnis: uelvyjo neolito gyvenvietė, alkas ir kapinynas. Archeologiniai tyrimai*, LA, 4, s. 30–49.
- Cancian F.
1976 *Social Stratification*, „Annual Review of Anthropology”, 5, s. 227–248.
- Chang K.C.
1975 *Ancient Trade as Economics or as Ecology*, [w:] J.A. Sabloff a. C.C. Lamberg-Karlovsky (eds), *Ancient Civilization and Trade*, Albuquerque, s. 211–224.
- Chilmon K.
1970 *Bransoleta kultury łużyckiej z Jabłonowa-Kątów, pow. łąpski, RB, X, s. 377.*
- Chochorowski J.
1993 *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej*, Kraków.
- Chomentowska B.
1970 *Cmentarzyska kultury pomorskiej na Mazowszu*, „Światowit”, XXXI, s. 189–276.
- Chudziakowa J.
1968 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Małej Kępie, pow. Chełmno*, „Zeszyty Naukowe UMK — Archeologia”, I, s. 115–192.
1974 *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*, Warszawa-Poznań.
1992 *Grodzisko kultury łużyckiej w Gzinie, Toruń.*

- Chudziakowa J., Kola A.
1974 *Źródła archeologiczne z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu*, „Prace Archeologiczne TNT”, 6, Warszawa-Poznań.
- Clarke D.L.
1968 *Analytical Archaeology*, London.
- Coblentz W.
1952 *Grabfunde der Mittelbronzezeit Sachsens*, Dresden.
- Coghlan H.H.
1951 *Notes on the Prehistoric Metallurgy of Copper and Bronze in the Old World*, Oxford.
- Coles J.M.
1981 *Metallurgy and Bronze Age Society*, [w:] *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für W.A. von Brunn*, Mainz, s. 95–107.
- Czopek S.
1996 *Grupa tarnobrzeńska nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem*, Rzeszów.
- Dąbrowski J.
1955 *Halszacka siekierka z tulejką z miejscowości Sątoczno, pow. Kętrzyn, WA, XXII, s. 356–358.*
1956 *Cmentarzysko z IV okresu epoki brązu w miejscowości Prążewo, pow. Ciechanów, WA, XXIII, s. 211–212.*
1957 *Znalezisko halszackie z miejscowości Zaborowo, pow. Płońsk, WA, XXIV, s. 377–378.*
1958 *Dwa cmentarzyska kultury łużyckiej w Żeręboku, pow. Ciechanów, MS, III, s. 85–110.*
1959 *Cmentarzysko z Szydłowa, pow. Mława na tle kultury łużyckiej na Mazowszu północnym*, MS, V, s. 233–257.
1959a *Some Problems of Lusatian Culture in North-East Poland*, APol, II, s. 165–172.
1959b *Halszacki grób z Sarnowej Góry, pow. Ciechanów, WA, XXVI, s. 61–62.*
1959c *Osada kultury łużyckiej w Podgórzu, pow. Płock, WA, XXVI, s. 67–68.*
1961 *Materiały kultury łużyckiej z Podlasia*, MS, VII, s. 23–46.
1963 *Z problematyki II okresu epoki brązu w północno-wschodniej Polsce*, KMW, 2(80), s. 169–180.
1967 *Przyczynki do poznania kultury łużyckiej na Warmii i Mazurach*, AP, XII, s. 319–341.
1968 *Zabytki metalowe epoki brązu między dolną Wisłą a Niemnem*, Wrocław-Warszawa.
1972 *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław-Warszawa.
1973 *Z problematyki stosunków społecznych ludności kultury łużyckiej*, AP, XVIII, s. 337–353.
1977 *Archeologiczne aspekty badania początków zawodów*, WA, XLII, s. 9–29.
1979 *Struktury społeczne*, [w:] *Prahistoria Ziemi Polskiej*, t. IV, Wrocław-Warszawa, s. 290–308.
1980 *Przydatność ceramiki łużyckiej dla podziałów kulturowych*, [w:] *Zróżnicowanie wewnętrzne kultury łużyckiej*, Kraków, s. 35–55.
1981 *Bemerkungen zum Beruf des Herstellers von Bronzegegenständen in der Lausitzer Kultur*, [w:] *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte*, Bd.I, Berlin, s. 397–402.
1981a *Próba charakterystyki zespołu osadniczego kultury łużyckiej w Worytach*, [w:] Woryty, s. 229–238.
1982 *Metalurgia epoki brązu w północno-wschodniej Polsce*, PPM, s. 231–242.
1985 *Problem zróżnicowania kulturowego ziem Polski w starszej epoce brązu*, PA, XXXIII, s. 105–158.
1988 *Uwagi o rozchodzeniu się elementów kultury (na przykładzie ceramiki lepionej)*, AP, XXXIII, s. 67–112.
1989 *Nordischer Kreis und Kulturen Polnischer Gebiete*, [w:] *Die Bronzezeit im Ostseegerbiet*, „Kunglige Vitterhets Historie och Antikvitets Akademie Konferens”, 22, Stockholm, s. 63–82.
- 1990 *Rozwój stosunków kulturowych na Pomorzu w epoce brązu*, *Problemy*, s. 65–87.
- 1990a *Beiträge zur Mittelbronzezeit Nordpolens*, [w:] *Beiträge zur Geschichte und Kultur der mitteleuropäischen Bronzezeit*, Berlin-Nitra, s. 119–127.
- 1991 *Uwagi o powstawaniu kultur łużyckich*, [w:] *Die Anfänge der Urnenfelderulturen in Europa*, Warszawa, s. 195–215.
- 1992 *Uwagi o handlu brązem*, *Ziemia*, s. 91–99.
- 1993 *O podstawowych pojęciach chronologii względnej (na przykładzie epoki brązu i wczesnej epoki żelaza)*, AP, XXXVIII, s. 201–228.
- 1993a *Amber Trade in the Lusatian Culture*, [w:] C.W. Beck, J. Bouzek (eds) *Amber in Archaeology*, Praha, s. 110–116.
- 1996 *Po dwustu latach: postęp badań a wiarygodność danych*, [w:] *Concordia. Studia ofiarowane J. Okuliczowi-Kozarynowi*, Warszawa, s. 51–55.
- Dąbrowski J., Mogielnicka-Urban M.
1981 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Worytach (stan. 1) — badania w latach 1970–1973*, [w:] Woryty, s. 55–70.
1981a *Materiały kultury łużyckiej z badań na stanowiskach 2–5 w Worytach w latach 1969–1974*, [w:] Woryty, s. 87–169.
1981b *Analiza materiałów kultury łużyckiej ze stanowisk 1–5 w Worytach*, [w:] Woryty, s. 203–228.
- Deleka J.
1935 *Z badań nad pradziejami Pomorza. Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kaszczorku w pow. toruńskim*, ZOW, X, s. 2–9.
- Dorr R.
1902 *Die jüngste Bronzezeit im Kreise Elbing*, Elbing.
- Dowgird T.
1889 *Wiadomość o zabytkach przedhistorycznych w powiecie mławskim, z badań dokonanych w roku 1886*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, XIII, s. 20–33.
- Durczewski D.
1960 *Skarby halszackie z Wielkopolski*, PA, XIII, s. 7–107.
- Durczewski D. i Śmigielski W.
1965 *Materiały do osadnictwa ludności kultury łużyckiej w Wielkopolsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, XVI, s. 139–238.
- Engel C.
1935 *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Bd. 1, Königsberg.
- Essen R.
1985 *Die Nadeln in Polen II*, PBF XIII,9, München.
- Essenwein A., Mestorf J.
1887 *Katalog der im germanischen Museum befindlichen vorgeschichtlicher Denkmäler (Rosenberg'sche Sammlung)*, wyd. II, Nürnberg.
- Fasnacht W.
1995 *Die Schaflochaxt von Parpan im Gussexperiment*, [w:] B. Schmid-Sikimić u. P. Della Casa (Hrsg), *Trans Europam. Beiträge zur Bronze- und Eisenzeit zwischen Atlantik und Altai. Festschrift für Margarita Primas*, Bonn, s. 23–28.
- Fogel J.
1979 *Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły — broń zaczepna*, Poznań.
1981 *Broń ochronna i okazjonalna ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, AP, XXVI, s. 147–190.
1988 *Militaria kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, Poznań.
1988a *„Import” nordyjski na ziemiach polskich u schyłku epoki brązu*, Poznań.
- Forenbaher S.
1993 *Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central European Early Bronze Age*, „Antiquity”, 67, s. 218–256.

- Friedrich M., Hennig H.
1995 *Dendrochronologische Untersuchung der Hölzer des hallstattzeitlichen Wagengrabes 8 aus Wehringen, Kr. Augsburg und andere Absolutdaten zur Hallstattzeit*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter”, 60, s. 289–300.
- Gackowski J.
1992 *Dotychczasowe wyniki badań archeologiczno-przyrodniczych stanowiska 1 w Mottajnach, gm. Barciany na tle wybranych problemów badawczych osiedli nawodnych w północno-wschodniej Polsce*, „Barbaricum”, t. 2, s. 53–81.
- Gaerte W.
1926 *Hügelgräber aus der älteren Bronzezeit bei Possegen, Kr. Johannisburg*, „Prussia”, XXVI, s. 308–309.
1927 *Das Hügelgrab von Workeim, Kr. Heilsberg*, „Prussia”, XXVII, s. 279–286.
1929 *Urgeschichte Ostpreußens, Königsberg*.
1931 *Die „lausitzischen“ Flachgräberfelder Ostpreußens*, „Prussia”, XXIX, s. 104–113.
1933 *Tätigkeitsbericht der vorgeschichtlichen Abteilung des Prussia-Museums in Königsberg Pr.*, NfdV, IX, s. 12–14.
- Gancarski J.
1994 *Pogranicze kultury trzcinieckiej i Otomani-Füzesabony — grupa jasielska*, [w:] *Problemy kultury trzcinieckiej*, Rzeszów, s. 75–104.
- Gardawski A.
1959 *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, MS, V, s. 7–189.
- Gardawski A., Dąbrowski J., Miklaszewska R., Miśkiewicz J.
1957 *Kraal z wczesnej epoki brązu w Biskupinie, pow. Żnin*, WA, XXIV, s. 189–208.
- Gediga B.
1967 *Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku środkowym*, Wrocław-Warszawa.
1976 *Śladami religii Prastowian*, Wrocław-Warszawa.
- Gedl M.
1971 *Materiały kultury łużyckiej i wschodniopomorskiej z terenu Pomorza wschodniego i Ziemi Chełmińskiej ze zbiorów niemieckich*, PAnt, IV, s. 145–203.
1973 *Cmentarzysko halsztackie w Kietrzy, pow. Głubczyce*, Wrocław-Warszawa.
1975 *Kultura przedłużycka*, Wrocław-Warszawa.
1980 *Die Dolche und Stabdolche in Polen*, PBF, VI,4, München.
1981 *Die Rasiermesser in Polen*, PBF, VIII,4, München.
1983 *Die Nadeln in Polen I*, PBF, XIII,7, München.
1984 *Die Messer in Polen*, PBF, VII,4, München.
1988 *Die Toilettegeräte in Polen*, PBF, XV,1, München.
1990 *Początki i zróżnicowanie regionalne kultury łużyckiej na Pomorzu*, Problemy, s. 25–51.
1991 *Die Hallstatteinflüsse auf den polnischen Gebieten in der Früheisenzeit*, Warszawa-Kraków.
1995 *Die Sicheln in Polen*, PBF, XVIII,4, Stuttgart.
- Gedl M., Pietrzak M.
1986 [w:] *Inventaria Archaeologica-Pologne*, LV, Warszawa-Lódź.
- Gerloff S.
1993 *Zu Fragen mittelmeerländischer Kontakte und absolute Chronologie der Frühbronzezeit in Mittel- und Westeuropa*, PZ, 68, s. 58–102.
- Gimbutas M.
1963 *The Balts*, London.
1965 *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Paris—the Hague-London.
- Girininkas A.
1990 *Kriatuonas. Srednij i pozdnij neolit*, LA, 7, s. 3–111.
- Girtler R.
1982 „Ethnos”, „Volk” und soziale Gruppe. Zum Problem eines zentralen Themas in den anthropologischen Wissenschaften, „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien”, CXII, s. 42–57.
- Gładkowska-Rzeczycka J.
1987 *Wstępne opracowanie materiałów kostnych z cmentarzyska w Nowym Targu w woj. elbląskim, datowanego na VII/VI w.p.n.e — V w.n.e.*, [w:] *Badania Elbląg*, s. 307–388.
- Głosik J.
1961 *Nowe cmentarzysko grupy północno-mazowieckiej kultury łużyckiej w Kownatach Zendowych, pow. Ciechanów*, WA, XXVII, s. 112–113.
1961a *Nowe stanowiska archeologiczne z pow. Płock*, ZOW, XXVII, s. 338–340.
1968 *Nowe znaleziska archeologiczne z Białostoczczyzny*, WA, XXXIII, s. 425–427.
1969 *Wstępne wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1966–1967 w Suraziu nad Narwią, pow. Łapy*, SprArch, XXI, s. 67–72.
1970 *Wiek osady typu „łużyckiego” z harpunami kościanymi w Suraziu, pow. łapski*, RB, X, s. 372–376.
1975 *Katalog materiałów wykopaliskowych Pogotowia Archeologicznego za lata 1963–1970*, MSiW, III, s. 423–469.
1976 *Katalog Pogotowia Archeologicznego za rok 1972 (III)*, WA, XLI, s. 225–240.
1991 *Katalog Pogotowia Archeologicznego za lata 1977–1992*, 1981, WA, LII, s. 209–234.
- Goldmann K.
1981 *Guss in verlorenen Sandform — das Hauptverfahren alteuropäischen Bronzegeißer?*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, 11, s. 109–116.
1993 *Alteuropas Altertümer: „Unersetzliches — Wertvollstes — Übriges”*, [w:] *Schliemanns Gold und die Schätze Alteuropas*, Berlin, s. 18–93.
- Górska I.
1964 *Wyniki badań powierzchniowych w rejonie środkowego Orzyca w 1961 r.*, SprArch, XVI, s. 355–358.
- Górska I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł.
1976 *Grodziska Mazowsza i Podlasia*, Wrocław-Warszawa.
- Górski J.
1994 *Z badań nad chronologią i periodyzacją kultury trzcinieckiej na obszarze lessów podkrakowskich*, [w:] *Problemy kultury trzcinieckiej*, Rzeszów, s. 23–49.
- Graudonis Ja.
1967 *Latvija v epochu pozdnej bronzy i rannego železa*, Riga.
- Griesa S.
1982 *Die Göritzer Gruppe*, Berlin.
- Grigalavičiene E.
1974 *Žalvario amžiaus paminklai ir radiniai*, [w:] *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, s. 206–247.
1980 *Drevnejšie metalliškie izdelija v Litve (II-I tysjačelėtija do n.e.)*, [w:] Grigalavičiene E., Merkevičius A., *Drevnejšie metalliškie izdelija v Litve*, Vilnius, s. 3–100.
1986 *Nievertiškes piliakalnis Švenčionių apyl. ir raj.*, LA, 5, s. 52–88.
1986a *Sokiškų piliakalnis Ignalinos raj., Sokiškų apyl.*, LA, 5, s. 89–138.
- Grossman A.
1995 *Biskupiński makroregion osadniczy we wczesnych okresach epoki brązu (I, II oraz II/III okresy epoki brązu)*, [w:] W. Niewiarowski (red.), *Zarys zmian środowiska geograficznego okolic Biskupina pod wpływem czynników naturalnych i antropogenicznych w późnym glacie i holocenie*, Toruń, s. 65–76.
- Grygiel R.
1987 *Z badań nad kulturą trzciniecką w rejonie Brześcia Kujawskiego*, [w:] *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, s. 73–88.
- Gummel H.
1938 *Forschungsgeschichte in Deutschland*, Berlin.

- Gużyński P.
1993 *Materiały krzemienne kultury iwieńskiej z ziemi chełmińskiej*, *Badania Toruń*, s. 67–74.
- Hafner A.
1995 *Die Frühe Bronzezeit in der Westschweiz, Ufersiedlungen am Bielersee*, Bd. 5, Bonn.
- Haftka M.
1983 *Wyniki badań ratowniczych na stanowisku wielokulturowym, tzw. Dębowej Górze, w miejscowości Kaczynos, gm. Stare Pole, woj. elbląskie*, PAnt, XI, s. 169–185.
1985 *Z polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa elbląskiego*, „Rocznik Elbląski”, X, s. 9–34.
1987 *Mikroregion osadniczy Węgry-Gościszewo-Malbork w świetle kilkunastoletnich obserwacji terenowych*, *Badania Elbląg*, s. 27–42.
- Harding A.
1984 *Aspects of social evolution in the Bronze Age*, [w:] J. Bintliff (ed.), *European Social Evolution — Archaeological Perspectives*, Bradford, s. 135–145.
1987 *Fernhandel in der Bronzezeit: Analyse und Interpretation*, „Saeculum”, XXXVIII, s. 297–311.
- Harrison S.P., Sarse L., Digerfeldt G.
1991 *Holocene changes in lake levels as climate proxy data in Europe*, [w:] B. Frenzel, A. Pons, B. Gläser (eds), *Evaluation of climate proxy data in relation to the European Holocene*, Stuttgart, s. 159–169.
- Hänsel B.
1968 *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn.
- Helm O.
1897 *Chemische Untersuchung vorgeschichtlichen Bronzen*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte”, s. 124–129.
- Henneberg M., Ostoja-Zagórski J., Piontek J., Strzałko J.
1975 *Główne założenia teoretyczno-metodyczne oraz możliwości badań biologii populacji pradziejowych w Europie Środkowej*, PA, XXIII, s. 187–231.
- Hensel W.
1973 *Polska starożytna*, Wrocław-Warszawa.
1978 *Zagadnienia etniczne*, [w:] *Prahistoria Ziemi Polskich*, t. III, Wrocław-Warszawa, s. 197–204.
- Hensel Z.
1982 *Technologia odlewnictwa brązu na podstawie znalezisk w Grzybianach, woj. legnickie (opracowanie wstępne)*, PPM, s. 157–165.
- Heym W.
1938 *Das Ende der Bastarnen am rechten Ufer der unteren Weichsel*, „Prussia”, XXXII, s. 140–172.
1939 *Tätigkeitsbericht des Heimatmuseums Westpreußen im Marienwerder*, NfdV, XV, s. 302–304.
- Hoffmann M.
1992 *Nieznane materiały kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, „Barbaricum”, 2, s. 20–38.
1992a *Cmentarzysko ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Jełguniu, gm. Stawiguda, stanowisko 1*, „Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur”, 1, s. 9–74.
1992b *Nowe źródła do obrządku pogrzebowego grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, *Ziemia*, s. 315–334.
- Horst F.
1981 *Bronzezeitliche Steingegenstände aus dem Elbe-Oder-Raum*, *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg*, s. 33–83.
1985 *Zedau. Eine jungbronze- und eisenzeitliche Siedlung in der Altmark*, Berlin.
- Isaenko V.F.
1976 *Archeologičeskaja karta Belorussii — vypusk 3 pamjatniki bronzovogo veka*, Minsk.
- Jaanis L.J.
1959 *Poselenija epochi neolita i rannego metalla v priustie r. Emajygi (Estonskaja SSR)*, Tallin.
- Jacob-Friesen G.
1967 *Bronzezeitliche Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinaviens*, Hildesheim.
- Jagodziński M.
1989 *Studia nad genezą ośrodka elbląskiego na tle badań archeologicznych okolic Elbląga*, „Rocznik Elbląski”, XI, s. 33–55.
- Jakimowicz R.
1923 *Sprawozdanie z działalności Państw. Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na Okręg Warszawski za rok 1922*, WA, VIII, s. 201–224.
1925 *Sprawozdanie z działalności Państw. Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Warszawskiego za rok 1923*, WA, IX, s. 305–331.
1929 *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Warszawskiego*, WA, X, s. 270–280.
1935 *Sprawozdanie z działalności Państwowego Muzeum Archeologicznego za 1927 rok*, WA, XIII, s. 213–232.
- Janikowski J.
1966 *Grób kultury łużyckiej ze Starogrodu, pow. Chełmno*, WA, XXXI, s. 430–434.
1968 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Boluminie, pow. Chełmno*, „Zeszyty Naukowe UMK — Archeologia”, I, s. 75–113.
- Jaskanis D.
1976 *Siekierka brązowa z Błaskowizny, gm. Jeleniewo, woj. suwalskie*, RB, XIII, s. 471–472.
- Jasnosz S.
1952 *Badania powierzchniowe nad Rypienicą i Pissą*, „Sprawozdania PMA”, IV, s. 79–88.
- Jażdżewski K.
1936 *Cmentarzysko kultury łużyckiej i „baba” kamienna w Trzebiegoszycy, w pow. lipnowskim*, ZOW, XI, s. 157–158.
1939 *Rec. C. Engel i W. La Baume. Atlas der ost- und westpreußischen Landesgeschichte. część I. Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*, PA, VI, s. 307–323.
- Jensen J.
1982 *The Prehistory of Denmark*, London–New York.
- Jockenhövel A.
1974 *Eine Bronzeamphore des 8. Jahrhunderts v. Chr. von Gevelinghausen, Kr. Meschede (Sauerland)*, „Germania”, 52, s. 16–54.
1991 *Räumliche Mobilität von Personen in der mittleren Bronzezeit des westlichen Mitteleuropa*, „Germania”, 69, s. 49–62.
- Junghaus S., Sangmeister E., Schröder M.
1968 *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas*, Berlin.
- Kadrow S.
1995 *Gospodarka i społeczeństwo — wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków.
- Kalis A.J. u. Meurers-Balke J.
1993 *Rezent-geobotanische Überlegungen zur natürlichen Waldvegetation im Subboreal*, [w:] *7000 Jahre bäuerliche Landschaft: Entstehung, Erforschung, Erhaltung*, Köln, s. 49–61.
- Kanwiszer A., Trzeciak P.
1991 *Łódź Radiocarbon Dates III*, „Radiocarbon”, 33, s. 115–130.
- Kapica Z., Becker M., Michalska-Wichan J., Stolarczyk H., Śmiszkiewicz-Skowska A.
1989 *Pochówki ludzkie z Pysznicy (woj. tarnobrzeskie) na tle innych materiałów kultury łużyckiej (studium porównawcze)*, [w:] *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej*, Rzeszów, s. 453–491.
- Kaszewski Z.
1979 *Materiały starożytne z Kałdusa, woj. toruńskie*, PAnt, VIII, s. 155–227.
- Katalog
1989 *Katalog archeologicznych zbiorów pozamuzealnych*,

- z. 6, Kolekcja Instytutu Archeologii i Etnografii Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu, Warszawa.
- Kazimierzczak E., Wichrowska E.
1987 Wielokulturowe cmentarzysko w Nowym Targu w świetle badań w latach 1974–1980, *Badania Elbląg*, s. 289–306.
- Kempisty A.
1978 *Schytek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.
- Kempisty A., Włodarczyk P.
1996 *Chronologia absolutna cmentarzyska w Żernikach Górnych, woj. kieleckie*, [w:] *Concordia. Studia ofiarowane J. Okuliczowi-Kozarynowi*, Warszawa, s. 127–140.
- Kempisty E., Więckowska H.
1983 *Osadnictwo z epoki kamienia i wczesnej epoki brązu na stanowisku 1 w Sośni, woj. łomżyńskie*, Wrocław-Warszawa.
- Kersten K.
1958 *Die Funde der älteren Bronzezeit in Pommern*, Hamburg.
- Kilian L.
1955 *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*, Bonn.
- Kirkowski R.
1984 *Z badań nad recepcją tradycji kulturowych strefy nadczarnomorskiej wśród społeczeństw Niżu Polskiego u schyłku III tysiąclecia p.n.e.*, AP, XXIX, s. 57–67.
- Kleemann O.
1942 *Die Bronzezeit von Osterode Ostpr. und Dittersdorf, Kr. Mohrunen Ostpr.*, „Altpreußen”, VII, s. 2–7.
1977 *Die Mittlere Bronzezeit in Schlesien (1939)*, „Bonner Hefte zur Vorgeschichte”, 12/13.
- Klichowska M.
1975 *Najstarsze zboża z wykopalisk polskich*, AP, XX, s. 83–143.
1981 *Badania paleobotaniczne odcisków i węgli drzewnych z zespołu osadniczego w Worytach*, [w:] *Woryty*, s. 173–177.
1984 *Struktury uprawne w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza na ziemiach polskich w świetle badań archeobotanicznych*, AP, XXIX, s. 69–108.
- Kłosińska E.
1987 *Zagadnienie cmentarzysk kurhanowych kultury trzcinieckiej*, [w:] *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, s. 35–55.
1992 *Z badań nad osadnictwem dorzecza Warty w starszym okresie epoki brązu*, [w:] *Problemy badań nad osadnictwem pradziejowym*, Wrocław-Warszawa, s. 143–160.
1994 *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Prosy i Warty*, [w:] *Problemy kultury trzcinieckiej*, Rzeszów, s. 7–22.
- Kłoskowska A.
1983 *Socjologia kultury*, wyd. II, Warszawa.
- Kobusiewicz M., Kabaciński J.
1993 *Chwalim. Subboreal hunter-gatherers of the Polish Plain*, Poznań.
- Kociszewski L.
1981 *Próba rekonstrukcji technologii ceramiki z Worytów na podstawie badań fizyko-chemicznych*, [w:] *Woryty*, s. 197–202.
- Kondracki J.
1978 *Geografia fizyczna Polski*, wyd. III, Warszawa.
1991 *Typologia i regionalizacja środowiska przyrodniczego*, [w:] L. Starkel (red.), *Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze*, Warszawa, s. 561–603.
- Kopacz J.
1987 *Krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej na przykładzie wybranych inwentarzy krzemienianych z terenu Krakowa-Nowej Huty*, [w:] *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, s. 171–181.
- Kostrzewski J.
1929 *La cachette du premier âge du fer de Kalinówka*
- Kościelna, arrondissement de Białystok, „Eurasia Septentrionalis Antiqua”, IV, s. 149–161.
- 1933 *Dwa cmentarzyska kultury pomorskiej w Dębówku Nowym w powiecie wyrzykim i w Warszawie III w pow. morskim*, WA, XII, s. 43–102.
- 1936 *The Prehistory of Polish Pomerania*, Toruń.
1949 *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań.
1953 *Wytwórczość metalurgiczna w Polsce od neolitu do wczesnego okresu żelaznego*, PA, IX, s. 177–213.
1956 *Stosunki między kulturą łużycką i bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej*, „Slavia Antiqua”, V, s. 1–76.
1958 *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań.
1964 *Skarby i luźne znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty*, PA, XV, s. 5–133.
- Koszańska A.H.
1947 *Skarb naczyń brązowych z Biernacik w pow. tureckim*, PA, VII, s. 106–110.
- Koško A.
1979 *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*, Poznań.
- Kowalewski T.
1909 *Spis inwentarza przedmiotów archeologicznych i pamiątek historycznych Franciszka Tarczyńskiego*, Płock.
- Kowiańska M.
1951 *Wyniki prac badawczych, przeprowadzonych na kurhanie w Grabonogu, pow. Gostyń*, „Sprawozdania PMA”, IV, s. 57–64.
- Kozłowski L.
1927 *Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski*, Lwów.
- Krapiec M.
1992 *Skale dendrochronologiczne późnego holocenu południowej i centralnej Polski*, „Kwartalnik AGH — Geologia”, 18, s. 37–119.
- Kristiansen K.
1978 *The Consumption of Wealth in Bronze Age Denmark. A Study in the Dynamics of Economic Processes in Tribal Societies*, [w:] K. Kristiansen, C. Paludan-Müller (eds), *New Directions in Scandinavian Archaeology*, Copenhagen, s. 158–190.
- Kruk J.
1980 *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V–III tysiącleciu p.n.e.*, Wrocław-Warszawa.
- Kubach W.
1985 *Einzel- und Mehrstückdeponierungen und ihre Fundplätze*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, 15, s. 179–185.
- Kunskas R.
1985 *Duokālnis: velyvojo neolito gyvenvietė, alkas ir kapinas (Janapoles apyl., Telšiu raj.)*, *Paleografinės pastabos apie Biržulio ežervietę*, LA, 4, s. 25–30.
- Kunskas R., Butrimas A.
1985 *Biržulio Ežero krantu ir akmenų amžiaus gyvenviečių kaita holocene*, LA, 4, s. 66–79.
- Kupryjanowicz M.
1991 *Eemian, Early and Late Vistulian, and Holocene vegetation in the region of Machnaczy peat-bog near Białystok (NE Poland)*, APal, 31, s. 215–225.
- Kurnatowski S.
1965 *Materiały do środkowego okresu epoki brązowej w Wielkopolsce*, PA, XVII, s. 122–201.
1971 *Rozwój zaludnienia Wielkopolski zachodniej we wczesnym średniowieczu i jego aspekty gospodarcze*, AP, XVI, s. 465–482.
1992 *Próba oceny zmian zaludnienia ziem polskich między XIII w.p.n.e. a IV w.n.e.*, [w:] K. Kaczanowski, S. Kurnatowski, A. Malinowski, J. Piontek, *Zalud-*

- nienie ziem polskich między XIII w.p.n.e. a IV w.n.e.*, Warszawa, s. 15–111.
- 1994 *Przemiany osadnicze w procesie kształtowania Wielkopolski jako regionu historycznego*, „Slavia Antiqua”, XXXV, s. 3–45.
- Kuszewski J.
1958 *Siniarzewo, pow. Aleksandrów Kujawski*, ZOW, XXIV, s. 126–128.
- Kytlicová O.
1991 *Die Bronzegefäße in Böhmen*, PBF, II, 12, Stuttgart.
- La Baume W.
1931 *Zur Kenntnis der Metall-Technik in der Bronzezeit und ältesten Eisenzeit*, *Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig*, N.F. XIX, s. 123–151.
- Langenheim K.
1934 *Ein Schatzfund der mittleren Bronzezeit aus Westpreußen*, „Altschlesien”, V, s. 151–156.
- Lasota-Moskalewska A.
1991 *Hodowla i łowiectwo w Biskupinie na tle innych osiedli obronnych kultury łużyckiej*, [w:] *Prahistoryczny gród w Biskupinie*, Warszawa, s. 185–198.
- Lech H. a. J.
1995 *Wierzbitca „Zeł”, Radom Province*, APol, XXXIII, s. 465–480.
- Lech J.
1981 *Flint Mining among the Early Farming Communities of Central Europe*, PA, XXVII, s. 5–55.
- Lehmann H.
1966 *Ein dreitausendjähriger „Klotzstülper” aus Berlin-Lichterfelde. Ein Beitrag zur Geschichte der Bienenhaltung*, „Berliner Blätter für Vor- und Frühgeschichte”, 11, s. 45–98.
- Levy J.E.
1982 *Social and Religious Organization in Bronze Age Denmark. An Analysis of Ritual Hoard Finds*, BAR IS, 124.
- Lindner L.
1992 *Holocen*, [w:] L. Lindner (red.), *Czwartorzęd. Osady, metody badań, stratygrafia*, Warszawa, s. 613–633.
- Lipińska J.
1981 *Ceramika łużycka z Worytów w świetle badań fizykochemicznych*, [w:] *Woryty*, s. 182–196.
- Lissauer A.
1887 *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig.
1891 *Althertümer der Bronzezeit in der Provinz Westpreussen und den angrenzenden Gebieten*, Danzig.
- Luchtanas A.
1992 *Rytų Lietuva I tūkst. pr.m. era*, LA, 8, s. 56–85.
- Łęga W.
1925 *Przyczynki do poznania kultury „łużyckiej” na Pomorzu*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 32, s. 216–258.
1953 *Żuławy Gdańsko-Malborskie w świetle wykopalisk*, PA, IX, s. 287–296.
- Łoże I.A.
1979 *Później neolit i ranna brąza Lubanskoj Ravniny*, Riga.
- Łuka L.J.
1951 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Czarnkowie z IV–V okr. epoki brązu*, „Fontes Praehistorici”, I, s. 1–160.
1982 *Metalurgia brązu w kulturze wschodniopomorskiej*, PPM, s. 209–224.
1985 *Kontakty wymienne ludności grupy kaszubskiej i grupy chełmińskiej kultury łużyckiej w świetle znalezisk gromadnych*, PAnt, XII, s. 17–59.
- Machnik J.
1977 *Frühbronzezeit Polens (Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen)*, Wrocław-Warszawa.
- Maciejczuk J.
1995 *Osadnictwo pradziejowe w historycznych granicach Suraza od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, „Białostoczczyzna”, 3(39), s. 8–22.
- Maciejewski F.
1950 *Zabytki z młodszej epoki kamiennej znalezione na półwyspie jeziora biskupińskiego w pow. żnińskim*, [w:] *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938–1939 i 1946–1948*, Poznań, s. 88–94.
- Magny M.
1982 *Atlantic and Sub-boreal: dampness and dryness?*, [w:] A.F. Harding (ed.), *Climatic Change in later Prehistory*, Edinburgh, s. 33–43.
- Makarowicz P.
1989 *Osada kultury łużyckiej w Rybinach, woj. wrocławskie, stanowisko 14*, Inowrocław.
- Makowiecki D., Godynicki S.
1993 *Zwierzęta źródła kostne do poznania gospodarki zwierzętami społeczeństw prahistorycznych i średniowiecznych Ziemi Chełmińskiej*, *Badania Toruń*, s. 111–117.
- Makowska A.
1987 *Żuławy Wiślane oraz ich wschodnie i południowe obrzeżenie w świetle nowych badań czwartorzędowych*, *Badania Elbląg*, s. 43–61.
- Malinowski T.
1961 *Katalog cmentarzysk ludności kultury łużyckiej*, Warszawa.
1962 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce*, PA, XIV, s. 5–135.
1979 *Problem genezy popielnic domkowych i twarżowych kultury pomorskiej*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s. 94–123.
1982 *Groby odlewców w kulturze łużyckiej na ziemiach polskich*, PMM, s. 249–270.
- Mann M.
1986 *The sources of social power*, vol. 1, Cambridge.
- Mańkowska B.
1974 *Polodowcowa historia roślinności torfowiska w pobliżu miejscowości Radowiska Małe w powiecie wąbrzeskim*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici — Biologia”, XVI, s. 191–199.
- Marciniak M.
1988 *Badania archeologiczne osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego w rejonie Brodnicy-Szabdy Cegielnia*, [w:] *Szkice Brodnickie*, Brodnica-Toruń, s. 11–44.
- Mazurowski R.F.
1985 *Amber Treatment Workshops of the Rzućewo Culture in Żuławy*, PA, XXXII, s. 5–60.
- Maćkowska M.
1973 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1972 roku na stanowisku 1 w Garbinie, pow. braniewski*, KMW, 3(121), s. 303–316.
1973a *Miejjska Wieś*, ZOW, XXXIX, s. 63.
1973b *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1971 r. na stanowisku 1 w Garbinie, pow. braniewski*, KMW, 1(115), s. 201–210.
- Meinander C.F.
1954 *Die Bronzezeit in Finnland*, Helsingfors.
- Merkevičius A.
1980 *Chimickoj sostav drevnejšich bronzovych izdelij na territorii Litvy*, [w:] Grigalavičiene E., Merkevičius A., *Drevnejšie metalličeskie izdelija v Litve*, Vilnius, s. 101–114.
- Michalski J.
1983 *Zagadnienie systematykacji i interpretacji obiektów nieruchomych (ze studiów nad osadami otwartymi kultury łużyckiej)*, MSiW, V, s. 135–195.
1992 *Osadnictwo w Małopolsce od II okresu epoki brązu do początków okresu lateńskiego*, Warszawa.
- Mierzwiński A.
1994 *Przemiany osadnicze społeczności kultury łużyckiej na Śląsku*, Wrocław.

- 1994a *Rozważania o studiach kulturowych (na marginesie problematyki tzw. grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej)*, PA, XLII, s. 111-127.
- Miklaszewska R.
1959 *Osada kultury łużyckiej na stanowisku „Sowa” w Drohiczyźnie nad Bugiem, pow. Siemiatycze, WA, XXVI, s. 18-22.*
1961 *Ślady osadnictwa kultury łużyckiej we wsi Ogrodniki, pow. Siemiatycze, WA, XXVII, s. 323.*
- Miklaszewska-Balcer R., Węgrzynowicz T.
1966 *Wyniki badań powierzchniowych w okolicy wsi Kamionka Nadbużna, pow. Ostrów Mazowiecka, WA, XXXII, s. 174-180.*
- Miśkiewicz J.
1961 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Mariankach, pow. Włocławek, MS, VII, s. 223-243.*
1962 *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w dolinie Bugu na odcinku Granne-Serock, WA, XXVIII, s. 268-281.*
1963 *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych wzdłuż Wisły na odcinku Zakroczym-Wyszogród, WA, XXIX, s. 222-223.*
1964 *Osada kultury łużyckiej z miejscowości Miszewko Strzałkowskie, pow. Płock, WA, XXX, s. 150-174.*
1968 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w miejscowości Kraszewo, pow. Ciechanów, WA, XXXIII, s. 303-314.*
1968a *Kultura łużycka w międzyrzeczu Pilicy i środkowej Wisły, MS, XI, s. 129-208.*
1973 *Cmentarzysko kultury łużyckiej z miejscowości Ożmiech, pow. Przasnysz, WA, XXXVIII, s. 209-233.*
- Mogielnicka-Urban M.
1984 *Warsztat ceramiczny w kulturze łużyckiej, Wrocław-Warszawa.*
1992 *Próba interpretacji naczyń nie zawierających kości z cmentarzyska kultury łużyckiej w Maciejowicach, woj. Siedlce, PA, XXXIX, s. 101-120.*
- Müller-Karpe H.
1961 *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern, München.*
- Neugebauer W.
1936 *Vorgeschichtliche Siedlungen in Lärchwalde, Kreis Elbing, „Elbinger Jahrbuch”, XII-XIII, s. 99-166.*
- Niesiołowska-Wędzka A.
1974 *Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej, Wrocław-Warszawa.*
- Niewęglowski A.
1958 *Grodzisko w miejscowości Krajewo Wielkie, pow. Przasnysz, WA, XXV, s. 159-160.*
- Niewiarowski W.
1995 *Wahania poziomu wody w Jeziorze Biskupińskim i ich przyczyny, [w:] W. Niewiarowski (red.), Zarys zmian środowiska geograficznego okolic Biskupina pod wpływem czynników naturalnych i antropogenicznych w późnym glacie i holocenie, Toruń, s. 215-234.*
- Noryśkiewicz B.
1982 *Lake Steklin — a reference site for the Dobrzyń-Chełmno Lake District, N Poland. Report on palaeoecological studies for the IGCP-Project no 158B, APal, 22, s. 65-83.*
1987 *History of vegetation during the Late-glacial and Holocene in the Brodnica Lake District in the light of pollen analysis of Lake Strażym Deposits, APal, 27, s. 283-304.*
1995 *Zmiany szaty roślinnej okolic Jeziora Biskupińskiego w późnym glacie i holocenie pod wpływem warunków naturalnych i antropogenicznych, [w:] W. Niewiarowski (red.), Zarys zmian środowiska geograficznego okolic Biskupina pod wpływem czynników naturalnych i antropogenicznych w późnym glacie i holocenie, Toruń, s. 147-179.*
- Novotná M.
1991 *Die Bronzegefäße in der Slowakei, PBF, II, 11, Stuttgart.*
- Okulicz J.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e., Wrocław-Warszawa.*
- Okulicz J., Jagodziński M.
1987 *Dotychczasowe wyniki zdjęcia archeologicznego województwa elbląskiego oraz wnioski badawcze i konserwatorskie z nich płynące, Badania Elbląg, s. 7-26.*
- Okuliczowa Ł.
1962 *Badania powierzchniowe w okolicach Różana, pow. Maków Mazowiecki, WA, XXVIII, s. 84-86.*
1970 *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza, Wrocław-Warszawa.*
1979 *Kultura ceramiki kreskowanej (sztrychowanej), [w:] Prahistoria Ziemi Polskiej, t. IV, Wrocław-Warszawa, s. 205-206.*
- Ostaszewski J.
1934 *Z dziejów Mławskiego Mazowsza, Mława.*
- Ostoja-Zagórski J.
1977 *Przemiany osadnicze i gospodarcze we wczesnych fazach rozwoju kultury łużyckiej w Polsce zachodniej, [w:] Geneza kultury łużyckiej na terenie Nadodrza, Wrocław, s. 161-187.*
1989 *Mikrostruktury społeczne epoki brązu w Europie Środkowej. Próba rekonstrukcji, PA, XXXVI, s. 169-208.*
1990 *Problematyka demograficzna i gospodarcza ludności kultury łużyckiej na Pomorzu, Problemy, s. 155-172.*
1991 *Problemy organizacji halsztackich wspólnot terytorialno-gospodarczych typu biskupińskiego, [w:] Prahistoryczny gród w Biskupinie, Warszawa, s. 37-56.*
1992 *Rola wymiany w pradziejach Europy Środkowej (na przykładzie epoki brązu), „Kwartalnik HKM”, XL, s. 119-135.*
- Otto H. u. Witter W.
1952 *Handbuch der ältesten vorgeschichtlichen Metallurgie in Mitteleuropa, Leipzig.*
- Parzinger H.
1989 *Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatene-Zeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save, Weinheim.*
- Pawlikowski M., Ralska-Jasiewiczowa M., Schönborn W., Stupnicka E., Szeroczyńska K.
1982 *Woryty near Gietrzwałd, Olsztyn Lake District — vegetational history and lake development during the last 12000 years, APal, 22, s. 85-116.*
- Pazdur M.F., Miklaszewska-Balcer R., Piotrowski W., Węgrzynowicz T.
1991 *Chronologia bezwzględna osady w Biskupinie w świetle datowań radiowęglowych, [w:] Prahistoryczny gród w Biskupinie, Warszawa, s. 115-125.*
- Pazdur M.F., Awiśuk R., Goslar T., Pazdur A., Walamus A., Zastawny A.
1994 *Gliwice Radiocarbon Dates XI, „Radiocarbon”, 36, s. 257-279.*
- Piasecki E.
1990 *Cmentarzyska w aspekcie demograficznym, PA, XXXVII, s. 5-51.*
- Piaskowski J.
1957 *Technika odlewnictwa w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie, Tarnów.*
- Piontek J.
1979 *Procesy mikroewolucyjne w europejskich populacjach ludzkich, Poznań.*
- Plesl E.
1990 *Zur Frage der Herausbildung der Urnenfelderkulturen, [w:] Beiträge zur Geschichte und Kultur der mitteleuropäischen Bronzezeit, Berlin-Nitra, s. 351-363.*
- Plog S. a. Hartman J.L.
1990 *Chronology Construction and the Study of Prehistoric*

- Culture Change, „Journal of Field Archaeology”, 17, s. 439-456.*
- Podgórski J.T.
1992 *Fazy cmentarzysk kultury łużyckiej i pomorskiej na Pomorzu Wschodnim, Ziemia, s. 199-214.*
- Podkowińska Z.
1949 *Działalność Muzeum za rok 1948, „Sprawozdania PMA”, II, s. 143-153.*
- Proniewski G.
1921 *Pobrzeże Wisły w najbliższej okolicy Płocka pod względem archeologicznym, PA, II-III, s. 81-96.*
- Przyborowski J.
1873 *Kilka wycieczek archeologicznych po prawym brzegu Wisły, WA, I, s. 39-96.*
- Pyrgała J.
1972 *Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim, Wrocław-Warszawa.*
- Rajewski Z.A.
1936 *Nowe nabytki Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu w roku 1928, PA, V, s. 203-217.*
- Ralska-Jasiewiczowa M.
1968 *Ślady osadnictwa prehistorycznego w diagramach pyłkowych z obszaru Polski, FG, 29, s. 163-182.*
1991 *Ewolucja szaty roślinnej, [w:] L. Starkel (red.), Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze, Warszawa, s. 107-127.*
- Ralska-Jasiewiczowa M., Starkel L.
1988 *Record of the hydrological changes during the Holocene in the lake, mire and fluvial deposits of Poland, FG, 57, s. 91-127.*
- Randsborg K.
1972 *From Period III to Period IV. Chronological Studies of the Bronze Age in Southern Scandinavia and Northern Germany, Copenhagen.*
1991 *Historical Implications. Chronological Studies in European Archaeology c. 2000-500 BC., „Acta Archaeologica”, 62, s. 89-108.*
- Rasmussen K.C.
1991 *Radiocarbon Dates from Late Neolithic and Early Bronze Age at Hemmed, Højgaard and Trappendal, Jutland, Denmark, „Journal of Danish Archaeology”, 10, s. 156-162.*
- Rimantiene R.
1980 *Šventoji, Pamarių kultūros gyvūnietės, Vilnius.*
1989 *Nida — senųjų baltų gyvūnietė, Vilnius.*
- Rossius K.O.
1933 *Die sogenannten Pfahlbauten Ostpreußens, PZ, 24, s. 24-93.*
- Rotnicki K.
1991 *Ewolucja rzeźby niżu, [w:] L. Starkel (red.) Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze, Warszawa, s. 144-151.*
- Rowlands M.
1980 *Kinship, Alliance and Exchange in the European Bronze Age, BAR 83, s. 15-55.*
1984 *Conceptualizing the European Bronze and Early Iron Age, [w:] J. Bintliff (ed.), European Social Evolution. Archaeological Perspectives, Bradford, s. 147-156.*
- Rychner V.
1995 *Stand und Aufgaben dendrochronologischer Forschung zur Urnenfelderzeit, [w:] Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Ergebnisse eines Kolloquiums, Bonn, s. 455-487.*
- Sarnowska W.
1969 *Kultura unietycka w Polsce, t. I, Wrocław-Warszawa.*
1975 *Kultura unietycka w Polsce, t. II, Wrocław-Warszawa.*
- Schäfer K.
1987 *Die Schmirtenauer Kultur — zur Ordnung der frühen Bronzezeit im Netze-Warthe-Raum, „Bonner Hefte zur Vorgeschichte”, 23.*
- Schubart H.
1972 *Die Funde der älteren Bronzezeit in Mecklenburg, Neumünster.*
- Schwerin von Krosigk H.
1989 *Über die „klassischen” Mälarbeile an Wolga und Oka in Mittelrußland, PZ, 44, s. 208-271.*
- Simon K.
1982 *Frühe Kalenderberger Keramik im Saalegebiet, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, 24/25, s. 139-158.*
- Slaughter C.
1984 *Social Evolution: some Sociological Aspects, [w:] J. Bintliff (ed.), European Social Evolution: Archaeological Perspectives, Bradford, s. 41-86.*
- Smith M.E.
1987 *Household Possessions and Wealth in Agrarian States: Implications for Archaeology, „Journal of Anthropological Archaeology”, 6, s. 297-335.*
- Smith M.G.
1977 *Conditions of change in social stratification, [w:] J. Friedman a. M.J. Rowlands, The Evolution of Social Systems, London, s. 29-48.*
- Sommerfeld Ch.
1994 *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa, Berlin-New York.*
- Spencer Ch.S.
1990 *On the Tempo and Mode of State Formation: Neoevolutionism Reconsidered, „Journal of Anthropological Archaeology”, 9, s. 1-30.*
- Sperber L.
1987 *Untersuchungen zur Chronologie der Urnenfelderkultur im nördlichen Alpenvorland von der Schweiz bis Oberösterreich, Bonn.*
- Sprockhoff E.
1934 *Die germanischen Vollgriffschwerter der jüngeren Bronzezeit, Berlin-Leipzig.*
1937 *Jungbronzezeitliche Hortfunde Norddeutschlands (Periode IV), Mainz.*
1950 *Das Lausitzer Tüllenbeil, PZ, 34/35, s. 76-131.*
1956 *Jungbronzezeitliche Hortfunde der Südzone des nordischen Kreises (Periode V), Mainz.*
- Stasiak J.
1968 *Próba odtworzenia przemian klimatycznych w okresie subborealnym i subatlantyckim w północno-wschodniej Polsce, FG, 29, s. 135-143.*
1971 *Holocen Polski północno-wschodniej, Warszawa.*
- Stolpiak B.
1984 *Rozwój prahistorii polskiej w okresie 20-lecia międzywojennego, Poznań.*
- Struve K.W.
1979 *Die jüngere Bronzezeit, [w:] Geschichte Schleswig-Holsteins, II, Neumünster.*
- Strzałko J., Piontek J., Malinowski A.
1981 *Analiza paleobiologiczna populacji ludzkiej użytkującej cmentarzysko kultury łużyckiej w Worytach, [w:] Woryty, s. 74-86.*
- Stupnicka E.
1981 *Warunki rozwoju osadnictwa kultury łużyckiej w Worytach na tle budowy geologicznej terenu i ewolucji jezior woryckich, [w:] Woryty, s. 43-54.*
- Šturms E.
1930 *Die bronzezeitliche Funde in Lettland, [w:] Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum, Riga, s. 103-144.*
1936 *Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum, Berlin.*
1938 *Die Entstehung einer ostbaltischen Tüllenbeilform, „Elbinger Jahrbuch”, XV, s. 54-56.*
- Szafrański W.
1955 *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce, Warszawa-Wrocław.*

- 1978 *Nowe znalezisko brązowego miecza typu Mörigen w Polsce*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, 25, s. 371-377.
- Szamalek K.
1987 *Kruszwicki zespół osadniczy w młodszej epoce brązu i w początkach epoki żelaza*, Wrocław-Warszawa.
- Szarota T.
1973 *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa.
- Szczepański J.
1965 *Elementarne pojęcia socjologii*, wyd. II, Warszawa.
- Szeroczyńska K.
1981 *Zmiany trofit Wielkiego Jeziora Woryckiego i ich powiązanie z osadnictwem na przykładzie analizy wioślarek — Cladocera*, [w:] Woryty, s. 19-21.
- Szpunar A.
1987 *Die Beile in Polen I*, PBF, IX, 16, München.
- Szydłowska E.
1982 *Eksploracja i przetwórstwo metali kolorowych na górnym Śląsku u schyłku epoki brązu i w początkach epoki żelaza*, PMM, s. 131-145.
- Szymański W.
1963 *Nowo odkryte stanowiska archeologiczne z okolic Płocka*, WA, XXIX, s. 78-80.
1969 *Badania na stanowiskach Grodnia 1 i 2 oraz Cieślin w powiecie sierpeckim w latach 1961, 1962 i 1964*, SprArch, XX, s. 319-330.
1971 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne z XI-XII w. w rejonie Stupna*, pow. Płock, WA, XXXVI, s. 230-235.
- Ślaski J.
1950 *Łużyckie wyroby drewniane z Biskupina*, [w:] III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938-1939 i 1946-1948, Poznań, s. 160-171.
- Taras H.
1995 *Kultura trzciniacka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*, Lublin.
- Tarczyński F.
1879 *Notatki archeologiczne*, „Korespondent Płocki”, 15, s. 3.
- Terenożkin A.I.
1961 *Predskifskij period na dneprowskom pravobereże*, Kiev.
- Thrane H.
1975 *Europaeiske forbindelser: Bidrag til studiet of fremmede forbindelser i Danmarks yngre bronzealder (periode IV-V)*, København.
1990 *Bronzezeitlicher Ackerbau — Beispiel Dänemark*, [w:] Beiträge zur Geschichte und Kultur der mitteleuropäischen Bronzezeit, Berlin-Nitra, s. 483-491.
- Tischler O.
1888 *Bronze-Depot-Funde des Provinzial-Museums*, „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg”, 29, s. 5-11.
- Tylecote R.F.
1987 *The early history of metallurgy in Europe*, London-New York.
- Urbanek H.
1941 *Die frühen Flachgräberfelder Ostpreußens*, Königsberg-Berlin.
- Veliáčik L.
1983 *Die Lausitzer Kultur in der Slowakei*, Nitra.
- Volkaite-Kulikauskienė R.
1986 *Narkūnu didžiojo piliakalnio tyrinėjimų rezultatai (Apanitis kultūrinis sluoksniš)*, LA, 5, s. 5-49.
- Waga T.
1934 *Pomorze w czasach przedhistorycznych*, Toruń.
- Waluś A.
1979 *Wytwórczość metalurgiczna kultury pomorskiej a kultury kurhanów zachodniobałtyjskich*, (w:) Problemy kultury pomorskiej, Koszalin, s. 219-227.
1990 *„Łużycka” faza cmentarzyska kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w Piórkowie, woj. elbląskie*, Problemy, s. 117-132.
- 1992 *Cmentarzysko kurhanowe w Piórkowie, woj. elbląskie w świetle prac wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 1984-1987*, „Barbaricum”, 2, s. 39-52.
- Wasylikowa K.
1984 *Fossil evidence for ancient food plants in Poland*, [w:] W. van Zeist, W.A. Casparie (eds), *Plants and ancient man*, Rotterdam, s. 257-266.
- Ważny T.
1993 *Dendrochronological dating of the Lusatian culture settlement at Biskupin, Poland — first results*, News WARP, 14, s. 3-5.
- Węgrzynowicz T.
1961 *Osadnictwo kultury łużyckiej we wsi Kamionka Nadbużna, pow. Ostrów Mazowiecka*, MS, VII, s. 165-200.
1968 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Kamionce Nadbużnej, pow. Ostrów Mazowiecka*, MS, XI, s. 209-248.
1969 *Materiały kultury łużyckiej ze wschodniego Mazowsza i Podlasia*, WA, XXXIV, s. 389-411.
1970 *Cmentarzysko w miejscowości Nur-Kolonia, pow. Ostrów Mazowiecka*, WA, XXXV, s. 69-83.
1972 *Osada z IV okresu epoki brązu w Ołtarzach-Gotaczach, pow. Ostrów Mazowiecka*, WA, XXXVII, s. 139-169.
1973 *Kultura łużycka na Mazowszu wschodnim i Podlasiu*, MSiW, II, s. 7-126.
1978 *Osadnictwo kultury trzciniackiej i łużyckiej w Drohiczyńcu, woj. białostockie, na stanowisku Kozarówka*, WA, XLIII, s. 32-48.
1982 *Szczałki zawierające jako wyraz wierzeń w czasach ciepłopalnia zwłok*, Warszawa.
- Wiercińska A., Kunysz S.
1968 *Badania nad porządkiem anatomicznym w grobach popielnicowych z epoki brązu z Kamionki Nadbużnej, pow. Ostrów Mazowiecka*, MS, XI, s. 240-258.
- Willerdig U.
1986 *Aussagen von Pollenanalyse und Makrorestanalyse zu Fragen der frühen Landnutzung*, [w:] K.-E. Behre (ed.), *Anthropogenic Indicators in Pollen Diagrams*, Rotterdam-Boston, s. 135-151.
- Witkowska A.
1952 *Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1950*, „Fontes Praehistorici”, II, s. 285-311.
- Wotzka H.-P.
1993 *Zum traditionellen Kulturbegriff in der prähistorischen Archäologie*, „Paideuma”, 39, s. 25-44.
- Wrońska J.
1989 *Archeologia w periodykach warszawskich w drugiej połowie XIX wieku*, Wrocław-Warszawa.
- Zachowicz J., Kepińska U.
1987 *The paleoecological development of Lake Drużno (Vistula Deltaic Area)*, APal, 27, s. 227-249.
- Zalewski M.
1991 *Stanowiska archeologiczne we wsi Borki, gm. Gródek, woj. białostockie*, RB, XVI, s. 457-462.
- Zielonka B.
1963 *Zarys dziejów polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa bydgoskiego*, „Rocznik Muzeum w Toruniu”, I, s. 9-42.
- Ziemlińska-Odojowa W.
1973 *Badania wykopaliskowe w Niedanowie, pow. nidzicki w 1972 roku na stanowiskach nr 2 i 5*, KMW, 3(121), s. 327-331.
- Zverugo Ja.
1992 *Issledovanija Goranskogo gorodišča*, LA, 9, s. 92-103.

Die Bronzezeit im nordöstlichen Polen (Zusammenfassung)

1. Einleitung

1.1. Zum Hauptziel der Abhandlung ist die Darstellung der Quellencharakteristik der Kulturen sowie der Versuch, ökonomische und soziale Strukturen und Glaubensvorstellungen der Bevölkerung des nordöstlichen Polens innerhalb der Bronzezeit zu rekonstruieren. Das hier besprochene Gebiet umfasst den Raum zwischen der Weichsel und dem Bug, der Seeküste und der Staatsgrenze. Die Bronzezeit geht mit der VI. Periode aus, die zugleich das Aufhören der auf der Mehrheit dieses Gebietes herrschenden Lausitzer Kultur bedeutete. Zur Darstellung der spätesten Stufen der Lausitzer Kultur auf sonstigen Gebieten wären leider die entsprechenden Studien über das Fundmaterial von drei anderen mit diesen Stufen synchron existierenden Kulturen (pommersche, Glockengräber- und westbaltische Kultur) notwendig, was aber über die Möglichkeiten eines einzelnen Forschers hinausgeht.

1.2. Die Grundlage für diese Abhandlung bilden die anhand der 966 Fundplätze von 727 Ortschaften gewonnenen Aufschlüsse, aber nur 63% dieser Fundplätze wurde genau örtlich bestimmt. Große Unterschiede im Erforschungsstand der Region sind deutlich erkennbar (Abb. 1). Zumal der östliche Teil dieses Gebietes wurde bis heute wenig erforscht, und diese Unterschiede wurden von den fortschreitenden Untersuchungen der Archäologischen Landesaufnahme Polens (AZP) nur teilweise aufgehoben. Es taucht also das Problem der Glaubwürdigkeit der aufgrund des Quellenvergleichs abgeleiteten Schlußfolgerungen auf.

1.3. Das Quellenmaterial habe ich in polnischen und deutschen wissenschaftlichen Einrichtungen bis April 1995 gesammelt. Die vorliegende Abhandlung entstand dank der mir von dem Komitee der Wissenschaftlichen Forschungen gewährten Subvention (für Realisierung meines Forschungsprojektes innerhalb drei Jahre). Bei der Gegenüberstellung der Karten 2 und 3 kann man die Gebiete erkennen, wo die Anökumenen aus den fehlenden Untersuchungen der Archäologischen Landesaufnahme Polens erfolgen, und die Lücken innerhalb der Bronzefunde, sichtbar beim Vergleich der Karten 11 und 19, sind, aller Wahrscheinlichkeit nach, Resultat der fehlenden Forschung. Einige der auf diesem Gebiet auftretenden Kulturen wurden erst vor kurzem erkannt, was sich vor allem auf die Frühbronzezeit bezieht. Die Befunde von vielen schon untersuchten Fundplätzen wurden noch nicht veröffentlicht, nur der Freundlichkeit meiner Kollegen habe ich zu verdanken, daß ich das Material in verschiedenen Sammlungen kennenlernen konnte. Bezüglich der spezialistischen Analysen hat sich die Situation in der letzten Zeit etwas verbessert.

2. Typologische und chronologische Klassifizierung der Tonware

2.1. Die Unvergleichbarkeit des keramischen Quellenmaterials von der Früh- und Spätbronzezeit ist so groß, daß es separat behandelt sein muß. Genauere typologische, regionale und chronologische Analysen lassen sich nur für die Lausitzer Keramik durchführen.

2.2. Die frühbronzezeitliche Keramik kommt von 182 Fundplätzen von 153 Ortschaften (Karte 2), aber die vollständig rekonstruierten Gefäße sind kaum vorhanden. Charakteristisch sind drei technologische Gruppen, die eine deutliche Verwandtschaft mit dem Fundmaterial verschiedener Kulturen (Trzciniac-, Iwno- und Haffküstenkultur) aufzeigen. Erkannt wurden hier u.a. folgende Formen: S-förmige Gefäße, Töpfe, Schalen, Näpfe, Siebgefäße und Tassen (Abb. 2-8).

2.3. Innerhalb der späteren Tonware (Karte 3) zeichnen sich auch drei technologische Gruppen aus, jedoch über 95% davon zeigt die charakteristischen Merkmale der Lausitzer Technik. Angesichts der Tatsache, daß über 3000 Gefäße analysiert wurden, war es notwendig, die Klassifizierung in großem Maße zu verallgemeinern. Die Abbildungen 9 und 10 stellen die Unterschiede in der Frequenz der Typen auf den Siedlungen und Gräberfeldern, und auch die regionalen Eigenzüge dar. Es wurden der Reihe nach folgende Formen besprochen: S-förmige Gefäße (Karte 6), Tassen, Doppelkegel (Karte 6), Terrinen, Amphoren, Terrinen mit ausgelegtem Rand (Karte 8), Töpfe, Eitöpfe, Näpfe, Schalen, Kappendeckel (Karte 8), Wannengefäße, Teller und Siebgefäße. Die üblichsten Zierformen stellten offenbar die Schräg- (Karte 10) und Horizontalriefen, auch Löchernreihen unter dem Gefäßrand (Karte 9) sowie Ritzverzierung dar. Bemerkenswert ist ein dem Kalenderberger ähnliches Ornament (Abb. 31a, c), auch Fingernagel- und plastisches Ornament. Gewisse Ziermotive sind nur auf einigen Gräberfeldern vorhanden. Von anderen Tonwaren sind vereinzelt Fragmente der Figürchen und Klappern zu erwähnen, ein Axtmodell, aus den Scherben ausgeschnittene Scheiben, Perlen sowie eine Tonstütze. Löffel sowie kleine Fragmente der Tongußformen (Karte 11) sind kaum vorhanden.

3. Typologische und chronologische Klassifizierung der Metallgeräte

3.1. Der Typologie und Chronologie nach wurden 592 Metallgegenstände analysiert, darunter 4 Goldfunde und zwei Bronzen mit Eisenelementen (Abb. 50 und 52c). Zu diesen Funden gibt es 12 alte Gewicht- (Tab. 8) und 49 spektrographische Analysen, meistens zwecks der Vorbereitung der vorliegenden Arbeit (Tab. 9) durchgeführt. Etwa 44% erkannter Exemplare kommt von den Hortfunden (Tab. 10). Dazu habe ich Rohstofffunde von Kupfer oder Bronze (Karte 11) zugeordnet, obwohl keiner davon datiert wurde. 3.2.-3.12. Weiter behandelt wurden der Reihe nach: Flachbeile, zahlreiche Randbeile, darunter Lokalformen (Karte 12), auch seltene Lappen- und Absatzbeile. Es wurden hier 162 Tüllenbeile (Karte 13) freigelegt. Bemerkenswert sind darunter die Exemplare vom Hortfund in Kalinówka Kościelna mit ihren charakteristischen Stützleisten (Abb. 39a, e; 40a-e). Weiter wurden Streitäxte, Schwerte und Dolche, Messer, Lanzen- und Pfeilspitzen besprochen. Freigelegt wurden nur wenige Fibeln, und 46 Nadeln, aber nur zwei von ihren Typen treten nach der Mittelbronzezeit auf. Eines von 5 freigelegten Bronzegefäßen befand sich im Grab (Abb. 56). Man deckte etwa 120 Schmuckgegenstände auf, bezeichnet als Arm-, Fuß- oder Oberarmringe. Von 27 freigelegten Halsringen war die

Mehrheit tordiert. Man stellte weiter das Vorhandensein von Sichel, Meißeln, einem Pfriem, einer Pinzette, Rasiermessern, einer Nähnadel, Trenseknebeln, Anhängern und kleinen Schmuckstücken fest. Es wurden 32 Knöpfe und 10 Rohstoffstücke freigelegt. Der Hortfund von Osowiec enthielt außer einem goldenen Armring drei goldene spiralförmige Schmuckgegenstände.

4. Typologische und chronologische Klassifizierung der Geräte aus anderen Rohstoffen.

4.1. Feuersteingeräte von 147 Fundplätzen wurden der Bronzezeit zugeordnet. Im Gebiet Polens war Feuerstein bis zum Ende der Bronzezeit durch Bergbau gewonnen, damalige Erzeugnisse sind aber bis jetzt noch kaum erkannt. Eine einzige Abhandlung zu dieser Fragestellung umfasst das Fundmaterial von drei frühbronzezeitlichen Fundplätzen (Abb. 61). Fast ausschließlich wurde das baltische Feuerstein gebraucht. Bekannt sind Kernsteine, und nur vereinzelte Klingen und Abschlüge wurden weiterbearbeitet. Man deckte herzförmige Pfeilspitzen, Krätzer, Sichel und ihre Einlagen, Stichel, Bohrer und andere Geräte auf. Offenbar hatte man weiterhin den neolithischen, oder sogar mesolithischen Feuerstein gebraucht. Feuersteingeräte aus der III. Schicht in Garbina (Abb. 62) sind als Fortsetzung des Feuersteininventars der Haffküstenkultur zu betrachten. Auf den Fundplätzen der Trzciniec-Kultur herrscht auch der in der nächsten Gegend zugängliche Feuerstein vor; man verwendete verschiedene Herstellungstechniken, gebraucht wurden auch frühere Erzeugnisse. Feuersteininventar besteht aus Beilen, Kernsteinen, Klingen, Abschlügen, Pfeilspitzen, einem Stichel und einem Bohrer, Krätzern und Schabern. Die mit der Lausitzer Kultur verknüpften Feuersteingeräte sind von 98 Fundplätzen bekannt (Karte 14). Importierter Werkstoff kommt selten vor, man setzt die Herstellungstechniken der Trzciniec-Kultur fort und gebraucht frühere Geräte als Rohmaterial oder Fertigerzeugnisse. Bekannt sind: Sichel, Pfeilspitzen (Abb. 63), Krätzer, verschiedenartige Schaber und andere Geräte.

4.2. Ebenso wurden die bronzezeitlichen Steinerzeugnisse noch nicht völlig erkannt. Außer 26 spätbronzezeitlichen Äxten (Karte 13) sind Beile und Keulenköpfe (Abb. 64b-d) bekannt, auch ein Dellenstein und eine Gußform (Abb. 64a). Häufig findet man Mahl-, Reib- und Glättsteine.

4.3. Von 16 Ortschaften kommen Knochen- und Horngeräte, die meisten von Suraz (Abb. 65). Zahlenmäßig am stärksten sind Pfrieme vertreten, besonders beachtenswert sind aber die Harpunen mit sichtbaren nordöstlichen Verbindungen. Erwähnenswert sind außerdem: Dolch, Lanzen spitze, Pfeilspitzen, Hammer, Netznadel, Schäfte, Nadeln und Anhänger.

4.4. Mit dem Fundgut der Trzciniec-Kultur von Kobylin ist vermutlich eine Glasperle verbunden. Überraschend selten kommt Bernstein vor — Bernsteinperlen sind nur von 4 Fundplätzen bekannt.

5. Datierung des Fundmaterials

5.1. Hinsichtlich der Frühbronzezeit im nordöstlichen Polen fehlen bis jetzt die Möglichkeiten, die Keramik mit den Metallfunden in Zusammenhang zu bringen, was sowohl die Datierung als auch Bestimmung der Kulturangehörigkeit einiger Hortfunde besonders schwierig macht. Keramische Zäsuren stimmen mit den innerhalb des Metallinventars sichtbaren Zäsuren ziemlich deutlich nicht überein. Stein- und Feuersteingeräte sind de facto nur durch den Kontext ihrer Freilegung zu datieren. Stratigraphische Erkenntnisse sind unzulänglich: als die wichtigsten Sequenzen betrachtet man die Schichtenfolgen in Garbina (über der Schicht der Haffküstenkultur die Schicht mit späten Funden der Haffküstenkultur, und darüber die Schicht der Lausitzer Kultur)

und in Kaczynos (frühbronzezeitliches Fundmaterial ist mit der angeschwemmten, 5 Meter breiten, Schicht zugedeckt, darüber erscheint das Fundmaterial der Lausitzer Kultur). Den frühesten Bronzekomplex (Abb. 34) bringt man in Verbindung mit der Iwno-Kultur, und er ist auf die Spätphase der I. Periode zurückzuführen. Vermutlich auch mit dieser Zeit ist das frühe Fundmaterial der Trzciniec-Kultur zu verbinden, die bis zu der III. Periode fortbestand. Die das gemeinsame Auftreten der Kennzeichen der frühen Lausitzer Keramik darstellenden Diagramme (Tab. 1 und 2) lassen auf geringe Variabilität sowohl im Rahmen der Formen als auch der Ornamentik schließen. Mit der Mittelbronzezeit kann man die Hortfunde von Cieszewko (Abb. 54), Karbowizna (Abb. 55), Płock, Radoszki (Abb. 47), Ryńsk (Abb. 53), Szydłówek-Zgrzebsk (Abb. 37), Malbork-Wielbark, Malewo und vermutlich von Goniądz verknüpfen. Die Lausitzer Kultur erscheint auf diesem ganzen Gebiet (außer Suwałki-Region) erst in der IV. Periode (Karte 8 und 10), wenn an der Keramik schon ihre regionalen Kennzeichen sichtbar wurden. Im Material von Nord-Masowien und Podlasie ist die keramische Zäsur innerhalb der IV. Periode erkennbar. Zu jener Zeit fehlen die Hortfunde, und die Metallgeräte sind sehr schwach vertreten. In der V. Periode hingegen erscheinen die Bronzen schon öfter; bekannt sind die Hortfunde von Przesławice (Abb. 50), Ruciane-Nida, Romy (Abb. 75) und Szylina Mała; auf jene Zeit sind auch die frühesten Eisenspuren zurückzuführen. Es scheint, daß die Zäsur zwischen der IV. und V. Periode nur in der Keramik von Ermland und Masuren sichtbar ist; auf anderen Gebieten fällt die keramische Zäsur während der V. Periode, womit man die Probleme mit der Feststellung der für die V. Periode typischen Formen erklärt. Von der VI. Periode kommen die Hortfunde von Kalinówka Kościelna (Abb. 39 und 40), Bartoszyce, Braniewo, Gęsie Góry, Giżycko (Abb. 52a-k), Ostróda (Abb. 57), Skandawa und Szylina Wielka, und sicherlich auch von Knyszyn und Płonczynek (Abb. 48).

5.2. Der Anfang der Bronzezeit auf diesem Gebiet ist durch die Gleichzeitigkeit der Iwno-Kultur mit der V. Stufe der Aunjetitzkultur zu datieren, und das C^{14} Datum für Toruń-Grębocin fällt in den für Helmsdorf und Leubingen mittels Dendrochronologie bestimmten Zeitrahmen. Von großer Bedeutung ist das Datum Gd 150 = 980 ± 95 uncal BC für die III. Schicht in Garbina. Mit einem der Daten für Nida (Nidden) auf der Kurischen Nehrung weist es auf das Fortbestehen von spätem Fundmaterial der Haffküstenkultur mit sichtbaren Elementen des Trzciniec-Komarów-Sosnica-Zyklus sogar bis zu der III. Periode der Bronzezeit auf. Die vereinzelten Daten von polnischen Gebieten mit dendrochronologisch festgelegten Daten für andere Gebiete synchronisierend, schlage ich folgende Datierung der Perioden der Bronzezeit in nordöstlichem Polen vor:

- I. Periode — ca. 1950 — ca. 1700 BC;
- II. Periode — ca. 1700 — ca. 1370 BC;
- III. Periode — ca. 1370 — ca. 1150 BC;
- IV. Periode — ca. 1150 — ca. 900 BC;
- V. Periode — ca. 900 — ca. 750 BC;
- VI. Periode — ca. 750 — ca. 620 BC.

5.3. Die Bronzezeit fing im nordöstlichen Polen erst mit der V. Stufe der Aunjetitzkultur an und offenbar nur im Kulmerland. Wahrscheinlich kurz danach erschien hier die Trzciniec-Kultur, die auch über Metallinventar verfügte. In sonstigen Gebieten bestanden vermutlich die postneolithischen Kulturen fort, und die Metallfunde treten selten vor. Der Übergang von der Trzciniec- zu der Lausitzer Kultur ist auf die Mittelbronzezeit zurückzuführen. In manchen Teilen dieses Gebietes tritt die Periode Sub-III. auf. Die Bronzezeit erlöscht hier mit dem Ausgang der VI. Periode — später verbreitet sich schon das Eisen. Den Ausgang der VI. Periode kann man mit der Zäsur zwischen Halstatt C und D annähernd synchronisieren.

6. Kulturklassifizierung

6.1. Das keramische Fundmaterial aus Garbina (Abb. 7) bestätigt offensichtlich die These, daß die Haffküstenkultur in Polen und Litauen lange überdauerte. Das Vorhandensein der Elemente des Trzciniec-Komarów-Sosnica-Zyklus sowie die Tatsache, daß das Trzciniec-Fundmaterial im Ostseeküstengebiet nicht vorkommt, lassen solchartige Keramik als eine noch in der II. Periode, und vielleicht auch in der nächsten Periode der Bronzezeit andauernde betrachten. Wahrscheinlich ist sie mit vereinzelt Bronzen in Zusammenhang zu bringen. Das ist also als Anzeichen eines langen und allmählichen Prozesses der Eindringung der Elemente von "Metall"-Kulturen in das epineolithische Milieu zu halten. Die Metallfunde sind dagegen mit vereinzelt Funden der Iwno-Kultur (Abb. 3) von Kulmerland und Dobrzyń-Gebiet ohne weiteres zu verbinden. Auf diesen Gebieten kommt aber die Keramik mit Merkmale der Trzciniec- und Iwno-Kultur (Abb. 2) viel häufiger vor. Es ist also anzunehmen, daß die Iwno- in den Trzciniec-Kultur Einflußbereich schnell zu geraten begann, sie behielt jedoch eine gewisse Zeit hindurch ihre spezifischen Merkmale. Seltene Überreste der Gefäße aus Kaczynos (Abb. 8) und Mszana sowie das Fundgut vom Westufer der Weichsel deuten auf das Vorhandensein einer noch anderen Kulturgruppe auf diesem Gebiet hin. Der festgestellte Bereich der Trzciniec-Kultur umfasst die Gebiete bis zur Drwęca, und weiter bis zu der auf die Quellen von Orzyc und die Mündung von Biebrza gerichteten Linie (Karte 2). Es ist ein Teilgebiet der Masowien-Podlasie-Gruppe dieser Kultur (Abb. 4-6) — in ihrem Bereich tun sich vermutlich zwei kleinere Einheiten hervor: eine schon erwähnte Gruppierung mit den Iwno-Trzciniec-Kennzeichen und eine andere — mit der oft mit kleinen Löchern und einer Wellenlinie verzierten Keramik (Karte 5). Außer der Keramik besteht das Fundinventar dieser Kultur aus vereinzelt Bronzen, darunter dem Hortfund von Rostkowo, oft sind auch Feuersteingeräte zu finden. Über Goldap V und Matiak ist bekannt, daß hier die Strich- und die mit Schnurornament verzierte Keramik zusammen auftraten. Die Strichkeramik erscheint wahrscheinlich auch zusammen mit dem Trzciniec- (Niemirów) und Lausitzer-Fundmaterial (Hryniewiczze Małe 1). Die Anökumenen auf den Karten 2 und 3 können also auf schwache Besiedlung der Suwałki-Region von gerade dieser, erst neulich erkannten Kulturgruppe hinweisen.

6.2. Geringe Anzahl der Fundplätze vom Verbreitungsgebiet der Trzciniec-Kultur kann man als eine Übergangsetappe zu der Lausitzer Kultur betrachten. Die Lausitzer Kultur erschien auf diesem Gebiet wahrscheinlich schon in einer entwickelten Form. Festgestellt wurden hier folgende Gruppen der Lausitzer Kulturen (Karte 15): kulmerländische, nord-masowische, Masowien-Podlasie, masur-ermländische und östlich-großpolnische. Nord-masowische und Masowien-Podlasie Gruppe gehören der Masowien-Lausitzer-Kultur an und sind miteinander durch gemeinsame Herkunft verbunden (Tab. 1 und 2). Die Abbildungen 9 und 10 stellen die Häufigkeit des Auftretens der keramischen Formen dar, und die Karten 6-10 — lokale Formen und lokale Ornamentik. Damit sind Bronze-, Stein- und Feuersteinformen verbunden. In Nord-Masowien sind die Hügelgräber und Gräberfelder mit verschiedenen Steinkonstruktionen oft vorhanden (Karte 4). In der Gabelung der Flüsse Narew und Biebrza kommt eine kleine Gruppe der Fundplätze vor, derer Keramik andere technologische Merkmale hat und sich von der Lausitzer Keramik etwas unterscheidet (Abb. 67 und 68); die Feuerstein- und Knochengeräte (Abb. 65) sowie Gußformen (Karte 11) sind hier reich vertreten. Das ganze Quellenmaterial zeichnet sich ziemlich deutlich aus, solange es aber nicht veröffentlicht wird, und wenn es endlich eine Möglichkeit besteht, diese Quellen mit dem Fundmaterial aus Weißrußland zu vergleichen, kann man lediglich von der vermutlichen Suraz-Gruppe sprechen. Erst vor kurzem wurde die Enklave der östlich-großpolnischen Gruppe im Dobrzyń-Gebiet festgestellt.

Kulmerländische Gruppe bildete sich offenbar schon in der IV. Periode heraus, und bestand noch lange nach dem Ausgang der Bronzezeit fort. Die Anzahl der für diese Gruppe charakteristischen Formen ist gering (Karte 7; 8 und 9). Außer der Keramik erscheint hier eine Vielzahl der Metall-, Feuerstein- und Steinformen. Masur-ermländische Gruppe der Küsten-Lausitzer Kultur entwickelte sich in der IV. Periode, und erlosch in der VI. Periode. Ihre Gräberfelder sind großräumig, haben viele Steinkonstruktionen, oft treten Hügelgräber vor (Karte 4). Metall-, Stein- und Feuersteinformen sind stark vertreten.

7. Siedlungswesen

7.1. Die hiesige Landschaft ist jung und stark differenziert. Das Deltagebiet der Weichsel war die meiste Bronzezeit hindurch ein Gewässer. Den größten Teil dieses Gebietes nehmen Seenplatten ein. Das ganze Gelände des nordöstlichen Polens ist wellig, die Böden sind meistens wenig fruchtbar, teilweise stark sumpfig, ohne Naturschätze. Seit dem Subboreale kommt es hier zur weiteren Landterrassenausbildung und Denudation der Hügel. Man hat Pollendiagramme mit deutlichen Stufen des Spätsubboreals ausgesucht und gemeinsame Übersichtskarten für die Früh- (Karte 17; Abb. 73) und Spätbronzezeit (Karte 18; Abb. 74) erarbeitet. Die VI. Periode der Bronzezeit bildet schon eine Übergangsetappe zu dem Subatlantikum. Innerhalb des Subboreals ist es schwierig, die Trockenperioden festzustellen, sie werden jedoch in den Schwankungen des Seenstandes sichtbar. In der Bronzezeit wurde der Prozentsatz der anthropogenen Pflanzen offensichtlich größer.

7.2. Innerhalb früher Stufen der Bronzezeit fällt ein Siedlungspunkt (Fundplatz mit Keramik) auf die Fläche von 372 km², für die späten — von 235 km². Über die frühbronzezeitlichen Siedlungen ist wenig bekannt: 82% der Fundplätze liegt auf Terrassen, an Talabhängen und Hochflächenrändern. In der Spätbronzezeit beträgt dieser Prozentsatz etwa 70, weil die Siedlungen auf den Hochflächen angelegt wurden. Die Siedlungen der Lausitzer Kultur wurden mit Rücksicht auf die Möglichkeit ihrer Verteidigung lokalisiert, und meistens mehrmals bewohnt. In Allenstein wurde eine Palisade festgestellt. Es haben sich Spuren der Pfostenbauten erhalten (Abb. 87), und in Podlasie — Spuren der teilweise eingetieften Erdhütten. Freigelegt wurden auch viele Gruben, Feuerstellen, zwei Öfen und irgendeine Pfostenkonstruktion (Speicher?). Die Relationen Siedlung — Gräberfeld sind stark differenziert. Die Gräberfelder waren großräumig und lange benutzt (Tab. 3). Das kleinste Gräberfeld schätzt man auf etwa 250 Bestatteten, das größte — auf etwa 1700.

7.3. Man untersuchte anthropologisch das Knochenmaterial von 195 Individuen (Tab. 4 und 5). Durchschnittliche Lebenslänge betrug 25,7 Jahre. Das bestehende Quellenmaterial läßt über die Dynamik der Population nicht urteilen, man kann aber annehmen, daß der Bevölkerungszuwachs sehr niedrig war. Verschiedene Einschätzungen bringen unterschiedliche Resultate, aufgrund derer kann man jedoch meinen, daß dieses Gebiet gegen Ende der Bronzezeit von etwa 30-40 tausend Menschen besiedelt wurde. Sie lebten in kleinen Populationen, die die Ehepartner mit zahlreichen ähnlichen Gruppen austauschen mußten, um eine entsprechende Variabilität des Genpools zu erreichen.

7.4. Es ist de facto unmöglich, die Analyse des Siedlungsgeschehens für die Frühbronzezeit durchzuführen. Erwähnenswert sind die Siedlungsräume entlang den Flüssen: Bug, Narew und Supraśl und Gruppierung der Siedlungspunkte zwischen dem Narew, der Omulwia und Rozoga (Karte 2). Es ist Beweis für die verschiedene Art und Weise der Besiedlung und Nutzung der Landschaft. Erforscht wurden zwei Wirtschaftsräume der Bevölkerung der Lausitzer Kultur. In Woryty wurde außer einem großen Gräberfeld die Verlegung der Wohnsitze (vermutlich nach der Ausmagerung des Bodens) festgestellt

sowie ein kurzzeitiger Aufenthaltsort der Fischer (?) am Fluß. In Kamionka Nadbużna (Abb. 70; 86) legte man außer den Siedlungen zwei nicht große Gräberfelder frei. Analyse der Verteilung der Fundplätze ließ gewisse Besiedlungsregione feststellen, und zwar: Sztum, Grudziądz, Toruń, Lipno, Plock, Mława und Maków (Karte 3 und 16; Tab. 6). Diese Regione konzentrieren je ein paar oder mehrere Siedlungen, die Populationen einzelner Wirtschaftsräume vereinigten sich also zu irgendwelchen größeren Einheiten. Die Besiedlung sonstiger Gebiete ist verstreut; nur am Bug erscheint ein wieder entlang dem Fluß gelegener Komplex. Diese Besiedlungsregionen fangen an und hörten auf zu existieren nicht zur gleichen Zeit, jedoch sie bestanden lange Zeit hindurch fort.

7.5. Innerhalb der Trzciniec-Kultur herrschen kleine Siedlungen vor, und die Besiedlung ist verstreut — wahrscheinlich wurden bestimmte Wirtschaftsräume benutzt, indem man in ihrem Bereich die kurzzeitige Wohnsitze verlagerte. Doppelt so viele Siedlungspunkte verbindet man mit der Lausitzer Kultur. Die sich um die lange andauernden Gräberfelder entwickelten Wirtschaftsräume deuten eher auf kleine Populationen hin, die einen nicht großen Raum dauernd benutzt hatten.

8. Ökonomik

8.1. Die Makroüberreste der Pflanzen kommen von der Spätbronzezeit; es sind Spuren von Weizen, Gerste und Hirse. Die Pollendiagramme zeigen, daß die Zerealien schon in der Frühbronzezeit angebaut wurden, allerdings in kleinen Mengen (Abb. 69; 73 und 74). Nicht ausgeschlossen ist auch der Roggenbau. Hakenpflugspuren wurden in der III. Schicht in Garbina freigelegt. Unkrautarten bezeugen, daß sowohl der Winter- als auch Sommersaat stattfand. Zweifellos wurden Hülsenfrüchte sowie Öl-Faserpflanzen angebaut. Von Garbina kommen die Haselnußschalen. Zum Gartenbau wurden wahrscheinlich die mehr fruchtbaren Böden in den Tälern genutzt, zahlreiche Holzkohlestäubchen in Pollendiagrammen deuten auf die Brandrodung hin. Über die Tierzucht ist wenig bekannt. Als das wichtigste Nutztier ist die Kuh zu halten, freigelegt wurden auch Knochen von Schwein, Schaf/Ziege, Pferd und von Hund. Verstärkte Eutrophierung der Seen weist auch auf die Entwicklung der Tierzucht hin. Nutzung des Wachses spricht für die Waldbienenzucht. Erkannt wurden Knochen der Waldtiere: des Hirsches, der Reh, des Bibers, des Elches, und die Muschelschalen.

8.2. Von den spezialisierten Tätigkeitsbereichen sind Metallurgie, Feuersteingewinnung, Bootsbau und Stellmacherei zu nennen. Auf die Zeit der Lausitzer Kultur ist 43% der lokalen Metallformen zurückzuführen, bekannt sind auch Ton- und Steingußformen (Karte 11). Geringe Anzahl der Gußformen spricht für die These, daß beim Gießen verlorene Sandform benutzt wurde. Zwei Paare der Tüllenbeile von Kalinówka Kościelna wurden wahrscheinlich in gleichen Formen abgegossen, ihre Stützleisten sind aber anders (Abb. 40a,b), die Kerne mußten also austauschbar sein. Die Analysen (Tab. 7 und 8) zeigen, daß vor allem die Bronzen der Metallgruppe FB1 benutzt waren. Erkannt wurden auch die Zinn- und Antimonbronzen. Späte Bronzen enthalten manchmal winzige Zinnmengen, was aber auf ihre Oxidation während der Umschmelzungen zurückzuführen ist. Niedrige technische Qualität der Bronzen war damals üblich, deswegen wurden u.a. ziemlich oft die Erzeugnisse aus Feuerstein (Karte 14), Stein oder Horn verwendet. Als Gießerhortfunde sind Kalinówka Kościelna, Skandawa und Szylina Mała zu halten, und wahrscheinlich auch Rummy und Ostróda (Tab. 10). Der Verbreitungsbereich der lokalen Typen zeigt, daß sie im Umkreis von 150–200 km bekannt waren. Importe waren manchmal abgefangen und behalten von den Bewohnern kleiner Gebiete.

8.3. Die Hauswirtschaft umfasste alle Bereiche der Produktion, am besten ist aber ein nicht besonders wichtiger

Bereich dokumentiert, und zwar die Herstellung der Keramik, zumal der Lausitzer. Aus den Analysen (Tab. 9) geht hervor, daß die Keramik aus Letten und fetten oder mittelfetten Tonen hergestellt wurde, die mit dem Zusatz des Steingruses abgemagert wurden, meistens im Verhältnis 15–40%. Differenzierte Korngranulierung des Steingruses weist darauf hin, daß der Rohstoff der vorausgesetzten Funktion des Gefäßes angepaßt wurde. Die Gefäße wurden aus Tonwulsten gebaut, dann geglättet, poliert oder geraut, und ausgebrannt in der Temperatur 600°–700°C in offenen Feuerstellen oder Gruben. Bei der Untersuchung des Imprägnierungsgrades der Scherben stellte sich heraus, daß viele Gefäße von den Gräberfeldern vorher im Haushalt gebraucht wurden. Erstaunlich wenige Quellen lassen auf die Bernsteinbearbeitung schließen, vielmehr hingegen auf die Bearbeitung von Knochen und Horn (Abb. 65). Auf vielen Fundplätzen (Karte 14) sind Feuersteingeräte vorhanden, die ohne Zweifel an Ort und Stelle hergestellt wurden. Es bleibt unbekannt, ob die neolithischen und mesolithischen Erzeugnisse sekundär gebraucht oder als Rohmaterial gesammelt wurden.

8.4. Am Anfang kamen die Metallgeräte nach nord-östlichen Polen selbstverständlich vom Gebiet der Aunjetitzer Kultur her, aber schon seit der II. Periode begannen Geräte zu dominieren, die von oder über Pommern hingenommen. Importiert wurden auch Tongefäße (Abb. 21i; 22). Importe kamen sowohl auf dem Wege des Fern- als auch des Binnenaustausches und wurden wahrscheinlich zusammen mit lokalen Metallgeräten distribuiert. Seltene Bernsteinfunde sprechen für die Richtigkeit der Vermutung, daß dieser Rohstoff hier im Warenumsatz zwischen der III. und VI. Periode der Bronzezeit kleine Rolle spielte. Es scheint eher unmöglich, daß innerhalb der besprochenen Populationen die Kaufleute schon tätig waren.

8.5. Anhand der Information über einzelne Produktionsbereiche kann man auf die autarke Wirtschaft schließen, schwach verbunden mit dem Fernaustausch. Gewisse Anzahl der Gehöfte (Abb. 87) bildete eine Siedlung, derer Bewohner auf eine, sich sehr langsam verändernde Art und Weise alle nötigen Geräte herstellten. Es scheint, daß die Tierzucht wichtiger als Ackerbau war. Die Entwicklung der Wirtschaft war offenbar von dem Bronzenaustausch stimuliert, der aber hier in geringem Ausmaß stattfand.

9. Bestattungsritus und Glaubensvorstellungen

9.1. Außer ein paar festgestellten frühbronzezeitlichen Körpergräbern, sind alle erkannten Gräber der Lausitzer Kultur die Brandgräber, und kommen von 121 Nekropolen (Karte 4). Daneben treten Hügelgräber und "Flachgräber" auf; in Kraszewo wurde festgestellt, daß ein Hügelgrab erst über der Gruppe der "Flachgräber" aufgeschüttet wurde (Abb. 76). Das größte Hügelgrab mit ein paar hundert Bestattungen kommt aus Workiejmy (Abb. 82 und 83). Es herrschen Hügelgräber mit mehreren Bestattungen vor, zugedeckt mit dem Steinpflaster. Am häufigsten fanden die Bestattungen in einer Urne statt, die mit einer Schale oder einem Deckel aus Ton oder einer organischen Substanz gedeckt, und mit wenigen Beigefäßen ausgestattet wurde. Manche Grubengräber enthielten deutlich die in einem Behälter aus organischen Substanzen beigelegten Knochen (Abb. 80). Oft finden sich Steinkonstruktionen bei den Gräbern (Karte 4), selten sind dagegen die Glockengräber vorhanden.

9.2. Steinkränze der Hügelgräber weisen auf die Abtrennung des Sakralraumes hin. Spärliche Voraussetzungen deuten darauf hin, daß manche Lausitzer Gräberfelder an der Stelle der früheren eingerichtet wurden, oft beobachtet man hingegen, daß die Gräberfelder nach der Bronzezeit weiter benutzt wurden (Tab. 3). Die Spuren der Leichen-verbrennungstätten sind selten — Holzkohle in den Gräbern kann doch auf die Verbrennung der Beigaben aus organischen Resten hinweisen. Es fehlt eigentlich die Sepulkralkeramik, sichtbar

ist dagegen die Absonderung der zu ritualen Zwecken benutzten Gefäße (Abb. 9 und 10). Häufig sind Massengräber vorhanden, auch Gräber mit den Überresten von mehr als einem Bestatteten. Die Zahl der keramischen und anderen Beigaben ist gering, reich ausgestattete Gräber treten nur ausnahmsweise vor (Abb. 60). Manchmal wurden unter den menschlichen Knochen ausgebrannte tierische Knochenreste freigelegt. Es treten auch Funde vom symbolischen Charakter auf. Nennenswert sind Scheingräber, rituale Gefäße zwischen oder über den Gräbern und kleine Feuerstellen. Das weist auf irgendwelche Zeremonien hin, die auf den Gräberfeldern stattfanden.

9.3. Nur wenige Hortfunde sind als Votivgaben zu halten (Bartoszyce, Braniewo). Ebenso selten treten die Tonklappern, Figürchen und Geräte auf, die als Amulette gehalten sein könnten.

9.4. Die über Glaubensvorstellungen der Bevölkerung gewonnenen Erkenntnisse tragen zu den für die Lausitzer Kultur schon formulierten Hypothesen nicht viel bei. Symbolik der Glaubensvorstellungen ist hier also ziemlich vielfältig, sichtbar wird auch das wachsende Anthropomorphisieren der Gottheiten. Fehlen der deutlichen Kultzentren deutet auf den Familiencharakter der religiösen Zeremonien hin.

10. Soziale Strukturen

10.1. Die Möglichkeiten, die sozialen Verhältnisse wiederzugeben, sind begrenzt. Jede vorgeschlagene Systematisierung der sozialen Entwicklung kennzeichnet sich durch einen unilinealen Evolutionismus, arbiträres Selektionieren der archäologischen und ethnologischen Tatsachen und Ignorieren der lokalen Spezifik. Man soll sich also auf die "middle range theory" (Theorie der mittleren Reichweite) nach der Terminologie von L. Binford konzentrieren.

10.2. Die elementare soziale Gruppe bildete die Familiengruppe vom patriarchalischen Charakter. Der Zuwachs an separaten Kindergräbern zeigt, daß die Exklusivität solcher Populationen immer geringer wurde. Die Familien vereinigten sich zu einer eine Siedlung bewohnten Gruppe, die in der Regel nicht mehr als 100 Mitglieder zählte. Es waren kleine, also homogene, dauerhafte, traditionelle und wenig institutionalisierte Gruppen. Einzelne Siedlungsregionen (Karte 16) bildeten Organisationseinheiten, die die Bewohner von wenigstens ein paar Siedlungen versammelten.

10.3. Auf den Gräberfeldern und Siedlungen fehlen deutliche Spuren der sozialen Differenzierung. Niedrige Qualität der Bronzen suggeriert eher ihren Prestigewert, jedoch sie sind in den Gräbern kaum zu finden. Die Gruppe, die

die soziale Differenzierung widerspiegelte, war ipso facto die Familie. Geringe Anzahl der beruflich spezialisierten Hersteller konnte die Entwicklung der deutlichen sozialen Differenzierung nicht fördern. Kleine Produktionsüberschüsse zwangen ja auch diese Hersteller zur Erzeugung der Nahrungsmittel.

11. Schlußbemerkungen

11.1. Den Erkenntnisstand der Bronzezeit im nord-östlichen Polen charakterisiert am besten die Tatsache, daß ich für ihre drei ersten Perioden die Übersichtskarte der Kulturverhältnisse nicht darstellen konnte. Bezüglich der späteren Zeiten sind die Informationen über die vermutliche Suraz-Gruppe (Karte 15) und die Strichkeramik übrigens auch ein Zeichen dafür, daß die Situation noch wenig erkannt wurde. Fehlendes Vergleichsmaterial von Litauen und Weißrußland auch erschwert die volle Einsicht. Seit der II. Periode der Bronzezeit wird die Metallurgie dieser Gebiete vom Nordwesten stark beeinflußt, und die Keramik — vom Süden. Die epineolithischen Kulturen dauern hier offensichtlich länger an, indem sie mit der Trzciniec-Kultur mitexistieren. Die Schwäche der archäologischen Methodik wird zu einem Stolperstein auf dem Wege zur völligen Erkenntnis der Situation, vor allem zur Rekonstruktion der sozialen und ökonomischen Strukturen.

11.2. Die Masowien-Podlasie- und kulmerländische Gruppe der Lausitzer Kultur bestehen noch nach der Bronzezeit fort. Sonstige Kulturen wurden durch neue ersetzt: die pommerische, Glockengräber- und westbaltische Kultur. Sie setzen die Traditionen der Lausitzer Keramik und Metallgeräte fort, und die westbaltische Kultur — auch die Tradition der Bestattungstätten (Tab. 3). So spiegelt der Begriff "Aufhören der Lausitzer Kultur" den Sinn der Erscheinung offensichtlich nicht wider. Es soll eher von dem Fortbestehen der lokalen Populationen und den Veränderungen innerhalb vor allem der Bestattungsformen sowie dem Auftauchen speziellen sepulkralen Keramik gesprochen werden.

12. Katalog

Im Katalog sind alle Fundplätze samt unbekanntem Ortschaften aufgenommen. Numerierung der Fundplätze ist zugleich Numerierung der Punkte auf den Karten. Die Literatur ist selektiv angegeben; berücksichtigt werden nur die vom Gesichtspunkt der Quellencharakteristik wesentlichen Informationen über die Fundplätze.

übersetzt von Anna Bender

Spis zestawień

1. Współwystępowanie cech ceramiki na cmentarzyskach w Kamionce Nadbużnej i Nurze Kolonii	82	6. Dane o regionach osadniczych	112
2. Współwystępowanie cech ceramiki na cmentarzyskach w Kraszewie, Ożumiechu i Szydłowie	83	7. Wyniki analiz ilościowych przedmiotów miedzianych i brązowych	121
3. Czas użytkowania lepiej zbadanych cmentarzysk łużyckich	85	8. Wyniki analiz spektrograficznych przedmiotów metalowych	122
4. Tablica wymieralności osobników z cmentarzysk łużyckich	110	9. Wyniki analiz ceramiki z Worytów, Nura-Kolonii i Kamionki Nadbużnej	126
5. Liczba osobników zmarłych w poszczególnych kategoriach wieku z cmentarzysk łużyckich	110	10. Skład znanych skarbów brązowych	150

Spis map

1. Miejscowości, z których pochodzą materiały z epoki brązu	po 10	12. Występowanie siekierki z brzegami	46
2. Występowanie ceramiki z wczesnych faz epoki brązu	po 10	13. Siekierki z tulejką i kamienne toporki z późnej epoki brązu	49
3. Występowanie ceramiki łużyckiej z epoki brązu	po 12	14. Występowanie zabytków krzemiennych łączących się z ceramiką łużycką	75
4. Cmentarzyska łużyckie	po 12	15. Grupy kultur łużyckich, występujące w północno-wschodniej Polsce	94
5. Występowanie niektórych motywów zdobniczych na ceramice z wczesnej epoki brązu	18	16. Rozpoznane zasięgi regionów osadniczych z późnej epoki brązu	96
6. Zasięg naczyń esowatych i dwustożkowych kultury łużyckiej	20	17. Udział procentowy pyłków niektórych drzew w wybranych profilach z wyraźnie zaznaczoną fazą synchronizowaną z wczesną epoką brązu	101
7. Zasięg niektórych wczesnych form ceramiki łużyckiej	22	18. Udział procentowy pyłków niektórych drzew w wybranych profilach z wyraźnie zaznaczoną fazą synchronizowaną z późną epoką brązu	103
8. Zasięg niektórych lokalnych form ceramiki łużyckiej	24	19. Występowanie przedmiotów brązowych z późnej epoki brązu	119
9. Występowanie niektórych form ceramiki łużyckiej	26		
10. Zasięg ceramiki skośnie żłobkowanej	29		
11. Występowanie śladów miejscowej produkcji brązowniczej	43		

Prace

BIAŁOSTOCKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO

- Nr 1 *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej. Tom 1*, red. Jerzy Antoniewicz, Warszawa 1963 (nakład wyczerpany).
- Nr 2 Jerzy Nalepa, *Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok 1964 (nakład wyczerpany).
- Nr 3 Stanisław Dworakowski, *Kultura społeczna ludu wiejskiego na Mazowszu nad Narwią*, Białystok 1964 (nakład wyczerpany).
- Nr 4 *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. Jerzy Antoniewicz, Białystok 1965 (nakład wyczerpany).
- Nr 5 Jerzy Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku*, Białystok 1965 (nakład wyczerpany).
- Nr 6 Eugeniusz Filipajtis, *Lewica Akademicka w Wilnie*, Białystok 1965 (nakład wyczerpany).
- Nr 7 Jadwiga Stasiak, *Badania nad starożytnym krajobrazem Pojezierza Suwalskiego w rejonie Szwajcarii*, Białystok 1965 (nakład wyczerpany).
- Nr 8 Romuald Żukowski, *Barnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej w okresie od XVI do połowy XIX wieku*, Białystok 1965 (nakład wyczerpany).
- Nr 9 *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. Jerzy Antoniewicz, Białystok 1967 (nakład wyczerpany).
- Nr 10 Zygmunt Kosztyła, *Wrzesień 1939 roku na Białostocczyźnie*, Białystok 1967 (nakład wyczerpany).
- Nr 11 *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku. Tom 1*, red. Jerzy Antoniewicz, Jerzy Joka, Białystok 1968 (nakład wyczerpany).
- Nr 12 *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku. Tom 2*, red. Jerzy Antoniewicz, Jerzy Joka, Białystok 1970.
- Nr 13 Juliusz Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Białystok 1970 (nakład wyczerpany).
- Nr 14 Danuta Teofilewicz, *Działalność Komisji Edukacji Narodowej w województwie podlaskim 1773-1794*, Białystok 1971 (nakład wyczerpany).
- Nr 15 *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku. Tom 3*, red. Jerzy Joka, Białystok 1972.
- Nr 16 *Procesy ekonomiczne i demograficzne w województwie białostockim. Wybrane problemy z lat 1945-1965*, red. Stanisław Maciej Zawadzki, Warszawa 1972 (nakład wyczerpany).
- Nr 17 Stanisław Chankowski, *Powstanie styczniowe w Augustowskim*, Warszawa 1972 (nakład wyczerpany).
- Nr 18 *Teksty gwarowe z Białostocczyzny z komentarzem językowym*, red. Antonina Obrębska-Jabłońska, Białystok 1972 (nakład wyczerpany).
- Nr 19 *Przyroda Białostocczyzny i jej ochrona*, red. Bazyli Czeczuga, Warszawa 1973 (nakład wyczerpany).
- Nr 20 *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego. Tom 1*, red. Michał Gnatowski, Henryk Majecki, Warszawa 1975 (nakład wyczerpany).
- Nr 21 *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego. Tom 2*, red. Michał Gnatowski, Henryk Majecki, Warszawa 1974 (nakład wyczerpany).
- Nr 22 *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej. Tom 2*, red. Jan Jaskanis, Warszawa 1975 (nakład wyczerpany).
- Nr 23 Eugeniusz Iwaniec, *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII-XX w.*, Warszawa 1977, Warszawa 1975 (nakład wyczerpany).
- Nr 24 Antonina Chorobińska-Misztal, *Z dziejów Siemiatycz drugiej połowy XVIII wieku. Działalność reformatorka Anny Jabłonowskiej*, Białystok 1978 (nakład wyczerpany).

- 4,00
- Nr 25 Jerzy Antoniewicz, *Zachodni Bałtowie w V wieku p.n.e.–V wieku n.e.*, Olsztyn–Białystok 1979 (nakład wyczerpany).
- Nr 26 *Studia z najnowszych dziejów ruchu robotniczego na Białostocczyźnie*, red. Władysław Góra, Warszawa 1982.
- Nr 27 *Studia nad gwarami Białostocczyzny. Morfologia i słownictwo*, red. Elżbieta Smułkowa, Warszawa 1984 (nakład wyczerpany).
- Nr 28 Aleksandra Bergman, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1984 (nakład wyczerpany).
- Nr 29 *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku. Tom 4*, red. Henryk Majecki, Białystok 1985.
- Nr 30 *Ruch robotniczy na Białostocczyźnie. Studia i materiały*, red. Michał Gnatowski, Warszawa 1987.
- Nr 31 *Studia polsko–litewsko–białoruskie*, red. Jerzy Tomaszewski, Elżbieta Smułkowa, Henryk Majecki, Warszawa 1988 (nakład wyczerpany).
- Nr 32 *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, red. Henryk Majecki, Warszawa 1989 (nakład wyczerpany).
- Nr 33 *Studia językowe z Białostocczyzny, Onomastyka i historia języka. Część 1*, red. Irena Maryniakowa, Elżbieta Smułkowa, Warszawa 1989.
- Nr 34 *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 sporządzonej*, oprac. Józef Maroszek, Waldemar Wilczewski, Białystok 1996.
- Nr 35 Dorota Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480. rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok 1996.
- Nr 36 Jan Dąbrowski, *Epoka brązu w Polsce północno-wschodniej*, Białystok 1997.
- Nr 37 Jarosław Kloza, Józef Maroszek, *Dzieje miasta Goniądza. W 450. rocznicę nadania praw miejskich*, Białystok 1997.

ERRATA
J. Dąbrowski „Epoka brązu”

Strona Szpalta Wiersz	Jest:	Winno być:
17 prawa 1 od góry	(mapa 4)	(mapa 5)
50 lewa 4 od góry	3.12.9.	3.12.8.
101	Mapa 17. Udział procentowy niektórych drzew...	Mapa 17. Udział procentowy pyłków niektórych drzew..
103	Mapa 18. Udział procentowy niektórych pyłków drzew...	Mapa 18. Udział procentowy pyłków niektórych drzew...
112 lewa 30 od dołu	czwarta domniemana (koło cmentarzyska) osady, prze-	czwarta domniemana (koło cmentarzyska), prze-
128 prawa 4 od góry	A swego rodzaju	Ta swego rodzaju
129 lewa 10 od dołu	8.2.3.	8.2.4.
152 lewa 19 od dołu	(mapa 14)	(mapa 15)